

پیشگفتن "راد" به تبرستان
www.tbarestan.info

تاریخ هخامنشیان

مطالعاتی درباره تاریخ ایران:
رسالاتی به یادبود دیوید لوئیس
جلد یازدهم

ویراستاران: پی‌یر بریان، املی کورت، مارگارت
روت، هلن سانسسی وردنبورخ، یوزف ویزه هوفر
ترجمه مرتضی ثاقب‌فر

پیشگفتار "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

طرح روی جلد: علی زهیم

انتشارات توس

ISBN: 978-964-215-713-7

9 789643 157135

پیشکش "رہ" پبلسٹیشن
تاریخ ہخامنشی
www.tabarestan.info
جلد یازدہم

پیشکش "راد" بہ تبرستان
www.tabarrestan.info

«۷۱۴»

تاریخ هخامنشی

پیشکش "راد" به تبرستان

www.tabarestan.info

جلد یازدهم

ویراستاران:

پی‌یر بریان، آملی کورت، مارگارت روت،
هلن سانسسی وردنبورخ، یوزف ویزه‌هوفر

مطالعاتی درباره تاریخ ایران: رسالاتی به یادبود دیوید لوئیس

ویراستاران: ماریا پروسیوس و آملی کورت

ترجمه

مرتضی ثاقب فر

عنوان و نام پدیدآور: تاریخ هخامنشیان/ ویراستاران هلن سانسیسی وردنبورخ... (ودیگران)؛ مترجم مرتضی

مشخصات نشر : تهران: توس ، ۱۳۹۲

مشخصات ظاهری : ج ۱۵ : مصور، نقشه ، نمودار.

فروست : انتشارات توس؛ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۷

شابک : دوره ۸-۶۸۴-۳۱۵-۹۶۴-۹۷۸ شابک جلد ۱۱: ۵-۷۱۳-۳۱۵-۹۶۴-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت : عنوان اصلی: A chaemenid history ۱۹۹۱

یادداشت : ویراستاران هلن سانسیسی وردنبورخ، آملی کورت، مارگارت روت.

یادداشت : واژه نامه - کتابنامه

مندرجات : ج ۱۱. دانشگاه خرونینگن: مطالعاتی درباره تاریخ ایران

موضوع : ایران - تاریخ - هخامنشیان ۵۵۸-۳۳۰ ق.م

شناسه افزوده : سانسیسی - وردنبورخ ، هلن ۱۹۴۴-۲۰۰۰ م. ویراستار sancisi-Weerdenburg, Heleen

شناسه افزوده : کورت ، آملی، ۱۹۴۴ - م. ویراستار Kuhrt, Amelie

شناسه افزوده : مرتضی ثاقب فر، ۱۳۲۱ - مترجم

رده بندی کنگره : DSR ۲/۲۱۹ ت ۱۳۸۷

رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۱۴

شماره کتابشناسی ملی : ۱۲۸۳۳۹۶

انتشارات توس

تاریخ هخامنشی (جلد یازدهم)

مطالعاتی درباره تاریخ ایران: رسالاتی به یادبود دیوید لوئیس

ویراستاران:

بی.یر بریان، آملی کورت، مارگارت روت، هلن سانسیسی وردنبورخ، یوزف ویزهوفر

ترجمه مرتضی ثاقب فر

چاپ اول ۱۳۹۲

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: ندای دانش

چاپخانه: حیدری

شابک جلد ۱۱: ۵-۷۱۳-۳۱۵-۹۶۴-۹۷۸ ISBN: 978-964-315-713-5

شابک دوره ۱۵ جلدی: ۸-۶۸۴-۳۱۵-۹۶۴-۹۷۸ ISBN: 978-964-315-684-8

کلیه حقوق چاپ و انتشار این اثر به هر صورت محفوظ و مخصوص انتشارات توس است.

دفتر مرکزی: خیابان دانشگاه، بن بست پور جوادی، پلاک ۵ - تلفن: ۶۶۴۹۱۴۴۵

مرکز فروش: خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، پلاک ۱۷۸ - تلفن: ۶۶۴۶۱۰۰۷

نشانی اینترنتی: www.toospub.com پست الکترونیک: info@toospub.com

۲۲۰۰۰ تومان

Acknowledgement 10: Jane Bown

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

فهرست

کوتاه‌نوشت‌ها ۹

پیشکش "راد" به تیرستان
مقدمه (آملی کوروت) ۱۳

«کاخ‌ی است کهنه و ویران» (یوزف ویزه‌هوفر) ۲۳

باج (هلن نیسی وردنبورخ) ۴۳

گل‌نشته‌های بارویی تخت‌جمشید - نگاهی دیگر (جراسیموس اپرگیس) ۶۱

کوچ فصلی شاهان هخامنشی، گزارشی براساس مدارک کهن و نو (کریستوفر توپلین) ۱۰۳

مهرهای آشبازانا (مارک گریسون) ۱۷۷

به مصری نوشته شده (متیواستالپر) ۲۰۱

یهودا و یهودیان (هیو ویلیامسون) ۲۱۷

«صرف اسامی» در زبان ایلامی هخامنشی (الیزابت تاکر) ۲۴۵

مناسک «لان» در متون بارویی تخت‌جمشید (موریسون هتدلی - شاپلر) ۲۸۷

درون‌افرنس و تندیس سارد (پی‌یر بریان) ۳۰۳

آرتمیس پارسى و آرتمیس آنایى تیس (ماریا بروسیوس) ۳۳۳

گاه‌شناسی جنگ‌های اردشیر دوم در یادداشت‌های روزانه نجومی بابلی

(روپارتوس فان دراسپک) ۳۵۱

مهرهای هرمی شکل - در ارتباط با تخت جمشید (فانگارت کول روت) ۳۷۷

کتابنامه ۴۱۷

کوتہ نوشتہا

Citations of Babylonian texts follow the conventions of *The Chicago Assyrian Dictionary*, Chicago 1956-. Citations of Old Persian texts follow the conventions of R.G. Kent, 1953, *Old Persian*, New Haven, Conn.

- AAntHung Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AASOR Annual of the American School of Oriental Research
ABAW Abhandlungen der Bayrischen Akademie der Wissenschaften
ABC A.K. Grayson, 1975, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley NY
AchHist Achaemenid History vols. I-VIII, Leiden, 1987-1994
AD G.R. Driver, 1965, *Aramaic Documents of the Fifth Century B.C.*, 2nd. ed. Oxford
AfO Archiv für Orientforschung
AHw *Akkadisches Handwörterbuch* (W. von Soden, Wiesbaden 1965-1981)
AION Annali dell'Istituto Orientale di Napoli
AJA American Journal of Archaeology
AJAH American Journal of Ancient History
AJPh American Journal of Philology
AMI Archäologische Mitteilungen aus Iran
AnOr Analecta Orientalia
AnSt Anatolian Studies
AOAT Alter Orient und Altes Testament
AOS American Oriental Series
ARID Analecta Romana Instituti Danici
ArOr Archiv Orientalni
AS Assyriological Studies
AW Antike Welt
BA The Biblical Archaeologist
BAI Bulletin of the Asia Institute
BaM Baghdader Mitteilungen
BASOR Bulletin of the American Oriental Society
BCH Bulletin de Correspondance Hellénique
BDB F. Brown, S.R. Driver, C.A. Briggs, 1907, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford
BE Bulletin Épigraphique
BiOr Bibliotheca Orientalis
BSL Bulletin de la Société Linguistique de Paris
BSOAS Bulletin of the School of Oriental and African Studies
CAD Chicago Assyrian Dictionary, Chicago 1956-
CAH Cambridge Ancient History
CBCY Beaulieu, P.-A., 1994, *Late Babylonian Texts in the Nies Babylonian Collection*, Catalogue of the Babylonian Collections at Yale 1, Bethesda, Maryland
CBQ Catholic Bible Quarterly
CDAFI Cahiers de la Délégation Française en Iran

CHI	Cambridge History of Iran
CHJ	Cambridge History of Judaism
CIG	Corpus Inscriptionum Graecorum
CQ	Classical Quarterly
CRAI	Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
CT	Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum
DAE	P. Grelot, 1972. <i>Documents araméens d'Égypte</i> , Paris
DHA	Dialogues d'Histoire Ancienne
EI	Eretz Israel
Enclr	Encyclopedia Iranica
EPRO	Études préliminaires aux religions orientales
GAG	W. von Soden, 1969, <i>Grundriss der Akkadischen Grammatik</i> (AnOr 33/47) 2. Auflage, Rom
FGrH	F Jacoby, <i>Die Fragmente der griechischen Historiker</i> , Berlin 1923-
GK	<i>Genesis' Hebrew Grammar as edited and enlarged by the late E. Kautzsch</i> , E.T.A.E. Cowley, Oxford 1910 ² (=28th German ed.1909)
HdO	Handbuch der Orientalistik
IFAO	Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire
IJ	Indo-Iranian Journal
INJ	Israel Numismatic Journal
IrAnt	Iranica Antiqua
JA	Journal Asiatique
JANES	Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University, New York
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JBL	Journal of Biblical Literature
JCS	Journal of Cuneiform Studies
JESHO	Journal of Economic and Social History of the Orient
JHS	Journal of Hellenic Studies
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JRS	Journal of Roman Studies
JSJ	Journal for the Study of Judaism
JSOT	Journal for the Study of the Old Testament
JSOTS	Journal for the Study of the Old Testament Series
JThS	Journal for Theological Studies
KZ	Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begründet von A. Kuhn, Göttingen
LEC	Les Études Classiques
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft
MSS	Münchener Studien zur Sprachwissenschaft
NABU	Notes Assyriologiques Brefs et Utilitaires
OBO	Orbis Biblicus et Orientalis
OGIS	W. Dittenberger, <i>Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae</i> (1903-1905)
OLA	Orientalia Lovaniensia Analecta
OIP	Oriental Institute Publications
Or	Orientalia
PSBA	Proceedings of the Society of Biblical Archaeology
RA	Revue Archéologique
RAss	Revue d'Assyriologie
RE	Real-Encyclopädie des klassischen Altertums

RIA	Reallexikon der Assyriologie
REA	Revue des Études Anciennes
RN	Revue Numismatique
SbÖAW	Sitzungsbericht der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
SBLDS	Society for Biblical Literature Dissertation Series
SO	Studia Orientalia
SVT	Studia Vetus Testamentum
TAVO	Tübinger Atlas des Vorderen Orients
TBER	F. Joannès. 1982, <i>Textes économiques de la Babylonie récente</i> , Paris
TPS	Transactions of the Philological Society
Trans	Transeuphratène
WdO	Welt des Orients
WVDOG	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientgesellschaft
WZKM	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
YOS	Yale Oriental Society
ZA	Zeitschrift für Assyriologie
ZABR	Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte
ZAW	Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ZVS	Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft

ADDITIONAL ABBREVIATIONS

AE	Achaemenid Elamite
Fort.	Persepolis Fortification texts not included by Hallock 1969 or 1978
GN	Geographical Name
ME	Middle Elamite
NE	Neo-Elamite
PF	Persepolis Fortification Texts published by R.T. Hallock, Chicago 1969
PFa	Persepolis Fortification Texts published by R.T. Hallock, <i>CDAFI</i> , 1978
PF-NN	Persepolis Fortification Texts, unpublished, manuscript R.T. Hallock
PFS	Seal preserved as impression(s) on the Persepolis Fortification Tablets
PT	Persepolis Treasury Texts published by G.G. Cameron, Chicago 1948
PTS	Seal preserved as impression(s) on the Persepolis Treasury Tablets (published in E. Schmidt, 1957, <i>Persepolis II</i> , Chicago: 4-41, pls. 1-14)

پیشکش "راد" بہ تبرستان
www.tabaristan.info

املی کورت - لندن

پیشکش "راد" په تهرستان
www.tabarestan.info

این جلد از پژوهش‌های مربوط به تاریخ هخامنشی به خاطره دیوید لوئیس اهدا شده است که در سال ۱۹۹۴ درگذشت. در ۱۹۹۳ گروهی از محققان به عنوان قدردانی از آموزگاری بزرگ و بلندنظر همایشی در آکسفورد برپا کردند تا درباره دموکراسی آتن به گفتگو بپردازند. اما دل‌بستگی‌های دیوید لوئیس به تاریخ آتن کلاسیک محدود نمی‌شد؛ او در صف مقدم آن دسته از تاریخ‌نگاران یونان بود که اعتقاد داشت شاهنشاهی ایران به عنوان همسایه نیرومند یونان، در توسعه سیاسی آنجا و تعریفی که یونان از خود ارائه می‌کرده دارای نقشی حیاتی بوده است. دیوید لوئیس در سلسله سخنرانی‌هایی که در ۱۹۷۶ در دانشگاه سین‌سیناتی ایراد کرد به اثبات رسانید که اگر کنش‌های دو سویه یونان با ایران را در نظر بگیریم، بیشتر تاریخ یونان در سده‌های پنجم و چهارم پیش از میلاد غیرقابل درک خواهد ماند (لوئیس، ۱۹۷۷)؛ سخنرانی به‌راستی آموزنده او اولی بود که در آن به تحلیل مفصل جزئیات نهادهای هخامنشی پرداخت و به پژوهندگان تاریخ یونان هشدار داد که باید به انبوه اطلاعات ارزشمند گردآوری شده توسط ریچارد هالوک - که بخشی از بایگانی بزرگ ایلامی کشف شده در دیوارهای بارویی تخت جمشید را انتشار داده بود - (هالوک، ۱۹۶۹؛ و نیز نک. هالوک، ۱۹۷۱) از لحاظ شیوه کار شاهنشاهی ایران توجه داشته باشند.

کندوکاوه‌های دقیق و ژرف دیوید لوئیس در این متون دشوار (از جمله دستنویس‌های چاپ‌نشده‌ای که هالوک برجا گذاشته بود) تا زمان مرگ او ادامه داشت و همواره مهم‌ترین بخش فعالیت علمی او را تشکیل می‌داد. این امر نه تنها در بسیاری از آثار انتشاریافته خود او (به‌ویژه بنگرید به پیوست او بر تجدید چاپ کتاب *ایران و یونانیان* تالیف آر. برن در ۱۹۸۴؛ لوئیس، ۱۹۸۴؛ لوئیس، ۱۹۸۷ و ۱۹۹۰a) بلکه نیز در آثار برخی از شاگردانش (هورن بلوتر، ۱۹۸۲، صص ۱۶۵-۱۴۵؛ بروسیوس، ۱۹۹۶) بازتاب یافته است. این نکته همراه با استادی بی‌چون و چرای وی در تاریخ کلاسیک یونان، او را به یکی از ویراستاران اصلی مجلدات تجدیدنظر شده *تاریخ جهان باستان* کیمبریج در دوره امپراتوری هخامنشی (مجلدات چهارم تا ششم [به ترجمه فارسی همین قلم]) تبدیل ساخت - وظیفه‌ای که او با مسئولیت و خویشکاری دقیق انجام داد و بارها و بارها نشان داد که تا چه اندازه بر جنبه‌های بی‌شمار تاریخ ایران چیره است و چه آگاهی‌های گرانبهایی دارد؛ که من از تجربه شخصی خود می‌توانم در این باره گواهی دهم. هنگامی که هلن سانسیسی وردنبورخ کار پیشگامانه و دشوار برگزاری سلسله کارگاه‌های سالانه درباره مسائل و مشکلات تاریخ هخامنشی را در دهه ۱۹۸۰ آغاز کرد، کاملاً طبیعی بود که از دیوید لوئیس نیز می‌بایست برای شرکت در آنها دعوت می‌شد که شد و او نیز با جدیت در چند کارگاه شرکت کرد (۱۹۸۴، ۱۹۸۶، ۱۹۸۷، ۱۹۸۷؛ نک. لوئیس، ۱۹۸۷؛ ۱۹۹۰a و ۱۹۹۰b).

رابطه نویسندگان و پژوهندگان این جلد که در دست دارید با دیوید لوئیس بسیار متفاوت بود: برخی برای اولین بار و در چارچوب "کارگاه‌های تاریخ هخامنشی" با او ملاقات می‌کردند (بریان، سانسیسی وردنبورخ، وان‌دراسپک، ویزه‌هوفر) و برخی دیگر از شاگردان او در آکسفورد بودند (بروسیوس، هندلی-شاچلر، توپلین). بسیاری نیز در آکسفورد با او همکاری داشتند و در علایق خاص او نسبت به مسائل تاریخ و فرهنگ ایران شریک بودند (تاگر، ویلیامسون). از آنجا که دیوید لوئیس عمیقاً خود را وقف مطالعه لوحه‌های ایلامی تخت جمشید ساخته بود، با "مؤسسه شرقی" مستقر در شیکاگو تماس دائمی داشت که این گل‌نبشته‌ها یا الواح در حال حاضر در آنجا هستند. او بارها به شیکاگو سفر کرد تا مطالعات خاص خود را از طریق بررسی دست‌اول لوحه‌ها پیگیری کند. از این رو میان وی با متیو استالپر که از زمان مرگ ریچارد هالوک مسئول لوحه‌ها

بود، پیوندهای نزدیکی ایجاد شد. همین پیوندها موجب آشنایی و رابطه او با مارگارت روت شد که حدود بیست سال بود که درباره لوحه‌های اثر مهرها در بایگانی تخت‌جمشید کار می‌کرد و اخیراً شاگردش مارک گریسون نیز به همکاری با او پرداخته بود (مثلاً نک. گریسون و روت، ۱۹۹۶). جراسیموس آپرگیس به تازگی دانشجوی تاریخ هخامنشی شده و از این رو فرصت آشنایی شخصی با دیوید لوئیس را نیافته است، با این حال از آنجا که در این زمینه پیشرفت سریعی داشته و بازدهی کار او در زمینه بررسی مسائل اسنادی تخت‌جمشید ارزشمند بوده است، ما احساس کردیم که شایسته است پژوهش او را نیز در این جلد بگنجانیم و اطمینان داریم که روان دیوید لوئیس از این کار خرسند خواهد شد.

تمام مقالات گردآوری شده در این مجلد مستقیماً به علایق چندگانه دیوید لوئیس به مسائل ایران مربوط می‌شوند. یوزف ویزه‌هوفر درباره ماندلس لو بحث می‌کند که از نخستین مسافران به تخت‌جمشید بوده و گزارش دقیق و سنجیده او از آنجا در سفرنامه و یادداشت‌های روزانه‌اش برای انتشار توسط اولثاریوس ویرایش شده است. در جریان تنظیم و بازسازی این یادداشت‌ها بیشتر مشاهدات واقعی ماندلس لو تحریف شده‌اند تا تصویری از ایران باستانی ساخته شود که سازگار با ذوق و سلیقه اروپاییان سده هفدهم باشد. موضوع دریافت‌های متغیر از تاریخ و یادمان‌های باستانی ایران در کانون توجه دو کارگاه تاریخ هخامنشی (مجلدات پنجم و هفتم) قرار داشت و گاه خود دیوید لوئیس در آنها مشارکت داشت (لوئیس، ۱۹۹۰b).

چهار مقاله بعدی، ما را به مرکز شاهنشاهی ایران می‌کشانند. هلن سانسسی وردنبورخ مسئله واژه *baji* [باج] در زبان فارسی باستان را بررسی می‌کند که به طور سنتی به "خراج" ترجمه شده است. البته یونانیان به‌ویژه به مسئله پرداخت "خراج" که بر تابعیت سیاسی از شاه ایران دلالت می‌کرد توجه خاصی داشتند. اما این واژه دقیقاً به چه معنا بود؟ آیا هر تبعه‌ای آن را می‌پرداخت؟ اگر چنین بود به چه شکل، و چه نوع یا انواع روابط سیاسی پرداخت آن را ایجاب می‌کرد؟ بررسی وی در باب تغییرات در سامانه و آرایش مجموعه تمثال‌ها و تصاویر تخت‌جمشید، نشان می‌دهد که تحول مهمی در نظام سیاسی ایران در زمان اردشیر یکم رخ داده و جایگاه اشراف ایرانی در

درون ساختار قدرت دستخوش تغییر مهمی شده است به طوری که آنان دیگر در سلطه سلطنتی با شاه سهیم نبوده‌اند. آنگاه معنای "باج" نیز در پیوند با این دگرگونی تغییر یافته است. در مقاله جراسیموس آپرگیس، در مورد جایگاه "پرسیس" یا "پارس" در ساختار امپراتوری، تأیید مهمی را در تأیید نظر سانسوسی وردنبورخ می‌یابیم. این عقیده کمابیش استوار که کلمه تکرارشونده ایلامی *kurmin* به "عرضه شده توسط" (به جای "واگذار شده به" که هالوک ترجمه می‌کرد) ترجمه شده است، او را به این نتیجه‌گیری متقاعدکننده می‌رساند که جمعیت پارس، و از جمله بسیاری از اعضای اشرافیت آنجا، برای همه تولیدات و محصولات خود مالیات می‌پرداخته‌اند. این تفسیر مجدد او را قادر ساخت تا به اثبات برساند که در مرکز امپراتوری یک نظام اقتصادی بسیار سازمان‌یافته که به خوبی نیز اداره می‌شده وجود داشته است، که با گفته هرودوت مبنی بر اینکه پارس از مالیات معاف بوده، مغایرت دارد (هرودوت، III، ۹۷).

مقاله طولانی کریستوفر توپلین حاوی کاری است که دیوید لوئیس آغاز کرده بود (نک. بخش سوم مقاله) اما به علت مرگ او ناتمام مانده بود. بنابراین ارتباط مستقیمی می‌یابد با یکی از پرسش‌های موردعلاقه همیشگی دیوید لوئیس، که آیا می‌توان با استفاده از لوحه‌ها و گل‌نشته‌های تخت‌جمشید، ردپای الگویی را دنبال کرد که نشان دهد شاه ایران و دربار او (چنان‌که در منابع کلاسیک بارها توصیف شده است) مهاجرتی فصلی داشته‌اند، و بنابراین مسیر حضور- غیاب آنها در قلب شاهنشاهی را ردیابی کرد؟ چنان که توپلین به اثبات می‌رساند، مسئله را باید لاینحل انگاشت، زیرا طبیعت بایگانی بارویی تخت‌جمشید اقتضای پاسخ به چنین پرسشی را ندارد.

مقاله مارک گریسون آگاهی جنبی جالبی را در زمینه پیچیدگی‌های تولید هنری در محیط دربار ایران در اختیار ما می‌گذارد. او نقشمایه مهر آسپاتین - یکی از اشراف بلندپایه پارسی دربار داریوش یکم - را که در گور شاه ایران در نقش رستم با ذکر نام توصیف شده است و هرودوت از او به عنوان یکی از یاران داریوش در حذف بردیای دروغین نام برده است (III، ۷۰)، تحلیل می‌کند. گریسون به‌ویژه با این کشف که افراد در انتخاب نقشمایه مهر خود به عنوان چیزی شخصی و در عین حال عمومی آزادی عمل داشته‌اند، نشان می‌دهد که چگونه آسپاتین تصویر روی مهر خود را تغییر داده و به روز

کرده و نقشمایه‌ای مرکب از اشکال آشوری، بابلی و ایلامی با سبکی جدید پدید آورده که به عنوان یک نسخه بدل قابل شناسایی است. گریسون و روت طی هجده سال پایانی کار خود بارها نشان داده‌اند که مفهوم خشک و قدیمی آنچه که از دیرباز به عنوان یک "سبک درباری" تحمیل شده از بالا توصیف شده بوده است، در مورد نظام هخامنشی صدق نمی‌کند.

بحث متیو استالپر در مورد انگ برده‌ها، ما را از رده‌های بالای حکومت ایران و مرکز امپراتوری دور می‌سازد و به ملاحظه جنبه‌های ضمنی و فرعی اشارات گهگاهی نویسندگان یونانی (و نیز در یک متن آرامی، دراپور ۱۹۵۶، شماره VII) وامی‌دارد که داغ‌زدن یا انگ‌زدن بر افراد نشانه‌ای از مالکیت و منزلت داغ‌زننده بوده است. این رسم با اسناد بابلی که در مورد برخی مراحل حکومت هخامنشی باقی مانده‌اند به نحو ارزشمندی روشن و تأیید شده است. هیو ویلیامسون نیز از روساخت سلطنتی دور شده و به بحث درباره یکی از نکات بسیار مورد علاقه دیوید لوئیس، یعنی جایگاه ناحیه کوچک یهودا در شاهنشاهی، پرداخته است. یکی از نتایج فتح امپراتوری نوبابلی توسط کوروش در ۵۳۹، بازگشت تبعیدیان یهودی به اورشلیم و سرانجام بازسازی معبد بود. این نقطه عطفی در تاریخ یهود محسوب می‌شود و در نتیجه، محققان عهد عتیق به بررسی دوره ایرانی یهود توجه شدیدی نشان داده و برخی به این نتیجه رسیده‌اند که شاهان هخامنشی با یهودا رفتار ویژه‌ای داشته‌اند. ویلیامسون بخصوص به نظریه‌ای پرداخته که طراح آن واین‌برگ بوده و نظریه فوق را استوارانه تأیید می‌کند و فقط اخیراً برای محققان غربی پذیرفتنی شده است. اما آنچه غالباً محققان و بخصوص محققانی که منحصرأ بر متن عهد عتیق تکیه می‌کنند، نادیده گرفته‌اند هم اسناد نسبتاً فراوانی است که به تازگی کشف شده‌اند و هم دیدگاه‌های تازه‌ای است که در سال‌های اخیر شکل گرفته‌اند و به ما امکان می‌دهند کارکرد شاهنشاهی هخامنشی را روشن‌تر دریابیم (نک. بررسی همه‌جانبه بریان، ۱۹۹۶a). ویلیامسون با در نظر گرفتن این نکته، و به گمان من به نحو متقاعدکننده‌ای، نشان می‌دهد که جایگاه و موقعیت یهودا در شاهنشاهی ایران تفاوت چندانی با بقیه جاهای امپراتوری نداشته است.

درک زبان ایلامی گِل‌نشته‌های تخت‌جمشید، استثنائاً بسیار دشوار است. یقیناً این زبان کمابیش به عنوان صرفاً یک قاعده کاتبانه در چارچوب اداری مورد استفاده قرار می‌گرفت (نک. گرشویچ، ۱۹۷۱)؛ اما برعکس در پیام‌های رسمی کتیبه‌های سلطنتی در کنار زبان‌های پارسی باستان و اکدی جنبه قالبی آن کمتر بود. این امر باعث شده تا دریافت معنایی روشن از زبان ایلامی آن زمان بسیار دشوار گردد چون زبان از کاربرد روزانه اولیه خود در هنگام گفتگو دور شده است (در مورد نتیجه‌گیری‌ها بنگرید به اشاره قبلی من در صفحات پیش به مقاله ابرگیس). دیوید لوئیس در چهار سال آخر عمر خود یک گروه مطالعاتی کوچک ایلامی در آکسفورد تشکیل داد با این امید که یک تلاش منظم جمعی از سوی زبان‌شناسان تاریخی بتواند برخی جنبه‌های غامض و پیچیده مربوط به اسناد تخت‌جمشید را روشن سازد. الیزابت تاکر به عنوان یک زبان‌شناس تطبیقی عضو این گروه مطالعاتی (هنوز در حال کار) است و در اینجا در مقاله خود به تحلیل نظام افعال در زبان ایلامی هخامنشی پرداخته است. نتیجه‌گیری‌های موقتی او جالب‌توجه هستند: به نظر او، زبان ایلامی هخامنشی احتمالاً بیش از آنچه تاکنون معمولاً تصور می‌شد از زبان ایلامی میانه و نو ایلامی دور شده و چه بسا تحت‌تأثیر نفوذ "بیگانه" قرار گرفته بوده است. افزون بر این، زبان پارسی باستان نیز (که سفارش‌ها و معاملات ذکر شده به ایلامی در روی گِل‌نشته‌ها احتمالاً به طور شفاهی توسط این زبان ابلاغ می‌شده) خود دارای کاربرد خاصی از شکل‌های دستور زبانی از نظر زمان و وجه افعال بوده که در زبان ایلامی وجود نداشته و همین احتمالاً موجب بروز مشکلات زبان‌شناسانه‌ای شده که محققان را سردرگم ساخته است. موریسون هندلی - شاجلر نیز تلاش‌های بیشتری در جهت فهم زبان ایلامی از طریق ردیابی کاربرد واژه lan انجام داده است که معمولاً در لوحه‌های تخت‌جمشید در مورد اعمال مذهبی استفاده می‌شده است. رهیافت او زبان‌شناختی نیست بلکه براساس بافت متن است، و نتیجه می‌گیرد که مراسم lan منحصرأ توسط مُغان انجام می‌شده و صرفاً جنبه آیینی و مناسکی داشته و هرگز ربطی به آیین‌های شاهی و حتی خدای اهورامزدا نداشته است.

مسئله مشکل‌ساز دین در شاهنشاهی هخامنشی موضوع دو مقاله بعدی است. با این حال، این دو مقاله با مقاله هندلی-شاجلر این تفاوت را دارند که از ناحیه مرکزی

شاهنشاهی فاصله می‌گیرند و به منطقه شمال‌غربی آسیای صغیر می‌پردازند و هر دو نیز از منابع یونانی و به‌ویژه کتیبه‌های یونانی بهره می‌گیرند (عرصه‌ای که دیوید لوئیس مقالات مهم و مشهوری درباره آنها داشته است). پی‌یر بریان به بررسی مجدد یک کتیبه دوره رومی مکشوف در سارد می‌پردازد که لویی روبر (۱۹۷۵) قبلاً برای اولین بار درباره‌اش بحث کرده بود. تفسیر و ترجمه روبر چنان است که به نظر می‌رسد در سده چهارم ق.م یک پارسی بلندمرتبه در سارد اهورامزدا را می‌پرستیده است. بریان توانسته خود سنگ‌نبشته را واری کند و همراه با تحلیل مجدد و دقیق زبان یونانی آن نشان دهد که در متن آن چیزی از این‌گونه وجود ندارد، بلکه بیشتر نمایانگر علاقه اشرافیت پارسی منطقه به ایزدان محلی (و در این مورد یونانی) و وجود فرایندی است که بریان آن را "ایالتی شدن" یا "ایالتی‌مآبی" گروه حاکم ایرانی می‌نامد. این با مدارک به دست آمده از جاهای دیگر امپراتوری نیز سازگاری دارد (مثلاً مصر، نک - بریان ۱۹۸۸) و یک جنبه مشکل‌آفرین سیاست مذهبی هخامنشیان را که قبلاً دیگران یادآور شده‌اند (پ.فرای [Frei]، ۱۹۸۴، صص ۲۱-۱۹؛ ۱۹۹۶، صص ۹۶-۹۰؛ گشیتزر ۱۹۸۶) برطرف می‌سازد. ماریا بروسیوس با مشکل متفاوتی دست و پنجه نرم می‌کند. معمولاً عقیده بر این بوده است که کیش‌های "آرتیمیس پرسیکه" یا "آرتیمیس پارسی" و "آرتیمیس آنایی‌تیس" که در آسیای صغیر و به‌ویژه در دوره پس از هخامنشیان گسترش یافته، معرف شکل‌های هلنیستی یا یونانی‌مآبی پرستش ایزدبانوی ایرانی آناهیتا بوده که مشهور است از زمان پادشاهی اردشیر دوم به بعد نقشی مهم در شاهنشاهی ایران یافته بوده است. اما همان‌گونه که نویسنده متذکر می‌شود، ما عملاً درباره کیش و پرستش این ایزدبانو چیزی نمی‌دانیم، و درباره پیدایش آن (از زمان نامشخص اوستایی) نیز بسیار اندک شنیده‌ایم که با مدارک باقی‌مانده از آرتیمیس پارسی یا آرتیمیس آنایی‌تیس نیز سازگار نیست. نویسنده با بررسی کتیبه‌ها، سکه‌ها و توصیفات نویسندگان کلاسیک به این نتیجه متقاعدکننده می‌رسد که چهره‌ها و تمثال‌های آرتیمیس فقط جنبه‌هایی از ایزدبانوی آرتیمیس یونانی-آناتولی بوده‌اند که به اشکال گوناگون محلی پارسی شده و مورد پرستش قرار می‌گرفته‌اند.

یک مسئله استثنائاً دشوار برای هر کسی که شاهنشاهی هخامنشی را مطالعه می‌کند، بازسازی تاریخ آن در سده چهارم ق.م است مگر آن‌که با استفاده از منابع کلاسیک بسیار محدود از لحاظ جغرافیای سیاسی به این کار بپردازد. انتشار جدید روزنامه‌های خاطرات نجومی بابلی توسط زاکس و هونگر (۱۹۸۸-۹۶) امکان پرکردن این شکاف را فراهم ساخته است. روباتوس و اندر اسپک نتایج برآمده از این چهار دفتر خاطره روزانه (۳۸۲/۱، ۳۷۴/۳، ۳۷۰/۶۹، ۳۶۸/۷) و پرتوی را که آنها بر رویدادهای سیاسی افکنده‌اند معرفی می‌کند. متون بابلی پراکنده و تکه‌تکه‌اند، اما به آن اندازه باقی مانده‌اند تا به او امکان دهند گاهشماری شورش اوآگوراس را تعیین کند و تاریخ لشکرکشی مصیبت‌بار اردشیر دوم به مصر، و نیز حرکت داتام به بین‌النهرین در اوایل شورش او را به دست آورد. نکته درخور توجه دیگر اظهارنظر او در این باره است که روزنامه خاطرات (۳۷۰/۶۹) احتمالاً اشاره‌ای است به جنگ در سرزمین کادوسی، یعنی ناحیه‌ای که گویا باعث شده تا شاهان ایران از زمان پادشاهی داریوش دوم تا اردشیر سوم به طور ادواری در آنجا گرفتار مشکل باشند. البته فقط اشاره‌های گذرا و پراکنده‌ای به بی‌ثباتی‌های این محل در درون سرزمین‌های شاهنشاهی داریم، و درک تأثیر دقیق آنها دشوار است، اما در ارزیابی‌های تاریخ ایران باید به یاد آورده و در نظر گرفته شوند.

این مجلد با مقاله مارگارت روت درباره گروه کوچکی از مهرهای کوبیدنی به پایان می‌رسد، یعنی مهرهایی که بوردمن (۱۹۷۰) اظهار عقیده کرده بود که به‌خصوص در دوره لیدی هخامنشی تولید شده‌اند. آثار این مهرهای به‌دست آمده از مجموعه تخت‌جمشید به نویسنده امکان داده‌اند تا با این نظر مخالفت کند و نشان دهد که آنها در مرکز شاهنشاهی تولید و مصرف می‌شده‌اند. او به علت شکل و عناصر برخی نقشمایه‌های به‌دست آمده از بین‌النهرین، توانسته تصویری از تنوع هنری و فرهنگی و وجود شور حیاتی در قلب شاهنشاهی را ترسیم سازد. کنش دوسویه میان مرکز با مناطق حاشیه‌ای شاهنشاهی مانند سارد، بی‌گمان در تحول و توسعه سبک‌های هنری تأثیر داشته است اما همسان با آنها نبوده و سبک درباری هخامنشی در خدمت نخبگان وابسته به آن قرار داشته است. برآیند برجسته این مقاله تأیید وجود نوعی جهان وطنی در شاهنشاهی است که وجود گروه‌های قومی متفاوت فراوان که در منطقه

تخت جمشید کار می‌کرده‌اند و وجود شبکه عظیم راه‌های متقاطع در سرزمین‌های امپراتوری که پیوسته در خدمت مسافرانی بوده‌اند که به شاهنشاهی ایران خدمت می‌کرده‌اند، نیز مؤید این نظر است. دل‌بستگی شدید دیوید لوئیس به این جنبه از بایگانی تخت‌جمشید (نک. مثلاً لوئیس، ۱۹۸۰) به خوبی در پژوهش روت مورد استفاده قرار گرفته است ضمن آن‌که نویسنده بعد تازه‌ای به آن افزوده و دو قطب علمی خود یعنی آسیای صغیر و تخت‌جمشید را به نحو ثمربخشی با هم ترکیب کرده است.

پیشکش "راد" بہ تبرستان
www.tabarestan.info

کاخی است کهنه و ویران

یوهان آلبرشت فون ماندلس لو در پاسارگاد و تخت جمشید^۱

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.in
یوزف ویزه هوفر - کیل

فردا که ما همه راهی سفریم،
دوش هم که نه آفتاب عیان بود و نه ماه.
پس امروز را گو از آن ما باشد،
تا بستیم ماندلس لوی نجیب زاده را،
درو و سپاس مرتو را که نور و گرمایت،
به ما و به تو شادی بسیار می دهد نوید!

^۲ (پارل فلمینگ ۱۵ مه ۱۶۳۶)

در میان مقالات پرمغز و متعدد دیوید لوئیس درباره تاریخ و فرهنگ امپراتوری هخامنشی، نوشتاری هم درباره اثر بریسونیوس موسوم به *De Regio Persarum Principatu Libri Tres 1590* وجود دارد که در آن به توصیف شیوه فرمانروایی ایرانیان از دیدگاه یک اندیشمند و سیاستمدار اوایل عصر جدید پرداخته و این برداشت‌ها را از دید تاریخی بررسی کرده است (لوئیس، ۱۹۹۰). این رساله یکی از انگیزه‌هایی بود که مرا بر آن داشت تا با خاطره‌ای آکنده از سپاس و در بزرگداشت این استاد و راهنمای خردمند و بسیار گرمی تاریخ باستان، به نوبه خود به یک موضوع علمی-تاریخی، یعنی نحوه توصیف کاخ‌های هخامنشی پاسارگاد و تخت جمشید در یک سفرنامه متعلق به سده هفدهم پردازم.

۱. نویسنده در این نوشتار از پایان‌نامه بانوم. م. یانر (Janer, 1990) بسیار بهره گرفته است.
۲. فلمینگ ۱۸۶۵ تا ۱۹۶۵: ۳۸۱: "به افتخار م. یوهان آلبرشت فون ماندلس لو"، میرآخور و سفیر دوک هولشتاین، به مناسبت روز تولدش در مسکو به سال "MDCXXXVI" (۱۶۳۶).

یوهان آلبرشت فون ماندلسلو^۳ در ۱۵ ماه مه ۱۶۱۶ در شهر "شونه‌برگ" در موقوفه "راتسه بورگ" به عنوان پسر هرمان کلامورفون ماندلسلو [Mandelslo] مسئول موقوفه مذکور و همسرش بانو آنافون پفلوگ به دنیا آمد. پس از آموزش و پرورش در خانه پدری در سن سیزده سالگی به عنوان نوجوانی نجیب‌زاده در خدمت دوک فردریک سوم فرمانروای شلسویگ-هولشتاین-گوتورف قرار گرفت. او در سال ۱۶۳۵ به عضویت هیئت برگزیده شد که از سوی دوک فردریک باهدف برقراری رابطه بازرگانی و سیاسی با ایران از طریق روسیه راهی دربار صفویه در اصفهان گردید (نک. کیکسی، ۱۹۵۲؛ شوستر - والزر، ۱۹۷۰). از قرار معلوم در طول این سفر میان "منشی هیئت"^۴ آقای آدام اولتاریوس^۵ و "میرآخور"^۶ ماندلسلو دوستی نزدیکی به وجود آمد، که دلیلش از جمله این بود که نجیب‌زاده جوان و پرشور حاضر شده بود رجحان معلومات اولتاریوس دانشگاه‌دیده و نیز پیش‌کسوتی او را بپذیرد و به رسمیت بشناسد. و همین تواضع موجب گردید که اولتاریوس نیز به نوبه خود، پس از مرگ زودهنگام ماندلسلو، به تحسین و تمجید از همسفر جوانش بپردازد و یاد و خاطره او را گرامی بدارد.^۷

۳. زندگینامه مختصر این مقاله براساس رساله "زندگینامه یوهان آلبرشت فون ماندلسلو" اثر م.رفسلوند - کلما تدوین شده است.

۴. نک: مقاله اولتاریوس در "کتاب یادبود" ماندلسلو که به احتمال زیاد مورخ اوایل دسامبر ۱۶۳۷ است و نویسنده در آن خود را "مشاور، منشی و فرستاده دوک هولشتاین" معرفی می‌کند. بخش‌هایی از کتاب یادبود ماندلسلو، تحت پیوست شماره II به نسخه ویرایش شده دفتر خاطرات روزانه نامبرده (Mandelslo, 1637-1640/1942) ضمیمه شده است و در این چاپ، صفحات ۱۸۵ تا ۱۹۵ را تشکیل می‌دهد؛ مقاله اولتاریوس در صفحه ۱۹۰ چاپ شده.

۵. آدام اولتاریوس (1599-1671) را باید به حق یکی از جامع‌الاطراف‌ترین دانشمندان (و سیاحان) دوران خود دانست.

6. Olearius, 1663: 56.

۷. نک: تذکر اولتاریوس در کتاب یادبود ماندلسلو (Mandelslo, 1637-1640/1942:190): "تقدیم به نجیب‌زاده جوان و دلاور و عالی‌مقام، دوست بزرگ و بسیار گرامی و بسیار گرانبایه من، به مناسبت آغاز سفرش به عربستان و بابل...".

۸. نک: اظهارات اولتاریوس در "پیشگفتار"ی که بر ویرایش خود از کتاب خاطرات ماندلسلو افزوده است (Mandelslo, 1658): "در کنار این واقعیت که او شجاع و دلاور بود و بی‌محبا با دشمن خود و هر کس که جرأت می‌کرد به او توهین کند، چشم در چشم روبه‌رو می‌شد مردی متواضع با خلقی لطیف بود و برخلاف رفتار بسیاری از [نجیب‌زادگان] هیچ‌کسی از طبقه عوام را خوار نمی‌داشت بلکه هر جا فرد شریف و صادقی را می‌دید و هر جا با شخص مستعد و دانش‌پژوهی روبه‌رو می‌شد او را گرامی می‌داشت و با کمال میل با وی معاشرت می‌نمود..." اولتاریوس پس از مرگ ماندلسلو مقاله‌ای هم در بزرگداشت دوستش تالیف کرد (Olearius, 1645) که این اثر چندین بار هم تجدیدچاپ شد.

ماندلسلو در دسامبر ۱۶۳۷ و پس از یک اقامت چندین ماهه در اصفهان، از اولتاریوس و اعضای هیئت نمایندگی جدا شد، چند هفته بیشتر از سایرین در دربار صفویه به سر برد و سپس به مقصد بندرعباس به راه افتاد تا از آنجا راهی هندوستان شود. این سفر او را از هندوستان به سیلان و جزیره موریس و نهایتاً به ماداگاسکار برد و آنگاه از آنجا با کشتی آفریقا را دور زد و به اروپا برگشت؛ ابتدا به انگلستان رفت و سرانجام در ماه مه ۱۶۴۰ به گوتورف بازگشت.^۹ ماندلسلو در سال ۱۶۴۱ به نمایندگی از سوی دوک هلشتاین راهی سوئد شد تا پیام ولی نعمتش را، که خواستار احقاق حق و درنظر گرفتن منافع ماریا الئونورا بیوه شاه متوفی شده بود، به شورای امپراتوری سوئد منتقل کند.^{۱۰} ماندلسلو در سال ۱۶۴۲ به عنوان فرستاده ویژه دوک هلشتاین راهی هلند، انگلستان و فرانسه شد، در سال ۱۶۴۳ "ناگزیر به فرانسه رفت تا در جنگ شرکت کند و در آنجا تحت فرماندهی مارشال دلاور و سپهسکن امپراتوری حضرت عالیجاه یوسپاس رانتسف به درجه فرماندهی سواره نظام رسید و کمی بعد در پاریس به مرض آبله بدرود حیات گفت." (Mandelslo, 1658, پیشگفتار [آدام اولتاریوس]).

ماندلسلو در سفر هندوستانش به نوشتن خاطرات روزانه پرداخت که این دفتر خاطرات اکنون در بخش آثار دستنویس کتابخانه دولتی ارثیه فرهنگی پروس در برلین نگهداری می‌شود (Ms. germ. 4° Nr. 218)؛ ماندلسلو این کتابچه را که ۲۲۵ ورق دارد و در آن چندین طرح قلمی و مدادی هم دیده می‌شود^{۱۱} تا روز مرگ با این نیت نزد خود

۹. نقشه مجملی از مسیر سفر وی در ضمیمه کتاب خاطرات ویرایش شده او (Mandelslo, 1637-1640/1942) به چاپ رسیده است. انتشار مقاله پیش‌رو در مجموعه‌ای که به یاد یکی از همکاران انگلیسی ما منتشر می‌شود، مرا بر آن می‌دارد که یادآور شوم ماندلسلو نه فقط با کشتی‌های انگلیسی (کشتی‌های متعلق به کمپانی هند شرقی) سفر کرده بود، بلکه دوستان و همسفرهای انگلیسی زیادی هم داشت (نک: مقالات این دوستان در کتاب یادبود ماندلسلو) و افزون بر این در جریان اقامتش در لندن به عنوان "مردی والجاه که مورد توجه خاص ملوکانه است" (a man of quality and one of whom the King has taken special notice)، حتی در دربار هم بار خاص یافت (Refslund-Klemann, 1942: VIII).

۱۰. ماندلسلو در این سفر به حضور شهبانو کریستینا، که در آن زمان هنوز بسیار جوان بود، هم بار یافت. ماندلسلو درنظر داشت کتاب خاطرات روزانه‌اش را پس از ویرایش، (علاوه بر مادرش و

دوستش هلشتاین)، به این شهبانو تقدیم کند. نک: Ms. Fol. iv; Mandelslo, 1637-1640/1942: 150.

۱۱. در مورد شکل ظاهری دفتر خاطرات روزانه نک: Refslund-Klemann 1942: XI-XV نسخه ویرایش شده (Mandelslo, 1637-1640/1942)، شرح حرکت ماندلسلو از اصفهان (Fol. 169v) تا بازگشت وی به لندن (Fol. 249v) و نیز یادداشت‌های تکمیلی و سایر توضیحات متن اصلی (نامه‌ها، اشعار، تذکرات در مورد سرزمین‌ها و رویدادها و بعضاً منتخبی از سفرنامه‌های مشهور همراه با—

نگهداشت "که خود وی کتاب را بار دیگر مرور و بررسی کند و به آن نظم و ترتیب مناسبی بدهد." (Mandelslo, 1658, پیشگفتار)^{۱۱}. یادداشت‌های ماندلس‌لو پس از مرگ وی به دست خواهرش لوسیا کاترینا فون در شولن بورگ رسید و او هم، همان‌طور که برادرش وصیت کرده بود^{۱۲}، یادداشت‌ها را جهت درج و انتشار در اختیار آدام اولتاریوس قرار داد. و این همان متنی است که مبنای سفرنامه مشهور و موسوم به "سفرنامه مشرق‌زمینی" اثر "حضرت عالیجناب یوهان آلبرشت فون ماندلس‌لو" قرار گرفت که در سال ۱۶۵۸ پس از ویرایش توسط آدام اولتاریوس در چاپ اول منتشر گردید (Mandelslo, 1658)^{۱۳}. اصل دفتر خاطرات به احتمال زیاد پس از مرگ اولتاریوس (۱۶۷۱)، توسط کتابخانه سلطنتی برلین خریداری شد.

این‌که اولتاریوس در یادداشت‌های اصلی تا چه اندازه دست برده و آنها را تا چه حد آزادانه و به دلخواه مورد استفاده قرار داده، مطلبی است که بارها مورد تأکید قرار گرفته و به اثبات رسیده است (Refslund-Klemann, 1942: XVI-XX; Janner, 1990, passim). در این مسیر دفتر خاطرات نه تنها به دفاتر و فصول مختلف تقسیم شده، بلکه از نظر محتوا نیز به مقدار نه‌چندان اندک دستخوش تغییر گردیده است؛ تاریخ‌ها عوض شده، متن در چند مورد کوتاه گردیده و در موارد دیگری نیز، با ارجاع به دیگر آثار سفرنامه‌های و استفاده از آنها، به مقدار قابل‌توجهی بسط و توسعه یافته است؛ گراورهای نسخه ویرایش شده هم -برخلاف ادعای خود اولتاریوس- به جز دو استثنا، از سفرنامه‌های دیگر اخذ شده‌اند و یا حداقل این‌که به شدت تحت تأثیر چنین تصاویری قرار دارند (Refslund-Klemann, 1942, ib).

اولتاریوس در "پیشگفتار" "سفرنامه مشرق‌زمینی" علت انتشار دفتر خاطرات روزانه را فقط پایبندی به موازین اخلاقی ندانسته بلکه فواید و محاسن علمی، عملی، ادبی و

→ ترجمه آنها) را تا آنجا که مربوط به بخش‌های ویرایش شده سفرنامه می‌باشد، شامل می‌شود. بخش اول نسخه اصلی هنوز هم بررسی و ویرایش نشده.

۱۲. رک همچنین: "نامه به دوستان" از سورات (Mandelslo, 1637-1640/1942: 149) (Ms. Fol. 1r; Mandelslo, 1637-1640/1942: 149).
 ۱۳. "نامه به دوستان" (Mandelslo, 1637-1640/1942: 149): "اما از آنجا که شایسته است اینان [دوستان] در [یادداشت‌های من] مطالبی وزین و قابل‌توجه پیدا کنند که در نتیجه، مرگ مرا به یاد آورند و بزرگ بدارند، لذا این زحمت را به دوست عزیز و گرامی و همسفر چهار ساله‌ام استاد آداموس اولتاریوس... واگذار می‌کنم...".

۱۴. درباره چاپ‌های بعدی و ترجمه‌های "سفرنامه" (به هلندی، فرانسوی و انگلیسی) رک:

آموزشی این اثر را نیز مورد تأکید قرار داده است.^{۱۵} اما او در تبیین این فواید و در ارزیابی از توصیفات مذکور در اثر، دیدگاه و افکار ماندلس‌لو را اصلاً در نظر نگرفته است^{۱۶}؛ برعکس: اثر منتشر شده به طور کامل تحت تأثیر نظرات و عقاید خود

۱۵. اما در این رابطه باید در نظر داشت که با وجودی که نوشتارها و گزارش‌های واقعی زیادی درباره زندگی و رفتار و خصوصیات هندوان وجود دارد اما با گذشت زمان و پس از آنکه مسیحیان اروپایی سفر به این سرزمین‌ها و بازدید از آنها و داد و ستد با آنها را آغاز کردند خیلی چیزها تغییر کرده است به طوری که اگر کسی بخواهد تاریخ هندوان را آن‌طور که آرتوس و دلبری به رشته تحریر درآورده‌اند تماماً با زمان حال مقایسه کند (تماماً می‌گویم چون بسیاری از چیزها به ویژه آنچه از طبیعت به دست می‌آید هنوز و تا به امروز پابرجا می‌باشند). می‌بیند که فریب خورده است... به علاوه چیزهای زیادی هم پیش می‌آید که خواننده را وحشت‌زده می‌کند آه از نهادش برمی‌آورد، موجب اعتراض و شکایت می‌شود و باعث می‌گردد که ما از اینکه مثل آنان نیستیم، احساس خوشبختی و رضایت کنیم. [مثلاً] وقتی که انسان انواع مختلف اعتقادات الحادی یا خرافی را مشاهده می‌کند و سنت‌های شرم‌آورشان را می‌بیند که چگونه این مردم بدبخت حتی تا به امروز هم در چنین ظلمت عمیقی از جهل و کوری عقل دست و پا می‌زنند و اینکه خدای واقعی و راه و رسم رستگاری خود را تشخیص نمی‌دهند و نیز حتی اگر به آنان گفته شود، [حقیقت را] نمی‌پذیرند بلکه همچنان سفت و سخت به بت‌پرستی خود چسبیده‌اند و حتی شیطان را گرامی می‌دارند و می‌پرستند... ولی آنچه مربوط به زندگی بربرها می‌شود در آنها گاهی جوانب خوب و گاهی جوانب زشت مشاهده می‌کنیم؛ ما خوبی‌های آنان را تحسین می‌کنیم و گرامی می‌داریم: مثلاً اینکه بسیاری از مردم در Cambaja و Gussurata رفتاری بسیار مؤدبانه دارند و با مهربانی و میهمان‌نوازی با بیگانگان رفتار می‌کنند: [یا مثلاً] ژاپنی‌ها که علی‌الاطلاق بدترین دشمنان مسیحیان می‌باشند و با این حال طرفدار و دوستدار ادب و تربیت و عفت و عصمت و عدالت و صداقت (در میان خودشان) هستند تا آن حد که باید حتی موجب شرمساری بعضی آلمانی‌ها شود ولی ما از زشتی و شرارت و معاصی که در میان آنان رایج است بخصوص در میان جزیره‌نشینان فرمز و ژاپن متفریم و آنها را محکوم می‌کنیم: بنابراین مطالعه آنها نه به خاطر ایجاد دردسر و خشم بلکه در خدمت علم تاریخ و برانگیختن حس نفرت از معصیت است. [چون] وقتی به شب تاریک می‌نگرم می‌فهمم که نور خورشید چه موهبتی است؛ و هنگامی که نابینایی را می‌بینم خوشحال می‌شوم که چشم بینا دارم و خدا را به خاطر این نعمت سپاس می‌گویم... این کتاب نه تنها برای بازرگانان مفید و مفرح است که با هندوان کالا داد و ستد می‌کنند بلکه می‌تواند مورد استفاده تمام کسانی قرار گیرد که مایلند از خصوصیات کنونی این مردم آن‌طور که در solo natali خود، در زادگاهشان زندگی و رفتار می‌کنند اطلاع حاصل نمایند. و نیز آنان که در نظر دارند خود روزی در آینده به این سرزمین‌ها سفر کنند نیز در این کتاب برداشت‌های اولیه مفید و رهنمودهای مناسبی در پاسخ به سؤالاتی که دارند و نکاتی که باید رعایت کنند پیدا خواهند نمود." یانر (Janer, 1990:80) به درستی به این نکته اشاره کرده که "اولتاریوس در اینجا با عبارات و جملات مشابهی همان فکر و ایده‌ای را فرموله کرده که سفرنامه خود او هم بر آن مبتنی است."

۱۶. "در بررسی کل دفتر خاطرات، در مجموع این نکته چشمگیر است که ماندلس‌لو در تمامی توصیفاتش، حتی آنجا که به سنت‌های پارسی و هندی می‌پردازد، از هر گونه تفسیر اخلاقی و هرگونه داوری مثبت یا منفی صرف‌نظر کرده است. فقط در مسائل اعتقادی، گاهی در اینجا و آنجا، آن هم به ندرت، نکته‌ای ذکر شده که نشان می‌دهد ماندلس‌لو نمی‌تواند ملحدین را انسان‌هایی کاملاً ←

اولتاریوس است که مشرق‌زمین را عمدتاً نه به عنوان یک "دنیای متضاد" و تهدیدکننده، بلکه به مثابه یک "دنیای خارجی" تأثیرگذار و جالب درک کرده و به همین شکل هم به خواننده منتقل نموده است (Harbsmeier 1994: 142f).

بگذارید جهت معرفی و مقایسه نوشته اصلی خود ماندلسلو و ویرایش اولتاریوس، به شرح بازدید ماندلسلو از پاسارگاد و تخت جمشید نظری بیفکنیم:

بیست و چهارم [ژانویه ۱۶۳۸]: دوباره دوازده مایل تا روستای بزرگ و زیبایی به نام مشدی مادر سالمون^{۱۷}. ما این مسافت روزانه را از طریق کوهستانی پربرف و رفیع و بسیار صعب‌العبور و در هوایی بسیار سرد طی کردیم.

این روستا به نام مقبره‌ای نامیده شده که نیم‌مایل پایین‌تر قرار دارد و ساکنین روستا آن را مادر شاه‌سلیمان می‌دانند^{۱۸}. که اما این تصور افسانه‌ای بیش نیست. چون از ساختمان این مقبره مشخص است که شخص مشخصی در آن به خاک سپرده شده. بنا از سنگ‌های مکعبی شکل بزرگ و تراش‌خورده‌ای ساخته شده و دور تا دور بیرون ساختمان تعدادی ستون استوانه‌ای شکل فروریخته و نیمه‌ویران قرار دارد. در درون بنای مقبره خط قدیمی و ناشناسی دیده می‌شود^{۱۹}. دیوارها و سنگ‌ها در اثر باران به شدت سوراخ‌سوراخ و خورده شده‌اند (Ms. Fol.170v=Mandelslo, 1637-1640/1942:3f).

ماندلسلو اولین فرد اروپایی نیست که از پاسارگاد بازدید کرده و شرحی از این بازدید به جا گذاشته است. یوسافات باربارو که از سوی ونیزی‌ها با هدف عقد معاهده‌ای علیه ترک‌ها به دربار شاه ترکمن، اوزون حسن به تبریز اعزام شد، قبل از آن، یعنی در سال ۱۴۷۴، بی‌آن‌که این بنا را به کوروش منسوب بدانند، از مقبره "مادر شاه

→ همسنگ خود و دارای ارزش مساوی بدانند. ماندلسلو هیچ‌گونه تفسیر و تعبیری ارائه نمی‌دهد؛ هرچه را که می‌بیند عیناً و موجز چنان توصیف می‌کند که گویی مشاهداتش با هیچ‌گونه موضع ارزشی و هیچ توقع قبلی روبه‌رو نیست. در مرکز ثقل تمام توصیفات وی، شخص خود او و برداشت‌ها، آشنایی‌ها، رفتار و گفت‌وگوهایش با اروپایی‌های عالی‌مقام ساکن ایران و هند قرار دارد. (Janner, 1990:82)

۱۷. مسجد مادر سلیمان. درباره نامگذاری این محل و سایر امکته و ابنیه توسط مردم بومی، نک: Melikian-chirvani, 1971

۱۸. قبر مادر سلیمان. درباره تاریخچه کشف این محل نک: Stronach, 1978:1-7
 ۱۹. ما از وجود کتیبه‌های مربوط به قرن سیزدهم در درون بنا مطلعیم (Melikian-Chirvani, 1971: 3-20). ولی البته اولتاریوس اطلاعات اخذ شده از ماندلسلو را، که واقعاً هم ممکن است مربوط به همین کتیبه‌ها باشد، به شرح زیر منعکس کرده است: "در درون بنا خطوط قدیمی و ناشناسی دیده می‌شود که روی دیوارها کنده‌کاری شده‌اند...[تاکید از مؤلف مقاله]." اما وی کمی پایین‌تر از یوسافات باربارو نقل قول می‌کند که از وجود کتیبه‌هایی به خط عربی در داخل بنا سخن گفته است (Mandelslo 1658: 11).

سلیمان" بازدید کرده بود (Bizarus 1601: 474; Barbaro Contarini, 1873). ماندلس‌لو هم از تشخیص بنا به عنوان آرامگاه کوروش عاجز بود؛ ولی البته او نسبت به نام رایج در میان مردم مشکوک بود ("که اما این تصور افسانه‌ای بیش نیست.") پس از آن هم سال‌های درازی گذشت تا معلوم شد این مکان پاسارگاد و این مقبره آرامگاه کوروش است (Stronach 1978:3).

اولتاریوس این بخش از یادداشت‌های روزانه ماندلس‌لو را هم دست‌نخورده رها نکرده است. وی علاوه بر چند تغییر لغوی و دستوری و چند جابه‌جایی در متن، تکمله گویا و جالبی به شرح زیر به آن افزوده که از قرار معلوم با الهام از طرح‌هایی تهیه شده که ماندلس‌لو در حاشیه نوشتار خود ترسیم کرده است (نک: پایین‌تر):

پی و شالوده بنای مقبره از سنگ‌های مکعبی شکل و تراش‌خورده بزرگی ساخته شده است بر روی این شالوده اتاقی از سنگ مرمر قرار دارد که برای رسیدن به آن باید از تعداد زیادی پله بالا رفت... در بیرون و اطراف مقبره تعدادی ستون مخروطی و فروریخته استوانه‌ای شکل و نیز دارای سطح مقطع چهارگوش پراکنده است. اینها مجموعاً نشان می‌دهد که از قرار معلوم این عمارت در زمان‌های دور و قدیم بنای زیبایی بوده است. (Mandelslo, 1658:11).

اولتاریوس دربارهٔ هویت شخصیت مدفون در این بنا هم به اظهار نظر پرداخته و برای این منظور از "نوشتاری" نقل قول کرده که به ادعای وی، ماندلس‌لو آن را از ماداگاسکار برایش فرستاده بود^{۲۰}. این نوشتاری که قبلاً یعنی در سال ۱۶۴۵ نیز توسط اولتاریوس منتشر شده بود (Mandelslo, 1645)، عملاً متن خلاصه‌شده دفتر خاطرات روزانه ماندلس‌لو است. در این نقل قول درباره هویت صاحب مقبره آمده است:

ساکنان [روستا] می‌گویند اینجا مقبره مادر شاه سلیمان خردمند است، اما کشیش‌های کارملیت در شیراز نقل قابل‌اعتمادتری دارند و می‌گویند این مقبره مادر شاه سلیمانی است که از نسل Mortus Aaiij [مرتضی علی-م] و چهاردهمین شاه از سلسلهٔ مسلمانان بود. (Mandelslo, 1645: 2; vgl. Mandelslo, 1658: 10f.)

کارشناسان متذکر شده‌اند که این نقل قول - با در نظر گرفتن تردید بجا و بحقی که در مورد وجود چنین گزارشی اظهار شده و با توجه به این که چنانچه این ایده واقعاً متعلق

۲۰. Refslund-Klemann, 1942: XVI. در مورد ترجمه‌های این "نوشتار" نک: Ib: XVI n.1

به ماندلسلو می‌بود، آثار و تبعات آن می‌بایست در یادداشت‌های روزانه یا سایر متون به‌جا مانده از او به چشم می‌خورد - به احتمال زیاد ضمیمه‌ای است که از قلم خود اولتاریوس تراوش کرده است (Janner, 1990:88) این حدس از آنجا تأیید می‌شود که اولتاریوس در بازنویس یادداشت‌های روزانه ماندلسلو از یکسو باز هم کشیش‌های کارملیت را منبع تشخیص هویت سلیمان (به عنوان چهاردهمین خلیفه [اموی] یعنی سلیمان ابن عبدالملک [۷۱۵-۷۱۷م]) معرفی کرده، اما از قرار معلوم بعد از آن شخصاً نیز در مورد این خلیفه تحقیقات مستقلی انجام داده؛^{۲۱} و از سوی دیگر در ادامه این توضیح تاریخی، داستان اخلاقی - پندآموزی از همین خلیفه نقل کرده که منشاء آن باز هم همان منبع است.

در ارتباط با بحث ما مهم‌تر از آنچه ذکر شد، گراوری از قبر کوروش است که در "سفرنامه" ضبط شده است (تصویر ۲)، آن‌هم به این دلیل که این گراور تا همین اواخر به شخص ماندلسلو منسوب بود و قدیمی‌ترین تصویر از مقبره کوروش محسوب می‌شد (Sanicisi-Weerdenburg 1989b:20-22). در حالی که در حاشیه یکی از صفحات کتابچه خاطرات روزانه ماندلسلو تصویر یا طرح کوچکی به قلم خود نویسنده خاطرات دیده می‌شود (تصویر ۱) که در مقایسه، به شکل و ظاهر واقعی مقبره کوروش در آن مقطع از زمان بسیار نزدیک‌تر از گراوری است که کاملاً مشخص است به تقلید از طرح فوق‌الذکر اجرا شده و در ویرایش اولتاریوس از "خاطرات روزانه" به چاپ رسیده است. در اینجا کاملاً مشخص است که هدف اصلی این دوست، نه نمایش یک تصویر منطبق بر اصل، بلکه منطبق نمودن تصویر اصلی بر ذائقه زیباشناختی زمانه خود و ایجاد تغییرات مقتضی در آن برای نیل به این هدف بوده است. این تغییر و انطباق در

۲۱. اولتاریوس، المازین مورخ عرب را به عنوان منبع اطلاعاتی خود معرفی می‌کند (Mandelslo, 1658:12) که به احتمال زیاد منظور، المکین یعنی جرجیس ابن ابی یاسر (وفات به سال ۶۷۲ هجری ۱۲۷۳ میلادی است که کتاب *المجموع المبارک وی (تاریخ جهان تا سال ۶۵۸ H/۱۲۶۰)* همراه با ترجمه‌ای از آن به زبان لاتین توسط توماس ارپینوس در سال ۱۶۲۵ تحت عنوان *Historia Saracenic* (تاریخ مسلمانان) در شهر لایدن منتشر گردید. درباره نویسنده نک: C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Bd. I 348 und Suppl. Bd. I 590 (تذکر دوستانه از طرف C.P. Haas - کیل)، درباره کشیش‌های کارملیت در شیراز، در ایام سفر ماندلسلو به ایران نک: *A Chronicle of the Carmelites in Persia*, vol.2, London 1939: 898-900; 1056-1071.

گراور مورد بحث، که ضمناً مقبره را - در مقایسه با اصل بنا - برعکس نشان می‌دهد، بیش از هر چیز در شکل دادن "هارمونیک"، اما غیر تاریخی و غیر واقعی، به تناسب‌های بین بخش‌های مختلف بنا، در افزودن پیکره‌های انسانی به تصویر و در نمایش منظره‌ای پرسپکتیوگونه و مصنوعی از طبیعت در پیش‌زمینه و پس‌زمینه مقبره، نمود یافته است. "بدین ترتیب یک صحنه کوچک و دراماتیک به وجود می‌آید که نه تنها کار بیننده را در تصور و تجسم یک پدیده کاملاً ناشناس و غریب آسان می‌کند، بلکه افزون بر این به او اجازه می‌دهد در رویدادهای توصیف شده دخالت کند و شرکت داشته باشد." (Janer, 1990) نهایتاً این نکته هم قابل ذکر است که گراور مذکور یکی از دو گراوری است که اصولاً بر اساس نمونه ترسیم شده توسط ماندلس‌لو تهیه شده است.^{۲۲} اولتاریوس و گراورساز او در اجرای سایر گراورهای متعدد کتاب، از تصاویر سفرنامه‌های قدیمی تر الهام گرفته و یا از آنها به شدت تأثیر پذیرفته‌اند.^{۲۳} "بدین ترتیب معلوم می‌شود که سفرنامه‌های اوایل عصر جدید را، هم به لحاظ متن و هم از نظر تصاویر، باید نه تنها به عنوان منبع آشنایی با سرزمین‌های توصیف شده یا تخیلات ادبی نویسندگان آنها، بلکه افزون بر این، به عنوان مدارکی تلقی نمود که نشانگر نحوه خاص تعبیر و تفسیر مؤلفان و به‌طور غیرمستقیم معرف روحیه و برخورد کشور زادگاه آنان است..." (Harbmeier, 1982:1).

ماندلس‌لو از تخت جمشید هم بازدید کرد (روز ۲۷ ژانویه ۱۶۳۸). از قرار معلوم در این بازدید تخت جمشید را به نام چهل منار ("میدان چهل ستون")، یعنی نام رایج در میان مردم بومی آن زمان به او معرفی کرده بودند.^{۲۴}

۲۲. مورد دوم، "دژ هرمز" است (Mandelslo, 1658:33)

۲۳. Refslund-Klemann, 1942:XIX n.4 ادعای اولتاریوس که در "پیشگفتار" سفرنامه مشرق‌زمینی" گفته است: "مصور کردن اشیاء در قالب اشکال را نیز باید عمدتاً به خود ماندلس‌لو منسوب دانست که آنها را بعضاً با دست خود ترسیم نموده..." دست‌کم گرفتن دخالتش در کار ماندلس‌لو و کوچک جلوه‌دادن دستبردی است که در بخش تصاویر یادداشت‌های نامبرده به عمل آورده است.

۲۴. در مورد نامگذاری تخت جمشید توسط مردم بومی، نک: شهبازی، ۱۹۷۷. اولتاریوس در حاشیه بخش اول متن، این تذکر را یادداشت کرده: "vide Holland Persiae desc[r]ipt. 55". منظور از این اثر، Persici status variaque itinera in atque per Persiam cum aliquot iconibus incolarum (Leiden 1633, 1647²) نوشته مورخ هلندی و رئیس کمپانی هلند-هند شرقی، یعنی یوهانس (یان) د لیت Johannes (Jan) de Laet است.

کاخی است کهنه و ویران. اما شالوده آن هنوز پابرجاست. ده کلافتر یا نخ^{۲۵} از ارتفاع این شالوده از سنگ‌های مکعبی بسیار زیبا و پایین‌تر از آن، از سطح زمین تا ارتفاع چهار نخ از سنگ‌های بزرگ ساخته شده است. صعود به بالا از طریق چهار شیبه [رمپ] ملایم - که آنها هم از سنگ‌های بزرگ ساخته شده‌اند - انجام می‌شود که باید پای پیاده از آنها بالا رفت. در بالا، در ابتدا، کمی آن‌طرف‌تر از شیبه‌ها، چهار دیوار خرابه دیده می‌شود که به نظر می‌رسد احتمالاً بازمانده دو دروازه بسیار بزرگ هستند^{۲۶}. در دو دیوار اول تصویر دو اسب بزرگ در سنگ‌کنده‌کاری شده که پاها و بدن شگفت‌آوری دارند. در دیوارهای دروازه دوم هم دو جانور بزرگ کنده‌کاری شده که به اسب شبیه‌اند، اما بال دارند، سرشان مانند شیر است و تاج به سر دارند^{۲۷}.

در فاصله کمی از سمت راست این محل، هنوز ۱۹ ستون بلند و پابرجا^{۲۸} دیده می‌شود. اما کاملاً مشخص است که این مجموعه در گذشته بیش از سی ستون داشته است^{۲۹}. اما نمی‌توان تشخیص داد که آیا این ستون‌ها در یک تالار یا لوزامنت Losament^{۳۰} مستقر بوده‌اند یا جهت لذت و تماشا به همین شکل در فضای آزاد قرار داشته‌اند. ارتفاع آنها حدوداً بالغ بر بیست نخ است^{۳۱}.

کمی بالاتر از این محل دو لوزامنت نه‌چندان بزرگ وجود داشته^{۳۲} که از آنها هنوز هم تعداد زیادی در و پنجره باقی مانده است. اینها همه از سنگ‌های بزرگ مرمر ساخته شده؛ و بر دیوارهای داخلی این درها انواع و اقسام اشکال و پیکره‌ها کنده‌کاری شده

۲۵. یک نخ (یا کلافتر) (رایج در شلسویگ هلشتاین) معادل ۱/۷۱۹۴ متر بوده است، (H.-J. v. Alberti, *Mass und Gewicht, Berlin 1957: 241*)

۲۶. منظور ماندلس لو در اینجا، ورودی و خروجی "دروازه ملل" است.

۲۷. پیکره‌های دروازه شرقی در حقیقت ابوالهول‌های مذکر و ریش‌دار و پیکره‌های دروازه غربی، گاوهای نر غول‌پیکرند.

۲۸. پی‌یترو دل‌گواله در سال ۱۶۲۱ در کاخ آپادانا ۲۵ ستون پابرجا و ژان دو تئوونو در سال "۱۶۶۴" ۱۷ ستون سالم مشاهده کرده بود. تعداد ستون‌های سالم و پابرجا، اکنون ۱۳ عدد است.

۲۹. در عهد باستان تعداد ستون‌ها در خود تالار تاجگذاری ۳۶ عدد و در پیش تالارهای آن ۱۲×۳ عدد بوده است.

۳۰. معمول واژه فرانسوی logement. اولناریوس این کلمه را غالباً مترادف "اتاق"، "حجره" یا "مجلس" به کار برده است.

۳۱. ارتفاع ستون‌ها در عهد باستان ۱۹/۲۵ متر بوده است (ته‌ستون: ۱/۵۵ متر؛ تنه ستون به انضمام سرستون مختلط: ۱۵/۶۰ متر؛ سرستون: ۲/۱۰ متر)؛ به این مقدار، ۳/۱۲ متر قرنیز هم اضافه می‌شود.

۳۲. منظور در اینجا قطعاً دو کاخ محل اقامت داریوش اول (تجره) و خشایارشا (هدیش) است.

است، همه پیکره‌ها قبا‌های بلند کمردار به تن دارند و آستین این قباها مثل آستین قبا‌ی کشیش‌ها بسیار گشاد است، اما این پیکره‌ها همگی گیسو و ریش بلند دارند.^{۳۳} دو لوزامنت [اتاق] مشابه دیگر که به همین ترتیب ساخته شده‌اند نیز قابل تشخیص است که از آنها هم چیزی جز درها و پنجره‌ها باقی نمانده.^{۳۴} تعداد درها در هر لوزامنت خیلی زیاد است. پارسی‌ها هنوز هم به این سنت و روش وفادارند، به طوری که غالباً در هر لوزامنت ۱۵ یا ۱۶ در تعبیه می‌کنند. در نزدیکی این لوزامنت‌های باستانی، بر روی یک میتون چهارگوش، خط ناشناسی دیده می‌شود که هیچ‌کس قادر به خواندن آن نیست.^{۳۵} سایر قسمت‌های میدان کاملاً مسطح است و هیچ بنای دیگری در آن دیده نمی‌شود. طول میدان بیش از سیصد قدم و عرض آن دویست قدم است و درست در زیر صخره‌های بلند کوهستان قرار دارد.

پارسی‌ها می‌گویند ده پادشاه در این کاخ حکومت کرده‌اند. آنان اولین شاه را جمچی پادشاه و دیگری را پاتشاخ سالمون می‌نامند.^{۳۶} این دو، بزرگ‌ترین و مشهورترین شاهان بوده‌اند. خیلی‌ها می‌گویند شاه سلیمان این [کاخ] را ساخته است، دیگران می‌گویند این [کاخ] به فرمان شاه دوریس^{۳۷} ساخته شده. اما کشیش‌های کارملیت در شیراز قبلاً به من گفته بودند که این [کاخ] به فرمان الکساندر ماخنوس^{۳۸} ساخته شده است. (Mandelslo, 1637- 1640/1942: 4f.)

***

ماندلسلو در حاشیه این صفحه (Fol. 171r) (نک: تصویر ۱) قسمت‌هایی از کتیبه تخت‌جمشید، و به‌ویژه سر و سینه شاه، که عصبای سلطنتی در دست دارد را در زیر چتر و بادبزن و نیز تصویر "مرد بالدار" [فروهر] را ترسیم کرده است. وی افزون بر این، در یک تصویر بسیار کوچک سه پیکره از نمایندگان مللی را که حامل و نگهدارنده

۳۳. منظور ماندلسلو در اینجا به احتمال زیاد نقش برجسته‌های درگاه کاخ داریوش یا دروازه سه‌دهانه (تریپیلون) است (شاه همراه با چتردار و بادبزن‌دار سلطنتی).

۳۴. اینجا منظور احتمالاً دروازه سه‌دهانه و تالار صدستون است.

۳۵. اینجا منظور احتمالاً کتیبه سه‌زبانه XPC [خشایارشا] است که روی یکی از ستون‌های جانبی پیش تالار کاخ داریوش مستقر است (تصویر این کتیبه در 36: Trümpelmann, 1988).

۳۶. جمشید (پاشا) سلیمان، درباره نامگذاری تخت‌جمشید نک: شهبازی ۱۹۷۷.

۳۷. دارا / داریوش / داریوش

۳۸. (الکساندر ماگنوس = اسکندر کبیر).

تخت پادشاهی هستند نیز رسم کرده است. درباره پیکره ریش دار (شاه) بعداً بیشتر توضیح خواهیم داد.

اولتاریوس در ویرایش این بخش از خاطرات ماندلس لو - برخلاف مورد بازدید او از پاسارگاد - توانسته است از گزارش سایر سیاحان درباره بازدید از تخت جمشید استفاده کند، که مشخصاً باید از گزارش یوسافات باربارو (۱۴۷۲)^{۳۹}، سفرنامه دون گارسیاس د سیلوا فیگوئیره‌وا (۱۶۱۸)^{۴۰} و به‌ویژه از سفرنامه تامس هربرت (۱۶۲۶)^{۴۱} نام برد. وی به علاوه موفق شده با نقل قول‌های مکرر از نویسندگان باستانی (آئیلیانوس، دیودوروس و کورتیوس) اضافه معلومات کند و وسعت دانشش را به اثبات برساند. وی [در ویرایش خود] در مقایسه با متن اصلی ماندلس لو، از یکسو با استفاده از منابع دیگر (و به‌خصوص سفرنامه هربرت) توضیحات اضافی فراوانی به متن اصلی افزوده است و از سوی دیگر بخش‌هایی از گزارش را به نحوی تغییر داده که خواننده می‌تواند با مطالعه متن، مثل یک تماشاگر در بازدید از خرابه‌های تاریخی نویسنده را دنبال کند؛ بدین ترتیب، در مقایسه با متن خشک و بی‌طرفانه ماندلس لو، تصویر کاملاً متفاوتی از بازدیدکننده و موضوع موردعلاقه او حاصل می‌شود: تصویر بازدیدکننده‌ای که محو و مسحور شکوه و عظمت این خرابه‌های باستانی است و خواننده را نیز در این حس خود شریک می‌سازد:

---

۳۹. رک: Barbaro 1545; Bizarus 1601; Barbaro Contarini 1873. هرچند که از فهرست منابع مورداستفاده اولتاریوس (Catalogus autorum) در سفرنامه خود او (Olearius 1656) چنین برمی‌آید که کتاب بیزاروس را می‌شناخته، اما او منبع مورداستفاده جهت دستیابی به گزارش باربارو را (در حاشیه Mandelslo ۱۴:۱۶۵۸)، کتاب Histor. rec. Posic. 1. 17. pag. 600 ذکر کرده که منظور از آن منتخب آثار دیودوروس است که توسط N.Rhodomannus منتشر شده.

(Diodori Siculi biblioth. Historicae libri XV. De XL... Omnia cum interpretatione latine, summis rerum capitibus in margine ac temporum annotatione illustrata... Studio et labore Nicolai Rhodmanni, Hannouiae [Hanau] 1604)

و نام آن هم در فهرست منابع ذکر گردیده است.

۴۰. Figueroa, 1667. اما اولتاریوس نتوانست مستقیماً از این چاپ استفاده کند. وی اطلاعات کسب شده از سفرنامه فیگوئیره‌وا را، آن‌طور که از یادداشت وی در حاشیه نوشتارش، Vide loh. de Laet. in descript. Persiae برمی‌آید، به احتمال زیاد از کتاب یوهانس دلیت (رک: زیرنویس شماره ۲۴) اخذ کرده بود.

۴۱. Herbert, 1638. از آنجا که در فهرست مراجع اولتاریوس (Catalogus) این چاپ و نه چاپ مربوط به سال ۱۶۳۴ ذکر شده، باید نتیجه گرفت که نامبرده برای ویرایش خاطرات روزانه ماندلس لو هم از نسخه سال ۱۶۳۸ استفاده کرده بود.

از پرسپولیس ویران و دیوارهای نیمه‌ویران و ستون‌های فروریخته‌ای که هنوز از این کاخ، که روزی شهره آفاق بود و اینک چهل منار نامیده می‌شود باقی مانده است (a) ^{۴۲}.
 بیننده ناگزیر با تحسین و شگفتی بسیار ویرانه‌ای عتیق از دیوارهای فروریخته و ستون‌های مخروبه می‌بیند که نشان می‌دهد این بنا در روزگار گذشته ساختمانی بس دلپذیر و باشکوه بوده است. پارسی‌ها معتقدند که مؤسس این ساختمان شاهی خردمند (b) به نام جمشید پادشاه بوده است و برخی هم می‌گویند سازنده آن شاه سلیمان است و دیگران ادعا می‌کنند کاخ‌ها به فرمان داریوش ساخته شده و به دست اسکندر (پارس‌ها الکساندر کبیر را اسکندر می‌نامند) نابود گشته است؛ می‌گویند ده شاه در این کاخ حکومت کرده‌اند. [اما] کشیش‌های مقیم شیراز به من اطمینان دادند که این کاخ‌ها همان پایتخت بسیار قدیمی و بسیار مشهور پادشاهان پارسی، یعنی تخت جمشید است و کاخی که کوروش ساخته بود نیز در همین جاست.

هر بیننده‌ای متوجه می‌شود که این بنا ساختمانی بس شکوهمند بوده است (c). شالوده یکی از کاخ‌ها به ارتفاع ده ذراع از یک صخره یکپارچه از جنس سنگ مرمر، تراشیده شده است؛ صعود به میدان از طریق چهار شیبه که ۹۵ پله دارند ^{۴۳} میسر می‌شود که آنها هم از جنس سنگ مرمر تراش خورده ساخته شده‌اند و بسیار عریض می‌باشند. در بالا، در میدان، کمی آن‌طرف‌تر از شیبه‌ها، چهار دیوار مخروبه دیده می‌شود که به نظر می‌رسد روزی دو دروازه بزرگ بوده‌اند: بر دو دیوار اولی تصویر دو اسب بزرگ در سنگ‌کنده‌کاری شده که سر و بدن عجیبی دارند: و در دیوار یا دروازه دیگر [هم] دو جانور دیگر شیبه به اسب در سنگ‌کنده‌کاری شده‌اند که اما سر آنها سر شیر است تاج به سر دارند و بال دارند. کمی آن‌سوتر از این محل در سمت راست ۱۹ ستون بلند (d) قرار دارد که از مرمر سفید و سیاه تراشیده شده‌اند و در کنار آنها ۱۱ ته‌ستون کوچک دیده می‌شود ^{۴۴} می‌گویند سال‌ها پیش در اینجا چهل‌ستون وجود داشته. اما به درستی مشخص نیست که این ستون‌ها در یک تالار یا کاخ به کار رفته بودند یا به دلایل تزئینی در زیر هوای آزاد قرار داشتند. اگر بازدیدکننده از محل استقرار ستون‌ها کمی

۴۲. اولتاریوس از حروف لاتینی که در پراونتز قرار دارند عملاً به عنوان علامت یا شماره یادداشت‌های پانویس استفاده کرده است. این حروف مربوط به توضیحاتی است که در صفحات ۱۷ تا ۱۴ کتاب، درباره مطالب مندرج در متن، ارائه شده.

۴۳. برداشت از گزارش تامس هربرت (نک: تفسیر اولتاریوس بر متن کتاب)

۴۴. به نظر می‌رسد در اینجا اشتباهی از جانب اولتاریوس صورت گرفته است. چون در سفرنامه هربرت به وجود ۲۱ ته‌ستون دیگر اشاره شده که اگر این عدد را با تعداد ستون‌های پابرجا جمع کنیم، به عدد چهل می‌رسیم که در متن هربرت هم به آن اشاره شده و به احتمال زیاد از اسم بومی و محلی بنا یعنی چهل منار برداشت شده که اشاره‌ای است به تعداد ستون‌ها در دوران آبادانی تخت جمشید.

بالاتر بود، خرابه‌های دو بنای نه‌چندان بزرگ را می‌بیند که از آنها هنوز هم تعداد زیادی جای در و پنجره بلند به جا مانده است دیوارهای این محل هم از سنگ مرمر زیبا و روشن و برآقی ساخته شده که بیننده می‌تواند، مثل مسجد بزرگ اصفهان، عکس خود را در آن مشاهده کند. بر سطح داخلی دیوارهای هر دو درگاه انواع پیکره‌ها و تصاویر مختلف کنده‌کاری شده با ابعادی مافوق طبیعی که تعدادی از آنها نشسته و تعدادی ایستاده‌اند. این [پیکره‌ها] موهای بلندی دارند که از شانه‌هایشان فرو ریخته و ریش آنها هم پهن و بلند است ولی همه آنان قبا‌های بلندی پوشیده‌اند که دامن آنها به روی پیشان می‌رسد و آستین‌های گشادی دارند و کمر بند بر کمر دارند کلاه‌های گردی به سر گذاشته‌اند که من کسانی با این شکل و آرایش در تمام طول سفر و در هیچ‌جا ندیده‌ام. کمی دورتر از این مکان، دو تالار مشابه دیگر وجود دارد که از آنها هم چیزی جز جای در و پنجره‌ها به جا نمانده. در این ساختمان همچنان که امروز هنوز نزد پارسی‌ها سنت است، درهای زیاد و متعددی تعبیه شده که این تمهید بدون شک به خاطر ورزش‌باد یا نسیم خنک در روزهای داغ می‌باشد.

در مکانی نه‌چندان دور از این ابنیه، ستون چهارگوشی قرار دارد (e) که در آن یک تخته‌سنگ بزرگ و صیقل‌یافته وجود دارد که خیلی‌ها می‌گویند این سنگ، یشم است. بر روی این سنگ و نیز بر روی تعداد زیادی کتیبه‌های مرمرین، علائم یا خط عجیبی کنده‌کاری شده که هیچ‌کس قادر به خواندن آن نیست. تقریباً تمام حروف [این خط] نوک‌تیزند و رو به بالا دارند و پایه تختانی آنها پهن است. به نظر می‌رسد که گویا [این حروف] طلاکوب بوده‌اند.^{۴۵} بقیه میدان خالی و زیباست، صاف و هموار است، طول آن سیصد و پهنای آن دویست قدم است.

این مکان و یک دروازه کاسپی که در کنار آن است فخیم‌ترین و باشکوه‌ترین اثر از آثار باستانی مشهوری است که من در تمام طول سفرم به مشرق‌زمین مشاهده کردم.

(Mandelslo, 1658)

اولتاریوس در پایان این بخش، که براساس یادداشت‌های روزانه ماندلسلو تدوین شده، در نوعی توضیح تفسیرگونه، که از نظر شکل و صفحه‌آرایی هم از متن متمایز است، اهمیت چهل منار را تبیین می‌نماید (در مورد (a))، از سفرنامه‌های باربارو، فیگونه روآ و هربرت نقل قول می‌کند (در مورد (c-e))^{۴۶} و گزارش‌های باستانی آئیلیانوس [HN 1.59]

۴۵. سایر سیاحان هم مشاهدات مشابهی را نقل کرده‌اند.

۴۶. اولتاریوس در مورد گزارش باربارو از کتیبه‌های ملل در تخت‌جمشید که شاه و پیکره بالدار را نشان می‌دهند، چنین متذکر شده: "اما من در توصیفات ماندلسلو و نه در هیچ‌جای دیگر نخوانده‌ام که پیکره‌ها بر روی سنگفرش زمین نقش بسته‌اند درحالی که در سفرنامه‌های متعددی ذکر شده که این—"

(در مورد b) معرفی- نادرست- کوروش به عنوان سازنده و مؤسس تخت جمشید)، دیودوروس سیسیلی (در مورد تخت جمشید)^{۴۷} و کورتیوس روفوس [5.7] (در مورد "آتش زدن تخت جمشید") را متذکر می‌شود.

ویرایش اولتاریوس و دستبرد او به اصل متن ماندلسلو، به ویژه در تذکرات نادرست وی درباره سازنده تخت جمشید چشمگیر است: "در حالی که ماندلسلو بدون موضع گیری و اظهار نظر شخصی، افرادی را [به عنوان مؤسس بنا] ذکر می‌کند که نام آنان را از مردم بومی و کشیش های کارملیت در شیراز شنیده است (جمشید، سلیمان - دوریس/ داریوش و اسکندر)، دوست او، یعنی اولتاریوس از قرار معلوم مایل است با اضافه معلومات، خواننده را تحت تأثیر قرار دهد. و به این دلیل است که نامبرده در "سفرنامه مشرق زمینی"، از قول مردم بومی، الکساندر (اسکندر) را ویران کننده این مجموعه و از قول کشیش های کارملیت، کوروش را سازنده آن معرفی می‌کند. در این نوشتار همچنین ذکر شده که گویا کارملیت ها هويت این مکان را به ماندلسلو اطلاع داده و آن را به عنوان تخت جمشید به نامبرده معرفی کرده بودند؛ در حالی که خود اولتاریوس، آن هم به احتمال زیاد از طریق یادداشت های گارسیا د سیلوا فیگوئروا سفیر کبیر اسپانیا به این کشف نائل شده بود.

قبلاً هم گفته شد گراوری که ضمیمه متن ویرایش شده توسط اولتاریوس است و بخش شمال غربی مجموعه را نشان می‌دهد (پله های "دروازه ملل" کاخ آپادانا، نک: تصویر ۳)، با الهام از متن سفرنامه تامس هربرت تهیه شده، که او هم توصیف های خود را مدیون

→ پیکره ها بر روی دیوارهای اطراف کنده کاری شده اند.؛ از قرار معلوم اولتاریوس در این مورد، توصیف باربارو را درست نفهمیده و دچار سوء تفاهم شده است، چون سیاح نامبرده فقط از یک سنگ بزرگ و یک پارچه سخن گفته و در این باره که تصاویر مورد بحث گویا روی سنگفرش نقش بسته اند ذکری به میان نیاورده. اولتاریوس از سفرنامه فیگوئروا مقایسه او را - که کسوت پیکره ها را شبیه به لباس "بزرگان و شیوخ در ونیز" دانسته - و نیز اشاره او به وجود یک نوع خط ناشناس را نقل و روایت کرده است. اولتاریوس به ویژه از سفرنامه هربرت مفضلاً نقل قول کرده ("زیرا که وی همه چیز را با دقت کامل بررسی نموده و آثار به یاد ماندنی بیشتری را از این مکان بسیار مشهور و ویران شده معرفی کرده است."). اولتاریوس از جمله، داده های هربرت در مورد ابعاد صَفَه و پلکان و توصیف او از "دروازه ملل" و ابعاد ستون ها، شرح و توضیح خط ناشناس، توصیف کتیبه های روی صَفَه و کتیبه های نمای گور اردشیر سوم و موارد متعدد دیگری را پذیرفته و در نوشتار خود نقل کرده است.

۴۷. در اینجا منقول از (نک: توضیح اولتاریوس در حاشیه: "1.17.P600") نسخه Rhodomannus (Hanau 1604) که در بالا ذکر آن به میان آمد.

گراور ویلیام مارشال است.^{۴۸} اما کاملاً مشخص است که اولتاریوس، تحت تأثیر نوشته‌ها و توصیفات ماندلسلو، در توصیف هربرت از نوع جانداران کنده‌کاری شده بر دیوار دروازه، که توسط مارشال به تصویر کشیده شده بودند (یعنی فیل و کرگدن در این سو و اسب بالدار [پگاسوس] در سوی دیگر)^{۴۹}، تغییر ایجاد نموده و به جای آنها اسب یا اسب‌هایی که سر شیر دارند، یا تاج بر سر و بال بر شانه دارند، قرار داده است؛ افزون بر این، در گراور اولتاریوس این پیکره‌ها به صورت نقش کم برجسته و نه به صورت تندیس‌های سه‌بعدی (مانند آنچه مارشال نمایش داده) اجرا شده‌اند. به علاوه این که در اینجا یکی دیگر از اشتباهات گراور مارشال هم تصحیح شده و کاخ آپادانا، به درستی و به پیروی از توصیفات ماندلسلو، در سمت راست (و نه سمت چپ) پلکان قرار گرفته است؛ در عوض، در نمایش ساختار پلکان، گرچه در متن به توصیف مذکور در یادداشت‌های ماندلسلو اقتدا شده، اما در اجرای گراور به توضیحات وی اعتنایی نشده و از تصویر تهیه شده توسط مارشال پیروی گردیده است. ساختار پس‌زمینه تصویر، که در آن پیکره "یک شاه خاشع در حال پرستش خورشید و تصویر آتش و مار که بر سینه یک کوه عمودی کنده‌کاری شده" (Mandelslo 1658:15) دیده می‌شود نیز از نوشته‌های ماندلسلو (که چنین چیزی را ذکر نکرده) برداشت نشده و به وضوح تحت تأثیر متن هربرت و گراور مارشال اجرا شده است، هرچند که اولتاریوس در این تصویر چند تغییر کوچک زیباشناختی اعمال نموده که هدف از آنها به وضوح، در نظر گرفتن ذائقه زمانه بوده است.^{۵۰}

اولتاریوس از قرار معلوم [به غلط] تحت تأثیر طرح کوچک ماندلسلو در حاشیه کتابچه یادداشت روزانه‌اش (نک: تصویر ۱) قرار گرفته که شاهنشاه را (تا سینه) و در زیر

48. Refslund-Klemann, 1942: XIX n.4; vgl. ausführlich Vickers 1991.

49. "The staire "leading to" the gate engraven with a mighty Elephant on one side, a Rhynoceros on the other. A little further from the entrance are two Toures of like shape and bignesse, Neere wich is another part of the Gate, wherein is engraven a Pegasus...these are the portals to that Apollo, supported by a hundred white marble Pillars." Vgl. Vickers 1991: 61.

۵۰. Janner, 1990: 91. "فقط اینکه پس‌زمینه، با توجه به ذائقه مردم دوران باروک، که به ابعاد هندسی و دارای پرسپکتیو خو گرفته بودند، با دقت بیشتری ساخته و پرداخته شده و "نظم و ترتیب" بهتری یافته است."

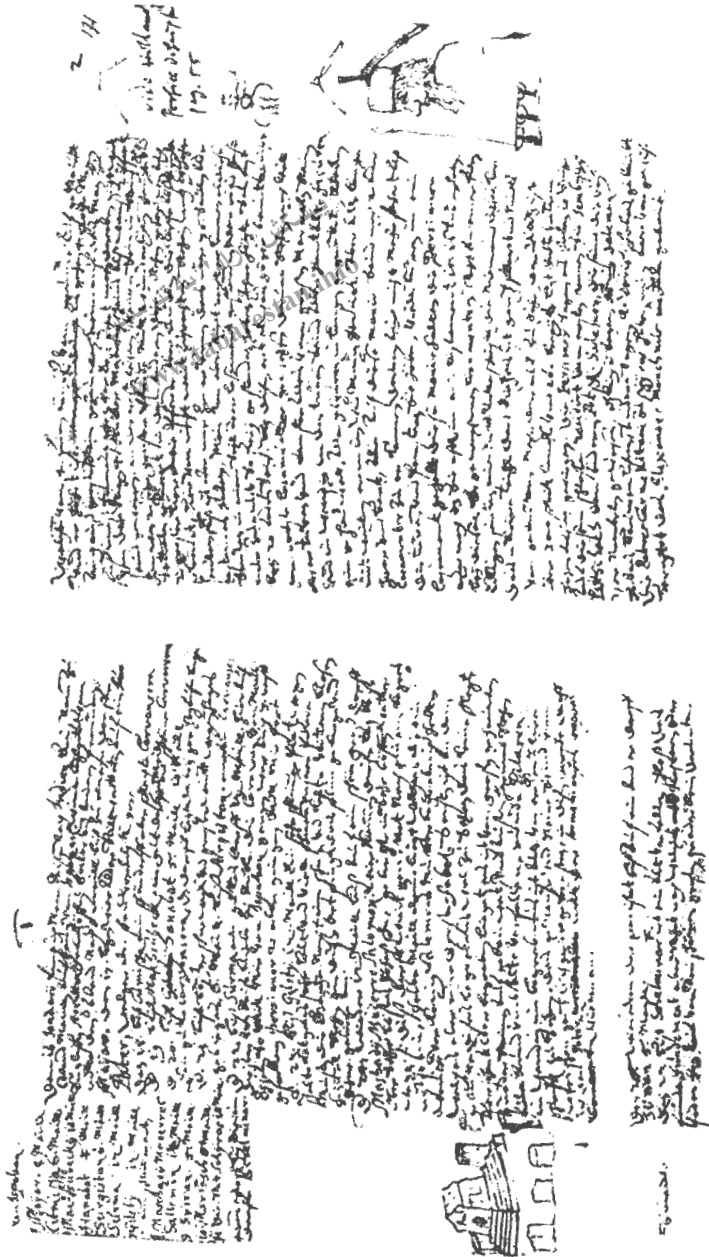
چتر و بادبزن، و افزون بر آن مرد بالدار (؟؛ خورنه؟) را - آن طور که شخص سیاح آن را در این ترکیب شاید بر دیوار دروازه سه دهانه و یا به صورت جداگانه بر دیوار کاخ داریوش دیده بود - نشان می‌دهد. و به علت این برداشت نادرست به این نتیجه می‌رسد که: "بیکره‌ها کلاه به سر دارند، من چنین لباس و آرایشی را در تمام طول سفرم در هیچ‌جا مشاهده نکرده‌ام." (Mandelslo 1658: 14).

جمع‌بندی: یوهان آلبرشت فون ماندلسلو در یادداشت‌های مربوط به بازدیدش از پاسارگاد و تخت جمشید، خود را مسافری نشان می‌دهد که به آثار باستانی فرهنگی بیگانه کاملاً علاقه‌مند است و با توجه و علاقه از مردم بومی و هیئت‌های اروپایی و سایر همراهان درباره این آثار کسب اطلاع می‌کند. از آنجا که ماندلسلو نه دانشگاه دیده بود و نه علاقه جغرافیایی، تاریخی یا قوم‌شناسی ویژه‌ای داشت و افزون بر این، از آنجا که ما در این مورد با یک دفتر خاطرات روزانه ("ژورنال و شرح مشاهدات") و نه با یک سفرنامه ویراسته و بازنویسی شده سروکار داریم، نمی‌توان از یادداشت‌های ضمن سفر او، بیشتر از انعکاس یک تصویر مقطعی و کلی از دیده‌ها و شنیده‌ها و یک گزارش خشک و بدون تفسیر از بازدید آثار تاریخی ایران باستان، توقع داشت^{۵۱}. اما همین قناعت و تواضع - کم و بیش اجباری - نویسنده یادداشت‌های روزانه، امروزه برای علاقه‌مندان به تاریخ آثار باستانی یک امتیاز مثبت محسوب می‌شود: چون گرچه اولتاریوس یادداشت‌های دوستش را در بستر وسیعی از تفسیرهای حکیمانه تاریخی، توصیفات آموزنده، تفسیرهای (احساسی) شخصی و اندرزهای اخلاقی گسترده است و بدین ترتیب زمینه‌ها و [مقوله‌های] مهم فراوانی جهت بحث و محاجه و مخالفت در اختیار علاقه‌مندان به ادبیات و تاریخ روحيات و ادب ملل و مورخان و باستان‌شناسان قرار داده است، اما در عین حال نگاه اولیه و اصیل ماندلسلو از پدیده‌های مشاهده شده را، همان‌طور که دیدیم از نظر تاریخی درست‌تر، اصیل‌تر و واقعی‌تر هم هست، مخدوش و مشوش کرده است. در حالی که خود "روزنامه خاطرات" این دید و نگاه مستقیم و بلاواسطه را به خوبی ارائه می‌دهد و منتقل می‌کند و بدین ترتیب مقام مناسبی در تاریخ بررسی میراث ایران باستان به نویسنده‌اش اختصاص می‌دهد.

۵۱. در این مورد که آیا خود ماندلسلو، اگر که فرصت ویرایش اثر خود را می‌یافت یا اگر می‌توانست با اولتاریوس مشورت کند، شکل و لحن مستقل و دیگری به خاطراتش می‌داد یا نه، فقط می‌توان به حدس و گمان متوسل شد.

منابع (سفرنامه‌ها، اشعار و جز آن)

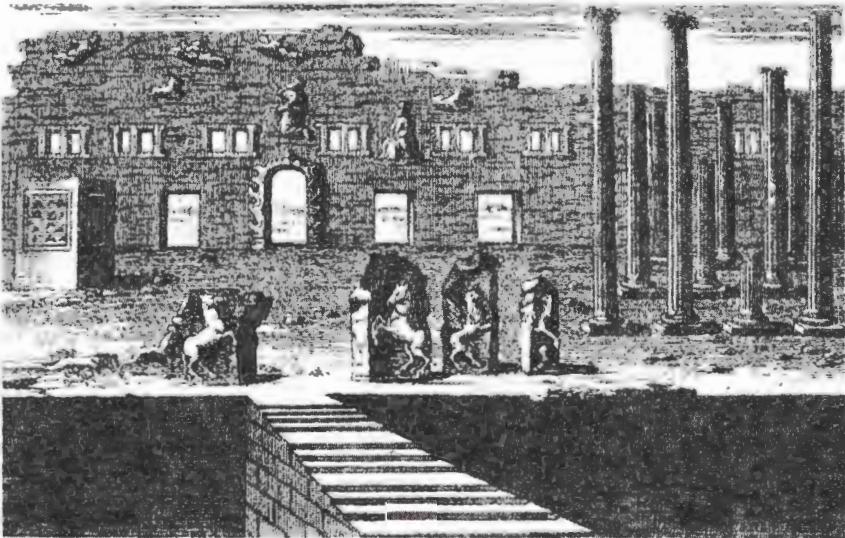
- Barbaro, J., 1545, 'Viaggi del Magnifico messer Josaphat Barbaro', *Viaggi fatti da Venezia, alla Tana, in Persia, in India, et in Constantinopoli*, Venedig.
- Barbaro, J. & A. Contarini, 1873, *Travels to Tana and Persia*, transl. by W. Thomas, London.
- Bizarus, P., 1601, *Rerum Persicarum Historia, initia gentis, mores, instituta, resque gestas ad haec usque tempora complectens*, Frankfurt.
- Figueroa, Don Garcia de Silva, 1667, *L'ambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse*, transl. de F. de Wicquefort, Paris.
- Fleming, P., 1865/1965, *Deutsche Gedichte*, 2 Bde., hg. v. J.M. Lappenberg, Stuttgart (ND Darmstadt).
- Herbert, T., 1638, *Some Yeares Travels into divers parts of Asia and Afrique*, London.
- Mandelslo, J.A. v., 1645, *Joh. Alberti von Mandelsloh, Fürstl. Holsteinischen Kammer-Junckers, Schreiben von seiner Ostindischen Reise, an Ad. Olearium, auß der Jnsul Madagascar A. 1639. abgelassen, und von Oleario, mit etlichen Anmerckungen, ausgegeben*, Schleswig.
- Mandelslo, J.A. v., 1658, *Des HochEdelgeborenen Johan Albrechts von Mandelslo Morgenländische Reyse-Beschreibung. Worinnen zugleich die Gelegenheit vnd heutiger Zustand etlicher fürnehmen Indianischen Länder l... wie auch die Beschaffenheit der Seefahrt über das Oceanische Meer. Heraus gegeben Durch Adam Olearium. Mit desselben unterschiedlichen Notis oder Anmerckungen!... gezieret*, Hamburg.
- Mandelso, J.A. v., 1637-1640/1942, *Journal und Observation (1637-1640)*, hg. v. M. Refslund-Klemann, København.
- Olearius, A., 1645, *Klageschriftt IVber den allzufrühzeitigen Hintritt auß dieser Welt Des Weyland WolEdlen / Gestrengen / Vesten vnd Mannhafften Johan Albrecht von Mandelslo l... Dem selig Verstorbenen zu Ehren-Gedächtniß auß Schuldigkeit auffgesetzt Durch M.A. OLEARIUM*, Schleswig.
- Olearius, A., 1663, *Außführliche Beschreibung Der Kundbaren Reyse Nach Muscow und Persien / So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschafft von Gottorf auß an Michael Fedorowitz den grossen Zaar in Muscow / und Schach Sefi König in Persien geschehen.... Jetzo zum dritten und letzten mahl correct heraus gegeben*, Schleswig.

شکل ۱. آف. ماندلسلو، دفترچه خاطرات و مشاهدات، ورق ۱۷۰

شکل ۲.

شکل ۳.

باج

هلن سانسسیسی وردنبورخ - اوترخت

پیشکش "راد" په تیرستان
www.tabarestan.info

"باج" [baji] واژه‌ای است نمایانگر اندیشه شاهان ایران در این‌باره که رعایا و اتباعشان چه کالاهای مادی باید به آنان بپردازند؛ به عبارت دیگر آنچه اتباع شاه می‌بایست به او بدهند "باج" گفته می‌شد. کنت این واژه را به "خراج" [tribute] ترجمه کرده است. این واژه در پنج متن آمده است: کتیبه بیستون [DB] ستون یکم سطر ۱۹، DPe [داریوش، تخت‌جمشید] سطر نهم، DNa [داریوش، نقش‌رستم] سطر ۱۹، DSe [داریوش، شوش] سطر ۱۸، Xph [خشایارشا، تخت‌جمشید] سطر ۱۷. کنت در فرهنگ لغات خود (۱۹۵۳، ص ۱۹۹) میان باجی پارسی باستان و bhágu در زبان سانسکریت به معنای "سهم" [portion] و "توزیع‌کننده" [dispenser] ارتباطی مشاهده می‌کند. ترجمه انگلیسی او از ترجمه اکدی و ایلامی متن پارسی باستان برگرفته شده است. در کتیبه‌های یونانی شاهنشاهی ایران از نام‌ها یا واژه‌های گوناگونی برای مالیات دادن در شاهنشاهی هخامنشی استفاده شده است: dasmos, phoros و tagē. در حالی که واژگان یونانی به خودی خود روشن است، اما به هیچ وجه مدرکی نمی‌شود مبنی بر آنکه فلان واژه را باید برابر با "باج" دانست و بنابراین معلوم نیست که واژه باج را به کدام بخش از نظام مالیاتی که برای منابع یونانی آشنا بوده است، می‌توان ارجاع داد. بحث هنگامی پیچیده تر می‌شود که انواع دیگر مدارک، نظیر داده‌های برگرفته از PFT [گل‌نشته‌های بارویی تخت‌جمشید]

را نیز در نظر گیریم. بخشی از این سردرگمی شاید معلول مقایسه میان واژگانی است که در ترجمه‌های امروزی مشابه به نظر می‌رسند، اما در واقع در متن اصلی منعکس‌کننده مقولات متفاوتی از تفکر درباره امور مالی و فرمانروایی در یک امپراتوری بوده‌اند. پس آن چه در درجه نخست اهمیت دارد به دست آوردن اندیشه‌ای روشن درباره معنا و مفاهیم ضمنی واژه‌های گوناگونی است که در چارچوب و بافت‌های معینی به کاررفته‌اند. در این مقاله، تمرکز من بر معنای "باج" در چارچوب "پارسی" آن است؛ یعنی هنگامی که در متون پارسی باستان و بر روی نقش‌برجسته‌ها حک شده است.

من در رساله سال ۱۹۸۰ خود (ص ۱۶۷) اظهارنظر کرده‌ام که بسیاری از مسائل و مشکلات مربوط به سیستم درآمد هخامنشیان را با ترجمه و تفسیر "باج" نه به عنوان "خراج" بلکه به عنوان "سهم شاه" می‌توان حل کرد؛ زیرا واژه‌ای است مبهم که دلالت بر هر چیزی دارد که به نحوی به شاه تعلق می‌گیرد، اعم از مالیات یا خراج یا هدایا. از آن جا که مالیات و خراج واژه‌هایی هستند که به آسانی می‌توانند موجب سردرگمی شوند، من در مورد هر یک در این مقاله تعریف زیر را در نظر خواهم داشت؛ "مالیات" عبارت است از: "تعهد (معمولاً) پولی که هر حکومت به اشخاص یا دارایی آنها برای مقاصد عمومی تحمیل می‌کند و مقرر می‌سازد"؛ "خراج" یعنی "مبلغی که یک فرمانروا یا ملت به فرمانروا یا ملت دیگر می‌پردازد تا فرمانبرداری خود را نشان دهد یا هزینه حمایت از خود را پرداخته باشد."^۱ مالیات را افراد می‌پردازند و خراج را اجتماعات. هر دو سامانه [= سیستم] تأمین‌کننده درآمد برای قدرت مرکزی هستند، که در مورد شاهنشاهی هخامنشی این قدرت مرکزی کسی جز شاه نبوده است. در مورد معنای کلمه "هدایا" نیازی به توضیح اضافی نیست، گو این که باید تأکید کرد که معنای ضمنی چیزهایی که داوطلبانه داده می‌شوند در جهان باستان سازگار با معنای هدایای داده شده به فرمانروا نبوده است.^۲ در عمل، درک تفاوت میان هدایا و مالیات‌ها یا خراج آسان نیست (نک. بریان ۱۹۹۶ا، ص ۴۰۸). مالیات و خراج معمولاً سالانه وصول می‌شدند، حال آنکه هدایا در فواصل زمانی نامنظم یا در موقعیت‌ها و مناسبت‌های خاص تقدیم

1. Webster's New Collegiate Dictionary 1981.

2. See discussion by Muscarella 1969 on Walser 1966: Briant 1996a: 408

می‌گشتند. با این حال، در چارچوب شاهنشاهی هخامنشی، هدایایی که در فواصل زمانی منظم تقدیم می‌شده‌اند نیز شناخته شده‌اند (بریان ۱۹۹۶a، صص ۴۰۹-۴۰۷). وجه تمایز دیگر نوع ارزش است. خراج و مالیات هر دو قابل تبدیل به پول یا ارزش پولی هستند، حال آنکه هدایا اقلامی هستند که ارزش آنها به کمیابی، استادکاری در ساخت، یا مفهوم گرانبهایی معنوی یا نمادین آنها بستگی دارد و بنابراین ارزش افزوده‌ای دارند که کاملاً قابل تبدیل به ارزش پولی نیست، هرچند که ارزش واقعی هر چیزی را می‌توان به نحوی، مثلاً با وزن کردن فلزات گرانبه‌ای موجود در آن، محاسبه کرد (نک، ویکرز، ۱۹۸۸). عامل مهم سوم در تفاوت‌گذاری میان انواع گوناگون دیون یا مطالبات، دلایلی است که براساس آنها فرمانروا درآمدی را دریافت می‌کند: می‌تواند نشانه‌ای باشد از فرمانبرداری یا سهمی از محصول و سودهای مبتنی بر مالکیت (قانونی یا فرضی) زمین، گو این‌که در عمل، هر دو دلیل به یکدیگر بستگی دارند و عملاً غیرقابل تفکیک‌اند؛ زیرا تحلیل واژگان مورد استفاده و سیستمی که این واژگان در آن به کار می‌رود، جهت تفکیک میان این انواع درآمد سودمند است.

من پیشنهاد کرده‌ام (در سانسسی وردنبورخ، ۱۹۸۰، ص ۱۶۷) که "باج" را شامل همه انواع درآمد شاه ایران بدانیم. اگر این نظر درست باشد، دیگر نیازی به جستجو برای یافتن واژه معادل یونانی آن یعنی *dasmos*، یا *phoros* یا *tagē* نیست. بی‌گمان کتیبه‌های پارسی باستان شاهنشاهی را آن‌چنان‌که از بالا دیده می‌شد و با دیدی کلی، توصیف می‌کنند، این با دید منابع یونانی فرق دارد که می‌کوشند تا سازوکارهای یک سامانه [سیستم] مالی پیچیده را دریابند. بنابراین تعجبی ندارد اگر می‌بینیم که مقولات یا دسته‌های مورد استفاده در آنها با منابع پارسی مطابقت ندارند.

کلاریس هرن اشمیت این پیشنهاد مرا دنبال کرده و به بررسی ریشه شناختی این کلمه و پیشینه‌های ودایی و معادل‌های هندی آن پرداخته است.^۳ او به این نتیجه رسیده که: (۱) در کتیبه بیستون "داریوش به یک ایدئولوژی پرداختی اشاره می‌کند که همان ایدئولوژی سهم شاه است" (۱۹۸۹، ص ۱۱۵)، اما (۲) معنای این واژه پس از تألیف متن

۳. هرن اشمیت (۱۹۸۰، ص ۱۰۸) درباره پیشنهاد من کمی دچار سوءتفاهم شده است. او چنین انگاشته که منظور من آن است که واژه "باج" کماکان مورد استفاده سیستمی بوده که از معنای اصلی و اولیه "بخشی از غنایم" به "هدایای داوطلبانه" و سپس نیز به یک "سیستم مالیاتی منظم" تغییر معنا داده است. من این انواع منابع سلطنتی را مراحل پی‌پایی نمی‌دانم، بلکه بیشتر عناصری از یک سیستمی که هم‌زمان با هم همزیستی داشته‌اند، می‌نگرم (نک. سانسسی وردنبورخ، ۱۹۸۹a، ص ۱۴۱).

بیستون تغییر کرده است چون پارس از فهرست‌های پرداخت‌کنندگان (و همچنین از روی نقش برجسته‌ها) حذف شده است. "باج" در همه متون دیگر واژه‌ای بود که در مورد خراجی به کار می‌رفت که از سوی مردمانی که با جنگ مطیع شده بودند می‌بایست پرداخت می‌شد. در نتیجه این واژه به‌طور پیاپی برای مشخص کردن دو واقعیت متفاوت مورد استفاده قرار گرفته است، در کتیبه بیستون به معنای "سهم شاه"، و در متون بعدی به معنای "خراجی" که ملل مغلوب بایستی می‌پرداخته‌اند (هرن اشمیت، ۱۹۸۹، ص ۱۱۵). این تغییر در یک فاصله زمانی نسبتاً کوتاه رخ داده است؛ یعنی حداکثر پس از گذشت سه دهه در فاصله میان تألیف کتیبه بیستون و متون بعدی داریوش. شایان ذکر است که هرن اشمیت این تغییر معنایی را از لحاظ زبان شناختی یا بنا به دلایل محتوای متن نتیجه نگرفته، بلکه از بررسی اوضاع و احوال تاریخی به این نتیجه رسیده است. استدلال‌های اصلی او در مورد علل این تغییر عبارت است از: الف) اصلاحات مالیاتی داریوش که در فاصله زمانی میان حکاکای کتیبه بیستون و تألیف ستون‌بندی، چنان‌که از منابع یونانی پیداست (نک. دسکات، ۱۹۸۹)، انجام گرفته، و ب) فقدان نام پارس در فهرست‌های سرزمین‌ها در متون بعد از کتیبه بیستون. به نظر هرن اشمیت، نام پارس در این فهرست‌ها به‌عنوان پرداخت‌کننده "باج" وجود ندارد، حال آنکه همه کشورها یا سرزمین‌های [dahyava-دهی‌یاو] دیگر نام برده شده در این فهرست‌ها ملزم به این پرداخت بوده‌اند. این "مردمانی که با جنگ مطیع شده بودند" خراج می‌پرداختند. در نتیجه، در همه متون تألیفی پس از کتیبه بیستون، این واژه "باج" فقط می‌تواند معنای "خراج" داشته باشد. هرن اشمیت جمله‌بندی کتیبه‌ها را برابر با یک واقعیت سیاسی و مالی می‌داند. اما می‌توان پرسید که آیا این بدان مفهوم است که، چنان‌که ظاهراً می‌نماید، ماهیت ایدئولوژیک اولیه متون نادیده گرفته شده است؟

من در این مقاله می‌خواهم نشان دهم که چنین نتیجه‌گیری امری اجتناب‌ناپذیر نیست. گرچه "پارس" به‌عنوان یک هستی جغرافیایی یا سیاسی مجبور به پرداخت "باج" (در اینجا = خراج) نبوده، و احتمالاً به‌عنوان یک هستی جمعی نیز از این‌گونه دیون و پرداخت‌ها معاف بوده است، اما شاه از ناحیه "پارس" (باج در اینجا = مالیات) می‌گرفته است. ویژه‌هوفر در بحثی درباره سخن مشهور هرودوت درباره معافیت مالیاتی پارس (III, ۹۷) نیز به همین نتیجه رسیده است. ویژه‌هوفر عقیده دارد که "پارس" به‌عنوان یک قوم سازنده دولت "مجبور به پرداخت phoros [خراج] نبوده (۱۹۸۹،

ص ۱۸۷)، اما در پرداخت tagē [مالیات] که به صورت جنبی پرداخت می‌شده سهم داشته است (۱۹۸۹، ص ۱۸۶).

استدلال‌های من مبتنی بر واژگان مورد استفاده در منابع یونانی نیست، بلکه از تحلیل اسناد قلب شاهنشاهی ایران یعنی سنگ‌نبشته‌های سلطنتی، نقش‌برجسته‌های کاخی و لوحه‌ها یا گل‌نبشته‌های تخت جمشید مابه می‌گیرد. ^{پیشکش "راد" به تبرستان}

پارس و باچ در متون و نقش‌برجسته‌ها

در DNa [داریوش، نقش رستم] (سطور ۱۶ تا ۲۱) و DSe [داریوش، شوش] (سطور ۱۵ تا ۲۰) سخنانی درباره "باچ" در بندهایی گفته شده که در دنبال فهرستی از سرزمین‌ها هستند. عین این متنها در XPh [خشایار، تخت جمشید] (سطور ۱۴ تا ۱۹) نیز وجود دارد. در این سه کتیبه متن مورد بحث تقریباً به طور کامل همانند است، گو این‌که تغییراتی در هویت کشورهای فهرست شده وجود دارد. وظایف ملل تابعه‌ای که توصیف شده‌اند عبارت است از: (۱) پرداخت باچ، (۲) آنچه شاه گفته کرده‌اند، و (۳) از قوانین [دادهای من = داتم] شاه اطاعت کرده‌اند. در DPe [داریوش، تخت جمشید] (سطور ۷ تا ۱۰)، این فرمول کمی تغییر می‌کند و کشورهایی به شاه باچ می‌دهند که از او ترسیده‌اند. در همه این چهار مورد پارس جایگاه جداگانه و ویژه‌ای دارد ["کشورهایی که من جدا از پارس گرفتم" یا "کشورهایی جدا از پارس که من شاه آنها بودم"]. همچنین لازم به تأکید است که باز در چهار مورد، باج‌دهی یک عنصر از یک مجموعه است که فرمانبرداری از سخن شاه و از قانون‌های شاه را شامل می‌شود.

با این حال DB [کتیبه بیستون] که قدیمی‌ترین متن به زبان پارسی باستان است، فرمول متفاوتی دارد. داریوش پس از ذکر فهرست نام کشورها "که از آن من شدند، به خواست اهورامزدا من شاه آنها بودم..." (ستون یک بند ۶)، در بند ۷ بعدی یعنی سطور ۱۷ تا ۲۰ می‌افزاید: "این است کشورهایی که از آن من شدند، به خواست اهورامزدا اتباع [یا بندگان bandaka] من بودند، به من باچ [= خراج] دادند، آنچه از سوی من به آنها گفته شد، چه شب چه روز، همان کرده شد." (DB I, 17-20). بنابراین در این جا، بر خلاف چهار متن دیگر، فهرست نام کشورها نه در قبل بیان رابطه میان شاه و اتباع او

بلکه پس از آن قرار دارد. با این حال، تفاوت عمده، وجود نام پارس در میان اسامی ملل و کشورهای است که از آن شاه شده‌اند. نام پارس در رأس همه جای دارد. بنابراین از نظر داریوش در هنگام فرمان نوشتن کتیبه بیستون، ماهیت پادشاهی او بر پارسیان همانند سایر ملل دیگر بوده است. اما نقش برجسته بیستون این بخش از نوشته را ترسیم نکرده است. اصولاً نقطه تمرکز تصاویر بر نشان دادن گسترش شاهنشاهی نیست، بلکه تمرکز بر پیروزی داریوش بر شاهان دزوخی است که شورش کرده بودند. پارس احتمالاً [مسلماً-م] یکی از کشورها یا سرزمین‌هایی بوده که به زور زیر چیرگی داریوش قرار گرفته است. این متن خاص را می‌توان به آسانی به عنوان لحظه دقیق و نابهنجاری در تاریخ روابط میان شاه و مردم پارس توضیح داد.

در کتیبه DNA [داریوش، نقش رستم] رابطه روشن و صریحی میان آن با نقش برجسته روی گور داریوش وجود دارد. کتیبه خطاب به خواننده می‌گوید: "اکنون اگر می‌اندیشی که چند بودند آن کشورهای که داریوش شاه داشت، به پیکرهای (کسانی) بنگر که تخت را می‌برند، آن‌گاه خواهی دانست، آن‌گاه بر تو روشن خواهد شد (که) نیزه مردی پارسی بسیار دور رفته است. آن‌گاه بر تو روشن خواهد شد (که) مردی پارسی بسیار دور از پارس جنگ کرده است" (DNA سطور ۳۸ تا ۴۷). اولین فرد از تخت‌برندگان یک پارسی است که هویت او با نوشته کوچکی تصریح شده است (DN I=iyam Parsa [=من یک پارسی‌ام]). بنابراین پارس به زبان خود داریوش یکی از سرزمین‌هایی است که "داریوش شاه داشته است." ظاهراً میان نقش برجسته و متن یک ناسازگاری وجود دارد. فرد پارسی در تصویر جزء فهرست ملل است، اما در زبان داریوش موقعیت متفاوتی دارد. فهرست داده شده در بند قبل [بند ۳] از اشاره به نقش برجسته DNA (سطور ۱۵ تا ۳۰) نام پارس را حذف کرده است. با این حال در جمله مقدماتی گفته شده: "این‌ها هستند کشورهای که من جدا از پارس گرفتم." کلمات دقیقی که پارس را از کشورهای دیگر جدا می‌سازند عبارت است از: *agarbāyam apataram* [اگر بایم آپ تَرَم] (DNA سطور ۱۷ و ۱۸). کشورهای دیگر که گرفته شده‌اند دورتر ("آپ تَرَم" حالت قید دارد) بوده‌اند. پس پارس موقعیت و منزلت متفاوتی نسبت به دیگر سرزمین‌ها داشته است اما این خودبه‌خود به معنای معاف بودن پارس از "باج" نیست.

"باج دادن" در کنار جمله اطاعت کردن از شاه و حفاظت قانون شاه از این سرزمین‌ها ذکر شده است. دلیلی ندارد فرض کنیم که پارسیان از شاه اطاعت نمی‌کرده یا قوانین او را به دیده نمی‌گرفته یا در پناه قانون او نمی‌زیسته‌اند. این که این سه عنصر برابر بوده‌اند با "در پناه قانون شاه زیستن" از ترتیب ملل روی نقش برجسته پیداست که درست همان نظم فهرست سرزمین‌ها را دارند. ترکیب نقش برجسته و متون وضعیت مبهمی دارد. پارس از سویی هم‌تراز و برابر با دیگر ملل / کشورها است، و از سوی دیگر جدا از آنان و دارای موقعیت متفاوتی است. اگر فرض کنیم که پارس به راستی از تاج و تخت حمایت کرده ولو به شیوه‌ای متفاوت از جماعات دیگر، آن‌گاه این تضاد ظاهری به آسانی حل می‌شود. نیازی نیست فرض کنیم که این موقعیت متفاوت به معنای آزادی کامل از دیون و تعهداتی بوده که سایر ملل بر گردن داشته‌اند.

وضعیت مشابهی در مورد کتیبه "DPe" [داریوش، تخت جمشید] (سطور ۷ تا ۹) وجود دارد. این متن یکی از چهار کتیبه "روی دیوار صُفَه" تخت جمشید است. دو تا از آنها به زبان پارسی باستان هستند (DPe و DPd)، یکی به زبان ایلامی است (DPf) و دیگری به زبان اکدی (DPg). متون ایلامی و اکدی ترجمه‌های دو کتیبه پارسی نیستند، بلکه متون جداگانه‌ای محسوب می‌شوند.^۴ هیچ نقش برجسته‌ای آنچه را که در متن گفته شده ترسیم نمی‌کند. درباره موقعیت خاص پارسیان گفته شده: "این‌ها کشورهایی هستند که من با این مردم پارسی (hadā pārsā kārā = هدا پارسا کارا) از آن خود کردم (adaršiy = آذرشی ی)...." یعنی مردم (یا ارتش) پارس در فروگشودن دیگر کشورها یاور و ابزار شاه بوده‌اند. این ظاهراً دلیل اصلی آن است که چرا نام پارس در شمار کشورهای که از شاه ترسیده و به او باج داده‌اند ذکر نشده است. همچنین نیازی نیست نتیجه بگیریم که مردم خود شاه از او نمی‌ترسیده‌اند و به او چیزی پرداخت نمی‌کرده‌اند.^۵ متن، رابطه دقیق میان شاه و مردم پارسی‌اش را مبهم و تعریف نشده رها می‌کند. پارسیان در مقایسه با ملل مغلوب خود را در کنار و همسو با شاه می‌دیده‌اند. و از همین

4. For the location, cf. Schmidt 1957: 62. For the literary antecedents of the texts, see Herrenschildt 1990: 54-60.

۵. وُخل سانگ (۱۹۹۲، ص ۱۰۳) موقعیت والای پارس را معلول محل آن یعنی مرکز "ذهیو" [سرزمین] پارس می‌داند.

رو دعای مخصوص شاه شامل حالشان می‌شود ["این مردم پارس را محفوظ بدار!"] (DPe 18-24). که نشانه‌ای از جایگاه برتر آن‌هاست.

متون مورد بحث (با نقش برجسته‌های گور) را می‌توان در یک توالی گونه‌شناسی مرتب کرد: در DB [کتیبه بیستون] پارس یکی از سرزمین‌هایی است که شاه "گرفته" و در نتیجه دارای همان موقعیت ملل دیگر است؛ در DNa [داریوش، نقش رستم] کتیبه همراه با نقش برجسته وضعیت مبهمی را نشان می‌دهند که در آن موقعیت پارس دقیقاً روشن نیست؛ کتیبه DPe [تخت جمشید] مردم پارس را در "کنار شاه" نشان می‌دهد، اما در عین حال ماهیت دقیق رابطه را روشن نمی‌سازد. به هر روی ظاهراً هیچ‌یک از این متون اجازه نمی‌دهند نتیجه بگیریم که پارس از پرداخت "باج" معاف بوده است. متون و نقش برجسته‌هایی که تاکنون درباره‌شان بحث کردیم، بجز XPh [کتیبه خشایارشا در تخت جمشید]، در خود صفت تخت جمشید نبودند. بحثی درباره تصاویر نقش برجسته‌های روی صفت تخت جمشید نشان خواهد داد که وضع مبهم پارس را می‌توان دقیق‌تر روشن کرد.

بیشتر متن کتیبه خشایارشا در تخت جمشید (XPh) به خودی خود چندان نکته تازه یا اصیلی در ارتباط با موضع پارس ندارد. فرمول‌های به کار رفته در آن شکل تعدیل شده‌ای هستند از همان سخنان کتیبه داریوش در نقش رستم (DNa). در حالی که داریوش از تسخیر سخن می‌گوید: "این‌ها هستند کشورهای که من جدا از پارس گرفتم" خشایارشا به آرامی تأکید می‌کند: "اینها کشورهای هستند که من جدا از پارس [apataram hacā pārsā] شاه آنها بودم" (XPh سطور ۱۴ تا ۱۶). در سطح متن به دشواری می‌توان انحرافی از الگوی کتیبه داریوش در نقش رستم مشاهده کرد. با این حال تصاویر معاصر آن، به‌ویژه در مقایسه با نقش برجسته‌های گور داریوش، چیز جدیدی دارند.

هیچ اشاره صریحی در کتیبه خشایارشا (XPh) به بیان دیداری و تصویری نظیر DNa وجود ندارد. رابطه میان متن کتیبه و نقش برجسته‌های پلکان آپادانا پیوسته مورد بحث بوده است، و معمولاً محققان نیز بر هویت هیئت‌های نمایندگی ترسیم شده به صورت پیکره‌ها و فهرست شده در متن تمرکز داشته‌اند.^۶ گو این‌که میان نام‌های ملل و هویت

6. Cf. Calmeyer 1982 and 1983 with bibliography on the subject.

قومی هیئت‌های نمایندگی ترسیم شده سازگاری وجود ندارد، اما نقش برجسته‌ها به اندازه کافی از لحاظ دیداری در مورد یکی از وظایف اتباع؛ یعنی باج دادن آنها، صریح به نظر می‌رسند. نقش برجسته‌های گور به نحوی استعاری رابطه کامل میان شاه و اتباع او را بیان می‌کردند. این مضمون در نقش برجسته‌هایی که حمل تخت توسط ملل یا نگهبانان و پاسداران را نشان می‌دهند ادامه یافت. با وجود این، نقش برجسته‌های آپادانا جنبه تجسمی‌شان به یک جنبه مشخص از آنچه شاه از مردمان شاهنشاهی‌اش انتظار داشت کاهش می‌یابد و آن آوردن کالاهای مادی برای شاه است. این پرسش که آیا اقلام ترسیم شده بر روی نقش برجسته‌های آپادانا نمایانگر خراج است (چنان که ترجمه‌های ایلامی و اکدی آنها به "باج" القا می‌کند) یا هدایا، موضوعی است که درباره آن بسیار بحث شده است. اما هیچ‌یک از تفسیرها و تبیین‌ها کاملاً مناسب و خرسندکننده نیست (ویزه هوفر ۱۹۸۹ ص ۱۸۶؛ بریان ۱۹۹۶ا ص ۴۰۸). بنابراین بهتر آن است که راه‌پیمایی دسته‌جمعی هیئت‌های نمایندگی را عملی نمادین بینگاریم؛ هم به عنوان نمایانگر گسترش سلطه ایران و هم حق شاه برای به رسمیت شناختن فرمانروایی‌اش از طریق تحویل کالا به او چه به شکل پولی و چه به شکل دست‌ساختهای گرانبها و چیزهای ارزشمند دیگر. در این‌جا هرگونه دلیلی برای حفظ معنای اصلی "باج" به عنوان "سهم شاه" یا "آنچه حق شاه است" وجود دارد: باج مشاهده شده بر روی نقش برجسته‌های آپادانا احتمالاً هم دربردارنده phoros [خراج] بوده، هم dōra [هدیه] و هم چه‌بسا tag [مالیات] (نک. ویزه هوفر، ۱۹۸۹، ص ۱۸۵).

نبودِ پارسیان بر روی نقش برجسته‌ها: اشراف در پشت شاه

یکی از جنبه‌های برجسته پلکان آپادانا نبود یک هیئت نمایندگی از پارس در میان تصاویر همه سرزمین‌هاست. نقش برجسته‌های آپادانا از این لحاظ درست شبیه به نقش برجسته‌های تخت‌بران بر روی صُفّه تخت جمشید، در تالار تختگاه و در "سه‌دروازه"، یعنی در همه "فهرست‌های دیداری سرزمین‌ها" بر روی صُفّه هستند. در همه این نقش برجسته‌ها، چه درجایی که با یک شاه بر تخت نشسته روبه‌رو هستیم چه با شاه و ولیعهد او، اولین شخصیت طرف راست یک ماد است و در سمت دیگر یک ایلامی. در نگاه نخست به نظر می‌رسد که پارسی وظیفه نمادین حمل تخت شاه را بر

عهده نداشته است، مگر آنکه فرض کنیم در تصویر نقش برجسته این نگهبانان هستند که تخت را می‌برند و همگی نیز پارسی هستند^۷ - فرضی که غیرممکن نیست. چنان که در کاخ آپادانا در ترکیب اولیه‌اش می‌بینیم، پارسیان در هیچ‌جا همانند ملل دیگر در حال نزدیک شدن به تخت ترسیم نشده‌اند، جایگاه آنان در پشت تخت است. بزرگان و اشراف، در دو ردیف پایین‌تر، در زیر ساز و بزرگ شاه و نگهبانان، طوری ترسیم شده‌اند که گویی به همان سویی که شاه نگاه می‌کند می‌نگرند و بی‌گمان "با شاه" هستند. نگهبانان و محافظان و اشراف پشت تخت ایستاده‌اند و شاه در حال دریافت سوده‌های شاهنشاهی است. این وضعیتی است که در DPE [تخت جمشید] توصیف شده است. در زمان سلطنت داریوش و خشایارشا، هنگامی که کاخ آپادانا را می‌ساختند، این نیاز آشکارا حس می‌شد که موقعیت ویژه‌ای از اشراف پارسی و نگهبانان و گاردهای سلطنتی ترسیم شود.

همین موقعیت ممتاز در "سه دروازه" یا بنای مرکزی نیز به تصویر کشیده شده است و ترکیبی از شاه و همه ملل (به‌جز البته پارسیان) که او را حمل می‌کنند مشاهده می‌شود و نیز همین صحنه در ورودی شرقی تالار مرکزی آن‌جا دیده می‌شود. بلندپایگان پارسی که بر پلکان ترسیم شده است، با استادی و دقت به دو گروه تقسیم گشته‌اند. کسانی که در سمت غربی جامه سواری بر تن دارند و کسانی که در نیمه شرقی جامه درباری به تن کرده‌اند. شاه در این‌جا به صورتی که با وقار و تشریفات در حال حرکت به نظر می‌رسد، ترسیم شده است. نقش برجسته‌های بنای "سه دروازه" افزون بر این دارای تصویر به اصطلاح "پیشخدمتان ضیافت" در روی پلکان شرقی هستند. با این حال چنین می‌نماید که برداشت سنتی در این‌باره که اینان پیشخدمت‌های درباری می‌باشند نیاز به تغییر دارد.

پیشخدمتان ضیافت در حال آوردن باج

من در جای دیگری استدلال کرده‌ام که نقش برجسته‌های مربوط به اصطلاح پیشخدمتان ضیافت در جاهای گوناگون نقش برجسته‌های تخت جمشید، در واقع نمایانگر پیشخدمت‌ها در حال آماده کردن یک ضیافت تشریفاتی نیست بلکه به نظر می‌رسد تصویر ایرانیان غربی و احتمالاً ساکنان ناحیه فارس است که سهم تعیین شده

۷. نک. نقشه و مواضع نسبی این نقش برجسته‌ها در روت ۱۹۷۹، ص ۱۰۶.

خود را آورده‌اند. بعید است که حیوانات زنده‌ای که این افراد حمل می‌کنند به منظور برگزاری ضیافتی سلطنتی باشد و تصویر آنها را بر مدخل‌های کاخ نقش کرده باشند. مثلاً غیرقابل تصور است که قرار بوده منقلی در تالارهای مراسم رسمی بگذارند و آنها را کباب کنند.^۸ از آنجا که همه این خوراک آورندگان جامه ایرانیان غربی را به تن دارند، به احتمال زیاد آنها را باید افراد محلی دانست که "بزیش" [baziš] خود را آورده‌اند (درباره baziš بنگرید به بریان، a ۱۹۹۶ صص ۴۰۹ و ۴۵۲ تا ۴۵۴).^۹

به این استدلال‌ها به‌عنوان تفسیری متفاوت بر وجود "پیشخدمت‌های ضیافت"، یک دلیل دیگر نیز می‌توان افزود. همه نقش‌برجسته‌هایی که این خوراک‌آورندگان را نشان می‌دهند در جنوب تالار مرکزی "سه دروازه" یا به سخن دقیق‌تر در پلکان جنوبی سه دروازه و در قسمت کاخ‌های مسکونی واقع شده‌اند. تصویر هیچ خوراک‌آورنده‌ای در پلکان شمالی که پلکان تشریفاتی‌تر "سه دروازه" محسوب می‌شود یا در کاخ آپادانا یا در تالار تختگاه وجود ندارد.

در مورد پادشاهی داریوش و خشایارشا این بدان معناست که صف ملل در حال حرکت و نیز تخت‌بران به کاخ آپادانا و تالار تختگاه محدود می‌شود، حال آنکه تصویر خوراک‌آورندگان در دو کاخ "هدیش" و "تَجَرَه" نشان داده شده است. "سه دروازه" به یک معنا ساختار دوجنبه‌ای دارد و هر دو عنصر را با هم تلفیق کرده است. این توزیع فضایی عناصر تصویری، فقط در مورد دوره‌های داریوش و خشایارشا صدق می‌کند. بهتر است این را به عنوان تأکیدی بر تفاوت کارکرد دو بخش از صفه تلقی کنیم: نیمه شمالی به قصد استفاده در مراسم و تشریفات رسمی ساخته شده بود، حال آنکه بخش جنوبی در درجه اول مسکونی بوده است. کاخ آپادانا و تالار تختگاه مرکز شاهنشاهی را تشکیل می‌دادند؛ این کاخ‌های به‌اصطلاح خصوصی کانون Hausmacht [قدرت‌سرای] سلطنتی بودند. پادشاهی هخامنشی خشایارشا و داریوش (به قول خودشان) مبتنی بر دو

۸ خانم موشه (۱۹۸۹ صص ۱۴۵-۱۴۴) از همین استدلال استفاده کرده است. او به علاوه فکر می‌کند که بعید است در چنین محیط‌های متعالی تصاویر خدمتکاران معمولی را ترسیم کنند. موشه نتیجه می‌گیرد که این افراد پارسیانی هستند که به طور خودانگیخته و بدون برنامه‌ریزی قبلی برای شاه هدیه می‌آورده‌اند. در واقع در منابع یونانی به اعمال اینگونه افراد اشاره شده است، اما عنصر «خودانگیختگی» اگر با رفتار خودمآبی و بدون تشریفات نجیب زادگان در کاخ آپادانا مقایسه شود، در ردیف ایرانیان بر روی این پله‌ها قابل ذکر نیست.

کارکرد بود: شاه در پارس پادشاه بود (xšāyaθiya parsaiy) و همان‌طور که در لباس محلی ایرانیان غربی در پلکان‌های مختلف دیده می‌شود، "بزیش" خود را از این ایالت در خانه خودش دریافت می‌کرد. او در عین حال شاهنشاه، یعنی شاه امپراتوری و شاه ملل (xšāyaθiya dahyuanām) نیز بود و در کاخ خود از سوزن‌مین‌های زیر سلطه خود "باج" می‌گرفت. این‌که این دو کار توسط شاهان هخامنشی در زمان داریوش و خشایارشا تا چه اندازه از یکدیگر تفکیک می‌شدند، از محل‌های جداگانه دریافت انواع متفاوت مطالبات به خوبی پیداست.

ایرانیان غربی و به احتمال بسیار از ناحیه فارس، کالاهایی را به قصد مصرف برای شاه می‌آوردند. تحلیل اُپرگیس از الواح یا گل‌نشته‌های تخت‌جمشید (نک. اُپرگیس در مقاله بعد) نشان می‌دهد که این "بزیش" مالیاتی بوده که افراد می‌پرداخته‌اند. هیچ‌یک از این ایرانیان غربی ترسیم شده بر روی نقش‌برجسته‌ها، جامه خاص پوشیده یا نشانه تفکیکی با خود ندارند. بنابراین می‌توان احتمال داد که اینان مردمان عادی بوده‌اند. آنها احتمالاً در زمین‌هایی که جزء املاک سلطنتی محسوب می‌شده کار می‌کرده‌اند و از این رو این سهم از محصول را برای کاخ اختصاصی شاه می‌آورده‌اند. بنابراین، چنان‌که گفته شد، زمین‌هایی را که این مردمان در آن کار می‌کرده‌اند می‌توان "املاک سلطنتی" دانست (نک. بریان، ۱۹۹۶ a صص ۴۳۳-۴۳۱)، اما این پرسش پیش می‌آید که آیا بخش اعظم یا کل استان فارس املاک شخصی شاه تلقی نمی‌شده است؟ بررسی اُپرگیس همچنین نشان داده که تحویل‌دهندگان کالاها به انبارهای شاهی فقط به مردمان عادی محدود نمی‌شده‌اند. نام برخی افراد مشهور را در میان تأمین‌کنندگان درآمد سلطنتی می‌بینیم (نک. اُپرگیس، همان). بعید نیست که برخی نجیب‌زادگان پارسی از قدیم در فارس زمین داشته و املاک خود را حفظ کرده بوده‌اند. در حال حاضر هیچ منبعی که بتواند اطلاعاتی در این باره در اختیارمان بگذارد نداریم. اشراف پارسی که نام آنها را در روی گل‌نشته‌ها به‌عنوان تحویل‌دهندگان اجناس خود می‌بینیم، گویا این اراضی را از شاه گرفته‌اند مشروط بر آنکه سالانه مالیاتی بپردازند و بقیه سود را برای خود حفظ کنند. پارسیان معمولی که بر روی نقش‌برجسته‌ها به‌عنوان آورندگان "بزیش" ترسیم شده‌اند، به‌عنوان یک گروه قابل شناسایی‌اند. فقدان چهره اشراف پارسی در نقش‌برجسته‌ها و با وصفی چنین وابسته شاید کاری عمدی بوده تا احساساتشان جریحه‌دار نشود.

"باج" را ملل گوناگونی خواه به‌عنوان "خراج" یا به‌عنوان "هدیه" می‌آوردند. بنابراین به دشواری می‌توان از این نتیجه‌گیری چشم پوشید که منظور از این واژه پارسی باستان واقعیت چندگانه‌ای بوده و بر هرچه که موظف بوده‌اند برای شاه بیاورند دلالت می‌کرده است.

مقایسه میان نقش برجسته‌ها و گفتار هرودوت

در این جا شاید مناسب باشد که مقایسه‌ای با این سخن هرودوت درباره معافیت فارس از مالیات انجام دهیم: هرودوت می‌گوید (III, ۹۷) "پارس یگانه سرزمینی است که من از آن در شمار خراج‌گزاران نام نبردم، زیرا " *hē Persis de khorē mounē moi ouk eiretai* " [یعنی "زیرا سرزمینی که پارسیان در آن سکونت دارند از مالیات معاف است"]. پارسیان از قاعده‌ای که هرودوت قبلاً در بند ۸۹ بیان کرده بود: "سپس [داریوش] میزان خراجی را که هر "قوم" ساکن هر "سرزمین" می‌بایست پردازد تعیین و تثبیت کرد" بیرون و استثناء بودند. آنان به‌عنوان یک هستی واحد، یعنی یک "قوم" [ethnos] با "سرزمینی" [khorē] که در آن ساکن بودند مجبور به پرداخت خراج نبودند. و دقیقاً همین موقعیت ویژه است که در نقش‌برجسته‌ها بازتاب یافته است. پارس به‌عنوان یک واحد قومی و سرزمینی در هیچ‌یک از فهرست‌های متنی و تصویری ملل در صُفهُ تخت جمشید دیده نمی‌شود. بنابراین سخن هرودوت کاملاً با منابع اولیه ایرانی تطبیق می‌کند.

جمله بعدی هرودوت مشکل‌سازتر است که گفت سرزمین پارسیان از هرگونه مالیات معاف است. گفته‌اند که هرودوت کاملاً اشتباه کرده و فارس به هیچ‌وجه "بهشت مالیاتی" [SteuerParadies] نبوده است (کُخ، ۱۹۸۰). نتیجه‌گیری کُخ مبتنی بر این واقعیت آشکار و غیرقابل انکار است که خزانه‌های شاهی از اراضی تخت جمشید بسیار درآمد داشته‌اند. اما بانو کُخ این واقعیت را در نظر نگرفته است که فارس (به‌عنوان یک واحد جغرافیایی)، پارسیان [Persai] (به‌عنوان یک گروه اجتماعی) و ساکنان نواحی پیرامون پایتخت‌ها، مقولاتی بوده‌اند که با هم فرق داشته‌اند. امکان دارد که سخن هرودوت بازتاب تفسیر خودش از واژه *dasmophoros* [معاف از مالیات] بوده و همان معنا را در نظر داشته که می‌گوید "قوم" [ethnos] پارس خراج نمی‌پردازد. با این حال این امکان نیز

منتفی نیست که برخی نجیب‌زادگان پارسی املاک آبا و اجدادی خود را معاف از مطالبات مالی و نظارت مالی دربار اداره می‌کرده‌اند و اشاره هرودوت به این خانواده‌ها بوده است. اصولاً نگاه ایستا به اوضاع و احوال خطرناک است: افزایش قدرت شاه و نهادینه شدن پادشاهی، از جمله سلطه مالی آن بر سرزمین‌های امپراتوری را باید به-عنوان فرآیندی در حال گسترش و تحول در نظر گرفت و نباید آن را حاصل یک اقدام واحد سلطنتی انگاشت. افزون بر این، نقش برجسته‌های تخت جمشید نیز تا اندازه‌ای متمرکز رو به افزایش قدرت پس از پادشاهی خشایارشا را به نمایش می‌گذارد.

نقش مایه‌های تغییر یافته در نقش برجسته‌های تخت جمشید

در دوران پادشاهی داریوش و خشایارشا نظم روشنی وجود داشت. "باجی" را که ملل می‌آوردند در کاخ‌های خاص مراسم رسمی به تصویر کشیده شده است. در این تصاویر پارسیان یا در پشت تخت هستند یا در کنار شاه؛ تخت شاه توسط نمایندگان ملت‌ها و نگهبانان یا پاسداران پارسی حمل می‌شود. جمعیت بومی پارس "بزیش" را به کاخ‌های مسکونی واقع در نیمه جنوبی صُفه و در ضلع جنوبی "سه دروازه" می‌آوردند. اما این تقسیم‌بندی فضایی سامانمند پس از پادشاهی خشایارشا به پایان می‌رسد.

بخش‌های متعددی از یک پلکان نصب شده توسط اردشیر یکم در روی صُفه پیدا شده که احتمالاً روزگاری به کاخ این شاه تعلق داشته است. بلوک‌های این پلکان در یک سو هیئت‌های نمایندگی ملل را نشان می‌دهند و در سوی دیگر آورندگان "بزیش" را (تیلیا، ۱۹۷۲ صص ۲۹۲-۲۶۵). جدایی مکانی اولیه دو گروه (یعنی تصاویر ملل در کاخ‌های تشریفاتی و تصاویر افراد محلی در کاخ‌های مسکونی) کنار گذاشته شده و مضامین و نقش‌مایه‌ها به روشن‌ترین و آشکارترین شیوه با هم تلفیق یافته و در ناحیه مسکونی متمرکز شده‌اند. بعدها اردشیر سوم نظیر همین تلفیق را دوباره بر روی پلکان کاخ داریوش افزود. این احتمالاً اقتباسی است از الگوی قدیمی‌تری که در زمان اردشیر یکم تولید شده است (تیلیا ۱۹۷۲ ص ۳۱۲). در این جا ظاهراً تغییری در برنامه ایدئولوژیک رخ داده که چه بسا بازتاب تغییر در نگرش به پادشاهی بوده است.

حدود همین زمان برخی تغییرات مهم دیگر نیز در تخت جمشید رخ داد. البته برجسته‌ترین و مهم‌ترین آنها حرکت دادن نقش برجسته‌های خزانه و انتقال آنها به همین

محلّی بود که بعدها باستان‌شناسان کشف کردند. به‌هیچ‌وجه بعید نیست که این تحولات همراه بوده است با دور انداختن یا کنار گذاشتن متن‌های "ضد دیو" و "حرم" که بسیار زیبا بوده‌اند و در حفاری‌ها در قسمت‌های پادگانی - در حالی که یکی از آنها ناتمام بود - کشف شدند (سانسیسی وردنورخ ۱۹۸۰ ص ۱۰). البته نمی‌توان به طریقی اطمینان یافت که اینها دقیقاً در چه زمانی از محل خود انتقال یافته‌اند، اما بسیار بعید است که این انتقال پیش از پایان پادشاهی خشایارشا انجام گرفته باشد. ریچارد فرای (۱۹۷۴) و شهبازی (۱۹۷۶) کوشیده‌اند تا با بررسی‌های خود جابه‌جایی این نقش‌برجسته‌های عالی را تبیین کنند. با آنکه تبیین آنها در مورد جابه‌جایی این آثار به خزانه با یکدیگر فرق دارد، ولی توجه اصلی هر دو متمرکز است بر انگیزه‌های شخصی شاه و علت اصلی جابه‌جایی این نقش‌برجسته‌های زیبا را احساس دشمنی یا پشیمانی نسبت به افرادی دانسته‌اند که روی این برجسته‌کاری‌ها، پیکره‌هایشان نقش شده بوده است. باوجود این چنین تصویری نمی‌تواند توضیح دهد که چرا کل صحنه آپادانا؛ شاه در میان درباریان و نجیب‌زادگان و ملل، به‌رغم آنکه همه عناصر این مجموعه به حیات و کارکردهای خود ادامه می‌داده‌اند، دیگر هرگز تکرار نشده است. پس شاید بهتر و یاری‌دهنده‌تر آن باشد که مسئله کنار گذاشتن نقش‌برجسته‌های خزانه‌داری را بیشتر از زاویه تحولات ساختاری بنگریم تا از منظر احساس‌های شخصی.

اجازه دهید مثال خود را از یک نقطه به راستی مسلم آغاز کنیم: کاخی که بنا به گزارش‌های محفوظ مانده در تکه‌ای کتیبه، ساختن آن توسط خشایارشا آغاز شد و اردشیر یکم بنای آن را تکمیل کرد.^۹ اظهارنظر شده که این کتیبه به پلکان کاخی تعلق داشته که احتمالاً بخشی از آن دوباره بازسازی شده است. پلکان دارای نقش‌برجسته‌هایی احتمالاً از سی ملت یا قوم مختلف بوده است. اگر آن را با نقش‌برجسته‌های کاخ آپادانا مقایسه کنیم، روشن می‌شود که الگویی بوده‌اند برای روایت اردشیر از آنها؛ این نقش‌برجسته‌ها چنان به یکدیگر شبیه‌اند که گویی هنرمندان و سنگ‌تراشان واحدی بر روی هر دو نقش‌برجسته کار کرده‌اند (تیلیا ۱۹۷۲ ص ۳۰۲؛ راف ۱۹۸۳ ص ۱۵۸)، اما ترتیب هیئت‌های نمایندگی در آنها با هم تفاوت دارد: نیمی از آنها روبه‌روی نیمی دیگر قرار

9. A¹Pa. ascribed to Artaxerxes I, see also Tilia 1972: 265 and fig. 10, Roaf 1983: 158.

دارند و همگی به یک سو حرکت نمی‌کنند. همچنین نشانه‌ای از شاهی بر تخت نشسته بر نقش برجسته پلکان وجود ندارد. البته بقیه قطعات این نقش برجسته پیدا شد ولی روشن گردید که در اصل یا متعلق به یک درگاه بوده یا به یک قاب دیواری؛ یعنی عملاً از لحاظ دیداری پیوندی با ملل تابعه نداشته است (روت، ۱۹۷۹ ص ۱۰۹). شاه بالاتر و اتباع پایین‌تر و در زیر او ترسیم شده‌اند. تفاوت میان طرح کلی اولیه مربوط به نقش برجسته سه‌لثی آپادانا با ساختار پلکان اردشیر یکم بسیار درخور توجه است. با این حال پس از جابه‌جایی نقش برجسته‌های خزانه، تمثال‌های باقی‌مانده در آپادانا کماکان تأثیر دیداری خود را مانند گذشته حفظ کرده بوده‌اند. این امر را به دشواری می‌توان تصادفی انگاشت: احتمال بیشتر آن است که هم عمل کنار گذاشتن نقش برجسته‌های خزانه و هم طراحی پلکان اردشیر یکم معلول تغییری در اندیشه‌های پادشاهی بوده است. کنار گذاشتن کتیبه‌های XPf و XPh خشایارشا احتمالاً در همین زمان انجام گرفته است.

مقایسه میان پلکان اولیه آپادانا با مجتمع کاخی اردشیر، تفاوت مهم دیگری را نشان می‌دهد. یکی از برجسته‌ترین جنبه‌های نقش برجسته آپادانا، دسته ملازمان اشراف در پشت سر شاه است که در پلکان اردشیر یکم یا در جاهای دیگر تکرار نشده است. در واقع باید گفت که اجرای این نقش‌مایه در آپادانا تقریباً در میان گنجینه نقوش تخت جمشید یکتاست. فقط نجبای ترسیم شده در "سه دروازه" همانند آپادانا در ردیف‌های به تناوب با لباس سواری و جامه ایلامی نیستند، بلکه در دو خط و هر یک با یک نوع پوشاک قرار گرفته‌اند. با این حال در روی پلکان "سه دروازه" نقشی از شاه دیده نمی‌شود.

اگر در مورد وجود رابطه‌ای میان کنارگذاشتن نقش برجسته‌های خزانه و تفاوت الگوی تصویری در کاخ اردشیر یکم حق با من باشد، در آن صورت بی‌گمان این تحول عمدی بوده است. به نظر می‌رسد که این تغییر ملازم با افزایش قدرت شاه و ایجاد فاصله بیشتر میان شاه و اشراف بوده است. طبیعی است که اشراف با نظر تأیید و خرسندی گواه چنین تحولی باشند. تنش‌های مداومی میان خاندان‌های اشرافی و شاه که کتزیاس گزارش می‌دهد، به‌رغم خصلت قصه‌گونه نوشته‌های او، چه بسا بازتاب‌های یک ناآرامی روبه رشد بوده‌اند. گرایش مشابه آنچه را که در مورد نقش برجسته‌ها

می‌بینیم در مورد سیاست‌های زناشویی شاه نیز مشاهده می‌شود: پس از خشایارشا، شاهان هخامنشی همسران خود را در درجه نخست از درون خاندان شاهی برمی‌گزیدند. البته پیمانی که داریوش با شش یار توطئه‌گر خود بسته بود زیر پا گذاشته نمی‌شد، اما در عین حال آشکارا آزمون آن نیز نگاهداشته نمی‌شد. بیشکش "راه پنهان‌ترین" پیشکش

دومین تغییر مهم دیدنی بر روی نقش برجسته‌های صُفَه تخت جمشید، یکی کردن و در کنار هم قرار دادن راه‌پیمایی گروه نمایندگان ملل تابع بود. چنین می‌نماید که گویی تفکیک میان شاه به‌عنوان "شاه پارس" و شاه به‌عنوان "شاه سرزمین‌ها" از میان برداشته شد. شاه در حالی که در کاخ اختصاصی خود بر تخت تکیه می‌زد، از هر دو منبع خراج و باج به یکسان می‌گرفت. "بزیش" آورندگان پارس هنوز جای مخصوص خود را داشتند، اما برخلاف زمان بنای آپادانا از امتیاز و تمایز کمتری برخوردار بودند.

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که بر نقش برجسته‌های کاخ آپادانا به روشنی ترسیم شده است، "باج" واژه‌ای پارسی باستان است که در مورد خراج‌ها و هدیه‌هایی که برای شاه می‌آورده‌اند به‌کار می‌رفته است. متون پارسی باستان به موقعیت ویژه پارس اشاره دارند، اما اشاره آنها به معافیت پارس از خراج یا مالیات بی‌ابهام نیست. "بزیش" را از ناحیه فارس برای شاه می‌آورده‌اند که آورندگان بر روی نقش برجسته‌های گوناگون مردمانی بوده‌اند که آنان را تاکنون خدمتکار یا "پیشخدمت‌های ضیافت" می‌گفتند. انواع کالاهایی را که نمایندگان ملل و مقامات محلی می‌آوردند با هم تفاوت دارد و در نتیجه به شکل انواع متفاوتی از دیون مالی ترسیم شده‌اند. تردیدی نیست که واژه‌های "باج" و "بزیش" یک کلمه هستند. بنابراین، "باج" پارسی باستان را بهتر است واژه‌ای کلی بدانیم برای همه چیزهایی که برای شاه آورده می‌شده و مخصوص او بوده است. تغییرات برنامه تصویرسازی در تخت جمشید در آغاز پادشاهی اردشیر یکم، احتمالاً نمایانگر تغییرات در اندیشه پادشاهی است که بر مطالبات مادی از اتباع نیز اثر گذاشته است. اما هیچ نشانه‌ای وجود ندارد که این تغییرات بر معنای "باج" نیز اثر گذاشته باشند.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

گل‌نشته‌های بارویی تخت جمشید - نگاهی دیگر

جراسیموس آپرگیس* - لندن

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

۱. مقدمه

وقتی ریچارد هالوک در سال ۱۹۶۹ ترجمه ۲۰۷۷ گل‌نشته پیدا شده در باروهای تخت‌جمشید را انتشار داد، و در ۱۹۷۸ نیز ترجمه ۳۳ لوح دیگر را بر آنها افزود، خدمت بزرگی به پژوهش‌های هخامنشی انجام داد و سهم عمده‌ای در آنها یافت. با گذشت سال‌ها، پژوهندگان متعددی با تکیه بر کار او کوشیده‌اند تا نظام اداری، جغرافیا و اقتصاد پارس را به‌عنوان قلب امپراتوری بشناسند و از آن نیز فراتر روند. به عقیده هالوک (۱۹۶۹، ص ۱) "متون را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد: متن‌های مربوط به عملیات بزرگ (انتقال کالاها از منطقه‌ای به منطقه دیگر، واگذاری‌ها و انتصاب‌ها برای هدف‌های کلی گسترده و نظایر آن)، و متون مربوط به توزیع‌های جزئی کالاها برای مصرف‌کننده نهایی". عجیب اینجاست که او ظاهراً درباره منشأ این کالاهایی که به هر سو در حرکت بوده و مصرف می‌شده‌اند چندان سخنی نمی‌گوید. این مقادیر کلان کالاها و اجناس از کجا می‌آمده‌اند؟ هدف من آن است که نشان دهم بسیاری از متون بارویی این بایگانی مربوط می‌شوند به یک گروه سوم و رسیدهای داده شده در انبارها برای کالاهای دریافتی و

---

* Gerassimos G.Aperghis

اینکه تولیدکنندگان این کالاها هم در ارتباط با املاک سلطنتی بوده‌اند و هم اشراف پارسی زمین‌دار و هم ملاکان معمولی. افزون بر این نشان خواهم داد که فرآورده‌های گردآمده در انبارها و خزانه‌های سلطنتی معرف نوعی مالیات اخذ شده از پارسیان بوده‌اند.^۱

از آنجا که خواننده ناچار است راهی کمابیش طولانی و پرپیچ‌وخم را بپیماید که گاه به سرگیجه می‌انجامد، لازم می‌بینم در این جا طرحی کلی از مقاله خود را ارائه دهم. کار را با یک مطالعه موردی آغاز می‌کنم که مربوط می‌شود به مورد یک مقام رسمی به نام "اوشتانا" که ما را به راستایی درست هدایت می‌کند. آنگاه به ارزیابی دوباره معنی متون گزارشی ("W") و متون یادداشت‌های روزانه‌ای ("V") خواهم پرداخت که برای هر نوع کالا حاوی اطلاعات گزارشی است. خواهم کوشید نشان دهم که بسیاری از این متون فهرستی هستند از رسیدهای تولیدکنندگان. سپس به بررسی دسته‌های متعدد متونی خواهم پرداخت که ربطی به سهمیه‌ها ندارند و چنین می‌نماید که اکثر آنها در درجه اول، و حتی کمابیش منحصرأ، به رسیدهای دریافتی از تولیدکنندگان، و معاملات انفرادی که بعداً در گزارش‌ها و برخی یادداشت‌های روزانه بازتاب یافته‌اند مربوط می‌شوند.

---

۱. این مقاله در واقع ادامه رساله کارشناسی ارشد من با عنوان "جاده‌های مسافرتی و ایستگاه‌های مسافرتی از تخت جمشید" است: که با سرپرستی استاد راهنمایم بانو آملی‌کورت در دانشگاه لندن (۱۹۹۶) نوشته شده است. در این جا تحلیل‌ها به یاری رایانه انجام می‌گرفت و بنابراین تمام حدود ۲۱۲۰ متن چاپ شده را دربرمی‌گیرد. این تحلیل‌ها نمایانگر تضادها و تفاوتی است که آشتی دادن آنها با ترجمه‌های موجود و برخی تفسیرهای پذیرفته شده در مورد دستگاه اداری تخت جمشید بر اساس این مدارک دشوار می‌نماید. کار من باز هم ادامه یافت و در این مقاله می‌کوشیدم تا به نتیجه‌ای کلی دست یابم. فرصت را غنیمت می‌شمارم و سپاس خود را تقدیم آملی‌کورت می‌کنم نه تنها به خاطر توصیه‌ها و راهنمایی‌ها و انتقاداتش در سراسر کار، بلکه به‌ویژه از آن‌رو که در من دل‌بستگی عمیقی نسبت به شاهنشاهی هخامنشی و دستاوردهای آن پدید آورد. همچنین مایلم از هلن سانسسی وردنبرخ و پی‌یر بریان تشکر کنم که رنج خواندن این مقاله و ارائه سودمندترین تفسیرها را بر خود هموار کردند. پی‌یر بریان بخصوص مطالعه کار ج. جوویناتسو (۱۹۸۹) را به من توصیه کرد که متون "G" را تفسیر کرده و آنها را معرف متون گردآوری و وصول مالیات دانسته است. من نه از این مقاله آگاه بودم و نه کتاب تاریخ امپراتوری ایران بریان را در آن زمان خوانده بودم.

دانشمندان بسیاری درباره لوحه‌های بارویی تخت جمشید پژوهیده‌اند یا از اطلاعات آن بهره گرفته‌اند که به‌ویژه باید از ریچارد هالوک و دیوید لونیس یاد کنم. از آن‌جا که قصد من از آغاز بررسی خود متن‌ها با "نگاهی دیگر" و اثبات اندیشه‌هایی بود که به نظر می‌رسیدند، امیدوارم به خاطر آن‌که اعتبار لازمی را که بایستی به آثار این پیشگامان می‌دادم و ناخواسته چنین نکردم، بخشوده شوم.

بدین منظور بررسی نقش مُهرهای به‌کار رفته در این لوحه‌ها اهمیت می‌یابد و بنابراین ناچار گریزی خواهم زد به هر دسته از متون تا نشان دهم که در هر یک مُهرها چگونه مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. تاکنون تحلیل کامل کاربرد مُهر انجام شده و بیشتر از ۳۱۴ مُهر شماره‌دار هالوک شناسایی شده‌اند. برخی مُهرها به افراد تعلق دارند و توسط آنها مورد استفاده قرار گرفته‌اند، برخی دیگر را می‌توان با اطمینان مربوط به محل‌ها (ایستگاه‌های بین راه، انبارها یا خزانه‌ها) دانست، و برخی دیگر نیز با کارکردها یا وظایفی ارتباط دارند که مقامات متعددی در یک یا چند محل به آن اشتغال داشته‌اند. در حدّ هدف این مقاله، در اینجا تنها فشرده‌ای ارائه شده است.

آنگاه پس از تکمیل تحلیل دسته‌های متون و پایه‌ریزی پیکره‌ای کمابیش ثابت از معاملات تولیدکنندگان، خواهم کوشید نشان دهم که فرآورده‌های عرضه شده توسط اشراف و افراد معمولی پارسی در واقع شکلی از مالیات بوده است.

۱. مورد "اوشتانا"

"اوشتانا" در متون متعددی در نقش‌های گوناگون بین سال‌های ۱۵ و ۲۸ پادشاهی داریوش ظاهر می‌شود. در دوره نخست بین سال ۱۵ تا ۱۸ او فقط به‌عنوان تأمین‌کننده شراب در محلی نامعین فعال است. با این‌حال در بیشتر اوقات گویا او تأمین‌کننده سهمیه‌های شراب در شیراز است (PF 1041-3, PF 882-9, PF 877) که سرانجام نیز در آنجا مستقر می‌شود. در واقع یک بار در یک "سفارشنامه" از سوی "زیش‌ویش" [ziššawiš]، نایب فرمانده در تخت جمشید، به او به‌عنوان فردی "شیرازی" اشاره شده است. اوشتانا پس از دریافت یک سفارش مستقیم از مقامات ارشد، "ایردومارتیا" [Irdumartiya] و "زیش‌ویش"، از شیراز به تخت جمشید و به "برنیش" [Barniš] محلی نزدیک در شمال شرقی، شراب می‌فرستد (PF 1811-2, PF 1831-2)، که به نظر می‌رسد در آن زمان مقام نسبتاً پایین‌تری داشته و قدرت او کمی محدود بوده است.

از سال ۱۹ به بعد تغییری پدید می‌آید. از این زمان گویا اوشتانا عرضه‌کننده و توزیع‌کننده غلات در شهرها [یا روستاهای؟] هیشما [Hišema]، تَشپَک [Tašpak]، شورکوتور [ŠurKutur]، بسیتمه [Bessitme] و دیگر جاهاست (مثلاً PF 507, PF 553, PF 580).

PF 714, PF 1019, PF 996, PF 1668), که همگی محل‌هایی هستند در ایلام که در غرب و دورتر بوده‌اند. نقش او به‌عنوان تأمین‌کننده شراب متوقف می‌شود، و حتی در متون مربوط به شراب که ظاهراً مربوط به سال ۱۹ هستند در واقع گزارش سهمیه-بندی‌هایی هستند که در اواخر سال ۱۸ آغاز شده‌اند، اوشانا ارتقاء یافته و به ناحیه بزرگ‌تری منتقل شده بود.

پس اوشانا پیش از سال ۱۹ رسماً هیچ دخالتی در عرضه غلات نداشته است بنابراین تا حدی مایه شگفتی است که در یک متن یا صورت‌حساب (PF 2076) از او به‌عنوان دریافت‌کننده آذوقه غله یاد شده باشد، آن‌هم به نظر مترجم، در سال ۱۶ در منطقه "تموکن" [Tamukkan] واقع در حدود ۱۰۰ کیلومتری شرق شیراز. شاید این همان اوشانا نیست، ولی با این حال شاید این کمکی باشد به ما تا بتوانیم شروع به باز کردن این رشته درهم گوریده بایگانی بارویی کنیم.

۲. متن‌های صورت‌حسابی

۲-۱. صورت‌حساب غله PF 2076

متن مربوط به اوشانا به‌طور کامل در "پیوست A" آورده شده است و بنابراین می‌توان در اینجا کامل‌تر و به تمام معنا به بررسی آن پرداخت. این متن دارای یک جدول غلات است که نظیر آن را بارها در متون صورت‌حسابی دیگر و برخی روزانه-نگارها مشاهده می‌کنیم، که در این مورد دوبار بوده است. جدول دارای چهار ستون با سرفصل‌های "کنار گذاشته شده"، "فراهم شده برای آذوقه"، "فراهم شده اضافی (؟)" و "خارج از رده" است. هر ردیف در جدول نمایانگر مقادیر غله در چهار ستون و نوع غله در ستون پنجم است. همچنین در زیر هر ردیف، یک ردیف نمایانگر جمع جزئی چهار ستون همراه با نام شخص ذی‌ربط در ستون پنجم آمده است. پس از هر جدول، جمع غله هر ستون برای سه نوع غله مطرح شده را می‌بینیم و در پایان نیز جمع کل متناظر با آنها آمده است.

هالوک اظهار عقیده کرده که هر مجموعه غله با کل مقدار آن "برای" فرد معینی است و ممکن است بدان معنا باشد که آذوقه‌ها "برای" آن شخص فراهم شده بوده‌اند.

اگر چنین باشد، "اوشتانا"ی ما نمی‌بایست در این‌جا می‌بود بلکه بایستی حدود ۱۰۰ کیلومتر دورتر در غرب قرار داشت، مگر این‌که با فرد دیگری که همنام اوست سروکار داشته باشیم. فرضیه من آن است که هر شخص دریافت‌کننده نیست بلکه تولیدکننده انواع مختلف غله متعلق به یک مزرعه یا یک ملک است که در حال تحویل غله به یک انبار می‌باشد. من به تدریج موردی در این زمینه خواهم ساخت. نخست این‌که، دو نفر گردآورنده این محصول در واقع در PF 2076 نام برده شده‌اند که عبارتند از "ایرداماسنا" [Irdamasna] و "موشکنا" [Muškenā] که موادی یا آذوقه‌هایی را "دریافت کرده‌اند" که توسط اشخاص روی جدول تولید شده است و نام محل‌های برده شده نمایانگر ناحیه عملیاتی برای هر کدام است. وقتی به جمع کل مراجعه می‌کنیم می‌بینیم نوشته شده "مواد خوراکی واگذار شده به ها - - - نا" [ha(xxx- na)] در "تموکن" تولید شده‌اند. اگر نظر من درست باشد، "ها - - - نا" مواد خوراکی تهیه شده را در انبار تموکن نگاه می‌داشته و از آنها عمدتاً برای عرضه سهمیه‌ها استفاده می‌کرده است.

در ۱۱ صورت‌حساب غله دیگر، هر کدام با یک جدول (PF 1955-65)، جمع "آذوقه‌های فراهم شده" به خلاصه‌ای منتقل شده‌اند که کاملاً روشن است: هر قدر میزان "موجودی" "آذوقه‌های فراهم شده" مانده از سال قبل بیشتر بوده، میزان وصولی‌ها یا دریافتی‌ها در جمع کل موجودی نیز افزایش نشان می‌داده است. از این میزان کل، مقدار معینی "مصرف شده" و بقیه کنار گذاشته شده یا "از رده خارج شده" اند و ما با آنچه به سال بعد "انتقال یافته" است سروکار داریم. پیداست که این خلاصه‌ای است از آنچه به انبار وارد و آنچه از انبار خارج می‌شده است.

در برخی موارد چه بسا مواد مورد نیاز انبارها کمتر از آنی بوده که وجود داشته یا توسط تولیدکنندگان عرضه می‌شده است. در این هنگام ستون چهارم جدول غلات مورد استفاده قرار می‌گرفته و مقادیر اضافی در "خارج از رده" (mazzika) ثبت می‌شده‌اند. این جمع در خلاصه صورت‌حساب منعکس نشده و نمایانگر آن است که این غله از انبار مربوطه خارج نشده است. به نظر من، این بدان معناست که اگر تولیدکننده

* مترجم فارسی همه جا "a" [ā] را "ā" [ā] در اسامی تلفظ خواهد کرد و خواهد نوشت زیرا در خط و زبان کنونی فارسی بهتر و آسان‌تر است - م.

محصولی را مستقیماً به محل دیگری عرضه می‌کرده علت آن ربطی به صورت حساب نداشته بلکه احتمالاً از آن رو بوده که در حوزه اختیارات مقام مسئول بالاتری قرار داشته است. بعداً نشان خواهیم داد که برخی متون صورت‌حسابی عملاً نمایانگر انتقال این‌گونه غله‌های "خارج از رده" به انبارهایی بوده که خود فاقد منابع محلی عرضه کافی بوده‌اند. اصطلاح "خارج از رده" نیز بارها در خلاصه‌نهایی متون صورت‌حسابی برای ایجاد تراز کمتر یا صفر، به "ستون بعد انتقال یافته‌اند" و این احتمالاً در پایان هر سال انجام می‌گرفته است (مثلاً 3-1961 PF)، اما این نکته در مقاله جداگانه‌ای مورد بحث قرار خواهد گرفت.

در بسیاری از جداول غله در متون صورت‌حسابی، ستون سوم یعنی "فراهم شده اضافی" حذف شده است (مثلاً 4-1961 PF). پیوست A نشان می‌دهد که این ستون ظاهراً بخشی از ستون دوم یعنی "فراهم شده برای آذوقه" بوده است. علت این تفکیک چیست؟ در زیر خواهیم دید که این کار در ارتباط با ستون اول یعنی "لغو شده" بوده است. اگر مقداری "فراهم شده اضافی" است، پس مقداری نمی‌تواند "خارج از رده" باشد، و این نشان می‌دهد که این دو ستون با یکدیگر مغایرت دارند. این عمل معنی‌دار است. اگر انبار می‌تواند با مقدار کمتری نیازهای خود را برآورده کند، پس مقدار باقی‌مانده آن "خارج از رده" خواهد بود یعنی در جای دیگر مصرف می‌شود. اما اگر به آذوقه بیشتری نیاز داشته باشد، تولیدکنندگان "فراهم شده اضافی" را احتمالاً در اختیارش خواهند نهاد.

ستون یکم جدول، "کنار گذاشته شده" (nutika) نامیده شده است. این اصطلاح را بارها در متون "F" می‌بینیم؛ یعنی مواردی که غله "برای بذر کنار گذاشته شده" است. در یک صورت‌حساب دیگر غله (1965 PF)، BAR^{۳۰۰}* موجودی در سال هفدهم به‌عنوان "بذر" در نظر گرفته شده است، و این تصادفی نیست که میزان "کنار گذاشته شده"‌های سال‌های ۱۸، ۱۹، ۲۰ نیز برابر با BAR ۳۰۰ هستند. در "پیوست A"، نشان داده شده است که میزان "کنار گذاشته شده" در صورت‌حساب‌های غله همیشه برابر با $\frac{1}{11}$ یا $\frac{1}{3}$ تولید غله هستند؛ یعنی "فراهم شده برای آذوقه" منهای "فراهم شده اضافی"

به‌اضافه "خارج از رده"، نمایانگر سهمیه‌های استاندارد برای انواع مختلف غله و مسلماً به منظور اهداف برنامه‌ریزی بوده‌اند.

اگر به بررسی روزانه‌نگارها چه از نظر جزئیات معاملات غله "مصرف شده" و چه جدول غله‌ای نظیر آنچه در بالا بحث کردیم (PF 1955-60) بپردازیم، مشاهده خواهیم کرد که میزان "کنار گذاشته شده" نیز همیشه جزء غله "مصرف شده" با اجرای شکل جداگانه‌ای نشان داده شده است: "۱۲۵ آرْتَبَه" ** غله برای بذر در سال بیستم کنار گذاشته شده است. " این سخن بدان معناست که از میزان غله‌ای که از تولیدکننده به انبار می‌رسیده، $\frac{1}{3}$ یا $\frac{1}{3}$ برداشته می‌شده و دوباره به‌عنوان بذر توزیع می‌گشته است. من هنگام بررسی معاملات انفرادی گزارش شده در متون، دوباره در این باره بحث خواهم کرد.

اکنون پرسش این است که آیا کل محصول "اوشتانا" و دیگران به نسبت‌های $\frac{1}{4}$ یا $\frac{1}{29}$ تقسیم می‌شده و تولیدکننده بذر دریافت می‌کرده ضمن آنکه اداره شاهی بقیه را نگاه می‌داشته است، یا هدف عبارت بوده است از کنار گذاشتن برای تولید و برای پس‌انداز میزان مناسبی بذر برای سال آینده مبتنی بر فرآورده‌های استاندارد و این همان چیزی است که در صورت حساب‌ها منعکس شده است؟ راه‌حل نخست بنا به دو علت بعید است: نخست آنکه مقادیر ذکر شده در متن‌ها (نک. پیوست A) ارقام سراسر است یا گرد هستند؛ مثلاً در PF 2076 نوشته شده: باکِنا ۷۰۰، ماکانا ۱۵۰۰، هاشیادا ۱۰۹+۵۹۱=۷۰۰ و غیره، و عملاً غیرممکن است که ارقام واقعی تولید چنین سراسر باشند. ثانیاً در PF 1965 که قبلاً اشاره کردم، سیصد BAR غله هر سال برای بذر و برای چهارسال در "باتیراکان" کنار گذاشته شده است. این نمی‌تواند تصادفی باشد بلکه بیشتر نشان از برنامه‌ریزی دارد.

پس مدارک نشان از وجود یک نظام برنامه‌ریزی شده دارند که براساس آن مزارع یا املاک مختلف تعیین می‌شده‌اند تا فلان مقدار غله برای دستگاه اداری شاهی تولید کنند، و آن‌گاه تعیین می‌شده که چقدر برای انبار کردن مورد نیاز است "فراهم شده" و چقدر باید به جاهای دیگر فرستاده شود ("خارج از رده"). نسبت ثابتی از هدف تولید

نیز به عنوان بذر برای سال آینده "کنار گذاشته می‌شد." بعداً خواهیم دید که این چگونگی به تولید کننده بازمی‌گشت.

متذکر می‌شویم که در این گونه صورت حساب‌ها، محل تولیدکننده بارها ذکر شده است. در PF2076، کاکونویی، رادوما، رانتوکاشن، آشدانوزان و آشدامیش به عنوان مکان‌های تولیدکنندگان ذکر شده‌اند، و احتمالاً همگی در نزدیکی و اطراف انبار تموکن قرار داشته‌اند. وقتی نام محلی ذکر نشده باشد، همانند مورد اوشتانا، آن‌گاه می‌توان نتیجه گرفت که تولیدکننده در همان محل انبار، و در این جا در "تموکن" اقامت داشته است.

تعیین دقیق چگونگی و ماهیت محل‌های تولید دشوار است. خاطر نشان شده است که غالباً در بایگانی بارویی تخت جمشید اشاره‌هایی به املاک (irmatam) وجود دارد که معمولاً به مقامات بلندپایه تعلق داشته‌اند، مثلاً "ایرشنا" [Iršena] (PF1368)، "باکابادا" [Bakabada] (PF1256)، "دائورسا" (PF331)، "ایشتی مانکا" [Ištīmanka] (PF1802) و غیره. مثلاً "رادوما" [Raduma] که در PF2076 به عنوان یک محل تولید ذکر شده است، در PF2079 از آن به عنوان یک ملک یاد شده، حال آنکه در متون سهمیه‌بندی نام محل‌های دیگر ذکر نشده‌اند، و در نتیجه این اندیشه تقویت می‌شود که آنها بخشی از شبکه تولید بوده‌اند نه انبار. شاید بتوانیم irmatam را به معنای مالکیت‌های "اشراف" پارسی بدانیم، ضمن آنکه محل‌های دیگر تولید احتمالاً به شاه یا مردمان عادی تعلق داشته‌اند (نک. بعد).^۲

۲-۲. دیگر صورت حساب‌های غله

دیگر روزانه نگارها و صورت حساب‌های غله بر اطلاعاتی که از PF2076 استخراج کردیم می‌افزایند. آنها، و به‌ویژه روزانه نگارها، غالباً با همان جدولی آغاز می‌شوند و پایان می‌گیرند که قبلاً دیدیم، با عناوین ستون‌هایی چون "کنار گذاشته شده"، "فراهم شده برای آذوقه"، "فراهم شده اضافی" (گهگاه) و "خارج از رده".

۲. بریان (۱۹۹۶ صص ۹-۴۵۸ و ۴۵۶) درباره واژه irmatam و تعهد این افراد برای عرضه بخشی از تولید خود به انبارهای شاهی بحث می‌کند. او همچنین ارجاع می‌دهد به اشاره آتلیانوس (VH I.32) به املاک کوچکی در خود پارس.

مثلاً در PF 2075 این نکته در مورد "آپیا"ی [Appiyal] "بازی" [bazi] ساز در ناحیه "آکوبان" [Akkuban] صدق می‌کند. میزان $\frac{1}{3}$ نسبت جو را در این جا نیز می‌توان دید. تفاوت در ادامه داستان در روی این لوحه است. به BAR ۲۵۰۱ تولید شده توسط "آپیا" بیش از BAR ۴۸۰ اضافه شده که "ناکتانا" [Naktanna] آن را از ملک (irmatam) خود تحویل داده است. جمع ۳۰۰۱ بار "موجود" در "آکوبان" به "میرامانا" [Miramana] و دیگران واگذار می‌شود که BAR ۲۸۸۵/۴ آن "به مصرف می‌رسد." "آکوبان" در PF 2075 داریم صورت‌حسابی است که دریافتی‌های انبار را به دو شیوه متفاوت توصیف می‌کند. محل آپیا همان محل انبار است، یک لقب "بازی‌ساز" و نیز کیفیت ظاهری غله او (یعنی جو برای گاوهایش)، گرچه بهتر است به بعد (ص ۷۰) بنگرید. از سوی دیگر، ناکتانا، همانند اوشتانا و دیگران در PF 2076، ظاهراً غله را از مزارع یا املاک خود تأمین کرده است. البته بسیاری از مقامات دائماً در املاک خود زندگی نمی‌کنند، بلکه اداره آنها را به مباشران سپرده‌اند. مثلاً توجه داشته باشید که اوشتانا که به‌عنوان تأمین‌کننده شراب در شیراز کار می‌کرد، در همان زمانی بود که ملک او غله را تأمین می‌نمود، و خواهیم دید که بعدها وقتی حوزه عمل و اختیارات او حتی تا ایلام در غرب توسعه یافت، ملک او باز "فعال" و دایر بوده است.

اگر مثلاً به PF 1964 توجه کنیم، مشاهده می‌کنیم که یک جدول کامل غله در محل انبار، که "تورتوکان" نام دارد، به "آپومانیا"ی [raušara] داده شده است، حال آنکه از چهار فرد دیگر فقط به‌عنوان تأمین‌کننده از جاهای دیگر یاد شده است. در نظر نخست روشن نیست که آیا اینان: الف) تولیدکنندگان ناحیه‌ای زیر نظارت ناحیه تورتوکان هستند، یا: ب) تولیدکنندگان نواحی دیگری که مقادیر "خارج از رده" آن‌جاها به تورتوکان فرستاده شده، یا: ج) مأموران اداری انبارهای دیگری هستند.

نکته جالب در جدول‌های غله متون صورت‌حسابی آن است که تقریباً همگی (به استثنای PF 2086) با جمله‌ای پایان می‌یابند که هالوک "برای (؟) گاوهای X" ترجمه کرده است که "X" در اینجا گاه شاه است و گاه یکی از اشخاص نام برده شده در جدول غله که همیشه نیز یک عنوان رسمی دارد. اگر به جدول‌های بعدی غله در متون روزانه‌نگاری مثلاً به PF 1956 نگاه کنیم، جدول‌هایی هستند که با این جمله پایان

می‌یابند که ترجمه شده است: "این (برای؟) گاوهای کنار گذاشته شده که در مالکیت X است" که X معمولاً نام دو مقام رسمی است. از کاربرد دومی چنین پیداست که آنچه به آن اشاره شده میزان بذر "کنار گذاشته شده" است. در واقع این مقدار همیشه دقیقاً بازتاب معامله‌ای است که در بخش روزانه‌نگاری متن آمده است.

بنابر آن چه تاکنون گفتم، آنچه در انبار "مصرف" می‌شد شامل چیزی بود که "فراهم شده برای آذوقه" بود و چیزی که از منابع دیگر تهیه شده بود، در PF 1956 که من به‌عنوان یک نمونه در نظر گرفتم، آنچه "مصرف شده" کاملاً توسط معاملات انفرادی تأمین شده بود، اما ارتباط خاصی با "گاوهای" مورد نظر نداشت. در بسیاری از این‌گونه روزانه‌نگاری‌های دیگر (PF 1955-60) نیز چنین است و اکنون پرسش آن است که آیا بذرهای برای خوردن "گاوها" هستند یا ربطی به گاوها ندارند بلکه مسئله دیگری در میان است. اگر منظور اولی است، پس چرا روزانه‌نگار سخن از "بذر" می‌گوید نه سهمیه حیوانات نظیر موارد فراوان مشابه دیگر، و چرا در این‌جا از واژه "بذر" استفاده شده است؟ چرا همیشه باید انتظار داشت که گاوها $\frac{1}{11}$ جو و $\frac{1}{3}$ انواع دیگر غله را مصرف کنند که همان مقداری است که من تذکر دادم در "پیوست A" جزء ستون "کنار گذاشته شده" است و در صورت حساب‌های دیگر غلات نیز چنین است؟ چرا تقریباً همه جداول غله باید به نحوی با "گاو" مرتبط شوند؟

به نظر من تبیین جایگزینی که محتمل‌تر باشد باید یافت و ما در این‌جا با "گاو" سر و کار نداریم. درست است که "GUD.Ig" به معنای "گاو" است، اما در صورت حساب‌ها همیشه با "HAL.A.Ig" یا sa'in می‌آید و انسان به این نتیجه می‌رسد که شاید فقط صفتی وابسته به یک نوع خاص مزرعه است. حضور مقامات با عناوین رسمی در همه جداول غله که در آن به "گاوها" اشاره شده، و این واقعیت که غالباً از "گاوها"ی شاه یاد می‌شود و مطابقت تقریباً کامل محل‌های مزارع با محل‌های انبارها، همگی حاکی از آن‌اند که این کشتزارها در واقع املاک سلطنتی هستند. پس این می‌تواند توضیح این باشد که چرا صورت حساب‌های غله این چنین دستخوش دوگانگی هستند: یعنی در یک سو جداول غله و در سوی دیگر رسیدهای مستقیم. اولی می‌تواند معرف تولید املاک سلطنتی باشد، و دومی خراج‌ها یا باج‌های املاک و

مزارع "خصوصی" و نیز "خارج از رده‌های" انبارهای دیگر. این دو دسته با هم ذخیره‌ای را می‌سازند که انبار براساس این ذخیره سهمیه‌ها را توزیع می‌کرده است.

۲-۳. صورت حساب‌های میوه

PF 1986 نمونه‌ای از یک صورت‌حساب میوه است. در آن به سال ۱۸ پادشاهی اشاره می‌شود و با جدولی آغاز می‌گردد که نظیر آن را بارها در صورت‌حساب‌های دیگر میوه با مقادیری که با واحد وزن "آرتبه" بیان شده‌اند، مشاهده می‌کنیم.

اشخاص	میوه	خارج از رده (mazzika)	دریافتی (duka)	سپرده به حساب‌هایشان (Ukkaap daka)
Mannuzza	Kazla	۰	۴	۴
Parmidana	Piut	۰	$\frac{۲}{۳}$	$\frac{۲}{۳}$
Kambarma	irtaštiš	۰	$\frac{۲}{۳}$	$\frac{۲}{۳}$
Zasuma	Kazla	۰	$۱۰\frac{۱}{۳}$	$۱۰\frac{۱}{۳}$
Masdakuš	جمع در	۰	$۱۷\frac{۲}{۳}$	$۱۷\frac{۲}{۳}$

چنان‌که در اینجا و در همه صورت‌حساب‌های دیگر میوه می‌بینیم، "سپرده به حساب‌هایشان" = "دریافتی" + "خارج از رده". همانند صورت‌حساب‌های غله، تصور من آن است که اشخاص نام برده شده در این جدول احتمالاً همگی تولیدکننده میوه‌اند. چون هیچ محلی برای آنها ذکر نشده، مزارع یا باغ‌های میوه آنها بی‌گمان در "ماسداکوش" [masdakuš] یا در نزدیکی آنجا قرار داشته است. بخش معینی از محصول برنامه‌ریزی شده آنها در انبار "دریافت شده" و بقیه زیادت از نیاز محل و "خارج از رده" دانسته شده و به انبارهای دیگر فرستاده شده‌اند. "کامبارما" [Kambarma] در این متن احتمالاً همان "گوبریاس" است (هالوک، ۱۹۶۹ ص ۷۰۷)، که یکی از نخبگان اشراف پارس بود. جالب است که او یکی از عرضه‌کنندگان میوه به انبار شاهی بوده باشد،

نکته‌ای که من دوباره در بخش پنجم به آن باز خواهم گشت. در ادامه بحث در مورد صورت‌حساب‌های میوه، درمی‌یابیم که در مجموع ۲۱ آرتبه انواع گوناگون میوه در سال ۱۸ مصرف شده است. معاملات منفردی که این مجموع را پدید آورده‌اند به سبک یک روزانه‌نگار (متن "۷") نشان داده شده‌اند. سپس به جدول دیگری برمی‌خوریم که بارها در صورت‌حساب‌های میوه دیده شده است. این جدول فشرده‌ای است از دادوستدهای انبار میوه و در زیر با چرخشی ۹۰ درجه‌ای نشان داده شده است، واحد وزن‌ها نیز "آرتبه" است.

جمع میوه	piut	irtaš	Hasur	kazla	pirri	
۶۱	۰	$۱۷\frac{۱}{۳}$	۵۱	$۲\frac{۱}{۳}$	$\frac{۱}{۳}$	طبق اسناد مهر شده X
$۱۷\frac{۲}{۳}$	$\frac{۲}{۳}$	$\frac{۲}{۳}$	۰	$۱۴\frac{۱}{۳}$	۰	فراهم شده برای آذوقه در سال Y
$۷۸\frac{۲}{۳}$	$\frac{۲}{۳}$	۱۰	۵۱	$۱۶\frac{۲}{۳}$	$\frac{۱}{۳}$	جمع موجودی
۲۱	۰	۰	۱۵	۶	۰	مصرف شده
۵۱	$\frac{۱}{۳}$	$۹\frac{۲}{۳}$	$۳۴\frac{۲}{۳}$	$۶\frac{۱}{۳}$	۰	خارج از رده
$۶\frac{۲}{۳}$	$\frac{۱}{۳}$	$\frac{۱}{۳}$	$\frac{۱}{۳}$	$۴\frac{۱}{۳}$	$\frac{۱}{۳}$	انتقال به سال بعد برای موازنه

توجه داشته باشید که $۱۷\frac{۲}{۳}$ که "سپرده شده به حساب‌ها [یشان] بود"، یعنی توسط میوه‌کاران یا باغ‌داران به عنوان خراج پرداخت شده بود، در صورت‌حساب انبار میوه جزء ستون "فراهم‌شده برای آذوقه" بوده و بیشتر آن مصرف شده و از رده خارج گشته بود. در صورت‌حساب‌های غله، واژه "فراهم شده" مستقیماً در مورد تولیدکنندگان غله به کار می‌رفت.

مقادیر مصرف‌شده با مقادیر روی مدخل‌های "روزانه‌نگار" صورت‌حساب‌ها دقیقاً تطبیق می‌کنند. اصطلاح "طبق اسناد مهر شده X" در واقع اشاره‌ای است به تراز "انتقال یافته" از سال پیش و در روی صورت‌حساب‌های متعدد دیگر در این چارچوب (مثلاً در PF 1990-1) دیده می‌شوند. در واقع در شماره پایین‌تری از نمونه ما یعنی در صورت

حساب PF 1986، وقتی جدول‌های مشابهی برای سال ۱۹ تهیه شده‌اند، ستون یکم جای خود را به "انتقال یافته از صورت حساب سال ۱۸" داده است.

صورت‌حساب میوه اساساً همانند صورت‌حساب غله است. میوه‌ها احتمالاً از تولیدکنندگان اخذ و در انبار محل به عنوان "دریافتی" جمع می‌شد یا در صورتی که از نیازهای محلی افزون بود بلافاصله به محل دیگری فرستاده می‌شد. (و بنابراین به ستون "خارج از رده" می‌رفت). اما در عین حال شاید میوه "خارج از رده" در خود انبار نگهداری می‌شد تا تراز پایان سال پایین نگاه‌داشته شود یا به خاطر هدف دیگری که نمی‌دانیم. یگانه تفاوت میان جدول‌های غله و میوه آن است که در دومی در ستون یکم جمع "دریافتی" و "خارج از رده" با عنوان مشترک "سپرده به حساب‌ها [یشان]" نشان داده می‌شود (ترجمه‌ای که من انتقاد خود را درباره آن بعداً مطرح خواهم کرد). حال آنکه در اولی این ستون حذف می‌شود و به جای آن ستون "کنار گذاشته شده" برای بذر را داریم که مقدار اضافی سودمندی مربوط به غله است.

در PF 1986 نکته دیگری ذکر شده است: "این جمع میوه انتقال یافته [به ستون بعد] به عنوان تراز در "ماسداکوش" [Masdakuš] است که به "زاسوما" و به "پارمیانای" *haturmakša* و به "پیتوکا"ی *etira* واگذار شده است. نام "زاسوما" هم به عنوان باغدار میوه و هم مسئول انبار میوه ذکر شده است. این نمایانگر آن است که یا انبار میوه در مزرعه یا ملک خود او قرار داشته، یا حداقل او مسئول همان انباری بوده که در ملک خودش واقع شده بوده است. وضع مشابهی را می‌توان در PF 1984 مشاهده کرد که "کولالا" هم عرضه‌کننده میوه در یک ملک است و هم دریافت‌کننده آن در انبار، پس چنین می‌نماید که ملک یا مزرعه‌ای در آن ناحیه به عنوان محل گردآوری میوه‌های نواحی اطراف تعیین می‌شده است، به طوری که میوه‌ها از آنجا به شکل سهمیه و غیره توزیع و مصرف می‌شده است. من فکر می‌کردم که در صورت‌حساب‌های غله می‌توانیم بین املاک سلطنتی و "خصوصی" تمایز قائل شویم. در صورت‌حساب‌های میوه، یکی بودن تولیدکننده و انباردار را باید نشانه آن دانست که با یک ملک سلطنتی سرو کار داریم.

این که نامه‌های مشاهده شده در صورت حساب‌های میوه و در ارتباط با سپرده‌ها و خارج از رده‌ها در واقع نام‌های تولیدکنندگان است توسط PF 1990 نیز تأیید می‌شود که در اینجا فهرستی از تولیدکنندگان به شکل مرسوم ارائه نشده و علت آن است که فقط با یک تولیدکننده سر و کار داریم و عبارت "همگی از کارما در آکورنا" مؤید آن است.

۲-۴. صورت حساب‌های کنجد

ظاهراً صورت حساب‌های کنجد، به عنوان SE.GAL.Ig، وضعی مشابه با غله دارند؛ یعنی از هر سی [BAR?] کنجد دریافتی به عنوان آذوقه (2-1991 PF) بخشی از آن به عنوان بذر "کنار گذاشته" می‌شود. تولیدکنندگان کنجد در این متون در جدول‌ها وضعی مشابه با جدول‌های غله دارند و جمله " (برای؟) گاوهای شاه" در این جداول نیز ذکر می‌شود. تفسیر من در این باره دقیقاً همانی است که در مورد صورت حساب‌های غله داشتم.

۲-۵. صورت حساب‌های "تارمو" (Tarmu) (نوعی غله)

"اوشتانا" در سال ۲۰ در نزدیکی "کورتی‌پیش" [Kurtipiš] یک تولیدکننده "تارمو" است. اکنون "کورتی‌پیش" در جنوب شرقی تخت جمشید واقع شده که چندان دور از "تموکن" نیست که قبلاً دیدیم یکی از املاک "اوشتانا" در آنجا واقع شده است. پس غیرمنطقی نیست اگر نتیجه بگیریم که "تارمو" نیز در همان ملک تولید می‌شده است. در این زمان، خود اوشتانا در ایلام حدود ۳۰۰ کیلومتری غرب آنجا مسئول سهمیه‌بندی‌ها بود. متن، به عنوان نکته‌ای فرعی به ما آگاهی می‌دهد که آبجو را از "تارمو" می‌ساخته‌اند، و از هر یک BAR تارمو، ۰/۷ "ماریش" [marriš = پارچ] آبجو به دست می‌آمده است.

۲-۶. صورت حساب‌های شراب

در متون صورت حسابی شراب معمولاً نام تولیدکنندگان ذکر نمی‌شود. در صورت حساب‌های PF 2003-4 می‌خوانیم "شراب (به عنوان) hapiršimaš به (کاخ) X فرستاده شد"، و آن‌گاه نام چندین تن عرضه‌کننده شراب ذکر شده است. در PF 2005 از یک

تأمین‌کننده شراب موسوم به "موزریا" [Muzriya] نام برده شده که شراب(؟) را از "اوهی‌یابا" به انباری در "ماندا" [Manda] انتقال داده است. در جاهای دیگر (از 2002 تا PF1997) هیچ نامی برده نشده، اما در همه این صورت‌حساب‌ها گفته شده که شراب برای "آذوقه"، "مصرف" و "خارج از رده" تأمین شده است. صورت‌حساب‌های شراب با استفاده از اصطلاح "مصرف‌شده" به جای "توزیع شده" اساساً همانند صورت‌حساب‌های غله و میوه هستند.

۲-۷. صورت‌حساب‌های دام‌های کوچک و ماکیان

در این متون معمولاً سخن از گوسفند و بز است، گو این‌که همین سخنان چندان روشن نیست. در PF2008 قاطعانه گفته می‌شود: "این صورت‌حساب (برای) گوسفندان (دریافتی) به عنوان مالیات (است)". فقط می‌گوید پس از دریافت گوسفندان در طویله چه اتفاقی افتاده است. به نظر من در PF2011-2 با اسامی افرادی روبه‌رو هستیم که از آنان گوسفند گرفته شده است.

۲-۸. صورت‌حساب‌های گاوها

در PF2086 گاوهایی به اوشتانا و آیاکا [Eyakka] در سال ۲۰ "سپرده می‌شود" و جمع کل برای آیاکا ذکر می‌شود. با توجه به آنچه قبلاً در مورد صورت‌حساب‌های غله، میوه و شراب گفته شد، عبارت "سپرده می‌شود" در این متن ترجمه درستی ندارد. واژه Kurmin در اینجا به کار رفته است که باید آن را "عرضه می‌شود توسط" ترجمه کرد. در متن چنین می‌نماید که گاوهایی را که "آیاکا" به اضافه گاوهای خودش جمع‌آوری کرده بوده است در اختیار "اوشتانا" می‌گذارد. "آیاکا" شاید همان "هیاکا" [Hiyakka] باشد که در سال ۲۵ در حال توزیع سهمیه‌ها میان کارگران در "ناره‌زاش" [Narezza] است. "ناره‌زاش" (احتمالاً نیریز امروزی) در جنوب شرقی تخت جمشید و کمی دورتر از "تموکن" واقع شده بوده است، و تموکن همان جایی است که قبلاً گفتیم املاک اوشتانا که غله و Tarmu عرضه می‌کرده در آنجا قرار داشته است. بسیار محتمل به نظر می‌رسد که "اوشتانا" تأمین‌کننده کل کالاهای عرضه شده به شاه بوده است!

۲-۹. فشرده سخن

متون صورت‌حسابی برای همه اجناس، به‌رغم ظواهر گوناگون و عبارات متفاوت، اساساً اطلاعات همسانی به ما می‌دهند. تولیدکنندگان عرضه‌کننده مقادیر برنامه‌ریزی شده کالاهایی هستند که یا مستقیماً به انبار سلطنتی ناجیه خود تحویل می‌دهند، و یا در صورتی که نیازهای این انبار برآورده شده بوده، بخشی از آن مستقیماً به انبار دیگری برده شده است ("خارج از رده"). در مورد غله، نسبت ثابتی از کل محصول به عنوان بذر "کنار گذاشته می‌شده" و به تولیدکنندگان دوباره برگردانده می‌شده است.

به نظر می‌رسد که هم املاک سلطنتی، هم اراضی اشراف پارسی (irmatam) و هم زمین‌های افراد عادی در این وظیفه تولید کالا سهیم بوده‌اند. پس انبار آنچه را که به شکل سهمیه دریافت می‌کرده توزیع می‌نموده یا به انبارهای دیگری که نیاز داشته‌اند می‌فرستاده است. در زمان معینی، و احتمالاً در پایان سال، ذخیره‌های اضافی به منظور حفظ تراز احتمالاً "از رده خارج می‌شده" است.

۳. دادوستدهای تولیدکننده

دیدیم که برخی صورت‌حساب‌ها و روزانه‌نگارها (متون "W" و "V") آن چیزی را نشان می‌دهند که به گمان من جمع تحویلی‌های تولیدکنندگان به انبارها در هر سال بوده است. اگر این نظر درست باشد، باید انتظار سروکار داشتن با تحویل‌های گزارش‌شده جداگانه را داشته باشیم، و برخلاف نظر هالوک (۱۹۶۹، ص ۱) بایگانی بارویی تخت‌جمشید محل اسناد سهمیه‌بندی نبوده بلکه مربوط به گزارش‌های نقل و انتقالات گسترده و بزرگ کالایی بوده است. پیدا است که می‌توانیم البته متون سهمیه‌ای را از پژوهش خود کنار بگذاریم، اما هر دسته دیگری نیاز به بررسی دقیق دارد.

۳-۱. متون "G": فراهم آوردن آذوقه

متون "G" شکل‌های متعددی دارند. جنبه مشترک آنها بیان آن است که مقدار معینی کالای خاص برای "آذوقه فراهم آورده شده" است. به این عبارت، می‌توان با ترجمه هالوک افزود که این کالا به شخصی "سپرده شده" [Kurmin] یا توسط شخصی "تحویل

داده شده " [ullašda] یا "توزیع شده" [šaramanna] یا فراهم شده [hadušda] یا دریافت شده [dašda] یا "فرستاده شده" [addadama] است. بارها پیش می‌آید که دو یا چند عمل بالا با هم تلفیق می‌شوند. گاه فردی دو نقش دارد، مثلاً "باکابادوش" هم دریافت‌کننده است و هم تحویل‌دهنده (PF 626). محل داد و ستد تقریباً همواره ذکر می‌شود و مهرهایی که بر روی لوحه زده می‌شوند معمولاً حفت‌اند. نمونه خوب یک متن "G" لوحه PF 571 است:

"۳۰۰ (BAR) غله که برای آذوقه فراهم شده، به "اومایا" سپرده شد، "باروماترا" دریافت کرد (در) "ریمانانوما". "شودایانودا" آن را توزیع خواهد کرد. "سال نوزدهم (به مهر ۴۲۱، پشت مهر ۲۰۷).

در خط تفسیری که من از این متون دارم، بیشتر متون "G" را معرف رسیده‌های جزئی و تفصیلی دریافت‌ها از تولیدکنندگان در انبارها می‌دانم، و بنابراین معتقدم نام‌هایی که با "سپرده شد به" [Kurmin] می‌آیند، اسامی تولیدکنندگان‌اند. هالوک (۱۹۶۹ ص ۵۹) هنگامی که یک متن "G" (PF 607) را بررسی می‌کند به نظر من نزدیک می‌شود. در این متن گفته شده که ۱۶۹ marriš [= پارچ] شراب در "داکانا" به "آپی‌ناپا" سپرده شده است، و نیز در فقره مشابهی در متن "V" (Fort.8960) که در آن "باکه‌زا" شخصی است که شراب به او "سپرده شده" است. هالوک از استفاده از دو نام برای دادوستدی همانند که فکر می‌کرده نقش یکسانی دارند گیج شده و این پرسش را مطرح کرده که "ممکن است در PF 607 و متون "G" دیگر، واژه Kurmin به PN-a معرف منبع باشد و آن را به جای به "PN سپرد" به "عرضه شده توسط PN" ترجمه کرده است. اگر او این اندیشه را پیگیری می‌کرد، چه‌بسا ناچار می‌شد در ترجمه شمار زیادی از لوحه‌ها تجدیدنظر کند.

اکنون واژه kurmin که هالوک در اینجا به "سپرده شده به" ترجمه کرده است، در جاهای دیگر (نک. ۱۹۶۹ صص ۱۰-۱۲) به "عرضه شده توسط" ترجمه کرده که کاملاً معنای وارونه دارد. خوشبختانه متن اشاره شده در فوق (PF 571) مسیر این ترجمه را روشن می‌سازد: "اومایا" داده و "باروماترا" گرفته است، مگر آنکه بخواهیم دو دریافت‌کننده داشته باشیم. اما متن‌های دیگر معنی دادوستدهای "فراهم شده برای آذوقه" را روشن‌تر می‌سازند، مثلاً PF 628 که در آن آذوقه‌ها "توسط" توری بادا

فرستاده شده و "کارکیش" آنها را دریافت کرده است"، یا PF 627 که می‌گوید "تیمان تحویل داد. ایردابادا دریافت کرد."

اجازه دهید برای پشتیبانی از این اندیشه نگاهی به مهرهای متون "G" بیندازیم. این مهرها معمولاً جفت هستند. تحلیل کامپیوتری مهرهای استفاده شده در کل بایگانی بارویی نشان می‌دهد که بی‌گمان در متون "G"، مهر لبه چپ را تقریباً همیشه می‌توان مربوط به انبار خاصی دانست (مثلاً هیشما(۲۹)، ایبات (۶۹)، کانوپیریش (۳۹)، پیدومان (۱۸۳)، پیراشتا(۷۰)، شورکوتور(۵)، کسات(۲۰)، کازما(۱۵۹))، حال آنکه مهر پشت لوحه به رسیدن جنس تعلق دارد و کارکرد تحویل‌دادن را انجام می‌دهد که ظاهراً در سراسر ناحیه وسیعی غالباً توسط یک توزیع‌کننده مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

در متون سهمیه‌ای گاه می‌بینیم که یک توزیع‌کننده در انبارهای متفاوتی کار می‌کند، یا توزیع‌کننده‌های متفاوت کارگران از انبار واحدی برای تأمین نیازهای خود بهره می‌گیرند، حال آنکه خود انبار چه‌بسا توزیع‌کننده مخصوص برای خود و بی‌گمان برای کارگرانی که در آنجا کار می‌کرده‌اند داشته است. این موجب مشکلاتی در تفسیر مهر شده است. اما در بیشتر موارد می‌توان هر مهری را به درستی تشخیص و به محل و مورد صحیح آن نسبت داد. همچنین مشاهده می‌شود که یک توزیع‌کننده ارشد، مثلاً افرادی مانند "کارکیش" یا "ایرشنا" که لقب "سرکارگر" دارند، ممکن است همزمان از مهرهای متعددی استفاده کنند که احتمالاً از طریق زیردستانی بوده که مسئول نواحی متفاوت حوزه اختیارات یا گروه‌های کار وی بوده‌اند. معمولاً اسامی آنها به عنوان "دریافت‌کننده" کالا که در نهایت برای گروه‌های کارگر بوده مشاهده می‌شود.

اکنون جای آن نیست که به بحث کاملی درباره مهرها پردازیم (که در بخش ۴ صص ۹۲-۹۳ خلاصه شده است)، یا درباره نقش‌های مقامات گوناگون ذکر شده در متن‌ها سخن بگوییم. نتیجه‌گیری‌های این مقاله متکی به تفسیر کاربرد مهر نیست بلکه بیشتر به همبستگی متون متفاوت و عناصر متون و ارزیابی مجدد ترجمه‌های پیشنهادی هالوک توجه دارد. با این حال، چگونگی کاربرد مهر می‌تواند به تأیید نتیجه‌گیری‌ها یاری‌رساند.

پس تفسیر من از یک متن "G" با دو مهر آن است که این کار معمولاً هنگامی انجام می‌شده که یک تولیدکننده محصول خود را به انبار سلطنتی عرضه می‌کرده است. این کالا در آنجا دریافت می‌شده و مهرهای مورد استفاده مربوط به دو کارکرد رسمی متفاوت بوده‌اند. مهر لبه چپی معرف خود انبار بوده و توسط فرد مسئول سالم

نگاه‌داشتن اجناس مورد استفاده قرار می‌گرفته است. در مورد غله این مسئول معمولاً و طبعاً خود غله کار بوده است. مهر دیگر نمودار کارکرد دریافت/ تحویل/ توزیع در انبار بوده است. وجود دو مهر در کنار یکدیگر، تا جایی که به تولید کشور مربوط می‌شده به انجام عملیات اعتبار می‌بخشیده، و من گمان می‌کنم (و بعداً اثبات خواهم کرد) که تولیدکننده، نسخه‌ای از لوحه مهر شده را به عنوان رسید دریافت می‌کرده است.

در موارد متعدد هیچ نامی در متن وجود ندارد، مثلاً: "۱۴۵۰ (BAR) غله (برای) آذوقه فراهم شد. سال بیستم" (مهر ۲، بر لبه چپ، و بر پشت لوحه؛ PF 598). این سند به خودی خود هویت محل را روشن نمی‌سازد، زیرا مهر ۲ یک مهر مربوط به توزیع‌کننده است که بسیار مورد استفاده "ایرتوپیا" در ایلام و در جنوب غربی پارس بوده است. تنها یک مهر وجود دارد. اظهار نظر شده است که این نوع دادوستد که معمولاً با مقادیر کلانی کالا سروکار دارد، نمایانگر جابه‌جایی‌های کالا در درون منطقه حوزه اختیارات یک توزیع‌کننده از یک انبار دارای مازاد به انبار دیگری است که گرفتار کمبود شده است. در متون صورت‌حسابی این دادوگرفت‌ها در سخنانی از این دست بازتاب می‌یابند: "۵۰ [آرتبه] از (محل) ماندا گرفته شد و یاماکا (آن را) دریافت کرد" (PF 1961)، که می‌توان دریافت "ماندا" نام انبار دیگری بوده و "یاماکا" نیز در آنجا مقامی رسمی داشته است.^۳

۳-۲. متون "F": کنار گذاشتن غله برای بذر و علوفه

متون "F" شکل کمابیش استاندارد دارند. مثلاً:

۳۰ (BAR) غله توسط "داکا" عرضه شد، "وی‌وانا" (آن را) دریافت کرد. او (آن را برای) بذر کنار گذاشت. در پیراشناس. سال بیستم (مهر ۷۰. لبه چپ، مهر ۲۵ پشت لوحه؛ PF 455).

۳. بانو جوویناتسو (۱۹۸۹)، که کار خود را با تحلیل زبان‌شناختی عبارت *ha duš ha duka* در متون "G" آغاز می‌کند، نیز به این نتیجه می‌رسد که این دادوستدها معرف انتقال کالا از روستاهای مجاور به انبارهای سلطنتی، و بنابراین مالیات است. گویا او این اندیشه را ترجیح می‌دهد که اشخاص ذکر شده به عنوان "فراهم‌آورنده آذوقه" تعدادی واسطه و مأموران سلطنتی هستند که اجناس را از روستاها گردآوری می‌کرده‌اند، گو این‌که جوویناتسو نمی‌پذیرد که برخی از افراد ممکن است "دارندگان املاک" بوده باشند. من بیشتر تفسیر اخیر را ترجیح می‌دهم و کلمات "و مزارع" را نیز می‌افزایم، چون معتقدم که ممکن است مدارکی در مورد واسطه‌ها نیز باشند که من آنها را در متون دسته‌های دیگر "تحویل دهندگان" می‌نامم (نک. بعد صص ۸۱ به بعد).

این یادآور آن است که در متون صورت‌حسابی و روزانه‌نگار، بذر توسط انبار به تولیدکننده به نسبت $\frac{1}{3}$ یا $\frac{1}{4}$ (بسته به نوع غله) آنچه به عنوان تولید خود عرضه کرده است به وی بازگردانده می‌شود. در این جا مانند متون "G" باید ترجمه هالوک از kurmin را که "سپرده شده به" بوده به "عرضه شده توسط" تغییر دهیم و آن گاه نام انباردار رسمی نیز مشخص می‌شود. در مثال بالا، "داکا" مقام رسمی در پیراشتش است و "وی‌وانا" تولیدکننده غله. وقتی هالوک (۱۹۶۹ ص ۲۱) متذکر می‌شود که به نظر می‌رسد برخی افراد هم عرضه‌کننده بذرانند و هم گیرنده آن، پیداست که خود در برابر درستی ترجمه‌هایش به تردید افتاده است، و در ادامه می‌افزاید نمونه‌ها عبارتند از "آماماردا" (PF 433-5)، "آپی‌ناپا" (PF 439-40)، "باکوبه‌شا" (PF 448-9) و "پارو" (PF 510-3). در همه این متن‌ها اگر واژه Kurmin را براساس نظر من درست ترجمه کنیم، مشکل حل می‌شود.

مهرهای روی متون "F"، همانند متون "G"، به صورت توأم و جفت به کار می‌روند که زدن بر لبه چپ لوحه معرف انبار و پشت لوحه مشخص‌کننده وظیفه توزیع‌کنندگی است. در مثال بالا (یعنی PF 455)، مهر شماره ۲۵ به مقام "کارکیش" تعلق دارد. در متون "F" نام عرضه‌کننده معمولاً نام انباردار غله است، اما گاه، نظیر مورد "آماماردا" و "باساکا" در "هیشما" (PF 435)، ممکن است دو نام ذکر شود. در این مورد، مقام دوم [یعنی باساکا] مسئولیت دریافت/تحویل/توزیع را برعهده دارد. چندبار جمله‌ای از این گونه اضافه شده است: "شودایانودا آن را توزیع خواهد کرد" (PF 490). در اینجا نیز باید ترجمه "شودایانودا آن را توزیع خواهد کرد" یا "شودایانودا توزیع‌کننده بوده" را تصحیح کنیم تا به معنای درست برسیم که نشان دهد این مقام دستور داده تا بذر به تولیدکننده غله بازگردانده شود.

محل ذکر شده در متن "F" در واقع محل انبار نیست بلکه محل فرد دریافت‌کننده است. مثلاً مهر ۴۲ در لبه چپ تعدادی لوحه زده شده است. در PF 442 متعلق به سال بیستم، "باکابادا" عرضه‌کننده و "کامه‌نا" درملک (خود؟) (واقع در) تموکن دریافت‌کننده است. در PF 450 از همان سال، "باروماترا" در ریمانانوما عرضه‌کننده و "اومایا" دریافت‌کننده است. در PF 481 از سال ۲۵، "کرکیش" در تموکن عرضه‌کننده و "توکا" دریافت‌کننده است. محل احتمالی انباری که از مهر ۴۲ استفاده می‌کرده همان "تموکن"

است و این نکته از یک متن سهمیه‌ای نیز پیداست (PF 984)، و ما در اینجا دقیقاً گواه همان چیزی هستیم که در صورت‌حساب PF 1986 مشاهده می‌کنیم. در آنجا تولیدکنندگان غله محصول خود را به انبار تموکن عرضه می‌کنند که برخی از آنان از روستاهای مجاور آمده‌اند، و برخی دیگر، به احتمال زیاد همانند "اوشتانا" ساکن تموکن هستند. در آنجا خاطر نشان شده که آنان بذر دریافت کرده‌اند. در اینجا نیز می‌بینیم که عملاً بذر تحویل داده شده است.

اگر آنچه گواه آوردم کافی نیست، مهر ۴۲ تأیید بیشتری محسوب می‌شود. در یک متن "G" که حاوی گزارش عرضه غله به انبار تموکن توسط یک تولیدکننده است (PF 571)، به همین "باروماترا"ی پیش‌گفته برخورد می‌کنیم که از همان "اومایا" آذوقه دریافت کرده است. در واقع "اومایا" در سال ۱۹ معادل سیصد BAR غله فراهم کرده و در سال بیستم سی BAR غله گرفته است که دقیقاً برابر با $\frac{1}{3}$ و نسبت بذر جو است که ما در "پیوست A" مشاهده می‌کنیم. محل‌های دیگری که به انبار تموکن محصول عرضه می‌کنند عبارتند از: کوتکوش، موتریزاش و شائوراکاش، چنان که می‌توانیم در روی متن‌های دیگر "G" با مهر ۴۲ مشاهده کنیم (PF 640-1 و PF 638).

گرچه محل روی متن "F" به معنای انبار بودن آن نیست، اما از آنجا که بسیاری از تولیدکنندگان غله در واقع در همان محل ساکن هستند، پس آنجا به معنای انبار است. البته یک استثناء وجود دارد. در برخی متون هم از محل انبار یاد شده است و هم محل تولیدکنندگان. این اتفاق هنگامی رخ می‌دهد که در یک متن از توزیع بذر در بیش از یک محل سخن رفته باشد، مانند PF 492-3 که در آنها "مامناکا" برای سه جا از انبار "پارمیزان" بذر دریافت می‌کند که عبارتند از پیروکاش، توکراش و پانداماش. پس اگر یک متن "G" (PF 566) نشان می‌دهد که غله از این سه محل به پارمیزان برگشت داده شده است برخلاف انتظار نیست.^۴

۴. جوویناتسو (۱۹۸۹ ص ۲۰) همانند من متون "F" را به متون "G" ربط داده است، اما من وجود سه انبار غله جداگانه برای استفاده جهت سهمیه‌بندی را نمی‌توانم بپذیرم که این سهمیه‌ها با دو شخص که معمولاً در این متون به عنوان کارمندان مسئول کار می‌کرده‌اند، بذر را کنار می‌گذاشته‌اند. چنان که قبلاً دیدیم، در متون صورت‌حسابی و روزانه‌نگاری، بذرهای همراه با سهمیه‌ها از یک انبار توزیع می‌شد. همچنین، شخص دریافت‌کننده بذر در بیشتر اوقات احتمالاً خود یک تولیدکننده بوده است.

۳-۳. متون "CI": سپرده‌ها با "zikka-" و "da-"

وقتی به این دسته از متون می‌نگریم، درمی‌یابیم که اینان نیز شکل کمابیش استاندارد دارند، مثلاً:

۳۰ BAR غله Kurrusam tarmu (به‌عنوان) Kem به (حساب) کوراشیاتیش (در) باکتیش

سپرده شده است. در سال ۲۴ (وارونه مهرهای ۸ و ۱۳، لیه چپ مهر ۳۴:۱۷۴ PF)

گاه محل یا واژه "Kem" ذکر نشده است. گهگاه نام یک توزیع‌کننده (مثلاً PF 168) یا نام یک سودبرنده نهایی افزوده شده است، مثلاً: "این برای ایرتاشدونا (یک زن) است" (PF 168). بسیار به ندرت به جمله‌ای نظیر "آته‌کاما و همراهانش (آن را) به عنوان Kem سپردند" (PF 225) برمی‌خوریم.

از نظر هالوک (۱۹۶۹ ص ۱۴): "پیداست که این متون، یا بیشتر آنها، گزارش سپردن یا نهاده‌شدن کالاهایی هستند که قرار است تا رسیدن دستور برای چگونگی تصرف آنها در آنجا بمانند." همچنین به عقیده وی "عملیاتی از این قبیل در صورت حساب‌های جدول‌بندی شده‌ای خلاصه و جمع زده می‌شوند: مانند PF 1987"، و آنگاه سه ستون موجود در جدول‌ها را چنین تفسیر کرده است: "سپرده به حساب‌های افراد نام برده"، "دریافت شده توسط مصرف‌کننده نهایی" و "انتقال یافته از طریق اداری." با این حال دیدیم که ستون یکم همیشه برابر بود با جمع دو ستون دیگر و من آن را میزان تحویل شده توسط تولیدکننده می‌دانم، ستون دومی در انبار برای سهمیه‌بندی نیازها نگاه‌داشته شده و ستون سوم بلافاصله به جای دیگر منتقل شده است.

به گمان من در متون "CI"، با استثناهایی اندک که به معنای واقعی کلمه به این دسته تعلق ندارند (PF 227-232)، ترجمه "سپرده شده به حساب" باید جای خود را به "عرضه‌شده توسط" یا "تحویل شده از" بدهد در همان خط تفسیری من از صورت حساب‌ها. به نظر من، متون "CI" بازتاب فعالیت تولیدکنندگان فرآورده‌ها هستند. اگر PF 227-32 را مستثنی کنیم، متوجه می‌شویم که متون "CI" فقط به میوه یا tarmu مربوط می‌شوند. همان‌طور که جداول صورت حساب‌های میوه با جداول صورت حساب‌های غله تفاوت دارند اما اساساً اطلاعات همسانی ارائه می‌کنند (به استثنای "کنار گذاشتن" بذر)، به همان‌گونه نیز دادوستدهای تحویلی انفرادی از لحاظ

ترکیب واژه‌ها با صورت‌حساب‌های مربوطه فرق دارند. ما جدول‌هایی در صورت‌حساب‌های tarmu موجود نداریم تا این نکته را در مورد tarmu نیز روشن گردانیم.

با این حال بی‌درنگ باید یادآور شوم که ما در مورد فرآورده‌های میوه‌ای و نیز tarmu، عرضه‌ای به شکل متون "G" همراه با غله نمی‌یابیم. بیس باید تفاوتی وجود داشته باشد، دگر این‌که متون "CI" مسلماً به فرآورده‌های خوردنی مربوط می‌شوند، اما چه‌بسا از دیدگاه متفاوتی بوده باشد.

اجازه دهید نخست به بررسی مهرهایی پردازیم که در روی متون "CI" مورد استفاده قرار گرفته‌اند (PF 138-232/PF 2019-2024). شمار فراوانی مهر با سه ویژگی اساسی مورد استفاده بوده‌اند: نخست آنکه هیچ‌یک از این مهرها را نمی‌توان به انباری نسبت داد. دوم آنکه، مهرها همانند متون "G" یا "F" به صورت دوتایی یا جفت استفاده نشده‌اند، بلکه بیشتر یا تنها هستند یا به صورت سه‌تایی و حتی چهارتایی. سوم آنکه، مهرها در خارج از متون "CI" فوق‌العاده کمیاب‌اند و تنها در شمار اندکی متون سهمیه‌ای دیده می‌شوند.

در مورد نکته نخست، مهر ۲۶۰ یگانه مهر مورد استفاده در جدول‌ها در عملیاتی است که "مادانا" (PF 144) و "باراشبا" (PF 145) در آن شرکت دارند. به همین سان، در نزد تورشیکان و اونودادا (PF 208-9) یگانه مهر مورد استفاده مهر ۱۷۸ است. مهرهای ۸ و ۱۳ در ارتباط با محل‌های ماتانان، بکتیش، کائوپریش، کورا و مالیان (PF 168-183) دیده می‌شوند و مهر ۸ گاه بر روی لبه چپ و گاه پشت لوحه به چشم می‌خورد، و گاه نیز هیچ‌مهری در لبه چپ لوحه، که ویژگی متون آذوقه‌ای از لحاظ مهر انباری است، دیده نمی‌شود.

در مورد نکته دوم، مهرها معمولاً از درون گروه‌های مهری معینی مورد استفاده قرار می‌گیرند، مثلاً مهر ۸ را با ۱۳ و ۳۴، یا مهر ۱۳ را با ۲۰۶، یا مهر ۸ را با ۱۴ و ۱۹ و ۲۲ مشاهده می‌کنیم. گویی با گروهی "صاحب منصب سیار" سر و کار داریم که تنها برای انجام وظیفه و استفاده از مهرهای خود گرد می‌آیند.

به هیچ وجه نمی توان گفت که مهرها به افرادی تعلق دارند که در "صورت حساب های" آنان فرآورده ها به ایشان سپرده شده باشد (و بنابه برداشت من آنان تولیدکننده بوده اند) این برخلاف آن چیزی است که تاکنون در متون "G" دیدیم که در آنها، مهرها همیشه مهرهای انبار و مسئول دریافت آنجاست. اما حتی بررسی اسامی تولیدکنندگان نیز این را تأیید خواهد کرد. مثلاً مهر ۴۶ همراه با اسامی کامیرسا، ماتیمما، باکابادا، دوتوما و کاش تیش مورد استفاده قرار گرفته است (PF 211-7).

در مورد نکته سوم، هیچ گاه مهرهای "CI" را بر روی متون سهمیه کارگر یا سهمیه مسافرتی نمی یابیم مگر با استثناهایی بسیار ناچیز. مهر ۳۴ فقط یکبار بر روی لوحه PF 1093 زده شده که در آن "باکابادوش و همراهانش دریافت کرده و داده اند" آرد تهیه شده توسط یک عرضه کننده را به کارگران به عنوان سهمیه، و نام این عرضه کننده نیز ذکر شده است. مهر ۱۴ روی لوحه های PF 1098، PF 1221 و PF 1232 دیده می شود که در آنها "ایرزاپارا و همراهانش دریافت کرده و داده اند"، و مهر ۶۴ بر لوحه های PF 1100، PF 1220، PF 1229، PF 1237 و PF 1597 دیده می شود که در آنها "تیریدادا و همراهانش دریافت کرده و داده اند." وجه مشترک همه آنها دو جمله "دریافت کرده و داده" و "و همراهانش" است. لوحه PF 225 سرخ معنای متون "CI" را به دست می دهد:

آته کاما و همراهانش در "دور"، آن (یعنی میوه) را به عنوان Kem به (حساب) [Kambezza] کامبزا (؟) سپردند.

در این مورد ما هم نام تولیدکننده (کامبزا) را داریم و هم نام تحویل دهنده [گان] را که میوه ها را گردآورده و به اینجا آورده اند. نتیجه ای که باید گرفت آن است که مهرهای روی متون "CI" مهرهای واسطه ها، تحویل دهندگان فرآورده های گرفته شده از تولیدکنندگان به انبار، هستند که گاه نیز وظیفه انتقال و حمل سهمیه ها از انبار به مصرف کننده نهایی را برعهده دارند. بر اساس گروه های مهری، پیداست که تحویل دهندگان در ناحیه معینی کار می کنند که چه بسا شامل محل های تولیدی متعددی است. چنان که از محل های گزارش شده در این متون پیداست، در قیاس با متون "G" اینجاها محل های تولید هستند چون تحلیل مهرهای فوق نشان می دهد که به انبار تعلق ندارند. مثلاً PF 180 محل را به عنوان ملک "ایشتی مانکا" در "کورّه" نشان می دهد.

فقط در یک متن (PF 2032) با نام "ایرزاپارا" برخورد می‌کنیم که او را قبلاً همراه با "همراهانش" به عنوان تحویل‌دهنده دیده‌ایم که از مهر ۱۴ استفاده می‌کرد و اکنون در حال بازرسی یا سرکشی به کسی یا جایی؟ موسوم به "شولومس" (؟) در حول و حوش "کوره" است. "ایرزاپارا" را دو مقام دیگر و همچنین تحویل‌داری (Ullira) موسوم به "ماداشبا" همراهی می‌کنند، و با این عنوان "تحویل‌دار" در متون صورت‌حسابی غله و یا انباری دیگر برخورد داشته‌ایم. نتیجه آنکه Ullira یا "تحویل‌دار" یک مقام ارشد است که بارها مسئولیت بیش از یک انبار را برعهده داشته و احتمالاً بازرسی سیار و هر روزه تولیدکنندگان در این ناحیه به مرکزیت "کوره" است، و کار گردآوری محصول را نیز ایرزاپارا و همراهانش انجام می‌دهند. در روی بیشتر لوحه‌های صورت‌حسابی غله، از سه مقام نام برده می‌شود: انباردار غله، تحویل‌دار یا تحویل‌دهنده (Ullira) و توزیع‌کننده. پس چنین می‌نماید که وظیفه Ullira احتمالاً جمع‌آوری محصول در انبار بوده، و انباردار غله وظیفه داشته تا به دستور توزیع‌کننده سهمیه‌ها را توزیع کند یا به انبارهای محل‌های دیگر انتقال دهد. جالب است که مهر ۶۴ دیگری که بر روی این لوحه زده شده در ارتباط است با اشخاص دیگری که ما قبلاً گواه تحویل‌دادن‌های آنها بوده‌ایم؛ یعنی تیریدادا و همراهانش. اشاره به تحویل‌دار(ان) در متن با جمله "X و همراهانش" انجام می‌گیرد، که چنانکه قبلاً دیدیم، وقتی مهر تحویل‌داران ما بر روی متون سهمیه‌ای بود، پیوسته تکرار می‌شد.

۳-۴. متون "B": تحویل فرآورده‌ها

گروه معینی از این متون (PF 58-75) شکل کاملاً استاندارد دارند، مثلاً PF70: ۱۱ بُز (ماده) عرضه شده توسط "بودا"، ذبح شدند. پوست آنها (را) ایرتیمما و شاکادا دریافت کردند و (آنها را) به خزانه در ماتزیش تحویل دادند. (مهر ۹۲ بر پشت لوحه، مهر ۳۱ بر لبه بالا).

کلمه کلیدی به کار رفته در اینجا برای "عرضه‌شدن توسط"، Kurmin است که در بسیاری از متون عرضه سهمیه وجود دارد. اگر مهرهای مورد استفاده در متون این گروه را بررسی کنیم، درمی‌یابیم که مهرهای ۳۱ و ۹۲ همیشه مربوط به تحویل‌دهندگان معینی، یعنی آمپیرداویش، شاکادا، ایرتیمما، می‌پوکا و باکاکیا هستند (PF 58-71)، مهر ۵۰

مربوط به پوکشا (PF72) و مهرهای ۱۲۷، ۱۲۸ و ۱۲۹ به ترتیب مربوط به باکادوشدا، زیشاویس و پیرتاندا (PF73-5) هستند. گهگاه، تحویل دهندگان عبارتند از "X و همراهش Y."

همچنین، همانند متون "CI"، نمی‌توانیم ارتباطی میان عرضه‌کنندگان یا محل‌ها با مهرها برقرار سازیم، چون همین مهرها را در بسیاری از جاهای دیگر می‌بینیم. به علاوه، به‌جز در مورد مهر ۵۰ که فردی موسوم به "شورویا" که احتمال دارد تحویل‌دهنده باشد سهمیه‌ها را دریافت می‌کند (PF 810) نمی‌توانیم کاربرد این مهرها را در متون سهمیه‌ای یا مسافرتی بیابیم. پس نتیجه‌گیری من آن است که این شکل متن در اساس همان شکل متن "CI" است. هر دو گزارش دریافت فرآورده‌ها از تولیدکنندگان توسط تحویل‌داران هستند؛ در یکی این فرآورده‌ها عبارتند از میوه و *tarmu* و در دیگری پوست بز. یگانه مهرهای زده شده بر روی این متون مهرهای تحویل‌دهندگان هستند، و باید آنها را نوعی رسید به تولیدکننده برای آنچه ارائه داده تلقی کنیم.

بقیه متون "B" (PF 78-137) مربوط می‌شوند به تحویل آرد، غله، *tarmu*، غله *ŠE.GIG.lg*، روغن و فرآورده‌های بسیار کمیاب. هالوک فقط به این دلیل آنها را جزء این دسته قرارداد داده بوده که در روی آنها کلمه "تحویل‌داده شده" (*Ulašda*) وجود داشته است. تاکنون به اندازه کافی درباره "تحویل‌دهندگان" یا "تحویل‌داران" شنیدیم و دانستیم که در متون "B" نقش آنها واسطه‌گری است و معمولاً فرآورده‌ها را از تولیدکنندگان می‌گیرند و به انبارها تحویل می‌دهند. همچنین دانستیم که هرگاه چنین اتفاقی رخ می‌دهد، باید واژه *kurmin* قبل از یک نام را "عرضه شده توسط" ترجمه کنیم نه "سپرده شده به" آن فرد. نمونه‌ای از یک "متن B" لوحه PF 115 است:

۱۹۳ (BAR از غله) *tarmu*، عرضه شده توسط اوکباکاما (در) "تاندری" تحویل شد.

هاپریکا (آن را) دریافت کرد. سال ۲۴. (مهر ۲۱۷ بر لبه چپ و بر پشت لوحه).

در اینجا تحویل‌دهنده نام برده نشده است اما مقام او را از مهر ۲۱۷ می‌توانیم شناسایی کنیم. این عملیات و دادوستدهای دیگری نظیر آن، گزارش موادی هستند که یک تولیدکننده عرضه کرده است، با یک تفاوت که محل نام‌برده شده یک انبار است. استفاده از کلمه "تحویل شد" این امر را بسیار محتمل می‌سازد. مثال دیگری از یک متن "B" لوحه PF 84 است:

پارونا شش (BAR) آرد (در) کوردوشوم تحویل داد. هاتوردادا (آن را) دریافت کرد. غله از "لیدوما" (بود). (مهر ۴۰ بر لبه، مهر دیگر بر پشت لوحه).

در اینجا نام تحویل‌دهنده ذکر شده، کوردوشوم نام انبار دریافت‌کننده و لیدونا نام انبار فرستنده است. اما این‌گونه رد و بدل‌های بین انبارها در متون "B" اقلیت متمایزی هستند. بیشتر متون رشته پیاپی تولیدکننده - تحویل‌دهنده - انبار را نشان می‌دهند. گاه این رشته را به طور کامل ملاحظه می‌کنیم، مثلاً در PF 108:

۴۳۵ (BAR) غله توسط ناپزیلا عرضه شد، او (یعنی ناپزیلا) آن را به ماردادا تحویل داد، و او (یعنی ماردادا) آن را در کازما تحویل داد. سال ۲۲. (مهر ۱۵۹ روی لبه چپ و مهر ۱۵۸ بر پشت لوحه).

نمونه آخر از یک متن "B" (PF 103) به راستی کوتاه است:

شاداشبا هفت (BAR) آرد تحویل داد (مهر ۳۳ بر لبه چپ، مهر ۱۹۱ بر پشت لوحه).

با این حال همین متن آنچه را که رخ داده به طور کامل بیان می‌کند. مهر ۳۳ معرف انبار، مهر ۱۹۱ نمایانگر وظیفه دریافت انبار، و شاداشبا نیز یا تولیدکننده آرد است که خود آن را تحویل داده است یا ما با از دست‌دادن بخشی از عملیات قبلی باید بینگاریم که آرد توسط تولیدکننده به یک تحویل‌دار داده شده که احتمالاً در لوحه جداگانه‌ای بوده است.

مهرهای مورد استفاده در این نوع متون "B" معمولاً جفت هستند. در مورد متون آذوقه‌رسانی که بیشتر متون "B" چنین‌اند، مهری که در لبه چپ لوحه زده شده مربوط است به انباری که جنس را تحویل گرفته، حال آنکه مهر زده شده بر پشت لوحه یا زیر لبه لوحه، مربوط می‌شود به مسئول دریافت/تحویل آن انبار.

۳-۵. متون "A": جابه‌جایی و ترابری فرآورده‌ها

برخی از متون این دسته مسلماً مربوط به نقل و انتقال‌های میان انبارها هستند. مثلاً PF 9:

۳۲۳ (BAR) غله، عرضه شده توسط "پارو"، از (محل) شورکوتور به (محل) بسیتمه [Bessitme] برده شد. هاتورکا (آن را) دریافت کرد. (مهر ۵ لبه چپ و مهر دیگر بر پشت لوحه).

نام هر دو محل را در متون متعددی می‌بینیم که در آنجاها کارگران و مسافران سهمیه دریافت می‌کنند و اشخاص نام‌برده شده در آنجاها مقامات دولتی هستند. مهر ۵ آشکارا

به انبار شورکوتور تعلق دارد، حال آنکه مهر پشت لوحه احتمالاً مربوط به مسئول تحویل در شورکوتور است چنان که در متون دیگر نیز دیدیم. از سوی دیگر، متنی نظیر PF 14 را داریم:

۷۸ (BAR) غله توسط ناپوپو عرضه شد و به (محل) لیدوما برده شد. ماناکا آن را دریافت کرد (مهر ۵۹ لبه چپ، مهر ۵۸ پشت لوحه).

این دقیقاً همانند متونی به نظر می‌رسد که قبلاً دیدیم گزارش عرضه فرآورده‌ها توسط تولیدکنندگان هستند. تفاوت اصلی و کلیدی با مثال قبلی آن است که نام محل عرضه ذکر نشده است. برای اطمینان باید وضع ناپوپو را دقیقاً بررسی کرد. اگر او می‌توانسته در این دوره به عنوان یک مقام رسمی در یک انبار نسبتاً نزدیک به لیدوما حضور داشته باشد، پس ما با یک نقل و انتقال بین انباری سر و کار داریم. در غیر این صورت باید احتمالاً ناپوپو را یک عرضه‌کننده غله بینگاریم.

نتیجه‌گیری من در مورد این دسته از متون، بار دیگر آن است که هر متن باید پیش از آنکه بتواند یک انتقال کالایی میان انبارها یا یک رسید از تولیدکننده تلقی شود، جداگانه مورد بررسی قرار گیرد.

۳-۶. متون "C4": چندگاو اندک به عنوان مالیات

شکل برخی از این متون مشابه متونی است که قبلاً در مورد تحویل حیوانات مشاهده کردیم (اولین گروه متون "B"). در اینجا نیز باز باید برای کسب معنایی درست از عملیات ترجمه را از "سپرده شد به" به "عرضه شد توسط" تغییر دهیم. نکته جالب آن است PF 267-270 به این عملیات به عنوان "مالیات" اشاره می‌کند. من در بخش پنجم (صص ۹۸-۹۳) در این باره بیشتر سخن خواهم گفتم.

۳-۷. متون "C6": "سپرده‌های" دیگر

متون متعددی در این دسته (PF 280-91) مربوط به عرضه حیوانات هستند و از واژه "سپرده به" استفاده می‌کنند که ما باید آنها را وقتی پیش از نام یک فرد هستند دوباره به "عرضه‌شده توسط" تغییر دهیم. روی هم رفته تعداد حیوانات در هر متن ناچیز است و

احتمالاً نشان می‌دهد که از تولیدکنندگان منفرد جمع‌آوری شده‌اند. در دوتا از این‌گونه متن‌ها (PF 289-90) که نوشته شده "یک سند مهر شده به او داده شد"، منظور از این "او" احتمالاً تولیدکننده یا تحویل‌دهنده است و این سند مهر شده نیز منظور "رسید" است. PF 290 نشان می‌دهد که سیستم چگونه می‌بایست عملاً کار می‌کرده است. آتوگا سه الاغ تحویل یک انبار داده است. این سخن که الاغ‌ها زنده بوده و "در) شیراز موجود (بوده‌اند)" نشان می‌دهد که انبار در واقع در شیراز قرار داشته و خرها به آنجا آورده شده‌اند. در خطی که تاکنون گفتیم، مهرهای ۵۰ و ۹۵ مورد استفاده در این لوحه‌ها را می‌توان مربوط به شیراز دانست. نکته جالب آن است که متن نتیجه می‌گیرد که "این سند مهر شده به او داده شد" و احتمالاً منظور دادن رسید خرها به صاحب آنها آتوگا است. دادن رسید به آتوگا دلیلی است بر آنکه او متاع خود را به انبار تحویل داده است. پس ما حداقل یک رسید لوحه‌ای برای تولیدکننده، یک رسید لوحه‌ای برای فرستادن به تخت‌جمشید داریم (که احتمالاً همین لوحه بایگانی بارویی است که در اختیار ماست) و شاید نیز یک رسید که در انبار توسط انباردار نگهداری می‌شده است.

۳-۸. متون "D": رسیدهای کلی

متون این دسته را، که شکل زیر را دارند، معمولاً می‌توان به منزله رسیدهای تولیدکنندگان تلقی کرد. مثلاً PF 305:

شامی شونا ۳۰۵ (BAR) غله عرضه کرد، مامانویش دریافت کرد. سال ۲۲ (مهر ۲۰ لبه چپ، مهر ۵۳ پشت لوحه).

مامانویش و مهرهای ۲۰ و ۵۳ را می‌توان مرتبط با انبار واقع در "کسات" دانست. به نظر من شامی شونا تولیدکننده غله است. گاه مقادیر عرضه شده بسیار زیادند، مثلاً

PF 311:

میش پارنا ۲۶۵۰ (BAR) غله عرضه کرد، مامانویش دریافت کرد. سال ۲۴ (مهر ۲۰ لبه چپ، مهر ۵۳ پشت لوحه).

معامله دیگری داریم که در "کسات" انجام می‌گیرد. به دلیل طرح کلی این متن می‌توانستیم طبعاً آن را مربوط به آذوقه‌های عرضه شده توسط یک تولیدکننده بینگاریم،

اما به دلیل مقدار کلان ترابری و این واقعیت که میش پارنا در سال‌های ۱۵ و ۱۷ در توروکورتیش و کون‌توروش انباردار بوده است (PF 2084) این تصور درست نیست. آیا می‌توان وی را مسئول انباری در نزدیکی "کسات" در سال ۲۴ انگاشت؟ امکان دارد، اما به نظر من احتمال بیشتر آن است که املاک میش پارنا بزرگ‌تر از شامی‌شونا بوده است! در متنی مانند PF 320 که در سال ۲۳ حدود ۹ نفر به عنوان عرضه‌کننده tarmu به "اومامانا" فهرست شده‌اند، می‌توان آشکارا آنها را تولیدکنندگانی فعال انگاشت. بررسی بایگانی نشان می‌دهد که "اومامانا" در آن سال احتمالاً در انبار کوردوشوم مستقر بوده است. در واقع به نظر می‌رسد که وظیفه وی تولید آجوز از tarmu بوده است که مقداری از آنها در اختیار مسافرانی که از کوردوشوم عبور می‌کرده‌اند قرار می‌گرفته است. گهگاه متنی را در این دسته می‌یابیم که در واقع یک متن سهمیه‌ای است، مثلاً PF 303: موشکا پنج ماریش [=پارچ] شراب عرضه کرد، "ماشکاما"، ی کاهن (آن را) دریافت کرد و برای (ایزد) پیرداکامیا به مصرف رسانید (مهر ۱۷ لبه چپ، مهر دیگر بر پشت لوحه).

به طور کلی، هر متن دسته "D" را باید ارزیابی کرد و به محل خودش نسبت داد؛ یعنی آذوقه‌هایی که توسط تولیدکننده عرضه می‌شود، نقل و انتقال میان انبارها، یا متن سهمیه‌ای.

۳-۹. خلاصه

من در نتیجه‌گیری از این بحث درباره متون غیرسهمیه‌ای، باور دارم که اکثریت عظیم این متون، حدود تقریباً ششصد متن، نشان می‌دهند که تولیدکنندگان، فرآورده‌های خود را به انبارهای سلطنتی عرضه می‌کنند و، در مورد غله، نسبت ثابتی از این محصول خود را به عنوان بذر پس می‌گیرند. این داد و ستدها در متون صورت‌حسابی و در روزانه‌نگارها بازتاب یافته‌اند.

برخی متون غیرسهمیه‌ای مربوط به جابه‌جایی بین انبارها هستند، اما به نظر می‌رسد که اقلیت مشخصی را تشکیل می‌دهند. این شاید از آن‌روست که محصولات عرضه شده توسط تولیدکنندگان پیش از رسیدن به نزدیک‌ترین انبار، در صورتی که در آنجا نیازی به آنها نبوده، جزء "خارج از رده‌ها" نهاده می‌شده و به جاهای دیگر ارسال

می‌گشته است، و با توجه به هزینه بالای ترابری زمینی، این تدبیر بسیار مؤثر و ارزشمند بوده است.

تفکیک مهم و اصلی در متون غیرسهمیه‌ای آن است که آیا متن گزارش رسید محصول توسط انبار باشد یا توسط تحویل‌دارانی که سپس آن را به یک انبار تحویل می‌داده‌اند. تفاوت کاربرد مهرها و به‌ویژه وجود سه یا چهار مهر و استفاده از واژگان ویژه که معمولاً اشاره به "X و همراهانش" دارند، همگی شاخص‌هایی برای شناخت نوع عملیات هستند. مدارک حاکی از آن‌اند که دست‌کم دو لوحه برای هر داد و ستد نوشته می‌شده که یکی در اختیار تولیدکننده قرار می‌گرفته است.

۴. برخی جنبه‌های دیگر کاربرد مهرها

در بیشتر لوحه‌های مربوط به توزیع منظم سهمیه‌ها و بذرها، یا رسید اجناس در انبارها، دو مهر مورد استفاده قرار می‌گرفتند. ما در اینجا به سهمیه‌های مسافرتی یا سهمیه‌های مربوط به شاه و مقامات بلندپایه در متون "H"، "J"، "Q" یا "S3" کار نداریم. مهر لبه چپ گویا یگانه مهر مربوط به انبار بوده و معمولاً برای گروه خاصی از فرآورده‌ها مثلاً غله / آرد یا *tarmu* / آبجو یا شراب یا میوه و مسلماً در مورد انبارهای بزرگ‌تر مورد استفاده قرار می‌گرفته است. با این حال ممکن است با گذشت زمان به علت کهنه‌شدن و استهلاک، مهر را تغییر می‌داده‌اند. این بی‌گمان ربطی به یک مقام خاص در انبار ندارد، اما احتمالاً مهر توسط انباردار وقت یا مکاتبات رسمی او و یا یک مقام اعزامی برای کالایی دیگر از لحاظ اطمینان به دریافت کالاها یا توزیع آنها مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

گاه به نظر می‌رسد که مهر پشت لوحه به یک فرد تعلق داشته و گاه به یک مقام مسئول برای به دست آوردن فرآورده‌هایی که انبار لازم داشته از تولیدکنندگان، و برای تعیین سهمیه‌های لازم یا تعیین آن که چه مقادیری را از یک انبار اداری مازاد به یک انبار دیگر دارای کمبود می‌توان انتقال داد. این مقام غالباً توزیع‌کننده‌ای است که معمولاً در ناحیه‌ای که انبارهای متعددی دارد کار می‌کند و البته در برخی موارد با مهرهای متفاوتی که احتمالاً زیر دستانش هم استفاده می‌کرده‌اند کار می‌کرده است.

مُهر توزیع‌کننده به منزله تأیید آن بود که عمل تحویل به انبار انجام گرفته است، حال آنکه مهر انباردار به منزله رسید بود. وقتی متون سهمیه‌بندی را بررسی می‌کنیم، درمی‌یابیم که این الگو اعتبار خود را حفظ کرده و همچنان ادامه داشته است. در آنها مُهر لبه چپ انبار به منزله تأیید توزیع سهمیه‌ها است، حال آنکه مُهر توزیع‌کننده یا زیردستانش بر پشت لوحه به منزله صدور مجوز لازم و نیز گونه‌ای رسید بوده است. در برخی موارد در روی لوحه تنها یک مُهر زده شده و به ندرت به نظر می‌رسد که ربطی به انبار می‌داشته بلکه فقط مربوط به وظیفه دریافت/ تحویل بوده که توسط یک توزیع‌کننده انجام می‌گرفته است. من گمان می‌کنم که در این موارد توزیع‌کننده یک گزارش یا حساب انبار را در اختیار داشته است. متوجه می‌شویم که تقریباً همیشه دو اثر از یک مُهر بر روی لوحه دیده می‌شود، یکی بر لبه چپ و دیگری در محل مناسب دیگری برای اعتبار بخشیدن به عملیات. در انواع خاصی از متون، یعنی آنهایی که به گرفتن حیوانات از تولیدکنندگان مربوط می‌شده‌اند (متون "C4" و برخی از متون "B")، استفاده از سه یا حتی چهار مُهر مرسوم بوده است. در تمام این موارد، مُهرها معرف تحویل‌دهندگان هستند. این امر در مورد همه متون "CI" نیز صادق است که نشان‌دهنده دریافت کالاها از تولیدکنندگان هستند، اما با متون آذوقه‌ای عادی (متون "G") فرق دارند که بیشتر گزارش انتقال کالا از تولیدکننده به تحویل‌دهنده بوده‌اند تا از تولیدکننده به انبار.

۵. مالیات

در بخش‌های پیشین به بحث درباره موردی که برای بررسی انتخاب کرده بودیم پرداختیم و تقریباً حدود ششصد متن را به اضافه صورت‌حساب‌ها و روزانه‌نگارها که توصیف‌کننده انتقال فرآورده‌ها از تولیدکنندگان به انبارهای شاهی بودند واری کردیم. غیرمنطقی نیست اگر همه آنها را نوعی مالیات اشراف پارس و افراد عادی پارسی به شاه تلقی کنیم. در موارد بسیاری به‌ویژه تصریح شده که فرآورده‌ها از املاک (irmatam) یک مقام بلندپایه پارسی آمده بوده‌اند. همچنین در بخش دوم مشاهده کردیم که حتی از یک نجیب‌زاده بسیار بلندپایه پارسی مانند گوبریاس انتظار می‌رفته که مقداری مالیات

بپردازد که در مورد وی سهمی از میوه‌های ملکی بوده که احتمالاً در "ماسداکوش" یا نزدیکی آن داشته است (PF 1986).

اجازه دهید درباره این اندیشه مالیات واریسی بیشتری کنم. در PF 2070 "رائوباسا" در سال هجدهم به "پارناکا" اطلاع می‌دهد که "رمة کوچکی گاو از آغل‌ها برگرفته و... مأموران مالیاتی را [زرد او] فرستاده است." این مأمور مالیاتی "اومیزا" بود که تعدادی بز و میش از "ساکنان هیران" جمع‌آوری کرده بود. او به‌ویژه تعدادی حیوان از چهار شخص گرفته بود که عبارت بودند از: "در املاک میتورنا(؟) مقام رسمی (=ansara) و سلآخ"، از مائوروزا یک rara (؟) کارگر شاه، و "میراکاما"ی "خزانه‌دار".

میتورنا احتمالاً "هیدارنس" است (هالوک ۱۹۶۹ ص ۷۳۳)، و بی‌گمان مقام ارشد و بلندپایه‌ای چون او می‌تواند مجوز مسافرت صادر کند (PF 163, PF 1483, PF 2055)، از مائوروزا دیگر نامی برده نشده، و میراکاما ظاهراً انباردار غله بوده است زیرا در یک متن صورت‌حسابی (PF 1995) از او به عنوان انباردار tarmu در کورتی پیش در سال بیست یاد شده است. عجیب اینجاست که یگانه تولیدکننده که به میراکاما محصول عرضه می‌کند باز همان "اوشتانا" (؟) است که ظاهراً دارای ملکی است که برای انبار سلطنتی آذوقه فراهم می‌سازد. من قبلاً در PF 2076 اوشتانا را ساکن تموکن یا نزدیکی آنجا دانستم. محل‌های هیران و کورتی پیش که در بالا از آنها نام برده شد، تقریباً در نزدیکی جنوب تموکن و بنابراین ملک اوشتانا قرار داشته‌اند.

ارزیابی این متن ما را احتمالاً به نتایج زیر می‌رساند:

۱- میتورنا مالیات نمی‌پرداخته است. او علاوه بر شغلی که توصیف شد، دارای لقب ansara (= مقام رسمی) بوده که نشان می‌دهد رتبه‌ای بالاتر از مائوروزا و میراکاما داشته است. میتورنا احتمالاً از پرداخت مالیات معاف بوده است.

۲- اشخاصی در املاک میتورنا زندگی می‌کنند که مالیات می‌پردازند.

۳- از القاب مائوروزا و میراکاما پیداست که از لحاظ مالکیت زمین نیز مقام پایین‌تری داشته‌اند و این اراضی احتمالاً هدایی شاه به آنان بوده که در آنجا دامداری می‌کرده‌اند و در این مورد نیز از مالیات معاف نبوده‌اند.

اگر به آن مأمور وصول مالیات یعنی "اومیزا" بازگردیم، می‌بینیم که او در سال ۱۸/۱ مجموعاً ۴۸ دام گردآوری کرده است که عبارت بوده از ۱۱ بز نر، ۲۹ بز ماده، یک

بزغاله ماده و هفت میش. این جزئیات تنها از آن رو اهمیت دارند که وضع ظواهر اومیزا در نامه دیگری (PF 2025) مطرح شده که از آن درمی‌یابیم فردی موسوم به راثوباسا و همراهانش، "پرداخت کنندگان(؟) زمین(؟)" ۴۸ بز و گوسفند دیگر از آغل‌ها "به عنوان مالیات شاه" برداشته‌اند و آنها را به اومیزای چوپان در هیران "سپرده‌اند." تاریخ این متن سال ۱۹/۱ یعنی دقیقاً یک سال بعد است. توزیع دام‌ها با اندازه‌ای تفاوت دارد. این بار با ۱۵ بز نر و ۲۵ ماده، یک بزغاله ماده و ۷ میش رو به رو هستیم. در متن قبلی اومیزا جانوران را به عنوان مالیات برداشت و اینجا نیز اگر به جای "سپرد" آنها را، فعل "عرضه شد توسط" را بگذاریم، چنان که من پیوسته در همه متون گزارش تحویل حیوانات چنین کرده‌ام، آنگاه می‌بینیم که در اینجا نیز دقیقاً همان کار را کرده است. آنگاه است که PF 2025 معنادار می‌شود: او نیز مأمور وصول همان مالیات و احتمالاً از همان اشخاص در هیران است و درست به همان گونه که سال قبل عمل کرده، جز آنکه به نظر می‌رسد بزهای نر و ماده در ارزیابی مالیاتی قابل جابه‌جایی یا جانشینی بوده‌اند.^۵ در متون "C4" (PF 267-73) شمار قابل ملاحظه‌ای گوسفند و بز مشاهده می‌کنیم که "به عنوان مالیات" به طویله‌ها تحویل داده شده‌اند. به نظر می‌رسد که این گونه طویله‌ها مستقیماً زیر نظر و سرپرستی پارناکا بوده‌اند زیرا استفاده از ۹ مهر شخصی او مدرکی اثبات‌کننده در این باره است (PF 267-8). برای انسان این پرسش پیش می‌آید که آیا ارشدترین و بلندپایه‌ترین مقام تخت‌جمشید بخشی از محصول مالیاتی را مستقیماً دریافت می‌کرده است؟^۶

در بالا آشکارا دیدیم که مالیات به شکل گوسفند و بز وصول می‌شد. با این حال از نظر هالوک (۱۹۶۹ ص ۱۶؛ PF 97 یادداشت "a") این یگانه شکل مالیات‌گیری بوده که متون نشان داده‌اند. اما اگر مقادیر منظم غله، کنجد، tarmu (جو؟)، شراب و سایر فرآورده‌هایی که تولیدکنندگان به انبارهای سلطنتی تحویل می‌داده‌اند، مالیات نبوده‌اند پس چه بوده‌اند؟ در بخش ۳ و در PF 2032 دیدیم که "ماداشبا"ی "تحویل‌دار" (Ullira) همراه با ایرزاپارا و همراهانش در یک گشت بازرسی(؟) از "شولومس" ناحیه "کوره" مقداری

۵. نیز نک. ملاحظات بریان درباره PF2070 و PF2025 که به همین نتیجه‌گیری می‌رسد (بریان، ۱۹۹۶a صص ۴-۴۵۳).

6. This is in line with Briant's suggestion that the large quantities of "rations" received by Pamaka in the Fortification texts may have been purely fiduciary transfers to his account to be used by him or his staff when necessary (Briant 1996a: 964).

فرآورده گرد آوردند. آیا این فرد مأمور وصول مالیات و زیردستانش نبوده است؟ همچنین با نام تحویل‌داری برخورد کردیم که معمولاً با "همراهانش" حرکت می‌کرد. در بالا، مأموران مالیاتی نظیر "رائوباسا" به همین صورت توصیف شده‌اند. آیا نقش اصلی تحویل‌دار جمع‌آوری مالیات نبوده است؟ اگر چنین بوده، پس "تحویل‌دار" (Ullira) احتمالاً بازرس مالیاتی یک منطقه بوده است.

در "بایگانی بارویی تخت‌جمشید"، تعدادی از متون از واژه "بزیش" [baziš] استفاده می‌کنند که کلمه‌ای مشتق از bāji [باج] پارسی باستان است و هالوک (۱۹۶۹ ص ۶۷۷) آن را "مالیات" ترجمه کرده است. در برخی موارد، فردی دارای لقب bazikara [بازی‌کارا = باج‌کار یا باج‌گیر احتمالاً] است. هالوک (۱۹۶۹ ص ۱۶) تفسیر کامرون از این واژه به عنوان "مالیات‌گیر" را رد می‌کرد چون این لقب را فقط در متون غله می‌دید. او تحت تأثیر گرشویچ بود که عقیده داشت "بازی‌کارا" به معنای سازنده نوعی "کانتینر" یا "صندوق حمل و نقل" بوده و به آن Bazi ساز می‌گفت. اما به نظر من bazikara یک مأمور مالیاتی یا مالیات‌گیر بوده است. اجازه دهید به بررسی این نقش در "متون بارویی تخت‌جمشید" [PF] پردازیم. PF 443 افشاگرانه است:

آزاکرا هزار (BAR) غله را عرضه کرد، کرکیش آنها را گرفت و (برای بذر؟) کنار گذاشت. برای سال ۲۲. آتوگا bazikara بود (دو مهر بر لبه چپ و پشت لوحه).

همان‌گونه که هنگام بحث درباره متون "F" تاکید کردم، آزاکرا یک انباردار رسمی و کرکیش تولیدکننده‌ای است که مقداری غله به عنوان بذر دریافت می‌کند. یادآور می‌شوم که این بذر معادل یک‌دهم همان محصولی است که خود او قبلاً به عنوان بخشی از "مالیات" خویش داده بود. شاید استدلال شود که میزان بذر (و تولید متناظر با آن) بسیار زیاد است. درست است اما باید توجه داشت که کرکیش مقام بسیار بلندپایه‌ای بوده و ریاست کارگران را برعهده داشته و احتمالاً دارای املاک وسیعی بوده است. انبار و وظیفه تحویل جنس به انبار از روی دو مهر قابل شناسایی‌اند. عنصر تازه‌ای که وارد فرمول استاندارد در یک متن "F" شده، آتوگا است. نقش او، که به نظر می‌رسد واسطه‌ای میان نقش دو شخصیت اصلی بوده، چیست؟ یک مالیات جمع‌کن غله می‌توانسته مسلماً تولیدات کرکیش را در محل اول بگیرد و سپس شاید مسئولیت

برگرداندن مقداری بذر را به او برعهده داشته است. در PF 451 شیوه بیان کمی فرق می‌کند اما معنا همان است:

۳۳۰۰ (BAR) غله در (تطابق با) یک سند مهر شده گرکیش توسط باروشیتایش عرضه شد، "ایردادادا"ی "بازی‌کار" [باج‌گیر Bazi kara] آن را دریافت کرد و (برای) بذر کنار گذاشت. سال ۲۳ (مهر ۱۸۸ بر پشت و مهر دیگر بر لبه چپ).

این بار تولیدکننده (گان) نهایی نام برده نشده‌اند، و مأمور مالیاتی نیز یا محصول را به آنها می‌دهد یا شاید تصادفاً خود نیز تولیدکننده است.

آتوکا بار دیگر در PF 567 به عنوان یک "بازی‌کارا" [باج‌گیر] ظاهر می‌شود و آن هنگامی است که BAR ۳۱۱۰ غله در پیدومان (؟) به عنوان آذوقه تهیه شده است، و او در اینجا مانند هنگامی که در شیراز الاغ تحویل می‌دهد (PF 290) لقبی ندارد. "ایردادادا" بار دیگر مقداری غله را برای بذر کنار می‌گذارد (PF 512). یک "بازی‌کارا" دریافت‌کننده سهمیه‌ها است (PF 1065)، همانند "میشابادا" که همراه با ۳۱ مرد "بزیش" [=باج] اودانا را از باریکانا به شوش حمل می‌کند (PF 1495). اندیشه انتقال درآمدهای مالیاتی به یک متن دوم نیرومند است، و اگر چنین بوده است، چرا باید مالیات‌گیر سهمیه‌ها را در همان آغاز دریافت نکند؟

در متون صورت‌حسابی غله، اشخاص واجد شرایط "بازی‌کارا" یا "مالیات‌گیر" در جدول یکم پدیدار می‌شوند که دارای ستون‌های "کنار گذاشته شده"، "فراهم‌شده برای آذوقه"، "فراهم‌شده اضافی" و "خارج از رده" است. در تفسیری که من از متون صورت‌حسابی کرده‌ام، در PF 1965 ماووکا در باتیراکان تولید را فراهم می‌کند، و در PF 2075 آپیا همین کار را در آکوبان انجام می‌دهد. گو این‌که دو شخص ممکن است در حد خود و به میزان حق خود مالک و تولیدکننده بوده باشند، اما فحوای کلام در این دو متن اشاره به املاک سلطنتی دارد، چنان‌که در بخش یکم نیز این را دیدیم، و ممکن است که ماووکا و آپیا مأمور اخذ مالیات از اجاره‌کاران باشند. این یادآور جمع‌آوری گوسفند و بز به عنوان مالیات در هیران از اجاره‌کاران در املاک میتورنا است که قبلاً دیدیم.

۵-۱. خلاصه

جدا از این‌که هیچ توضیحی برای این‌که چرا این همه مقادیر فراوان محصول باید در انبارهای سلطنتی از پارسیان نامدار جمع‌آوری شود که اشاره خاصی نیز به املاک آنها در آن زمان انجام گیرد، مدارک مستقیم کافی هم در تأیید این نکته وجود دارد که آنچه ما بازتابش را در متون بارویی می‌بینیم عبارتند از درآمدهای مالیاتی در ایلام و در پارس برخلاف آنچه هرودوت می‌انگاشت، و این مالیات حتی بر نجای پارس نیز تعلق می‌گرفته است (نک. مقاله سانیسی وردنورخ در همین مجلد).

به نظر می‌رسد که مسئول گردآوری و وصول این مالیات "تحویل‌داری" [Ullira] بوده که اشاره به وی را بارها در متون حسابداری و روزانه‌نگار همراه با تحویل‌دهندگان می‌بینیم.

مالیات در مورد بزها و گوسفندها آشکارا مورد اشاره قرار گرفته است، اما به نظر من وقتی در متون به اشاره به "بزیش" یا "بازی‌کارا" [باج‌گیر] برخورد می‌کنیم، آن را می‌توانیم در ارتباط با دیگر فرآورده‌ها نیز در نظر بگیریم.

۶. نتیجه‌گیری

سخن من این بود که عمدتاً به علت ترجمه نادرست واژه kurmin، بسیاری از متون بارویی چاپ شده تخت‌جمشید - بیش از ۲۵ درصد آنها - گرفتار سوء‌تعبیر و برداشت خطا شده‌اند. اگر معنای واژه Kurmin را به جای "سپرده به"، "عرضه شده توسط" معنا و ترجمه کنیم، بیشتر چیزها در جای درست خود قرار می‌گیرند. متون مورد بحث توصیف چگونگی داد و ستد فرآورده‌ها هستند که در آن تولیدکنندگان و تحویل‌دهندگان منفرد، اجناس را به انبارهای سلطنتی ارائه می‌کنند. در این مقاله، یافته‌های هر بخش جداگانه خلاصه شده بودند، اما همگی حاکی از آن‌اند که این فرآورده‌های عرضه شده، در پارس و در ایلام مالیات بوده‌اند که سپس در هر جا نیازی به تأمین سهمیه‌ها بوده مجدداً به طور مناسبی توزیع می‌شده‌اند.

پیوست A: صورت حساب غله در لوحه PF 2076

(واحد وزن در همه جا BAR است)

شخص ذی ربط نوع غله	(mazzika) خارج از رده	(pir haduka) فراهم شده اضافی	(haduka) فراهم شده برای آذوقه	(nutika) کنار گذاشته شده
ŠE. BAR.lg zali	۰ ۲	۰	۷۰۰ ۱	۷۰ ۰/۱
جمع باکنا ŠE. BAR.lg ŠE. BAR.lg zali	۰ ۰ ۰	۰ ۱۰۰ ۰	۷۰۱ ۱۵۰۰ ۳ ۳	۷۰/۱ ۱۴۰ ۰/۱ ۰/۱
جمع ماکاما	۰	۱۰۰	۱۵۰۶	۱۴۰/۲
ŠE. BAR.lg ŠE. GAL.lg zali	۰ ۰ ۰	۰ ۰ ۰	۱۴۰۰ ۳ ۳	۱۴۰ ۰/۱ ۰/۱
جمع iŠ... ŠE. BAR.lg ŠE. GAL.lg zali	۰ ۱۰۹ ۳ ۱/۵	۰ ۰ ۰	۱۴۰۶ ۵۹۱ ۰ ۱/۵	۱۴۰/۲ ۷۰ ۰/۱ ۰/۱
جمع هاشی بادا ŠE. BAR.lg ŠE. GAL.lg zali	۱۱۳/۵ ۰ ۰ ۳	۰ ۰ ۰	۵۹۲/۵ ۸۰۰ ۳ ۰	۷۰/۲ ۸۰ ۰/۱ ۰/۱
جمع اوشتانا ŠE. BAR.lg جمع ŠE. GAL.lg جمع zali جمع	۳ ۹(۱۰۹) ۳ ۶/۵	۰ ۰(۱۰۰) ۰ ۰	۸۰۳ ۴۹۹۱ ۹ ۸/۵	۸۰/۲ ۵۰۰ ۰/۴ ۰/۵

گیل‌نیشته‌های بارویی تخت‌جمشید □ ۹۹

"اکنون (؟) مواد خوراکی سال شانزدهم (؟) فراهم شده است و ایرداماسنا آنها را در سراسر s[...X دریافت کرده است."

شخص ذی‌ربط نوع غله	(mazzika) خارج از رده	(pir haduka) فراهم‌شده اضافی	(haduka) فراهم‌شده برای آذوقه	(nutika) کنار گذاشته‌شده
ŠE. BAR.lg	.	۲۲۵	۱۳۲۵	۱۱۰
ŠE. GAL.lg	.	.	۳	۰/۱
zali	.	.	۳	۰/۱
جمع تیمارشا	.	۲۲۵	۱۳۳۱	۱۱۰/۲
ŠE. BAR.lg در HAL.A.lg	.	.	۳۲۰	۳۲
ŠE. BAR.lg در Sa'in	.	.	۲۶۰	(۲۶)
ŠE. BAR.lg	.	.	۵۸۰	؟(۵۸)
ŠE. GAL.lg	۳	.	.	۰/۱
zali	۳	.	.	۰/۱
جمع شوروبا	۶	.	۵۸۰	؟(۵۸/۲)
ŠE. BAR.lg	۶۰	.	۵۴۰	۶۰
ŠE. GAL.lg	.	.	۳	۰/۱
zali	۰/۵	.	۲/۵	۰/۱
جمع بیتوکا	۶۰/۵	.	۵۴۵/۵	۶۰/۲
ŠE. BAR.lg در سائین	۰(۵۰۰)	.	۵۲۰	؟(۱۰۲)
zali	۳	.	.	۰/۱
جمع میراپارنا	۳(۵۰۳)	.	۵۲۰	؟(۱۰۲/۱)
جمع ŠE.BAR.lg در HAL.A.lg	(۶۰)	۲۲۵	(۲۱۸۵)	(۲۰۲)
جمع ŠE.BAR.lg در سائین	(۵۰۰)	(۰)	(۷۸۰)	(۱۲۸)
جمع ŠE. BAR.lg	۳۳۵		۲۹۶۵	۳۳۰
جمع ŠE. GAL.lg	۳		۶	۰/۳
جمع zali	۶/۵		۵/۵	۰/۴

"اکنون (؟) مواد خوراکی سال شانزدهم (؟) فراهم شده است و موشکنا آنها را در سراسر s[...X دریافت کرده است."

کنار گذاشته شده	فراهم شده برای آذوقه	فراهم شده اضافی	خارج از رده	شخص ذی ربط نوع غله
۷۰۲	۷۱۷۶	۱۵۶		جمع کل ŠE.BAR.lg در HAL.A.lg
۱۲۸	۷۸۰		(۵۰۰)	جمع کل ŠE.BAR.lg در سائین
۸۳۰	۷۹۵۶	(۱۵۶)	(۵۰۰)	جمع کل ŠE. BAR.lg
۰/۷	۱۵		۶	ŠE. GAL.lg
۰/۹	۱۴		۱۳	Zali

هالوک (PF 2076 یادداشت C) توضیح محدود و ناقصی در مورد ارقام پیشنهاد کرده است. من آنچه را تحلیلی کامل تر می‌انگاشتم در زیر ارائه کردم، برخی ارقام را بازسازی نمودم و ارقام دیگری را با نشانه ( ) افزودم تا تبیین را آسان تر سازم.

۱. وقتی با ŠE.BAR.lg (=جو) سروکار داریم، چه در HAL.A.lg و چه در سائین (Sa'in)، ستون یکم همیشه برابر است با $\frac{1}{3}$ ستون‌های ۲-۳+۴. هنگامی که با ŠE.GAL.lg یا zali سرو کار داریم، ستون یکم همیشه برابر است با $\frac{1}{3}$ ستون‌های ۲-۳+۴. این در همه روزانه‌نگارها و صورت حساب‌های غله تکرار می‌شود (مثلاً PF 1955-65, PF 2075-6).

۲. هالوک ستون ۳ را "فراهم شده اضافی (؟)" (Pir haduka) نامید و ما آن را فقط در دو مورد در PF2076 می‌بینیم که در ŠE. BAR. lg کاربرد یافته است. در جدول یکم متذکر می‌شویم که جمع جزء قرار گرفته در ستون چهارم ("خارج از رده") عبارت است از تفاضل یا مابه‌التفاوت میان ستون‌های ۴ و ۳ یعنی $۱۰۰-۱۰۹=۹$. این در جدول دوم نیز به همان گونه عبارت است از تفاضل میان ستون‌های ۴ و ۳ یعنی $۲۲۵-۲۳۵=۱۰$ و در جدول سوم متن، جایی که ŠE. BAR. lg غله در HAL. A. lg و در سائین جدا شده است، یک رقم ۱۵۶ پس از ۷۱۷۶ (ستون "فراهم شده برای آذوقه") آمده است اما بدون عنوان و تعیین. هالوک این رقم را مشکوک می‌داند، حال آنکه در واقع درست است و برابر است با $۱۰۰+۲۲۵=۳۲۵$ ستون سوم منهای $۱۰۹+۶۰$ ستون چهارم. درباره معانی ستون‌های سوم و چهارم در متن اصلی این مقاله بحث کرده‌ایم.

۳. برای آنکه جمع همه ارقام، اعم از عمودی و افقی و از جمله جمع‌های جزء و کل، درست باشد، و در عین حال مطمئن شویم که فرمول ارائه شده در شماره ۱ بالا

گل‌نشته‌های بارویی تخت‌جمشید □ ۱۰۱

همیشه رعایت شده‌است، فقط یک جمع یا چیز اضافه شده به متن لازم است، یعنی BAR ۵۰۰ "خارج از رده" از میراپانا در سائین. اینکه این امر صرفاً تصادفی اتفاق افتاده باشد نامحتمل است. متن در این نقطه سفید است، اما گاه در صورت حساب‌ها مشاهده می‌شود که اقلامی یا از قلم افتاده‌اند (مثلاً در PF1 1965 ستون چهارم، میزان سال ۲۰ سفید است و براساس $\frac{1}{10}$ فرمول می‌بایستی ۲۱۰۰ می‌بود) یا کاتب به اشتباه وارد کرده است (مثلاً PF 1985 یادداشت c).

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

کوچ فصلی شاهان هخامنشی گزارشی براساس مدارک کهن و نو

کریستوفر توپلین - لیورپول

www.tabarestan.info
په تیرستان

I. مقدمه

یکی از نهادهای هخامنشی که برای مورخان غیرمتخصص هخامنشی بیش از حد معمول آشناست، جابه‌جایی فصلی "شاه بزرگ" میان دو یا چند پایتخت سلطنتی است. این همچنین نهادی است که بسیاری از کارشناسان تاریخ هخامنشی از مدت‌ها پیش دریافته‌اند که اثبات آن تا اندازه‌ای از طریق "بایگانی بارویی تخت جمشید" نیز به‌طور مستقل امکان دارد. من در این‌که سال‌ها پیش روی متن‌های مربوطه هالوک که در سال‌های ۱۹۶۹ و ۱۹۷۸ چاپ شده بودند دقیقاً با همان معیارهای توصیف شده در بخش سوم این مقاله کار کرده‌ام و سپس مایوس شده و نتایج کار را در پرونده‌ای بایگانی کرده‌ام، تنها نبودم. البته علت این قبول شکست و ظاهراً سرخوردگی من روشن است و از دو نکته سرچشمه می‌گیرد.

نخست آنکه حتی داده‌های موجود در دو اثر منتشر شده هالوک بدون پژوهش جنبی جغرافیایی محل که در بایگانی ذکر شده است به‌طور کامل قابل استفاده نبودند، اما چنین پژوهشی نیز پیچیده است و به‌سرعت نتایجی به‌بار می‌آورد که بسیار فراتر از امکاناتی است که کمابیش در آغاز برای رسیدن به هدف در نظر گرفته شده است. نکته دوم، و مهم، آنکه هرکسی روی آثار ۱۹۷۸ و ۱۹۶۹ هالوک کار می‌کرد می‌دانست که

متون بسیار زیادتری قبلاً خوانده و نسخه‌برداری و آوانویسی (گرچه نه ترجمه) شده‌اند ولی محقق توانایی کمک گرفتن از آنها را ندارد، مگر آنکه آگاه باشد که در پژوهشی از این‌گونه، همبستگی مستقیمی میان تعداد متون مورد استناد و مورد استفاده با ارزش نتایج وجود دارد. بی‌پرده بگویم، فقط چند بعد از ظهر کار کردن روی این متون چاپ شده کافی بود که دهان انسان آب بیفتد و اشتهای پژوهشی‌اش تحریک شود. به هر حال این مسئله مانند تا آنکه بحثی با پروفسور جان مانوئل کوک درباره اقامت زمستانی اسکندر در تخت جمشید در ۳۳۰-۳۳۱، دیوید لوئیس را برانگیخت تا به راستی و با تمام وجود پژوهش را ادامه دهد. او به دستنویس‌های چاپ نشده هالوک دسترسی داشت و شروع کرد به استخراج اطلاعات لازم از آنها. هنگامی که لوئیس در جولای ۱۹۹۴ درگذشت، مقابله اطلاعات تکمیل شده و فهرست سال به سالی همراه با خلاصه‌هایی کوتاه تهیه شده بود و با نوشتن کامل یک متن در واقع کار آغاز شده بود.^۱

مقاله کنونی در واقع وفای به قولی است که در فوریه ۱۹۹۴ داده بودم که در صورتی که پروفسور لوئیس خود نتواند این کار را انجام دهد، من به انجام آن پردازم. کار او اساس بخش ۳ را تشکیل می‌دهد، گرچه من وسیله‌ای ندارم تا بدانم که او خود کار را چگونه به پایان می‌رسانید و آیا روش من را می‌پسندید یا نه. توصیف بخش ۲ در مورد مدارک دیگر، یعنی مدارک یونانی و خاور نزدیک، درباره کوچ سلطنتی کاملاً کار خود من است، اما (امیدوارم) که کار گستاخانه و بی‌ربطی از آب درنیامده باشد. زیرا، گو اینکه ممکن است این امر خوشایند برخی ایران‌شناسان نباشد، اما این مدارک خارجی

۱. متون انتشار یافته هالوک در سال‌های ۱۹۶۹ و ۱۹۷۸ به ترتیب با پیشوندهای PF و PFA مشخص و از آنها نقل‌قول شده است. متون انتشار نیافته به دو دسته عمده تقسیم می‌شوند: (۱) اکثریت و بخش اعظم به شکل PF-NN و در پی آن یک شماره (1-2587) هنگام نقل‌قول‌ها مشخص شده‌اند. اظهارات و داوری‌ها درباره محتوای متون انتشار نیافته طبعاً متکی به نسخه‌های دستنویس هالوک هستند که گرچه عالی است اما هنوز نیاز به واریسی و کندوکاو دارد. برخی مقابله‌ها با گل‌نشته‌های اصلی را متنبو و استالپر و چارلز ای. جونز انجام داده‌اند. (۲) چند متن محدود که توسط کامرون خوانده شده‌اند شماره سریال اصلی خود را حفظ کرده و به شکل Fort. مشخص شده‌اند (نک. هالوک، ۱۹۶۹ ص ۶۶۳) و نسخه‌های آرامی برجسب‌خورده توسط ر.آ. بومن به‌عنوان Bowman N مشخص و نقل‌قول شده‌اند. اطلاعات روی این متون بستگی به بررسی و خواندن دقیق دستنویس‌های مربوطه توسط پروفسور لوئیس دارد. در اینجا با متونی سروکار داریم که اکثراً به واریسی و کندوکاو نیاز دارند. حرف‌نویسی دقیق و نشانه به نشانه متون ایلامی، طبق سیستم رونویسی و آوانویسی هالوک انجام گرفته است. درباره رابطه میان این مقاله و کخ (۱۹۹۳) بنگرید به "پیوست VI".

(و در این زمینه یونانی) هستند که برای درک و تشخیص مدارک به دست آمده از تخت جمشید از ارزش اکتشافی ویژه‌ای برخوردارند؛ چراکه چنان‌که خواهیم دید، مدارک تخت جمشید در بهترین حالت چیزی بیش از نتایج کلی و طرح‌گونه نمی‌توانند در اختیار ما بگذارند. بی‌گمان این سخن به معنای برتری بخشیدن به مدارک بیرونی نیست، اما هیچ مورخ خردمند دوره باستان نباید از هیچ مدرکی در این زمینه تنها به علت یونانی بودن آن چشم پوشد و مسلماً این نافی کشف یک الگوی تفسیری ممکن از کوچ سلطنتی نیست. شکی ندارم که پروفیسور لوئیس نیز با همین روحیه پژوهش می‌کرد، و اطمینان دارم که گزارش نهایی مقاله او نیز در صورت نوشته شدن به همین نتیجه می‌انجامد و توجه محققان را به این نکته جلب می‌کند که تنها با مقایسه متون بایگانی بارویی با نوشته‌های مورخان باستانی است که بسیاری از مسائل حل و تردیدها برطرف خواهد شد.^۲

باید اضافه کنم که هدف اولیه این مقاله، پرداختن به موضوع‌های گسترده‌تری نیست که جا به جایی فصلی شاهان هخامنشی ممکن است مطرح سازد. در این باره خواننده می‌تواند از نوشته پی‌پریریان (۱۹۸۸b) سودمندانه بهره بگیرد.

II. مدارک خارج از بایگانی بارویی تخت جمشید

II. الف. منابع یونانی درباره جابه‌جایی‌های منظم شاهان هخامنشی
منابع یونانی متعددی مستقیماً یا غیرمستقیم روشنگر کوچ‌های منظم فصلی شاهان هخامنشی بین تعدادی از پایتخت‌های سلطنتی هستند.

II. الف. ۱. مدارک مستقیم

II. الف. ۱-۱. در میان منابع یونانی سه مؤلف دو روایت از سه یا چهار مهاجرت فصلی بیان می‌کنند. به نوشته آتئانوس (513F) شاه زمستان را در شوش، بهار را در بابل،

---

۲. یادداشت‌های او درباره متون عمده یونانی در "۲ الف" مورد بحث قرار گرفته‌است و نشان می‌دهد که مورخان امروزی گاه گفته‌های مبهم خود درباره نظام و سامان و تاریخ دیدارها را جانشین آنچه دریافته‌اند ساخته‌اند. نیز بنگرید به بیان مشابهی در لوئیس، ۱۹۸۷ ص ۷۹.

تابستان را در اکباتان و پائیز را در تخت جمشید سپری می‌کرد. از سوی دیگر، گزنفون در *کوروش‌نامه* (۸.۶.۲۲) خود هفت ماه زمستان را در بابل، سه ماه بهار را در شوش، و دو ماه تابستان را در اکباتان گذرانده است. پلوتارک در کتاب *اخلاقیات [مورالیا]* (604c و 78D) همین نکته را تأیید می‌کند گو اینکه به جای اکباتان می‌نویسد "ماد" و به دوره‌های مورد نظر نیز اشاره‌ای ندارد.^۳

II. الف. ۱-۲. چهار نویسنده دیگر سه روایت از دو کوچ فصلی منظم بیان می‌کنند. پلوتارک (*اخلاقیات* 499AB) می‌گوید شاه زمستان‌ها در بابل و تابستان‌ها در ماد بود. آئلیانوس (10.6 و NA 3.13) مهاجرت شاه را به مهاجرت پرندگان و ذرناهای [Koiliai] دریای سیاه تشبیه می‌کند و می‌نویسد او زمستان را در شوش و تابستان را در اکباتان می‌گذرانید. حاشیه‌نویس *نمایشنامه شهسواران آریستوفانس* (1089b) نیز همین نظر را دارد. کاسیوس دیون (6.1) به نقل از دیوگنِس کلبی می‌نویسد که او به رقابت با شاه ایران زندگی خود را میان آتن و کورینت تقسیم کرده بود و می‌افزاید که شاه بزرگ زمستان‌ها را در بابل و شوش و گاه در باختر [باکتریا = بلخ] (که گرم‌ترین منطقه آسیا بوده) و تابستان‌ها را در ماد و اکباتان می‌گذرانید که هوای بسیار خنکی داشت و تابستان‌هایش مانند زمستان‌های بابل بود.

II. الف. ۱-۲-۱. پیداست که پلوتارک (در 499AB) روایت جابه‌جایی سه فصلی را که در 78D و 604c گفته بود فقط ساده کرده است، ضمن آنکه نظر طبیعی آن است که آئلیانوس و حاشیه‌نویس آریستوفانس نیز ساده شده‌ای از نظری مشابه با آتائوس ارائه می‌دهند تا نظر گزنفون و پلوتارک را.

II. الف. ۱-۲-۲. کاسیوس دیون (6.1) احتمالاً در اظهارنظرهای دیگر خود به بابل و شوش و باختر اشاره می‌کند. این واقعیت که دیون اقامتگاه تابستانی را "ماد و اکباتان" توصیف می‌کند نمایانگر عدم دقت و بی‌توجهی به محل‌های دقیق جغرافیایی و چه بسا بازتاب تمایل به فهرست کردن همه نام‌هایی بوده که در منابع گوناگون قدیمی‌تر وجود داشته است (بسنجید با روش پلوتارک در جاهای مختلف که گاه از ماد و گاه از اکباتان

3. 78D refers to Diogenes like Dio 6.1 below. 604C observes that people congratulated (*emakarizon*) the king on his ability to choose where to live, adding that spring is to *hēdiston tou earos*.

یاد می‌کند). در هر حال تصمیم‌گیری در این باره دشوار است که آیا مدارکی که طرح بابل/شوش (زمستان/بهار) و اکباتان (تابستان) را مطرح می‌کنند - که بنابراین نشانه دیگری از روایت گزنفون/پلوتارک هستند - دقیق‌ترند یا مدارک قدیمی‌تری که فقط به دو کوچ فصلی (بابل - اکباتان؛ شوش - اکباتان؛ باختر - اکباتان) اشاره دارند: برای هر مورد تأیید زیادی در اختیار داریم: ۱) روایت آئلیانوس و حاشیه‌نویس آریستوفانس (که خود ساده شده روایت آتنائوس است)؛ ۲) طرح بابل/شوش (که ساده شده روایت گزنفون - پلوتارک است)؛ و ۳) روایتی کاملاً تازه (باختر - اکباتان) که به راستی نامحتمل به نظر می‌رسد (نک. ۲ الف ۳-۳-۵).

II. الف ۱-۳. مدارک مستقیم را می‌توان به ترتیب زیر خلاصه کرد:

آئلیانوس (حاشیه‌نویس آریستوفانس)	آتنائوس	دیون	پلوتارک	گزنفون	زمان
شوش	شوش	بابل شوش باختر	بابل	بابل	زمستان
- اکباتان	بابل اکباتان	- ماد اکباتان	شوش ماد	شوش اکباتان	بهار تابستان
-	تخت‌جمشید	-	-	-	پاییز

در عمل می‌توانیم بین روایت گزنفون (که توسط خودش، پلوتارک و شاید دیون بیان شد) و روایت آتنائوس (که خودش، آئلیانوس، حاشیه‌نویس آریستوفانس و شاید دیون مطرح کرده‌اند) دست به انتخاب بزنیم. متنی که از آتنائوس به دست ما رسیده تا اندازه‌ای مغشوش است، اما بهتر است در برابر وسوسه تصحیح آن در جهت سازش دادن با نظر گزنفون تسلیم نشویم.

II. الف ۲. مدارک غیر مستقیم

II. الف ۲-۱. دست‌کم چهار متن مسلماً به موضوع ما مربوط می‌شوند. (آ) گزنفون در کتاب *آگسیلائوس* (9.5) بر شاه خرده می‌گیرد که مانند ناتوان‌ترین جانوران از گرما و سرما گریزان است، اما درباره محل‌های واقعی چیزی نمی‌گوید. (ب) پولیانوس (4.3.32-نک. لوئیس، ۱۹۸۷) متذکر می‌شود "وقتی در بابل یا شوش" تهیه شراب شاه به یکسان میان شراب خرما و شراب انگور تقسیم شد، و آنگاه اشاره‌ای مبهم دارد به زمانی که او در ماد است. سخن بر سر متنی است درباره آذوقه دربار که ادعا شده روی یک ستون سنگی در "کاخ پارسیان" نوشته شده است. اگر منظور از این کاخ تخت‌جمشید بوده باشد، در آن صورت ما تلویحاً با همان چهار مکان ذکر شده توسط آتناوس سروکار داریم، در غیر آن صورت باید سه مکان گزنفون را بپذیریم. در هر دو حالت، هیچ اشاره و سرنخ معتبری درباره سامان این کوچ‌ها وجود ندارد. (ج) آریستیدس در رساله *ثنای روم* (XXVI لتس ۱۸=۲۰۳ ج ۱، که بخشی از قطعه‌ای است که دکلوکائیتیسی [Deleva Caizzi، ۱۹۶۶ ص ۹۴] فکر می‌کند از قطعه کوروش آنتیستینس الهام گرفته است) می‌گوید: "شاهان ایران مانند خانه‌به‌دوش‌ها بودند چون از یک جا ماندن می‌ترسیدند و بدگمان بودند. پس با آنکه زمانی بابل، زمانی شوش، زمانی اکباتان را زیر سلطه داشتند، اما هم‌زمان بر همه آنها چیره نبودند. وضع آنان مانند پنهان‌شدن جانور ترسویی بود که وقتی شکارچی می‌ایستد او نیز روی زمین دراز می‌کشد، اما بی‌درنگ برمی‌خیزد و از جای دیگری سردرمی‌آورد." (د) استرابو (11.13.6) به نقل از نئارفوس می‌نویسد: "کاسی‌ها قوم راهزنی بودند که از شاه باج می‌گرفتند و وقتی شاه در پایان تابستان از اکباتان عازم بابل می‌شد ناچار بود به آنها هدیه بدهد." این دو متن بیشتر با طرح گزنفون/پلوتارک سازگارند تا با آتناوس. اما هیچ‌یک از انتقاد مصون نیستند. آریستید موضوع هوا را عمداً به دست فراموشی سپرده است؛ و نئارخوس بی‌گمان در مسیر حرکت کاسی‌ها اشتباه کرده است زیرا در جمله بعدی می‌گوید "اما چون اسکندر به آنجا [به شرق ماد!!] حمله برد در فصل زمستان آنها را ادب کرد (شاید چون لشکرکشی اسکندر علیه کاسی‌ها در جریان مسافرت از اکباتان به بابل انجام گرفته بود).^۴ به هر حال اگر منظور نویسنده آن بوده که شاه هدایا را زمانی می‌داده که

۴. دیودوروس (19.19) محل کاسی‌ها را در جاده مستقیم از شوش به اکباتان می‌گوید؛ پولیانوس آنها را در خارج از جاده اکباتان به بابل می‌داند؛ و پولی‌کلیتوس (منقول از استرابو، 16.1.13) تصور می‌کند.

می‌خواسته از اکباتان به شوش برود، در آن صورت وضعیت فقط با طرح دو مکانی آنلیانوس و حاشیه‌نویس آریستوفانس سازگاری دارد.

II. الف ۲-۲. دو متن دیگر ارتباط قابل بحث‌تری دارند. (آ) ارسطوی دروغین (در De Mir. Ausc. 832A) می‌نویسد: "هرگاه شاه از شوش به ماد می‌رود، در پیرامون "ایستگاه" [Stathmos] دوم دستور می‌دهد کژدم شکار کنند."^۵ مسافرت‌های مکرر آشکارا فصلی نیستند، اما اگر فرض را بر این بگذاریم که فصلی هستند، در آن صورت این طرح با نظر گزنفون-پلوتارک و البته آنلیانوس و حاشیه‌نویس آریستوفانس سازگار است نه با نظر آنتائوس. (ب) استرابو (۴-۳-۱۵). می‌گوید: "اوکسی‌ها راهزنانی هستند... که حتی شاهان هنگامی که می‌خواهند از شوش به تخت‌جمشید بروند به آنها باج می‌دهند." منابع مستقیم با این مسیر سفر آشنایی نداشته‌اند زیرا یا از وجود پرسپولیس [تخت‌جمشید] خبر نداشتند یا نمی‌دانستند که بین اکباتان و شوش واقع شده است. پس شاید این مدرک بی‌اهمیتی برای طرح شوش - تخت‌جمشید- اکباتان باشد. یا شاید ما نباید برای این گواهی اهمیتی قائل شویم، چون مسیری که استرابو برمی‌گزیند بی‌گمان متأثر از این واقعیت بوده که او توصیف خود را از غرب به شرق انجام می‌داده است. منابع مرتبط دیگر مسیر سفر شاه را مشخص نمی‌سازند.^۶

II. الف ۲-۳. متن پنجم را تنها به نحوی بسیار نظریه‌پردازانه می‌توان با موضوع مرتبط ساخت. گزنفون در *کوروش‌نامه* (8.7.1) می‌نویسد کوروش [بزرگ] درست پیش از مرگ برای هفتمین بار از پارس دیدار کرد. ظاهراً این هفت دیدار طی دورانی طولانی انجام گرفته است چون کوروش گزنفون در سن بالایی درگذشته است. در واقع دوره میان فتح بابل (سپتامبر - اکتبر ۵۳۹) و مرگ کوروش (اوت ۵۳۰) درست ۹ سال بوده که بخش

→ آنها در جنوب اکباتان ساکن هستند. اظهارات پلینی (NH 6.134) که آنها در شرق سوسینا [خوزستان] زندگی می‌کنند و گفته بطلمیوس (6.3.3) که آنان ساکن ناحیه مرزی سوسینا با آشور هستند، هر دو احتمالاً با این سخن سازگار است. مراجع دیگر در مورد لشکرکشی اسکندر عبارتند از دیودوروس (17.111)، آراین (آناباسیس 7.15) و پلوتارک (اسکندر، 72).

5. Cf. Ael. NA 15.26. The reference in Briant 1988b: 254 is slightly inaccurate.

۶. آراین (آناباسیس 3.17.1) می‌نویسد "اوکسی‌های کوه‌نشین" فقط در صورتی به اسکندر اجازه پیشروی دادند که او نیز مانند شاه ایران به آنان *epi tei parodoi* بپردازد. نثارخوس (برگ 133) می‌گوید آنها (مانند کاسی‌ها، مردی‌ها و الومیان‌ها) از شاه *phoroi* [خراج] می‌گرفتند. او اصطلاح *phoroi* را از "هدایای" کاسی‌ها متمایز می‌سازد (نک. پانوش ۴).

اعظم آن به کشورگشایی گذشته است. آیا ممکن است که گزنفون در اینجا تحت تأثیر منبعی بوده که می‌دانسته کوروش زندگانی کوچ روانه‌ای داشته و طی ۹ سال احتمالی برای هفتمین بار به پارس (پاسارگاد؟) برگشته است؟ اگر چنین باشد، البته این منبع جزء هیچ‌یک از منابعی که در بالا برشمردیم نبوده است، چون نمی‌دانیم او در چه زمانی از سال در پارس اقامت کرده است.

II الف ۲-۴. مدارک غیرمستقیم روایت آتناوس را تأیید نمی‌کنند. با وجود این، هر نکته از سخن او که به اندازه کافی استوار باشد قابل دفاع است.^۷

II الف ۳. ملاحظات بیشتر

II الف ۳-۱. همان‌طور که گزنفون در *آناباسیس* (3.5.15)^۸ گفته است، همه مطلقاً موافقاند که تابستان در اکباتان سپری می‌شده است.

II الف ۳-۲. هر دو روایت آتناوس و گزنفون، پایتخت‌ها را بنابر نظم جغرافیایی سامان‌مندی سازگار با مسافرت‌های متوالی می‌دانند.

II الف ۳-۳. گزینش مکان‌ها مسئله‌ای است مربوط به اقلیم. به جاهای متعددی باید توجه کرد.^۹

۷. آریستوفانس (Ach. 80f) جابه‌جایی فصلی را مشکلی برای سفیران نمی‌داند. (این لشکرکشی‌های افسانه‌ای شاه بوده [کاسیو، ۱۹۹۱] که آنان را منتظر نگاه داشته است.) این نیازی ندارد نشانه‌ای باشد که کوچ فصلی را عملی ناشناخته بدانیم (گرچه گاه چنین می‌نماید که هرودوت از این امر آگاهی نداشته است) صرفاً به این دلیل که به حد کافی عجیب نیست تا موجب تمسخر گردد.

۸. اکباتان برای پارتیان نیز اقامتگاه تابستانی بوده است (استرابو ۱۱، ۱۳، ۱۶، ۱ و ۱۶، کورتیوس ۱۸.۵؛ استرابو در ۱۱، ۱۳، ۵ [با آن‌که به ظاهر کاملاً استوار و مؤید گفته فوق است] اما مشکل دارد؛ و آتناوس 513F را در نظر نمی‌گیرد که متن آسیب دیده و کاسائوبون هکاتومپولوس را گنجانده است). آنها زمستان‌ها را در بین‌النهرین می‌گذرانند (در بابل [آتناوس، 513F]، تیسفون [استرابو، ۱۶، ۱] یا در سلوکیه [استرابو ۱۱، ۱۳، ۱]). چون شوش و پارس [یا پرسپولیس] در اینجا گنجانده نشده‌اند، اطلاعات برای وضع هخامنشیان ارزش قیاسی محدودی دارد.

۹. من در مورد اقلیم ایران و عراق و یونان به *Naval Intelligence Handbooks* و به آثار هوملوم ۱۹۵۹، گنجی ۱۹۶۸، فولارد و داربی ۱۹۷۸، بومون و دیگران ۱۹۸۸، بلاک و دیگران ۱۹۸۸ و اهلرس ۱۹۹۲ مراجعه کردم. در مورد همدان (اکباتان) داده‌های اقلیمی مستقیماً در دسترس هستند. در مورد دیگر پایتخت‌ها باید به آب و هوای بغداد و دیوالیه (بابل)، شیراز و اصفهان (تخت‌جمشید) و دزفول (شوش) نگرست. به گمان من شوش به اندازه کافی دور از خلیج فارس در شمال قرار دارد که از—

II الف ۳-۳-۱. تعیین تخت‌جمشید برای اقامت پاییزی (آتناوس) این مشکل را ایجاد می‌کند که "پاییز" از لحاظ اقلیمی مفهوم معتبری برای فارس نیست. تعیین بابل یا شوش برای اقامت "بهاری" نیز شکل مشابهی دارد و اندیشه سه ماه بهار اقامت در شوش (گزنفون) از لحاظ اقلیمی ناممکن است. از سوی دیگر، و به‌رغم این واقعیت‌های اقلیمی، یک سیستم مفهومی چهار فصل سه ماهه در ایران امروز نیز رواج دارد و کاملاً قابل درک است (و ایرانیان روز بیستم مارس [اول فروردین] را به‌طور سنتی روز آغاز بهار می‌دانند) پس منابع باستانی نیز ممکن است بازتاب کاربرد همسانی باشند.^{۱۰} در غیراین صورت، منابع یونانی در واقع "برگردان و ترجمه" مدارکی بوده‌اند که با معیار ماه‌های تقویمی و فصولی که در یونان مرسوم بوده سخن می‌گفته‌اند.^{۱۱} این البته مشکلات روایت گزنفون را که تابستان را فقط دو ماه فرض کرده است حل نمی‌کند، اما می‌توانیم فرض کنیم که تعداد ماه‌های تقویمی "داده" استواری بوده‌اند (یا به نظر او یا یک منبع قدیمی‌ترش چنین می‌رسیده است) و مشکل او فقط آن بوده که در حد امکان با کمترین خطا زمان‌های فصلی مناسب را منطبق سازد.

II الف ۳-۳-۲. در سراسر هفت ماه آوریل تا اکتبر [فروردین تا مهر] حداکثر میانگین دما به سانتی‌گراد در دیوالیه و دزفول +۳۰ است که در مه - اکتبر تا +۳۵ و در ژوئن - سپتامبر تا +۴۰ افزایش می‌یابد و این افزایش در ماه‌های جولای - اوت به بالاتر از +۳۵ می‌رسد؛ حال آنکه در همدان در ماه‌های جولای - اوت حداکثر به +۳۰ می‌رسد و هیچ‌گاه از ۳۵ تجاوز نمی‌کند. افزون بر این، شیراز دست‌کم در ماه‌های مارس، آوریل، اکتبر، نوامبر بهترین آب و هوا را دارد، و بسیار کم پیش می‌آید که در ماه‌های مه یا سپتامبر یا از دسامبر تا فوریه هوای نامساعدی داشته باشد. میانگین حداقل دما در دزفول +۱۵ درجه در آوریل - اکتبر است که در ماه‌های مه تا اکتبر تا +۲۰ و در جون - سپتامبر تا +۲۵ افزایش می‌یابد. در دیوالیه این میانگین حداقل دما در ماه‌های مه تا

→ تابستان‌های هولناک شرحی منطقه خلیج فارس در امان بماند و از این لحاظ چندان تفاوتی با جاهای دیگر ندارد.

۱۰. در واقع تنها در فصل (زمستان و تابستان) وجود دارد که در ماه آوریل جابه‌جا می‌شوند.

۱۱. بهار (با ضوابط ما) از مارس تا نیمه ماه مه و پاییز از سپتامبر تا اکتبر و حتی بخشی از ماه نوامبر را شامل می‌شده‌اند.

اکتبر ۱۵+ است که در جون - سپتامبر تا ۲۵+ بالا می‌رود (گو این که برخلاف بغداد به ۲۵ درجه نمی‌رسد. میانگین حداقل دما در شیراز در ماه‌های جون - سپتامبر فقط ۱۵+ است (که فقط در جولای به ۲۰ می‌رسد)، حال آنکه در همدان در ماه جولای فقط ۱۵ درجه است. این ارقام آشکارا نمایانگر علت جذابیت اکباتان در اوج تابستان است. افزون بر این، چون بررسی جزئیات ارقام نشان می‌دهد که هوای دزفول همیشه یا به گرمای دیوالیه و یا حتی از آن هم گرم‌تر است، پسن‌بی گمان (اگر معیار اهمیت اقلیم باشد و اگر بابل و شوش را در نظر گیریم)، رفتن از شوش به بابل معنادارتر است تا از بابل به شوش. این به سود روایت آنتائوس است، گو این که این تفاوت به راستی چندان مهم نیست.

II الف ۳-۳-۳. این گفته گزنفون که شاه ده ماه را در بابل و شوش و فقط دو ماه (احتمالاً جولای - اوت) را در اکباتان می‌گذرانند، از دیدگاه صرفاً اقلیمی نادرست به نظر می‌رسد. هرکسی گزینه دیگری را در نظر داشته باشد، طبعاً به هر صورت در سراسر ماه‌های ژوئن تا سپتامبر از شوش و بابل چشم می‌پوشد.^{۱۲} از سوی دیگر، رقم هفت ماه گزنفون برای زمستان در بابل می‌تواند درباره کل دوره اقامت در بابل و/ یا شوش تا اندازه‌ای درست باشد (از اکتبر تا آوریل یا از نوامبر تا مه). بنابراین شاید گزنفون (یا منبع او) به خطا دریافته‌اند که رقم هفت ماه بین دو مکان پست و کم‌ارتفاع تقسیم می‌شد، و طرح واقعی متشکل است از سه ماه اقامت در یک محل چهارم - یعنی احتمالاً تخت‌جمشید. حتی می‌توان موقتاً فرض کرد که این امر چگونه ممکن بوده اتفاق بیفتد. مادامی که (الف) وجود تخت‌جمشید - به هر روی - کمتر از پایتخت‌های دیگر شناخته‌شده بوده است (وضعی که تا زمان اسکندر ادامه یافته)، و (ب) شوش را "پایتخت ایران" می‌دانسته‌اند. گفتن این که شاه سه ماه از سال را در پارس می‌گذرانده

۱۲. استرابو در ۱۵، ۳، ۱۰ (به نقل از پولی کلیتوس و آریستوکلس)، دیودوروس در ۱۹، ۱۸، ۲، ۱۹، ۱، ۲۱ و ۲۸، ۳۹، تنوفاستوس در fit5 و پلوتارک در 648c از گرمای شوش سخن گفته‌اند، و پلوتارک (649EE) می‌نویسد که بابل چنان داغ است که ثروتمندان مشک‌های شراب را پر از آب می‌کنند و روی آنها می‌خوابند. آیا تشبیه شوش به "سرای ممنون" یا "شهر ممنون" (هرودوت ۵۳، ۷ و ۵۴، کتزیاس FG88 = دیودوروس ۳، ۲۲، ۲؛ پائوسانیاس ۵، ۳۱، ۴؛ سوتا S802، M570) به دلیل گرمای فوق‌العاده زیاد آنجا (مانند حبشه) بوده است؟ تنوفاستوس (Hp9.15.8) به نحو عجیبی می‌گوید در شوش و در سردترین جاها زهر شوکران بهترین چیز است. پلینی (NH25.154) شوش را منبع اولیه شوکران می‌پندارد.

است ممکن است موجب سوء تفاهم شود. حال نکته دیگری پیش می‌آید. یگانه شیوه رضایت‌بخش برای تطبیق سه ماه اقامت مداوم در تخت‌جمشید می‌تواند بهار و اوایل تابستان باشد (از مارس- آوریل تا مه - ژوئن [فروردین تا پایان خرداد])، چون اگر آن را مثلاً در اوت - سپتامبر تا اکتبر- نوامبر قرار دهیم، آنگاه دوره هفت ماهه زمستانی در مه - ژوئن پایان می‌یابد! بنابراین این طرح نظری بازسازی شده مغایر با نظر آنتائوس در مورد اقامت در تخت‌جمشید است. اما با سخن استرابو (728c) می‌تواند سازگار باشد (نک. قبل II الف ۲-۲).^{۱۳}

II الف ۳-۳-۴. دیون باکترا [باختر- بلخ] را به‌عنوان یک اقامتگاه زمستانی احتمالی مطرح می‌سازد، اما این به دشواری می‌تواند حقیقت داشته باشد. میانگین درجه حرارت در ماه جولای در شهر ترمذ (نزدیک‌ترین منبع داده‌های مناسب) $31/5$ درجه است که کمابیش به دیوالیه شباهت دارد. اما میانگین دمای آن در ژانویه $1/7$ است - که فقط کمی بهتر از همدان است. پس بلخ یا به سخن درست‌تر ناحیه "باختر" را نمی‌توان جایگزین مناسبی برای شوش / بابل انگاشت، احتمالاً هیچ امتیاز اقلیمی بر یکی از پایتخت‌های دیگر در هیچ زمان از سال نداشته است.

II الف ۳.۴. روایت گزنفون جدا از ناسازگاری درباره نظم بابل و شوش، در مقایسه با روایت آنتائوس دو جنبه متمایز دیگر دارد.

II الف ۳-۴-۱. یکی آنکه اندازه زمان‌های سپری شده در مکان‌های مختلف را به دست می‌دهد. قبلاً متذکر شدیم که این امر دشواری‌هایی را پدید می‌آورد (۲ الف ۳-۳-۴). اکنون می‌افزاییم که این تعیین اندازه زمانی، زمان مسافرت میان سه پایتخت را نادیده می‌گیرد.^{۱۴} ارزیابی این نکته مستلزم آگاهی از فاصله‌ها و برآورد مدت مسافرت است. مدارک مربوطه عبارتند از (۱) محاسبات جدید فاصله، (۲) سخنان قدما درباره زمان‌های لشکرکشی در جاده‌های مربوطه، (۳) سخن هرودوت درباره "جاده شاهی" (۴) اشاره‌های موجود در مدارک تخت‌جمشید به جاده شوش-تخت‌جمشید. این نیز مسائل

---

۱۳. تخت‌جمشید در ماه‌های مارس تا مه و سپتامبر تا نوامبر بهترین محل است (گو این که مارس [اسفند] را شاید باید یک ماه زمستانی دانست: نک. پانوش ۱۰). مادامی که خود را محدود به ارقام گزنفون نسازیم، می‌توانیم البته سیستم مناسبی را برای دیدار پائیزه از تخت‌جمشید در نظر داشته باشیم.
۱۴. ظاهراً منابع دیگر نیز این نکته را نادیده گرفته‌اند، اما دیون (6.1) به تضاد میان طول مسافرت شاه و زمان کوتاهی که دیوگنیس برای مسافرت میان کورینت و آتن صرف می‌کرده، اشاره کرده است.

متعددی ایجاد می‌کند که بحث بیشتر درباره آن را در پیوست (نک. پیوست ۱) آورده‌ایم. نتیجه آنکه حدود دو (گزنفون) یا سه (آتناوس) ماه برای مسافرت لازم بوده است. ناکامی گزنفون در به دیده گرفتن این زمان بی‌گمان به اعتبار او به‌عنوان یک منبع نمی‌افزاید، گرچه به‌خودی خود ثابت هم نمی‌کند که نظمی که وی در مورد پایتخت‌ها بیان کرده است نادرست باشد.^{۱۵} رقم سه ماه البته با طرح بازسازی شده‌ای که در "الف ۳-۳-۴" قبلاً بحث کردیم نیز مطابقت دارد. گفتن این که معنای این نکته در عمل چیست دشوار است، جز آنکه احتمالاً نباید از دو ماه اختصاص داده‌شده به اقامت در اکباتان در اوج تابستان چیزی کسر کنیم. سیستمی که در آن مسافرت‌های شاه از شوش به تخت‌جمشید، از تخت‌جمشید به اکباتان و از اکباتان به بابل را به ترتیب در بخشی از مارس، ژوئن و سپتامبر قرار دهد امکان‌پذیر به نظر می‌رسد. این احتمالاً به رها کردن جمع کنونی شش ماهه برای تقسیم میان پایتخت‌های کم‌ارتفاع (از جمله زمان مسافرت از یکی به دیگری) می‌انجامد. همچنین می‌توان این فرض را در نظر گرفت که شاه نوزاد را برای انجام مراسم سال نو، در صورت اهمیت در تخت‌جمشید به سر می‌برده است.

II. الف ۳-۴-۲. روایت گزنفون نه تنها تخت‌جمشید را حذف می‌کند، بلکه عملاً محل سکونت برتر و درجه اول شاه را در بابل می‌داند. پیش از این فرضیه ممکن دیگری (الف ۳-۳-۴ و ۳-۴-۱) بررسی کردیم که می‌توانست هم مشکلات مربوط به سهم بابل در دوره هفت ماهه با شوش را حل کند و هم مسئله اقامت سه ماهه در تخت‌جمشید را. اما این فرضیه آشکارا خیال‌پردازی است و ما در حال باید توجه داشته باشیم که گزنفون به‌خاطر جامعیت مطلب ناچار بوده منزلت بابل را - در شکل اصلاح‌نشده آن - با منزلت بابل در روایت کوروش‌نامه سازگار سازد. افزون بر این،

۱۵. در نگاه نخست چنین می‌نماید که در اینجا تفاوت روشی وجود دارد که با آن می‌توان خط فکری بررسی شده در "الف ۳-۳-۴" را گسترش داد. آیا سه ماه "نادیده گرفته شده" در مجموع زمانی اقامت هفت ماهه در بابل و شوش معرف زمان مسافرت میان پایتخت‌ها است؟ احتمالاً نه، زیرا اگر تخصیص زمان مسافرت در واقع عنصری در منبع گزنفون می‌بوده، منطقی می‌بایست انتظار داشته باشیم که رقم واحد هفت ماه اختصاص داده‌شده به بابل + شوش شامل زمان مسافرت بین آنها نیز باشد و آنگاه سه ماه باقی‌مانده برای مسافرت شوش - اکباتان - بابل زیاد می‌آمد. هرگونه پیچیدگی دیگر درباره فرضیه (با شامل کردن زمان مسافرت هم در این سه ماه و هم به‌صورت اضافی) برای هدف‌های عملی ما در فرضیه مطرح شده در "الف ۳-۳-۴" و بحث بیشتر در ارتباط با زمان‌های مسافرت در این بخش، تفاوتی نمی‌کند.

دریافت ضمنی در این روایت آن است که فتح بابل کوروش را از یک قدرت منطقه‌ای به یک قدرت جهانی تبدیل کرد و این منطقی و سازگار است با روایت و برداشت گزنفون. با این حال، این بدان معنا نیست که بابل در روزگار کوروش عملاً به معنایی که در اینجا مطرح است یک پایتخت سلطنتی بوده است، چه رسد به پایتخت برتر. اتفاقاً بررسی مدارک (نک. پیوست ۳) بیشتر نشان می‌دهد که این نگرش در مورد دوره هخامنشی پسین صادق‌تر و معتبرتر است. اما البته این نکته به چارچوب بحث کنونی ما چندان کمکی نمی‌کند، چون آنتائوس نیز بابل را پایتخت سلطنتی می‌دانست، و احتمال آنکه منبع نهایی وی معرف نظری مربوط به اوایل دوره هخامنشی باشد ناچیز است.

II. الف ۳-۵. پس به چه نتیجه‌ای می‌توان رسید.

II. الف ۳-۵-۱. باید به یاد داشته باشیم که همه طرح‌های روایت شده (آنتائوس، گزنفون و روایت بازسازی شده "الف ۳-۳-۴") شکل‌های ساده شده واقعیت هستند که بعید است که در هر سال با هیچ الگویی مطابقت داشته باشند، بلکه در اصل سازگار با الگوهای اساساً ثابت متفاوتی در زمان‌های متفاوت و پادشاهان متفاوت بوده‌اند. پلوتارک در زندگی‌نامه اردشیر [حیات مردان نامی] فصل ۱۹* (=کنزیاس FGrH 688 F29) گزارش می‌دهد که وقتی اردشیر با پارسیاتیس بر سر استاتیرا اختلاف پیدا کرد، پارسیاتیس را (بنا به درخواست خودش) به بابل فرستاد و به او گفت تا وقتی در آنجا زندگی می‌کند حق ورود به شهر را ندارد. اگر این داستان راست باشد، پس دوره‌ای با مدت نامعلوم در اوایل سده چهارم وجود داشته که طی آن جابه‌جایی‌های شاه در پایتخت‌ها به هیچ رو شامل بابل نمی‌شده است. به سخن کلی‌تر، در زمان‌های بحرانی یا تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی هرگونه الگویی تغییر می‌کرده است. روایات ساده شده وجود دو پایتخت در کتاب *اخلاقیات* (499) پلوتارک، در آئلیانوس و در حاشیه‌نویس آریستوفانس، چه بسا تنها ساده‌سازی‌های "متنی" نبوده‌اند، بلکه طرح‌های عملی بوده‌اند که طی آن شاه در اوضاع و احوال مهم‌تر در مناطق کم‌ارتفاع می‌مانده حتی اگر درجه حرارت تابستانی در اوج خود می‌بوده است. کمبوجیه سال‌های طولانی و تا پایان زندگی مصر را مرکز پادشاهی خود و شهر ممفیس را یگانه پایتخت خویش قرار داد. اگر آملی کورت (۱۹۸۸)،

* در ترجمه فارسی *حیات مردان نامی* این داستان در فصل ۲۴ آمده و ترجمه نیز معنای متفاوتی دارد.

ص ۱۲۹) حق داشته باشد، داریوش یکم از ۲۲ دسامبر ۵۲۲ تا ژوئن ۵۲۱ در بابل به سر برده است. حال آنکه برعکس و در بحران پایانی، داریوش سوم مجبور شد در سال ۳۳۱/۳۳۰ زمستان را نیز در اکباتان بگذراند.

II. الف ۳-۵-۲. باید بپذیریم که (الف) سنت دو روایت (آنتائوس، گزنفون) در اختیار ما می‌گذارد که به گونه‌هایی متفاوت بازتاب متون یونانی دیگر هستند، (ب) یکی از آنها (گزنفون) ممکن است عملاً جامه روایت سومی را به تن داشته باشد که از لحاظ اشاره به چهار محل شبیه به روایت آنتائوس است، اما از لحاظ ترتیب و سامان‌بندی این مکان‌ها به کلی با آن تفاوت دارد، و (ج) مدارکی که تاکنون بررسی شدند هیچ‌یک دلیل ناگزیری برای ترجیح یک روایت به دیگری را در اختیار ما قرار نمی‌دهند، گو اینکه ما را درباره تعیین اندازه توسط گزنفون سرشار از تردید بر جای می‌گذارند.

II. ب. مدارک ادبی دیگر خارج از بایگانی تخت جمشید

II. ب. ۱. اکباتان در تابستان

II. ب. ۱-۱. کوروش پس از تسخیر سارد به اکباتان بازگشت.^{۱۶} چون محاصره و فروگشودن سارد ظاهراً در فصل نامرسوم عملیات نظامی رخ داده بود، کوروش هنگامی رهسپار مشرق شد که زمستان پایان یافته بود و فرمان داد تا در اکباتان کاخی تابستانی برایش بسازند. انتخابی که پرمعنا بود، ولو آنکه در زمان او فقط اکباتان و پاسارگاد را در اختیار داشت.

II. ب. ۱-۲. هرودوت (IX، ۱۰۸) می‌نویسد که خشایارشا در یا پس از زمستان ۴۷۹/۸ از سارد به شوش برگشت، حال آنکه دیودوروس سیسیلی (۱۱، ۳۶، ۷) تاریخ بازگشت او به اکباتان را پس از شکست پلاته/موکاله ذکر می‌کند.^{۱۷} روایت دیودوروس کمتر مورد انتظار است و ممکن است با این فرض ارتباط داشته که خشایارشا زمستان

16. Hdt. 1.153. Polyaeon 7.6.4 has Cyrus set off, with Croesus, for Babylon.

۱۷. دوره [ساخت کاخ یا قلعه] کلاننای (گزنفون، آناپاسیس I، ۲، ۹) می‌تواند احتمالاً زودتر رخ داده باشد. آربین (آناپاسیس ۷، ۱۷، ۲) آن را مربوط به زمان تخریب معابد بابل می‌داند، اما نه لزوماً بی‌درنگ پس از بازگشت شاه به شرق. شاید داستانی که پائوسانیاس می‌گوید (۱، ۱۶، ۳) (خشایارشا تندیس آپولوی برانکیده را به اکباتان برد) نیز به این موضوع ربط داشته باشد.

سال ۴۷۹/۸ را در غرب آناتولی سپری کرده و آنگاه رهسپار اقامتگاه تابستانی شده است. این طرح کمی شبیه به طرح "۲ ب ۱-۱" است.

II. ب ۱-۳. به نوشته افوروس (70 F208) اردشیر [دوم] نیروهایش را در اکباتان گردآورد تا آماده مقاومت در برابر کوروش [کوچک] شود. به دشواری می‌توان دانست که منبع افوروس در این باره تا چه اندازه موثق بوده است، اما به هر حال روند آمادگی نظامی احتمالاً تا پیش از اواخر زمستان یا اوایل بهار ۴۰۱ آغاز نشده^{۱۸} و روایت مربوط به اکباتان می‌تواند منطقی و درست باشد: محاسبات اردشیر ممکن است چنین بوده: (الف) او توانایی رویارویی با تهدید فوری را ندارد تا عملاً از غرب به سوی کوروش بشتابد، (ب) بنابراین کوروش به بین‌النهرین می‌رسد اما درست پیش از اوج گرمای تابستان، (ج) هیچ سپاهی از شرق بین‌النهرین توانایی مقابله با او در اقامتگاه تابستانی یا هر جای دیگری را نداشته است، (د) پس کوروش به صلاح خود دیده و این را امتیازی تلقی می‌کرده که نیروی خود را در مراکز فلات امپراتوری به نمایش بگذارد. البته نکات مبهم چندی وجود دارد (بر سر سربازان بین‌النهرینی چه آمد؟ سربازان مصری از کجا آمده بودند؟)، و نیز باید به یاد داشته باشیم که در پلوتارک (اردشیر، ۷) روایت متفاوتی نقل شده و آن در جایی است که اردشیر در پارس انتظار برادرش را می‌کشد، اما تیریباز اصرار می‌ورزد که نباید بابل و ماد و شوش را رها کرد و در پارس کمین گرفت بلکه باید حالتی تهاجمی داشته باشیم. ساختن داستانی هم‌بافت و منسجم با داده‌های زیر امکان دارد: اردشیر اخبار مربوط به حمله کوروش را در بابل (زمستان) دریافت می‌کند، نخست به تخت‌جمشید می‌رود (زمستان/بهار)، آنگاه به خود می‌آید و اوضاع را سامان می‌دهد، و فرمان‌هایی به نیروهای مسلح و ارتش‌های سایر نقاط می‌فرستد و سپس رهسپار اکباتان می‌شود و به انتظار رخدادها می‌نشیند. این داستان با روایت آتئاتوس (که توقف در تخت‌جمشید در پاییز رخ می‌دهد) مغایرت دارد، اما با طرح بازسازی‌شده "۲ الف ۳-۴-۴" سازگار است.

---

۱۸. نک. گزنفون، آناباسیس، I، ۲، ۴، آوردن نیروهای بزرگ تقویتی توسط اردشیر از "شوش" به "اکباتان" (گزنفون، همان، II، ۴، ۲۵) - گرچه شاید از مناطق دوردست - با ضرب‌الاجل و زمان کوتاهی که وجود داشت سازگار است.

II. ب ۱-۴. اسکندر در زمستان ۳۲۵/۴ به پاسارگاد رسید و از آنجا رهسپار شوش، اویس و اکباتان شد.^{۱۹} تاریخ‌گذاری این سفر مطمئن نیست، ولی ما می‌توانیم با اطمینان آن را به‌عنوان نمونه‌ای از استفاده از اکباتان از سوی اسکندر به‌عنوان اقامتگاه تابستانی تفسیر کنیم.^{۲۰}

II. ب ۲. شوش در زمستان یا اوایل بهار

II. ب ۲-۱. کتزیاس گزارش می‌دهد که ((FGrH 688 F16(66)) پارسیاتیس سر و دست‌های کوروش را برداشت و آنها را به خاک سپرد و آنگاه به شوش رفت. پیداست که این سفر پس از رخداد کوناکسا بوده (که احتمالاً در ماه سپتامبر رخ داده است)، افزون بر این که باید میانجی‌گری پارسیاتیس به سود کلئارخوس پس از بازداشت وی و حرکت به سوی بابل را نیز در نظر داشته باشیم (کتزیاس FGGrH 688 F27). این بازداشت در کنار رود زاب و ۳۲ روز پس از واقعه کوناکسا رخ داد، و بی‌گمان دوره چند روزه‌ای هم باید پیش از رسیدن کلئارخوس به بابل سپری شده باشد. بنابراین پیداست که پارسیاتیس در زمستان عازم شوش شده است.

II. ب ۲-۲. هرودوت در بخش‌های گوناگون کتاب خود اصرار دارد که شوش اقامتگاه "زمستانی" شاه و دربار بوده است، و اگر آغاز زمستان ماه اکتبر (مهر) می‌بوده،^{۲۱} و این که تقریباً کلیه تاریخ‌های تقویمی ذکر شده در اسفار نحμία و استر شوش را اقامتگاه زمستانی یا اوایل بهار ذکر می‌کنند.^{۲۲}

۱۹. آرین، آناپامیس ۷، ۴ (شوش)، ۷، ۷ (اویس)، ۷، ۱۴-۱۳ (اکباتان). برانت (۱۹۸۳ ص ۲۱۱) تاریخ دیدار از شوش را اواخر مارس می‌داند. دیودوروس (۱۷، ۱۱۰) روایت متفاوتی از این سفر نقل می‌کند (اسکندر از شوش به اکباتان می‌رود و اویس حذف می‌شود).

۲۰. اسکندر تجربه‌ای را که آزموده بود تکرار نکرد. او پس از ماندن در اکباتان تا پایان تابستان و کمی بعد از آن و یک لشکرکشی زمستانی علیه کاسی‌ها (نک. پانوش ۴) در ماه آوریل به بابل رفت (برانت ۱۹۸۳، ص ۵۰۰) و در ماه ژوئن در آنجا درگذشت. حدود چهارصد سال بعد، بلاش اشکانی در پایان ماجرای اصلی سال ۶۳ میلادی در اکباتان است (تاکیتوس، سالنامه‌ها ۳۱، ۱۵). تاریخ رخدادهای سیاسی درست قبل از آن، "پایان سال ۶۳" یا "بخش پایانی سال ۶۳" توسط گریفین (۱۹۸۴، صص ۲۲۷، ۲۲۳) تعیین شده است. یگانه چیزی که قطعاً می‌دانیم، زمان سپری شده از اوایل بهار است (۱۵، ۲۴، ۱) که طی آن یک لژیون رومی از پانونیا عازم آناتولی شرقی می‌شود (۲۰۶، ۷ و ۲۵، ۵) و نیز برنامه‌ریزی برای یک لشکرکشی (هرچند ناکام) به ناحیه فرات. بی‌گمان اکنون اواخر "تابستان" بوده است.

۲۱. هرودوت (VIII، ۵۴ و ۹۹) می‌نویسد پیک‌های رساننده اخبار تسخیر آتن و جنگ سالامیس حتی با تندروترین پیک حدود یک ماه طول می‌کشد تا به مقصد [شوش] برسد. در III، ۱۴۰ می‌گوید: اولین ←

II. ب ۳. بابل در زمستان یا اوایل بهار

II. ب ۳-۱. کونون در زمستان ۳۹۵/۴ در بابل به حضور اردشیر دوم رسید.^{۲۳}

II. ب ۳-۲. یک دهه قبل داریوش دوم در بابل بیمار شد و در بستر مرگ افتاد. چون او بین ۱۷ سپتامبر ۴۰۵ و ۱۰ آوریل ۴۰۴ مرده است، احتمال منطقی دارد که او طی اقامت زمستانی در آن شهر بیمار شده و همانجا نیز در گذشته باشد.^{۲۴}

II. ب ۳-۳. در خاریتون (6.8.6) می‌خوانیم که شاه خوشبختانه در بابل بود نه در باکترا یا اکباتان و بنابراین توانست به سرعت به شورشیان سوزیه حمله‌ور شود. یگانه شاخص فصلی در داستان خاریتون قسمت 3.5.1 است (خائراس در بهار از سیراکوز به راه می‌افتد) و این احتمالاً سازگاری دارد با چارچوب ماجرای کنونی که در زمستان یا اوایل بهار بوده است.^{۲۵}

II. ب ۳-۴. کتزیاس می‌گوید ((688 F13 (26)) خشایارشا پس از ماجرای گور بلیتاراس از بابل به اکباتان رفت. در اینجا فصل مشخص نشده است، اما چنین مسافرتی با روایت آتناوس تطبیق می‌کند.

→ دیدارکننده از شاه جدید در زمستان ۵۲۲/۱ رسید. و در VI، ۳۰ می‌نویسد: هیستایوس احتمالاً در ۴۹۴ مرد و بنابراین سر او باید در اوایل زمستان به شوش رسیده باشد. در ۷، ۳۲ می‌نویسد آرتافرن احتمالاً در زمستان و قبل از لشکرکشی علیه اهالی ناکسوس با داریوش مشورت کرده‌است.

۲۲. نجمیا در ماه "کیسلو" (ماه نهم = نوامبر - دسامبر) در سال بیستم (پادشاهی اردشیر؟) ساقی یا شراب‌دار شاه ایران در "دارالسلطنه شوش" بوده و باز در ماه نیشان (ماه یکم = مارس - آوریل) سال ۲۱ اردشیر همین شغل را در دربار داشته‌است (نجمیا ۱، ۱ و ۱، ۲). استر را در ماه دهم سال هفتم (دسامبر - ژانویه ۴۷۹) سلطنت اخشورش [اردشیر] در قصر ملوکانه به حضور شاه برده‌اند (استر، ۲، ۱۶)؛ فرمان نابودی یهودیان (همان، ۳، ۷ به بعد) در ماه نیشان (ماه یکم) سال ۱۲ (مارس - آوریل ۴۷۴) قرار بوده در شوش صادر شود و شاه از قرار معلوم در شوش بوده است، و "در روز ۱۳ ماه ۱۲ که ماه آذار باشد (فوریه - مارس ۴۷۳) هنگامی که نزدیک شد که حکم و فرمان پادشاه را جاری سازند." (همان، ۹، ۱). یگانه ناهماهنگی، تاریخ صدور لغو فرمان در ۲۳ سیوان (ماه ۳) همان سال (ژوئن ۴۷۴) است.

۲۳. دیودوروس سیسیلی ۱۴، ۸۱

۲۴. نک. کتزیاس 16 FG rH 688 F. اردشیر کمی پس از مرگ پدر رهسپار پاسارگاد شد تا en persais [در پارس] به دست موبدان تاج‌گذاری کند (پلوتارک، اردشیر ۲). این با مرگ داریوش دوم در بین‌النهرین سازگار است.

۲۵. باکترا [باختر] گزینه احتمالی اقامت زمستانی (نک. دیون ۱، ۶) و اکباتان اقامتگاه مناسب برای فصل بدیل آن است.

II. ب ۴. نامطمئن

II. ب ۴-۱. خشایارشا درست پیش از مرگ در اوت ۴۶۵ از بابل به پارس رفت (کتزیاس (32) FGrH 688 F13). این احتمالاً نشان می‌دهد که شاه در تابستان ۴۶۵ در بین‌النهرین یا سوسیان [خوزستان] نبوده است. معنای تلویحی مثبت این سخن چندان مسلم نیست. دو امکان وجود دارد: (۱) منظور از واژه persai [پارس] پرسپولیس / پرسه است،^{۲۶} و در آن صورت نه با آتناوس سازگار است (که تخت جمشید را پس از اکباتان قرار می‌دهد) و نه با گزنفون (که اشاره‌ای به تخت جمشید و پارس ندارد) و نه با هیچ منبع دیگری. (۲) رشته معانی eis persas شاید گسترده‌تر باشد. دینون FGrH 690 F19 (درباره رفتن آنتالکیداس "به پارس" [eis persas] و بودن "در پارس" [en persais]) احتمالاً حاکی از آن است که منظور از پارس معنای سیاسی کلی آن بوده است. شاید می‌توانسته به معنای Persia یعنی کل "فلات ایران" باشد. اگر چنین بوده، در آن صورت اشاره کتزیاس (32) F13 می‌توانسته به اکباتان باشد و کل مطلب سازگار با آتناوس است. روایت متفاوتی با همین مشکل در مورد داریوش پیش می‌آید که (تا جایی که می‌دانیم) در نوامبر ۴۸۶ "در پارس" [en persais] درگذشته است. قاعدتاً باید انتظار داشته باشیم که او در چنین تاریخی که اوایل زمستان است در شوش یا بابل بوده باشد، اما این برداشت با هرگونه درک منطقی عبارت ناسازگار است. او احتمالاً در اکباتان یا در تخت جمشید بیمار شده و تا زمان مرگ در همانجا مانده است. نکته کمتر مشکل ساز اما از لحاظ فنی مبهم، مرگ اردشیر یکم بین ۲۴ دسامبر ۴۲۴ و ۱۳ فوریه ۴۲۳ است. جسد او را (همانند دو جانشین کوتاه عمر و نگون‌بختش خشایارشا و داماسپیا) ناچار شده‌اند به پارس ببرند (کتزیاس [44] FGrH 688 F 15). از قرار معلوم اردشیر و خشایارشای دوم در بین‌النهرین^{۲۷} یا در تخت جمشید نمرده‌اند (عبارت کتزیاس را در اینجا باید مرجع تلقی کرد، چون گورهای سلطنتی در اینجا قرار دارد). بنابراین ما می‌مانیم با شوش یا اکباتان - یا هر محل کاملاً متفاوت دیگر. اگر مرگ آنها در یکی از پایتخت‌ها بوده بی‌گمان احتمال شوش از همه بیشتر است چون مرگ در زمستان رخ داده است.

26. Plut. Art. 7, Ctes FGrH 688 FF15(44), 36, Berossus FGrH 680 F11. Ar.De Mir. Ausc. 838A, Plut. fr.214.

۲۷. استالپر ۱۹۸۵، ص ۱۲۲. خشایارشا و سوگدیانوس در بابلیه به رسمیت شناخته نشدند.

II. ب ۴-۲. مذاکرات صلح سال ۳۶۸/۷ در زمستان انجام شد. پلوتارک در اردشیر (۲۲) از دبیری موسوم به بلوریس سخن می‌گوید، اما این را به دشواری بتوان دلیلی بر انجام گفتگوها در بابل یا بابلیه تلقی کرد. آنتیوخوس آرکادی ادعا می‌کند که درخت چنار زرین را دیده است (گزنفون، هلنیکا، ۷، ۱، ۳۳). خواننده هرودوت (۲۷، VII) احتمالاً خواهد پنداشت که این چنار در شوش بوده است (تلا اینچا هرودوت شوش را پایتخت دانسته است)، اما این شاید پندار نادرستی باشد زیرا به احتمال بسیار این درخت زرین را با شاه حرکت می‌داده‌اند.

II. ب ۴-۳. مدارک این بخش به‌طور مشخص سازگار با آتناثوس هستند (نک. ۲ ب ۳-۴ و ۴-۱). اما هیچ‌یک از آنها بی‌مشکل نیستند، و حداکثر چیزی که می‌توانیم بگوئیم آن است که اکباتان را به‌عنوان اقامتگاه تابستانی تأیید می‌کنند، و نیز بابل و شوش را به‌عنوان اقامتگاه زمستانی (با برداشت گسترده از این واژه) ولی هیچ‌پرتو روشن‌کننده‌ای بر ترتیب و سامان دیدار از این دو محل در هر سال نمی‌افکنند. نزدیک‌ترین دیدگاه به واقعیت مسافرت پارسیساتیس است از بابل به شوش در پاییز/ زمستان سال ۴۰۱ که با روایت گزنفون مطابقت دارد، اما با توجه به رویدادهای نظامی در تابستان ۴۰۱ در بابلیه، این را آشکارا باید مورد ویژه‌ای انگاشت.

II. ج. اسناد مستند دیگر خارج از بایگانی بارویی تخت‌جمشید

II. ج ۱. شوش در اواخر زمستان

پنج متن از بایگانی موراشو در شوش به‌دست آمده که چهارتای آنها گروه منسجمی از ۱۰ فوریه تا ۱۵ مارس ۴۱۷ را تشکیل می‌دهند^{۲۸} و پنجمی (PBS 2/1 113) درست مربوط به یک سال قبل و ۱۹ مارس ۴۱۸ است. استالپر (۱۹۹۲) عقیده دارد که کارکنان و بازرگانان مربوط به این شرکت در شوش بوده‌اند چون شاه در آنجا اقامت داشته است.^{۲۹} البته این اندیشه‌گیری است، گرچه شاید تا اندازه‌ای به علت روش کمتر

28. PBS 2/1 126, 100+ (as edited in Stolper 1992), Ni.2674, PBS 2/1 128.

۲۹. متن دیگری از شوش (موزه لوور Sb 9385) بخشی از یک مجموعه مرتبط به هم است (استالپر، ۱۹۹۲ ص ۷۰)، که همراه با Sb 9078 (نک. ژوانس، ۱۹۸۴ ص ۷۱ به بعد، روت، ۱۹۸۹ ص ۱۰۸ به بعد و پانویس‌های ۳۴ و ۳۵) نویددهنده به نظر می‌رسد. اما اقلام مربوط به عقده‌های زناشویی تاریخ‌گذاری نشده‌ای هستند بانام‌های مصری؛ و وجود یک مهر ساخت یونان بر یکی از آن‌ها، ژوانس ←

سامان یافته آن نسبت به خط مشابه استدلال در متون جاهای دیگر تضعیف می‌گردد (نک. ج ۲-۳).

II. ج ۲. تخت جمشید در بهار و زمستان

زادوک (۱۹۷۶) و استالیر (۱۹۸۴، ص ۳۰۶ به بعد) توجه را به برخی متون تهیه‌شده در "مات‌زیش" جلب کردند.^{۳۰} بار دیگر اظهارنظر شده است که این سوداگران در دربار سلطنتی گردآمده بوده‌اند. ماه‌های ارائه‌شده عبارتند از: I (اسمردیس ۵ = کمبوجیه ۸)، II (کمبوجیه ۶)، VIII (کمبوجیه ۴ و کمبوجیه ۷)، IX (کمبوجیه ۷)، X (کمبوجیه ۷)، XII؟ (کمبوجیه ۹۷) یعنی مارس/آوریل - آوریل/مه، اکتبر/نوامبر - دسامبر/ژانویه و شاید فوریه/مارس^{۳۱}. ماه‌های تابستانی، چنان‌که پیش می‌آید، غایب‌اند، اما به دشواری می‌توان دانست که برای هریک از اینها چه وزنی می‌توان قائل شد، به‌ویژه با توجه به این‌که خود کمبوجیه پس از چهارمین سال سلطنت مسلماً در پارس نبوده است.

→ را واداشته که تاریخ آنها را مربوط به بعد از اسکان یونانیان در شرق بدانند. در UET 4.48 (۴/ اردشیر دوم ۶)، ۴۹ (۱۲/ اردشیر ۶) گفته می‌شود:

baru ša ereb šarri ana šušān یعنی "bāru ی ورود شاه به شوش" (که در اینجا bāru یا اشاره‌ای است به پرداخت‌های مالیاتی یا انجام خدمات اجباری). ژوئانس احتمالاً (۱۹۹۰ ص ۱۸۳) براساس اینها بوده که در سخن از جمع‌آوری آذوقه در اطراف شهر "اور" می‌گوید: "وقتی شاه می‌آمد تا در مقرهای تابستانی خود در شوش مستقر شود" (نک. ص ۱۷۶). ژوئانس "اور" را سر راه بابل به شوش می‌داند. متأسفانه متون بادقت و به‌درستی تاریخ‌گذاری نشده‌اند و هیچ دلیل آشکاری نداریم تا فرض کنیم در شوش اقامتگاه‌های "تابستانی" وجود داشته‌است. ژوئانس همچنین فکر می‌کند که متون بسیجی شهر اوروک - نک. به‌ویژه لوتس 9/3 269f، استالیر، ۱۹۸۵ شماره ۱۱۷ (بی‌تاریخ) - انسان را به این اندیشه وامی‌دارد که در آنجا سپاهیان شاهی وجود داشته‌اند که به آسانی می‌توانسته‌اند به شوش برسند.

۳۰. کمبوجیه ۲۵۱ (VIII 5) کمبوجیه ۴، ۳۰۹ (II 15) کمبوجیه ۶، ۳۱۰ (II 16) کمبوجیه ۶، IX 1۳۸۴ کمبوجیه ۷، OECT 10.131=388 (XII کمبوجیه ۷)؛ هکر، گیسن (VIII 26) کمبوجیه ۷: ZA 61: 18) 255: XII؟ کمبوجیه ۷؟؛ هراتیکا 8: 134 (X 17) کمبوجیه ۷؛ گراتزیانی ۱۹۹۱: شماره ۶ (۱۹) اسمردیس ۱؛ TCL 9.85 (بدون تاریخ). همه اینها متون حواله خرید برده هستند، غیر از گیسن، گراتزیانی 6 و ZA 61 که به وام مربوط می‌شوند.

۳۱. متن مفروض از XII ۱۸ کمبوجیه ۷ مربوط به چهار روز پس از قیام بردیا است که بایستی زمینه‌ای برای ایجاد تردید باشد. بردیا در "پانیشیانووادا (آراکادری) که طبعاً فرض شده جایی در پارس بوده در ۱۱ مارس ۵۲۲ خود را شاه اعلام کرد، اما این چندان سودی برای بحث ما ندارد.

II. ج ۳. اکباتان در پاییز / اوایل زمستان

II ج ۳-۱. استالپر (۱۹۹۱) متذکر می‌شود که سه متن در اکباتان در ماه سپتامبر یا اواخر اکتبر تهیه شده‌اند.^{۳۲} او این بار عقیده دارد که هنگامی که دربار در حال حرکت به سوی بندر بعدی ملاقات بوده است (که به نظر استالپر بابل بوده) این متون نوشته شده بوده‌اند، حال آنکه بازرگانان در اکباتان مانده‌اند تا به دادوستدهای کوچک بی‌پایان خود برسند.^{۳۳}

II ج ۳-۲. بردیا در ۲۹ سپتامبر ۵۲۲ در دژ "سیکایا اووتی" در شهر "نسیاسیه" (ماد) کشته شده است (کتیبه بیستون، ستون ۱، بند ۱۳). این را گاه بازتاب اقامت تابستانی "عادی" در اکباتان دانسته‌اند، اما این تاریخ ۲۹ سپتامبر [یا به قول داریوش ده روز از مهر گذشته] کمی دیر است. شاید شاه باز در حال حرکت بوده که حریفان او را یافته‌اند.

II. ج ۴. بابل در زمستان

II ج ۴-۱. سه متن مربوط به تهیه مواد غذایی یا خوراک شاه در کاخ آبانو در ماه هشتم سال دوم سلطنت کمبوجیه مسلماً نمایانگر حضور او در بابلیه در اکتبر - نوامبر سال ۵۲۸ است.^{۳۴}

32. YBC 11607 (3.9.416); Cyr.60 (27.9.537); JCS 28: 40, no.28 (29.10.491).

۳۳. لوحه کوروش 227(11.5.533) در یک "محل نامعلوم در غرب ایران" تهیه شده، اما گزارشی است از یک وام که سریعاً می‌بایست به شعبه شرکت اگیبی در اکباتان بازپرداخت می‌شده است. هیچ نتیجه‌گیری استواری به دست نمی‌آید، گو این‌که بازپرداخت بی‌گمان در سفر تابستان آینده دربار به اکباتان انجام خواهد شد. متون دیگری که مفروض است در ایران نوشته شده‌اند عبارتند از: کوروش ۲۹ و کوروش ۳۷=BA 3.396 (نوشته شده در "اورزومتانو" در 26.ii. cyrus 5/6 May).

34. Pohl 1.67 و C₂CCI 2.120, YBT 7.123

متون دارای تاریخ‌های 28 VII، 12 VIII و 25VIII هستند، اما تاریخ‌های تحویل عبارتند از: 28 VIII و 30 VIII. نک. سان‌نیکولو، ۱۹۴۹ و آملی‌کورت، ۱۹۸۸ص ۱۲۸. چنان‌که از دستورهای مستقیم "گوبارو"ی فرماندار پیداست، مأموران این کار کارمندان "انانا"ی مهم هستند. دو متن دیگر مربوط به "آبانو" چندان سودمند نمی‌نمایند. YBT 7.129 (که در تاریخ ۱۱، III از سال دوم کمبوجیه نوشته شده [کمبوجیه ۲])، اما اشاره‌ای دارد به IV.1 کمبوجیه ۲ [= سال دوم کمبوجیه])، مربوط است به تحویل مشروب الکلی به کاخ سلطنتی در آبانو. YBT 7.86 مربوط به سال ۵۳۱/ (سال هشتم کوروش) است، اما ماه روشن نیست. ظاهراً در این موارد نباید درباره حضور شاه اندیشید و فرضی را مطرح کرد. البته همین نکته در مورد زمانی که POWs گرفته شده توسط اردشیر سوم از شهر صیدون وارد کاخ شاه در ←

II ج ۴-۲. کمبوجیه در "نوروز" سال ۵۳۸ / ۷ به عنوان نایب السلطنه در بابل بود (رویداد نامه نبونید = ABC no.7)، و ذکر شده که داریوش دوم در روز چهارم ماه یازدهم acc [= جلوس] (یعنی فوریه سال ۴۲۳) در بابل بوده است. البته شرایط هر دو متن از لحاظ سیاسی حساس است.

II ج ۴-۳. نام "آرتیم" پرستار دختر شاه، در سندی از "بیت ساحیران" (محلی ناشناخته: زادوک، ۱۹۸۵ ص ۱۰۳) ذکر شده است که تاریخ آن سال جلوس خشایارشا بر تخت است و بنابراین بین نوامبر ۴۸۶ و مارس ۴۸۵ نوشته شده است (گراتزیانی، ۱۹۸۶ پانوش ۸). استالپر (۱۹۹۴ ص ۲۳۷، پانوش ۸) احتمال می دهد که شاه در بابلیه حضور داشته است. بار دیگر (نک. ج ۲-۴) شرایط سیاسی بی گمان حساس بوده است.

II ج ۴-۴. سه متن ناقص بررسی شده توسط زاکس و هونگر (۱۹۸۸) احتمالاً نمایانگر حضور شاه در بابل در ماه های آغازین، میانی و پایانی زمستان هستند.^{۳۵}

II ج ۵.

بار دیگر مجموعه مدارک چندان روشنگر وضع نیستند. چگونه می توان به راستی وزنی برای این امر قائل شد که از سویی تاریخ های آغاز زمستان در ۲ ج ۴-۱ و اواخر زمستان در ۲ ج ۱ با روایت گزنفون و روایت بازسازی شده "۲ الف ۳-۳-۴" سازگاری دارند ولی با روایت آنتائوس مطابقت ندارند؟ البته مدارک فرضی یا شناخته شده در مورد استفاده از تخت جمشید در زمان هایی متفاوت از سال از لحاظ دو الگوی متفاوتی

→ بابل در ماه اوت سال ۳۴۵ می شود، صادق است (یعنی روزهای ۱۳ و ۱۶ از ماه هفتم سال ۱۴ سلطنت اردشیر).

۳۵. (۱) لوحه شماره ۳۷۸: روز ۱۲ ماه ۸ سال ۲۶ پادشاهی اردشیر (= سال ۳۷۹/۸). متن آسیب دیده و فقط جمله "دوازدهمین، شاه و ولیعهد (؟) [...] "قابل خواندن است. (۲) لوحه شماره ۳۴۶: ماه ۱۱ در سال ۳۴۷/۶: "در این ماه از سال هفتم فرمانروایی ... بابل ... به فرمان ... انجام داد ... وارد بابل شد و ... بابل را برای رفتن به شوش ترک کرد. این ماه از دهمین ... فرمان سلطنتی درباره [...]". (۳) لوحه شماره ۳۶۸: روز ۷ از ماه ۱ سال ۳۶ اردشیر: "سطح رودخانه [...] دو زراع و ۸ انگشت. / [...] سپاهانش را گردآورد و به جنگ در سرزمین رازائوندو [رفت]" (به نظر استالپر ۱۹۹۴ این سرزمین ماد بوده است، اما بنگرید به مقاله وان در اسپک در همین جلد). (۴) متن شماره ۳۴۶: درباره ماه دوم سال ۳۶۷/۶ می نویسد "این ماه ... [سپاهیان شاه علیه سپاهیان [...]] کوه میان رودها و [...] جنگیدند، و [...] بین رودها کشته شدند. در این ماه ... [معبد] از اگیل به فرمان شاه به ... [رفت. در روز ۱۹ این ماه، مدیر [...] در شوش به حکومت [...] در روز ۲۵ تاتانو، رئیس [...] پس در این زمان نباید فرض کنیم که شاه در بابل بوده است.

که قبلاً بررسی کردیم (آنتائوس و طرح "بازسازی شده" ۲ الف ۳-۳-۴) که شاه در پاییز و بهار از تخت جمشید دیدار می کرده است جالب هستند. اما به هرروی، همین نمایانگر آن است که جای شگفتی هم ندارد. که هیچ یک از الگوها استوارانه پذیرفتنی نیستند.

III. مدارک بایگانی بارویی تخت جمشید

III. ۱. توصیف مدارک

III. ۱-۱. با آنکه بایگانی بارویی از یک کاخ سلطنتی به دست آمده‌اند، اما از بسیاری جنبه‌ها یک بایگانی سلطنتی محسوب نمی‌شوند. شمار قابل ملاحظه‌ای از گِل‌نشته‌ها را می‌توان با کیفیت "سلطنتی" تلقی کرد^{۳۶}. اما حتی در این موارد، اسناد را نمی‌توان به‌طور کلی و از لحاظ آماری در درجه اول اسناد مربوط یا مستقیماً روشننگری درباره داریوش شاه تلقی کرد. این لزوماً از جمله چیزهایی است که به مدارک مربوط به محل شاه ارتباط پیدا می‌کند.

۳۶. جانوران: گوسفند (PF 1442)، قاطر (PF 1793)، اسب (PF1669, S1 907, S1-1054, S2-1508)، شتر (PF 1787). آدم‌ها: دختر (PFa 5)، چوپانان (PF 2070:18 f)، کارگران یا دیگر سهمیه‌گیران (M) (Fort.5466, PF 1127, PF 1211, PF 1946: 73f, PF- NN 1747)، راهنمایان نخبه (1444). مواد غذایی: شراب (PF- NN 2279)، غله (PF 1792؛ متون C1 در جاهای مختلف)، میوه‌ها (مثلاً PF- NN 2018, PF 1460, PF - NN 418, PF 2018). جاها: چراگاه (PF- NN 525)، آغل (PF- NN 2465) Uilhi (PF- NN 2355:13, PF 543) zillimin, (PF 729) annumana, (PF 2071: 8f) hamiyān, در Kamenuš (PF2001) Ukbeyataš Sunkinama [= تأمین خوراک سلطنتی]: PF 391, PF 396؛ مستقرد Parnamatiš (PF 48-49) zila -Umpan, (PF 388) Liduma, (PF 389, PF 392, PF 393, PF 2016) Kurdušum, (PF 390) Tandari (PF 116, PF 124, PF 394-5), (PF 428) Sumarakše. انبار سلطنتی [HAR.lg یا kanti]: PF 133, PF 533, PF 650, hut hut سلطنتی: (Fort. 6575 (A), PF 26, PF 379-386, PF 1796, PF-NN 13, PFa 31, PF-NN 11 و 19؛ مستقرد مثلاً تخت جمشید (PF 2-4, PF 30-32, PF 53, PF 430, PF 1797, PF 1940, PF 1943, PF 1946: 81, PF 1946: 7, PF 1966, PF 1993) Hadaran, (PF 15f), (PF 1966:8) Baduziratiš, (PF 1993:4) Hištiyanuš, (PF 387) Hidan, (PF 1796) Raduma, (PF 42) Bašrakada, (PF 25) Maratamkaš, (PF =46) Parnamatiš, (PF 51-52) Uzikurraš, اشاره صریح به فرمان‌های سلطنتی: PF 1795 (سهمیه‌ها برای Irtašduna), PF 1856 (مردان بابلی)، 3562. Fort. PF 1620 (تهیه شراب)، بومن ۹۵ (سهمیه‌ها)، PTT 4-8 (پرداخت‌های نقره). مالیات سلطنتی: PF 2025-21. سهمیه‌های سلطنتی (یعنی از شاه): PF 753, PF nn 556. کالاهای تحویلی شاه (PF- NN 393)، امانت نهاده شده برای شاه (PF- NN 1475)، اختصاصی از سوی شاه (PF- NN 516). نامه‌هایی که غالباً با این فرمول آغاز می‌شوند "باشد که خداوند و شاه širi شوند" (مثلاً PF- NN 394, PF 702, PF 1857-8, PF 2070).

III. ۱-۲. اصولاً بهترین مدارک، گفته‌های صریح هستند.

III. ۱-۲-۱. یک منبع بالقوه مهم و اساسی اما بحث برانگیز از این‌گونه گفته‌های صریح، متون "J" است. در این متون گزارش می‌شود که فلان چیز "به خاطر شاه" یا "در حضور شاه" یا یک شخصیت سلطنتی توزیع شده است. نظر اولیه هالوک (۱۹۶۹ ص ۲۴) آن بود که این‌گونه متون نمایانگر حضور شاه در محل ذکر شده است. گریسون (۱۹۹۱ ص ۵ و ۱۹۹۶ ص ۲۴) هنوز در بررسی و کندوکاو این اندیشه است و عقیده دارد که این متون گزارشگر کالاهایی هستند که طی مسافرت‌های شاه مصرف می‌شده است. با این حال هالوک بعدها در نامه‌ای به پروفسور لوئیس (۱۴/۱۲/۱۹۷۹) نظر خود را تغییر داد بی‌آنکه البته دلیلی بیاورد. پروفسور لوئیس با استناد به لوحه PF 710 که اشاره دارد به تغذیه گاوهایی که به شاه تقدیم شده بوده‌اند، عملاً به این نتیجه رسید که اگر "تقدیم کردن به خاطر شاه" از لحاظ نظری عملی کافی برای زنده ماندن گاوها بوده است، دلیل چندانی نیست که باور کنیم حضور شاه کمتر از این جنبه نظری دارد.^{۳۷} با این همه، هر تصمیم و نظری که درباره این موضوع داشته باشیم، برای بررسی ما سود چندانی ندارد، زیرا در متون "J" تقریباً هیچ‌گاه به زمان از لحاظ ماه اشاره‌ای نمی‌شود.^{۳۸} بنابراین، اسناد فوق فقط در صورتی می‌توانستند مفید باشند که مثلاً به حضور شاه در نقطه‌ای از ناحیه بایگانی اشاره کنند، ضمن آنکه مدارک دیگر به حضور دائمی او در جایی دیگر اشاره داشته باشند. این‌گونه امکانات، چنان‌که در جای خود خواهیم گفت (نک. بعد ۱۳۴-۱۳۲) فقط به میزان محدودی پدیدار خواهند شد، اما در غیر آن صورت گو اینکه ماهیت واقعی متون "J" را باید کماکان روشن گردانیم،^{۳۹} اما به هر روی کمک چندانی به ما نمی‌کنند و باید به مدارک دیگری روی آوریم.

۳۷. لازم به ذکر است که PF 710 گرچه توسط هالوک جزء متون "J" قرار داده شده اما در واقع یک متن S1 (سهمیه‌های منظم حیوانی) است که خاطر نشان می‌سازند که حیوانات مورد اشاره به خاطر شاه تقدیم شده‌اند.

۳۸. یک استثناء لوحه PF-NN 1523 است که دریافت‌کننده ملکه "ایرتاشدونا" بوده است: نام هیچ محلی ذکر نشده و سال نیز دقیقاً مشخص نیست ولی می‌توان آن را بین سال‌های ۲۰ تا ۲۸ سلطنت دانست (تاریخ‌ها در PF 710 البته برای ما بی‌ربط هستند چون لوحه 710 جزء متون "J" نیست [نک. پانویشت پیش]).

۳۹. گریسون (۱۹۹۱ و ۱۹۹۶a) معتقد است که ویژگی متون "J" عبارت است از آرایش سیستمی تعداد کمی مهرهای گرانبها و ظهور گهگاهی شمار بسیار زیادی مواد غذایی. (این گفته او در ۱۹۹۱ ص ۲۳ پانویشت ۱۴ که به تعداد ۸ متن J چاپ نشده ارزشمند کم‌بها داده شده است با سخن سال ۱۹۹۶ ص ←

III. ۱-۲-۲. متأسفانه هر جا که به گفته روشن و صریحی درباره محل شاه مربوط می‌شود، آگاهی کاملاً روشنی ارائه نمی‌گردد. برخی از این گفته‌ها در متون مسافرتی از آن نوعی هستند که حجم عظیمی از مدارک غیرمستقیم را تشکیل می‌دهند (گرچه فقط یک بار در یک متن که به مجوز شاه برای مسافرت اشاره دارد به این امر برخورد می‌کنیم: PF-NN 1113) و برخی دیگر از متونی از نوعی متفاوت می‌باشند^{۴۰}، اما اکثر آنها متونی هستند که کمابیش مدارک غیرمستقیم قانع‌کننده و استواری به نظر می‌رسند.

III. ۱-۳. این مدارک غیرمستقیم از متونی به دست می‌آیند که با بیش از ۳۰۰ مسافرت شاهانه یا مسافرت‌هایی که با مجوز مستقیم شاه یا "شهرب" یا در برخی موارد بدون مجوز رسمی و آشکاری انجام گرفته سروکار داریم.^{۴۱} متون اندکی نقل‌قول مجوز

→ ۲۳ پانویست ۲۸ او تناقض دارد که شمار این‌گونه متون را ۴۳ می‌گوید). هرگونه توضیح بعدی درباره متون J باید به این نکات توجه داشته باشد که (۱) این متون هیچ‌گاه عملاً دقت تاریخ‌گذاری‌هایشان بیش از یک سال نیست، (۲) فهرست محل‌های توزیع سال به سال اساساً فرق می‌کنند (از بالای ۶۰ محل فقط ۱۳ محل در بیش از یک سال تکرار شده‌اند)، و (۳) عملاً بیشتر از یک متن J را نمی‌شناسیم که به محل معینی با کالای معینی در سال خاصی مربوط شود. (از حدود ۱۰۵ عملکرد، تنها استثناء دو متن حسابداری با مدخل‌های J مربوط به سال ۱۹ با شماره‌های 1942.1f و 1943.2f هستند [در هادارنا (ناحیه ۱) اما با نام توزیع‌کننده‌های متفاوت] و PF 703 و 704 [در هاریشنو= هارشاننا (ناحیه ۳) اما با مقامات عرضه‌کننده متفاوت]). این مانند وجود مسئولیت سالانه و نوبتی برای عرضه یک کالا برای استفاده شاه و خاندان سلطنتی به نظر می‌رسد، گو این‌که اگر چنین باشد ما برای انتساب اقلام J در هر سال در بایگانی از بخت پرافت و خیزی برخورداریم. در همه سال‌هایی که اقلام مسافرتی وجود ندارند (سال‌های ۲۰ و ۲۸) یا فقط یک بار وجود دارند (سال‌های ۲۳ و ۲۵ و ۲۷) این سال‌ها عملاً آنهایی هستند که مدارک مربوط به آنها یا پیوسته به‌طور مثبت (سال‌های ۲۳ و ۲۷ و ۲۸) اشاره دارند که شاه همه اوقات خود را در شوش یا تخت‌جمشید سپری کرده است یا به‌کلی خاموش‌اند (۲۰ و ۲۵). از سوی دیگر، گرچه بخش اعظم محل‌های J که کُخ جای آنها را تعیین کرده در نواحی ۴ یا ۶ و در امتداد جاده تخت‌جمشید-شوش قرار دارند، اما در حدود ۱۰ تای آنها در ناحیه ۳ (جنوب شرقی تخت‌جمشید) هستند و بسیاری نیز محل‌هایشان شناخته نشده است، و بنابراین برای ربط پدیده به موضوع مسافرت شاهانه بین پایتخت‌ها باید تردید کنیم.

۴۰. آدامارتوکا: (22/-) PF- NN 1225 / آتک: (19/-) 16: PF- NN 2658. هاداران: (21/8) PF 30:8 (مردم در آن‌جا منتظر می‌مانند تا شاه بیاید؛ از لحاظ فنی این تضمین نمی‌کرد که این اتفاق طبق معمول گذشته در ماه ۸ رخ دهد). تخت‌جمشید (27/11) PF- NN 1809. شوش (21/12) PF- NN 1564، (21/12) PF- NN 773+PF NN 1733، (22/1) PF 1787، (22/9) PF- NN 2511، (22/-) PF a (22/-) 22، (23/1) PF- NN 1264، (23/7) PF1486، PF 1491+ غیره (23/10)، (23/-) PF- NN 322، (23/-) PF- NN 325، (23/-) PF- NN 382، (23/-) PF- NN 1113 + PF- NN 1394، (23/-) PF- NN 1081.

۴۱. معنای "اجازه" یا "مجوز" آن است که در متن گفته می‌شود مسافر دارای یک سند مهرشده به‌عنوان "مجوز سفر" (halmi یا miyatukka) است که یا توسط شاه یا شخص دیگری که نام برده-

سلطنتی برای پرداخت سهمیه‌ها محسوب می‌شوند، اما آشکارا مشخص‌کننده یک متن مسافرتی نیستند (مثلاً [72/12] PF- NN 1370، [17/-] PF- NN 2465، [20/-] PF- NN 2665، [22/5] PF- NN 1377، [12/12] PF- NN 1197، [22/-] PF- NN g، [23/10] PF- NN 2564. این‌ها به‌طور کلی سود واقعی ندارند، گو این‌که پروفیسور لوئیس یک جفت مورد خاص را استثناء دانسته است.

III. ۱-۳-۱. متون مسافرتی گزارش‌هایی هستند از پرداخت هزینه‌های خوراک یا نوشابه‌های الکلی به مسافرانی که مقامی رسمی دارند و در این متون اصولاً اطلاعات زیر وجود دارد: (۱) نام یا مقام صادرکننده مجوز سفر، (۲) مبدأ سفر، (۳) مقصد سفر، (۴) نام محلی که در آن خوراک یا مشروب عرضه می‌شود. اطلاعات مربوط به عنوان (۱) وقتی است که "شاه" یا شخص صادرکننده مجوز حضور داشته باشد. در موارد (۲) یا (۴) وضع کاملاً مشخص و سراسر نیست. این عناوین (یا شماره‌های ما) در اصل نمایانگر نام‌های جغرافیایی هستند، اما در (۲) و (۳) [یعنی مبدأ و مقصد سفر-م] گاه "شاه" یا نام شخص رامی‌یابیم، حال آنکه اطلاعات مربوط به شماره (۴) به صورت‌های گوناگونی هستند. برخی متون در واقع نام ایستگاه عرضه‌کننده‌ای هستند که به آنها تعلق دارند، اما رسم رایج چنین نیست. آنچه بیشتر رایج است نام مقام عرضه‌کننده و/یا وجود مهر اوست. بسیاری از این نام‌ها و مهرها کمابیش استوارانه مربوط به جاهای مشخصی هستند، گرچه استثنائاتی نیز وجود دارد.

III. ۱-۳-۲. متون بسیاری هستند که نام صادرکننده مجوز سفر را دارند، اما درباره محل صدور آن خاموش‌اند. بنابراین فرض مهم در سراسر کار آن است که اشخاص صادرکننده مجوز مسافرت در همان محلی بوده‌اند که مسافرت از آنجا آغاز شده است و اطلاعات شماره (۱) در نهایت مربوط به همان موضوع در شماره (۲) است. البته باید درک کنیم که این فرضیه ممکن است آسیب‌پذیر باشد. موقعیت‌هایی هستند که می‌توانیم مطمئن باشیم که فردی از نقطه A به نقطه B با مجوز صادره توسط شخصی

→ شده صادر گشته است. معمولاً این شخص اخیر را شهرب انگاشته‌اند اما چون یکی از صادرکنندگان این مجوزها "پارناکا" بوده که معمولاً نیز او را شهرب پارس ندانسته‌اند در اینجا نباید به ساده‌انگاری پرداخت. در چارچوب بحث کنونی، نکته مهم درباره "شهرب‌ها" طبعاً فرض‌هایی است که درباره محل جغرافیایی آنها می‌توان کرد.

که در نقطه B بوده مسافرت می‌کند، چون این نکته صراحتاً در متن ذکر شده است.^{۴۲} نمی‌شود مطمئن بود که از این "مجوزهای بازگشت" تعداد بیشتری وجود نداشته است. بی‌گمان برخی موارد هستند که انسان وسوسه می‌شود نتیجه بگیرد که با "مجوزهای بازگشت" سروکار دارد.^{۴۳} احساس پروفیسور لوئیس این بود که "مجوزهای بازگشت" عمومیت نداشته‌اند و تحلیل بی‌اعتباری ارائه نکردند. من برای تضعیف این نظر کاری انجام نداده‌ام، اما بهره‌گیران از تحلیل باید این نکته را در ذهن داشته باشند.

III. ۱-۴. روشن خواهد شد که اگر موارد معدودی را که صراحتاً به محل شاه با ذکر نام اشاره شده کنار بگذاریم، در مورد بقیه شگرد کار اشاره به محل شاه با ارتباط دادن کارکرد او در متنی معین به عنوان اجازه‌دهنده، در مبدأ و مقصد سفر در چارچوبی است که دسته‌های دیگر اطلاعات معمولاً برای ما فراهم می‌سازند که قابل تفسیر هستند. از آنجا که ما بخصوص با مسافرت‌هایی سروکار داریم که به‌طور کلی در محور شرق به غرب از شوش به تخت‌جمشید/ماتزیش یا نقاط دورتر شرقی‌تر (هند، آراخوزیا و جز آن) انجام می‌گیرند، شناسایی محل شاه غالباً فقط به‌معنای آگاهی از آن است که آیا او

42. See Lewis 1977: 5 n.14, 8 n.31. King as authorizer and destination: PFa 22 (22/-), PF 1474 (from Arachosia: 23/4; see n.86), PF-NN 1326 (23/11), PF-NN 1809 (from Sardis: 27/11); 1320 (28/2), PF-NN 1532 (20+x/1), PF-NN 2522 (from Matezziš: 22/10). Pamaka as authorizer and destination: PF-NN 244 (from Susa: -/11).

۴۳. شاه به‌عنوان اجازه‌دهنده: PF- NN 1713 (آریا- شوش [سال] 22/7)، PF 2056 (آریا - شوش: 28/11)؛ PF-NN 946 (کرمان- شوش: -/4)، PF 1318 (هند- شوش: 23/2)، PF-NN 2040 (ساگارتیا - ایلام: 21 یا 22). پارناکا صادرکننده مجوز: PF-NN 1177 (تموکن- تخت‌جمشید: 23/3)، PF-NN 246 (هند به شاه: بدون تاریخ)، PF-NN 2584 (هند- شوش: بدون تاریخ). یک پدیده مربوط به این موضوع متونی هستند که یک "شهرب" اجازه مسافرتی را داده که مقصد و مبدأ آن دو از محل مفروض اقامت خود اوست، اما احتمالاً محل اقامت او در سر راه بوده است. زیشاویش: PF 1392 (باریکانا - شوش). باکابادوش: PF 1358 (گاندارا - شوش: اما پروفیسور لوئیس تردید داشت که مبادا "گاندارا" نادرست خوانده شده باشد- یا کاتب غلط نوشته باشد). پارناکا: PF 1552 (هند- شوش: -/23). باکابانا: PF- NN 901 + PF- NN 1601 + PF- NN 1538 (سارد- پارناکا: 23/9). در PF- NN 196 و PF- NN 2045 همان مردی را می‌یابیم که در مسافرت به نزد شاه سهمیه‌هایی از یک مقام عرضه‌کننده در ناحیه ۶ در ماه‌های متوالی (12-27/11) دریافت کرده و مجوز سفر او را "ایرداپیرنا" (در سارد) و "ماردونها" (احتمالاً در شوش) صادر کرده‌اند. اگر تاریخ‌ها درست باشند [یعنی سال ۲۷ و ماه‌های ۱۱ و ۱۲] روز واقعی دریافت سهمیه بایستی سر ماه بوده باشد، و مسافر به احتمال زیاد دو مجوز داشته است، یکی از نقطه مبدأ و دیگری بعداً از مقصد.

در منتهی‌الیه غربی یا شرقی این محور قرار داشته است.^{۴۴} در شرایط کمتر مساعد (به ویژه هنگامی که ایستگاه عرضه مواد غذایی شناخته نشده یا قابل شناسایی و مسیر سفر نیز شناختنی نیست)، فقط می‌توانیم نتایج منفی را برگزینیم، یعنی شاه در فلان و بهمان جا (در مقصد یا در ایستگاه مواد غذایی) نبوده است.

III-۱-۵. من برای بازتاب سطوح متفاوت مدارک در یک جدول‌بندی که در صفحات بعد ارائه کرده‌ام، موارد را به ۵ دسته تقسیم نموده‌ام. دسته ۱ حاوی متونی است که اشاره صریح به محل شاه دارند. دسته ۲ متونی هستند که شاه مجوز سفر را از یک نقطه نام برده‌شده صادر می‌کند. متون دسته ۳ آگاهی‌هایی درباره مبدأ، مقصد و ایستگاه عرضه مواد غذایی بین راه را در اختیار ما می‌گذارند، حال آنکه متون دسته ۴ تنها اطلاعاتی درباره دوتا از این محل‌ها به ما می‌دهند، و در متون دسته ۵ فقط درباره یکی از این محل‌ها، یعنی مبدأ، یا مقصد یا محل صدور مجوز و ایستگاه می‌توانیم آگاهی یابیم.^{۴۵} تمایز میان ۳ الف و ۳ ب و ۴ الف و ۴ ب مربوط می‌شود به وابستگی ۳ ب و ۴ ب در مورد فرضیاتی درباره محل صادرکنندگان مجوزی غیر از شاه.^{۴۶} البته این دسته‌ها برحسب قوت و استحکام ترتیب نزولی دارند، و متون دسته ۵ نیز برای ما اساساً بی‌فایده‌اند. با این حال شایان ذکر است که محل یک متن در یک دسته معین صرفاً بازتاب وجود نوع اطلاعات در آن متن است نه توانایی ما در استفاده از آن اطلاعات. چه بسا متون دسته‌های بالاتر گاه شاخص سودمندی برای شناسایی محل شاه نباشند.^{۴۷}

۴۴. بانو کخ غالباً برحسب این‌که او در غرب یا شرق تعدادی از ایستگاه‌های عرضه مواد غذایی قرار داشته، ایستگاه را در ناحیه ۶ خود یعنی ایلام قرار داده‌است.

۴۵. تلفیق‌های گوناگون اطلاعات در "پیوست ۴" خلاصه شده‌اند.

۴۶. محل‌های مفروض و افراد ذی‌ربط با آنها عبارتند از: باکابادوش باکاباسو- آراخوزیا؛ ایردوباما - هندوستان؛ زیشاویش - تخت‌جمشید؛ پاراناکا- تخت‌جمشید؛ باکابانا- شوش؛ مردونا- شوش؛ میش‌مینا- شوش (نک. پانوش ۹۵)؛ کرکیش- کرمان؛ ایردایرنا (آرتافرن) - سارد؛ پازین دادا (فرنداتس) - مصر. یادداشت‌های پروفیسور لوئیس که در جدول‌بندی اطلاعات گنجانده شده‌اند این فرضیات را توجیه می‌کنند. بیشتر نتیجه‌گیری‌ها قبلاً در آثار لوئیس (۱۹۸۴ و ۱۹۸۵) بیان شده‌اند.

۴۷. در مثلاً PF-NN 1225 دانستن آنکه داریوش در "آمدامارتوکا" بوده است تقریباً برای ما سودی ندارد، چون نه مکان "آمدامارتوکا" را می‌دانیم و نه زمان و ماه مربوطه را. در سطحی پایین‌تر، دسته متون ۳ الف در مثلاً 24/1 [= ماه یکم از سال ۲۴ شاهی داریوش]، 24/3 و 25/2 تنها نتیجه‌گیری‌های منفی به ما می‌دهند، چون محل مقام عرضه‌کننده روشن نیست.

۲.۳.۳. نتایج

برای سال ۱۷ (۵۰۵/۴ ق.م) هیچ‌گونه نتیجه سودمندی از مدارک اندک کنونی نمی‌توان گرفت، و برای سال ۱۸ (۵۰۴/۳) هیچ مدرکی وجود ندارد. در سال ۱۹ (۵۰۳/۲) مدارک تاریخ‌دار برای ماه‌هایی خاص، به‌مانند آن‌هایی که می‌دهند تا به نتایج دقیقی برسیم. اگر [شوش] نتیجه درستی برای ماه ششم باشد، شاه در اوت / سپتامبر سال ۵۰۳ ق.م. در پایتخت ایلامی خود به سر می‌برده یا از طریق محاسبه زمان مسافرت از آنجا که حدود سه هفته طول می‌کشیده است باید چنین انتظاری داشته باشیم. در غیر این صورت، او در اوایل پاییز در تخت‌جمشید بوده است. به هر روی، مدارک دقیق تاریخ‌گذاری شده نشان می‌دهند که شاه در اوج تابستان در اکباتان و در طول زمستان در شوش بوده است. یک متن دیگر (PF- NN 2658: 1f) نیز نشان می‌دهد که او در زمانی میان این دو در تخت‌جمشید به سر می‌برده است. نکته ناراحت‌کننده آن است که یکی از لوحه‌های دسته یکم، داریوش را در شرق شوش ولی هنوز در ایلام نشان می‌دهد بی‌آنکه تاریخ دقیقی ذکر شود. در سال ۲۰ (۵۰۲/۱) هیچ مدرک متقاعدکننده‌ای درباره محل اقامت ویژه‌ای برای داریوش راه‌گشا نیست و لزوماً نمی‌توان فرض کرد که او از تخت‌جمشید دیدار کرده است. سال ۲۱ (۵۰۱/۵۰۰) هیچ مدرک تاریخ‌دار دقیقی در مورد نیمه نخست سال وجود ندارد. داریوش (الف) مسلماً در اکتبر / نوامبر [آبان] سال ۵۰۱ در تخت‌جمشید و در فوریه / مارس [اسفند] سال ۵۰۰ در شوش بوده است و (ب) به احتمال زیاد در نوامبر / دسامبر [آذر] ۵۰۱ و ژانویه / فوریه [بهمن] سال ۵۰۰ به ترتیب در تخت‌جمشید و شوش به سر می‌برده است. مدارکی که تاریخ برای ماه‌های خاصی ندارند چیزی به آگاهی و تصویر کلی ما نمی‌افزایند، اما سال را نمی‌توان با هیچ طرحی که مؤید اقامت زمستانی شاه در شوش (یا بابل) باشد سازگار دانست.

سال ۲۲ (۵۰۰/۴۹۹) اولین سالی است که بایگانی درباره‌اش اطلاعات اساسی به ما می‌دهد. مدارک به نحو شایسته‌ای نشان می‌دهند که داریوش (الف) در ماه‌های ۱ تا ۳ در شوش (دسته دوم مدارک برای ماه ۳ مطلقاً قابل اعتماد نیستند)^{۴۸}، و در ماه‌های ۹ تا ۱۲

---

۴۸. البته داریوش سال پیش را در شوش به پایان رسانید. "آتاموش" یک بانوی دریاری در ماه یکم در شوش بوده است (PF- NN 1421)، گو اینکه امکان دارد آن سال ۲۳ بوده است نه ۲۲.

(با تأیید PF-NN 428 که آن را یک مجوز بازگشت تلقی می‌کنیم) (ب) در ماه ۸ و بخشی از ماه ۹ در تخت جمشید بوده (هرچند در اینجا از دسته‌های او ۲ چیزی نیست). متونی که گزارش ماه ندارند، مدارک دسته ۲ را به مدارک مربوط به حضور شاه برای مدتی در ماد و ساگارتیا می‌افزایند، اما هنوز درباره حضور او در تخت جمشید مدرکی نداریم. ندانستن محل "آدمامارتوکا" و سوسه‌انگیز است. اکنون مسئله ماه‌های تابستانی و پاییزی باقی می‌ماند. PF-NN 1713 شاید یک "مجوز بازگشتی" و بنابراین بی‌اهمیت باشد، اما آیا باید بپذیریم که داریوش در ماه‌های ۵ و ۷ (و شاید در شراسر ماه‌های ۴ تا ۷) در شوش بوده است؟ پیداست که باید محتاط باشیم، چون تفسیر PF-NN 2432 حداقل به ناقص ماندن GN بستگی دارد و بی‌گمان آسان‌تر آن است که PF 1366 (مجوز سلطنتی مسافرت از طریق "کوردوشوم" به "زیشایش") را بیشتر یک مجوز بازگشت بدانیم تا آنکه هر دو مدرک مربوط به تخت جمشید در ماه ۸ را کنار بگذاریم.^{۴۹} بنابراین ممکن است هیچ مدرک معتبری برای ماه‌های ۴ تا ۷ نداشته باشیم و آزادانه بیندیشیم که داریوش بخشی از این ماه‌ها را مثلاً در ماد گذرانده است (که، چنان که دیدیم، دلیلی برای قرار دادن او در زمانی از سال در آنجا وجود دارد). اما هنوز سناریوهای ممکن گوناگونی را می‌توان مطرح کرد. در یکی، داریوش در ماه ۳/۴ [خرداد] به ماد می‌رود و در آنجا می‌ماند تا ماه ۸ [آبان] که به تخت جمشید برود. در دیگری، او نخست در ماه ۳/۴ به تخت جمشید می‌رود (که گرچه نظریه‌پردازی محض است اما قابل ابطال نیست)، و سپس در ماه‌های ۶-۵ راهی ماد می‌شود و آنگاه در طول ماه ۷ [مهر] به تخت جمشید برمی‌گردد. یا حتی گذشته از هر چیز باید در نظر داشته باشیم که از PF 1366 به‌عنوان یک "مجوز بازگشت" چشم‌نویسیم و سناریوی یکم را بدین‌صورت در نظر بگیریم که شاه گرچه در ماه ۷ به شوش بازگشته ولی در ماه‌های ۸-۹ نیز طی سفری کوتاه سری به تخت جمشید زده است.

در سال ۲۳ (۴۹۹/۴۹۸)، زمانی که نتیجه‌گیری‌های خاصی راهگشا هستند، عملاً همه مدارک (اعم از تاریخ‌دار برای ماه‌هایی خاص یا بی‌تاریخ) ما را به شوش می‌کشاند.^{۵۰}

۴۹. اعلام آنها به‌عنوان مجوزهای بازگشت شاید نقض قاعدهٔ نه‌چندان نادرستی باشد مبنی بر این‌که فقط شاه و پاراناکا مجوزهای بازگشت را صادر می‌کرده‌اند.

۵۰. این یگانه سالی است که مدارک حاصله از متونی که از ماه‌های خاصی نام نمی‌برند، چنین نتیجه‌سازگاری به‌بارمی‌آورند. نتیجه‌گیری جوویناتسو (۱۹۹۴) مبنی بر آن‌که داریوش در سال ۲۳ از نواحی ←

و افزون بر این با این کار، با مدارک دسته ۱ و ۲، ۹ ماه از سال (ماه‌های ۱ تا ۳ و ۷ تا ۱۲) را از رده خارج می‌کنند. یگانه استثناءها در ماه یکم [فروردین] است که داریوش را در "کولو" (که در ایلام است و ما را چندان از شوش دور نمی‌سازد) و در تخت‌جمشید قرار می‌دهد. چه بینگاریم که شاه (که در ماه ۱۲ یا ۲۲ در شوش بوده) سفر بسیار سریع و کوتاهی (برای انجام مراسم نوروز؟) به تخت‌جمشید انجام داده، یا PF 1408 و PF 1378 را به عنوان مجوزهای بازگشت در نظر بگیریم. پروفیسور لوئیس نظر دوم را ترجیح می‌داد. هنوز فضایی برای یک سفر کوتاه تابستانی به ماد در ماه‌های ۵ تا ۶ وجود دارد، و (همان‌گونه که پروفیسور لوئیس متذکر شده است) انسان می‌تواند اگر بخواهد به سفر یا سفرهایی کوتاه به نواحی غربی‌تر در ماه‌های ۳ تا ۴ و/یا بخشی از ماه‌های ۹ و ۱۰ (براساس PF- NN 1784 و پیش از PF- NN 1384 و PF- NN 1535) بیندیشد. گو این‌که مطلقاً هیچ علت درونی برای این کار وجود ندارد. یگانه نکته دیگر که ذکر آن ضروری می‌نماید آن است که فقط یک دسته از متن J برای سال ۲۳ وجود دارد (3f)، PF- NN 2261 که شاه را در "کَبَش" [kabaš] (ناحیه ۳، جنوب شرقی تخت‌جمشید) قرار می‌دهد. این یکی از مواردی است که درباره آن اصرار بر این‌که هنگام تقدیم هدایا (در این مورد گاو کوچک) به خاطر پادشاه خود شاه نیز بایستی لزوماً حضور داشته باشد. بقیه مدارک را در وضع دشواری قرار می‌دهد. در سطحی بزرگتر، دشوار است بدانیم که آیا چشم‌پوشی ظاهری از تخت‌جمشید در سال شروع شورش ایونیه تصادفی بوده است یا نه. به نظر من ما نیاز داریم بدانیم که پیش از آنکه بتوانیم شروع به نتیجه‌گیری‌های اساسی کنیم، هیچ سفری به ماد وجود نداشته است.

سه سال بعدی (سال‌های ۲۴ تا ۲۶) بسیار بی‌رونتوانند. مدارک این سال‌ها، جاهایی هم که به ندرت وجود دارند، عمدتاً منفی هستند و با هیچ سناریویی مطابقت ندارند، جز آنکه معلوم می‌شود داریوش در سراسر ماه مه/ژوئن [خرداد] سال ۴۹۸ (24/3) در تخت‌جمشید نبوده و چه بسا در اکتبر نوامبر [آبان] ۴۹۸ و اکتبر/ نوامبر سال ۴۹۷ فقط در نزدیکی آنجا بوده است.^{۵۱} کمبود کلی متون در همه دسته‌ها برای سال‌های ۲۵ و

→ شرقی‌تر (آراخوزیا تا هند) دیدار کرده، قابل دوام نیست. هیچ پیشنهادی که PF 1474 (مسافرتی از آراخوزیا به نزد شاه) را به عنوان دلیلی برای بودن شاه در آراخوزیا بینگارد، اجازه هر برخورد منطقی با این مدارک را از ما سلب می‌کند.

۵۱. ملکه "ایرتاشدونا" در زمانی از سال ۲۴ در شوش به سر می‌برده است (PF- NN 2523).

به‌ویژه ۲۶ قاعدتاً مانع از هرگونه نتیجه‌گیری در این باره است که شاید شاه در مسافرتی طولانی در جایی کاملاً متفاوت در امپراتوری خود به‌سر می‌برده است (توپلین، ۱۹۹۱ ص ۲۴۹): تکیه بر "استدلال سکوت" به‌ویژه در مورد شاه پرمخاطره است، و تکیه بر این استدلال که حاصل غیبت داریوش کاهش فعالیت دیوانی بوده نیز به‌راستی زیاده‌روی است (وارون این عقیده را چند صفحه بعد درباره متون مسافرتی ببینید). اما باوجود یک متن J در سال ۲۵ پادشاهی (PF- NN 699) در "اوزیکوراشن" را نیز نمی‌توان دیگر با اطمینان خاطر به‌عنوان استدلالی علیه نظر هیئتس انگاشت.

با پیدایش مجدد اسناد در سال ۲۷ (۴/۴۹۵) با مقادیر زیادی مدرک درباره حضور داریوش در تخت‌جمشید مواجه می‌شویم، گو این‌که به دلیل وجود فقط یک فقره از دسته ۱ یا ۲ و هفت ماه از یک سال ۱۳ ماهه (سال ۲۷ پادشاهی داریوش سال کبیسه بوده است)^{۵۲} چیز دندان‌گیری حاصل نمی‌شود و مبنای اطلاعاتی ما خوب نیست. دو مدخل اتفاقی در مورد شوش در ماه‌های ۱۰ و ۲ در نگاه نخست همانند سرخی شرم‌زده گونه موجوداتی منزوی هستند، و پروفیسور لوئیس عقیده دارد که دومی باید معرف یک مجوز بازگشت باشد. دیدگاه دیگر توجه این نکته است که فقط یک مدرک دقیق قانع‌کننده درباره حضور دربار بین این مدخل‌ها وجود دارد. یک نظر درباره PF 2050 (ماه ۸) شاه را در منتهی‌الیه شرقی جاده شوش - تخت‌جمشید یا حتی دورتر از آن در "مکش" می‌نمایاند. امکان کاملاً متفاوت دیگر آن است که PF 2050 معرف "مجوز بازگشت" باشد و بنابراین شاه به‌راستی در شوش اقامت داشته است.

نگرش نخست سالی را به ما می‌نمایاند که در آن داریوش مسافرت کوتاهی به انتهای حاشیه جنوبی شاهنشاهی انجام داده که یا بازگشتی زمینی از تخت‌جمشید یا بازگشتی آبی از ایلام یا تلفیقی از هر دو بوده و این بستگی دارد به این‌که ارزش ظاهری PF- NN 270 و PF 1314 را همان‌گونه که می‌نماید چگونه بپذیریم و تفسیر کنیم^{۵۳}. نگرش دوم (در پیوند با ارزش ظاهری PF- NN 270 و PF 1314) سالی را به ما می‌نمایاند که داریوش نوروز را در تخت‌جمشید گذرانده و سال را در آنجا آغاز کرده و

52. See & Parkers Dubberstein 1956.

۵۳. کسانی که فعالیت‌های ایران در مصر را مربوط به سال‌های ۲۴ تا ۲۶ پادشاهی داریوش می‌دانند، باید مسافرت به سواحل اقیانوس هند و ارتباط دریایی ایران با رود نیل از طریق دریای سرخ و آبراهه سوئز را نیز به این سال‌ها مرتبط سازند.

سپس در زمانی در ماه آوریل/ مه [اردیبهشت] به شوش رفته و آنگاه پیش از آنکه بار دیگر با سپری شدن تابستان در شوش دیده شود (در اکتبر/ نوامبر [آبان]) مدت پنج ماه غایب و احتمالاً مدتی در ماد بوده، و آنگاه در پایان برای بقیه سال (وبرگزاری نوروز) به تخت جمشید بازگشته است. در هر صورت پیداست که (همانند سال ۲۱) با مجموعه‌ای از مسافرت‌ها سروکار داریم که با سپری کردن زمستان در شوش (یا در بابل) سازگار نیستند.

سال ۲۸ (۴۹۴/۳) با دگرگونی دیگری روبه‌رو می‌شویم. ماه‌های ۱-۲ و ۸-۹ در تخت جمشید و ماه‌های ۱۰ تا ۱۲ در شوش. با وجود این، فقط سه فقره در دسته دو جای می‌گیرند که دوتا از آنها مشکل‌ساز هستند، یکی احتمالاً مجوز بازگشت است و دیگری شاه را در محلی به کلی نامعلوم قرار می‌دهد. میانه سال یولیانیوسی طبق معمول سپید یعنی نامشخص است. با این حال متن دیگری هست که باید در نظر گرفته شود. در PF 1853 "آشبازانا" دستور می‌دهد تا برای مدت شصت روز از دو ماه ۴ تا ۶ (28/4/18 تا 28/6/17) مقداری آرد در اختیار فردی موسوم به "زیماکا" قرار گیرد، یک Stimaka ی بار یافته به حضور شاه. Uk-ba-a-in-za-kar-raš به‌عنوان (m.sunki -ik -ka ...[kap] -pa -ak) این بی‌گمان یک واژه قرضی پارسی باستان است. گرشویچ (مقول در هالوک ۱۹۶۹ ص ۵۳) آن را "مسئول آبیاری" ترجمه کرده است، اما هیتس (۱۹۷۷ ص ۲۴۴) مرهم‌ساز را ترجیح داده و نتیجه گرفته که داریوش در آن شصت روز ناخوش بوده است. هالوک (از طریق نامه در ۱۹۷۹/۱۲/۴) با این نظر هیتس موافقت کرد که امکان شناسایی هویت "زیماکا" وجود دارد چون یک hasura ی بابلی (که البته معنایش روشن نیست) در PF 783 وجود دارد و طرز بیان نشان از حضور شاه حداقل در ماه چهارم دارد. با این حال به نظر او اگر زیماکا فردی با مهارت‌های فنی ویژه‌ای بوده، عجیب است که سهمیه آرد او فقط یک [کوارت = حدود یک لیتر یا کیلو] در روز بوده که میزان حداقل برای یک مرد بالغ است. همین "زیماکا" شخصی است که در شش سال پیش ۱/۵ کوارت غله گرفته است. پروفیسور لوئیس عقیده داشت که پرسش گشوده نهاده شود، ضمن آنکه "احتمال هنوز بودن داریوش در تخت جمشید در ماه ۴" را نپذیرفت. البته هنوز می‌شود امکان گذراندن تعطیلات تابستانی در ماد را کنار گذاشت، اما (همان‌طور که لوئیس نیز متذکر

شده) این نکته دقیقاً درست است که ما هیچ مدرکی در مورد ترک تخت جمشید توسط داریوش بین دسامبر ۴۹۵ و نوامبر ۴۹۴ نداریم.

III. ۳. چه نتیجه‌گیری‌های کلی امکان‌پذیر است و (به‌ویژه) چگونه می‌توان این اسناد را به بخش II ارتباط داد؟

III. ۳-۱. استنتاج‌های ما نه می‌تواند اندکی روشن‌تر نوع مسافرت‌های "محلی" شاهانه باشد که در بریان (۱۹۸۸b ص ۲۵۶ به بعد) مورد بحث قرار گرفته و نه (در حال حاضر) روشن‌گر حرکت شاه در امتداد جاده تخت‌جمشید- شوش از طریق میزان فراوان مصرف همراهانی که احتمالاً در التزام رکاب او مسافرت می‌کرده‌اند (نک. بریان ۱۹۸۸b، ص ۲۶۳ به بعد). گمان می‌رود به اندازه کافی بتوان احتمال داد که خود شاه و ملتزمانش یعنی کسانی که مستقیماً تحت حمایت او قرار داشته‌اند به‌هیچ‌وجه در نوع گزارش‌هایی که ما در دسترس خود داریم نشان و جلوه‌ای نداشته باشند- زیرا طبیعی است که مثلاً شاه نیازی نداشته تا کسی برایش مجوز مهرشده صادر کند- اما بدون شک می‌توان پرسید که آیا بازتاب و نشانه غیرمستقیمی از حرکت او تا آن اندازه و به دلیل افزایش حجم چنان بوده که بتواند مورد تحلیل قرار گیرد یا نه.

III. ۳-۲. مدارک به‌طور کلی مؤید امکان مسافرت تابستانی به اکباتان هستند، یعنی موضوعی که استوارترین عنصر در مدارک یونانی در این زمینه محسوب می‌شوند، گو این‌که ما در این باره تنها دو مدرک متقاعدکننده درباره حضور شاه در ماد داریم، یکی مربوط به سال ۲۲ (بدون ذکر ماه) و دیگری به کلی بدون تاریخ.

III. ۳-۳. با همین نشانه به اندازه کافی قدرت داریم تا از انگاشتن وجود داریوش در اوج تابستان در شوش بپرهیزیم (یا بگریزیم). یگانه استثناء "یک متن دسته II" است که سال کاملاً مشخصی ندارد ولی روشن می‌سازد که شاه در ماه ۵ (جولای/اوگوست = امرداد) در شوش بوده است.

III. ۳-۴. البته مدارک موجود در بایگانی هیچ اشاره و نشانه‌ای از اقامت شاه در بابل ندارند^{۵۴}. اما گرچه استنباط‌های مربوط به حضور شاه در "شوش" در واقع استنتاج‌هایی

۵۴. ارقام و اشارات در مورد بابل در بایگانی، گهگاهی و اندک هستند. تنها دو مجوز سلطنتی/شهری درباره مسافرت به بابل وجود دارد ([21/-] PF 1512، [24/-] PF-NN 534)، و در PF 1541 یک-

در مورد حضور وی در غرب هستند، اما این دوره‌ها آن قدر طولانی نیستند و ما در مورد شوش تنها مدارک دسته III را داریم و البته می‌توانیم دلخواهانه فرض کنیم که محل واقعی شاه بابل بوده است، بدون آنکه نیازی به این فرض فوق‌العاده ضروری باشد که محل مناسب برای اقامت تابستانی شاه ماد بوده است نه بین‌النهرین.

III. ۳-۵. البته مدارک بایگانی به روشنی ثابت می‌کنند که هر گزارش کوچ شاهانه که تحت جمشید را نادیده گرفته باشد نادرست است. بحث در "II الف-۳-۳-۴" این پرسش را پیش آورد که آیا سفرهای داریوش به تخت جمشید در بهار انجام می‌گرفته است یا در پاییز؟ از مدارک بایگانی پیداست که داریوش در ماه‌های ۱-۲ (مارس تا مه) سال‌های ۲۷ و ۲۸، ماه ۳ (مه/ژوئن) سالی نامعلوم، ماه ۶ (اوت/سپتامبر) سال ۱۹ و ماه‌های ۸-۹ (اکتبر/دسامبر) سال‌های ۲۱ و ۲۲، ۲۷، ۲۸ در تخت جمشید بوده است.^{۵۵} این خود نشان می‌دهد که پاسخ "بهار یا پاییز" بیهوده است زیرا اساساً پرسش نادرست است. اما در این باره باید بیشتر سخن گفت.

III. ۳-۵-۱. البته آنتائوس که اندیشهٔ زمان دیدار از تخت جمشید در پاییز را مطرح می‌کند، طول و زمان فصل پاییز را مشخص نمی‌سازد. اواخر ماه ۶ [شهریور] باید پذیرفتنی باشد، اما پیداست که طبعاً اکتبر تا دسامبر [نیمه مهر تا نیمه دی] به منزلهٔ پاییز تلقی نشده است، و این را نیز باید توجه داشت که داریوش در سال‌های ۲۱ و ۲۷ پادشاهی خود تا ماه دهم [دی] [دسامبر/ژانویه] یا حتی پس از آن در تخت جمشید اقامت داشته که با هر محاسبه‌ای بی‌گمان زمستان تلقی می‌شود. با این حال اگر این را نادیده بگیریم و (شاید منطقاً) از تفکیک میان شوش و بابل به‌عنوان کاری که ربطی به پادشاهی داریوش یکم ندارد چشم‌پوشیم (نک. II الف-۳-۴-۲)، می‌توان ادعا کرد که دوره از ۲۱/۸ (آبان سال ۵۰۱) تا ۲۳/۴ (تیرماه سال ۴۹۹) به‌طور کلی با الگوی آنتائوس مطابقت داشته است، اما فقط در مورد این دوره چنین ادعایی امکان‌پذیر بوده است.

→ مسافر موسوم به "کرکیش اهل شوراوشا سابقاً در بابل اقامت داشته‌است." در [23/1] PF 1357 ذکر شده که خزانه بابل به تخت جمشید منتقل شده‌است. با فردی که کاتب بابلی نام برده شده (PF 1561) و یک hasura ی بابلی ([22/1] PF 783) برخورد می‌کنیم، و حداقل در ۳۳ متن دیگر اشاره به گروه‌های کارگر بابلی (بسیاری از آنان "کاتب") وجود دارد. واژه "بایروش" (به معنای "بابلی") به‌صورت نام شخص (در PF 1288، PF- NN 2141، PF- NN 2445 و PF- NN ذکر شده‌است).
 ۵۵. و نیز در ماه‌های ۸ و ۹ سال‌های نامشخص (PF 1406؛ PF- NN 1489).

III. ۳-۵-۲. همانند تخت جمشید در بهار (نکته‌ای که سناریوی "بازسازی شده" در II الف ۳-۳-۴ پیش می‌آورد)، اگر دو سال شناخته شده (۲۷ و ۲۸) وجود دارد که مدارک بایگانی با الگو سازگار به نظر می‌رسند، در عین حال دو سال (۲۲ و ۲۳) نیز وجود دارند که در آن مدارک دسته ۱ یا ۲ (و نیز ۳) داریوش را در آغاز سال تقویمی (= نوروز) در شوش می‌نمایند.^{۵۶} بنابراین هیچ الگویی قابل ساخته شدن نیست.

III. ۳-۶. افزون بر این، باید تأکید کرد که روی هم رفته پایه اطلاعاتی ما غالباً ناچیز و در عین حال ناهمگن است. از ۱۲ سالی که مجموع مدارک بایگانی را دربرمی‌گیرد، تنها مدارک چهار سال شالوده بحث کنونی ما را تشکیل می‌دهد، و تازه همین‌ها نیز نمایانگر تغییرات و نوسازی‌هایی جدی در رفتار شاه هستند.

III. ۳-۶-۱. بی‌پرده بگوییم، درحالی که از اوایل سال ۵۰۰ تا اوایل ۴۹۸ شوش محل طبیعی و "عادی" استقرار شاه به نظر می‌رسد (که در مورد سال‌های ناشناخته نیز چنین است)،^{۵۷} وقتی به سال‌های ۴۹۵ تا ۴۹۳ می‌رسیم، تخت جمشید این منزلت را می‌یابد. در چنین شرایطی، محاسبه فراوانی تأیید جاهایی خاص در ماه‌هایی خاص از لحاظ آماری بیهوده است: زیرا این کار عملاً چیزی را به سود یا زیان هر الگوی مفروض رفتاری اثبات نمی‌کند، و (فقط) چهار سال را نشان می‌دهد که می‌توانیم چیزی درباره موضوع در آنها بیابیم و آن این است که دو تا به نحو قانع‌کننده‌ای داریوش را در "نوروز" در تخت جمشید و دو تا در شوش نشان می‌دهند. گفته‌های منابع یونانی را نباید به‌عنوان الگویی تغییرناپذیر و کامبیش مقدس تلقی کرد و این از اختلاف نظر ما با آن منابع و نیز البته از تأیید مدارک بایگانی هم پیداست و گفته‌های این منابع در بهترین حالت چیزی بیش از مشت‌تعمیم نیستند و از این رو نیاز به نمونه‌های فراوان‌تر و - احتمالاً بسیار فراوان‌تر- از مدارک بایگانی داریم تا بتوانیم اطمینان یابیم که آیا این تعمیم‌ها توجیه‌پذیر هستند یا نه.

III. ۳-۶-۲. نکته اساسی‌تر آن است که درباره علل فقدان همگونی میان سال‌های ۵۰۰/۴۹۸ و ۴۹۵/۴۹۳، دست کم به تأمل و درنگ پردازیم. پروفیسور لوئیس عقیده

۵۶. فرض من در اینجا آن است که PF 1378 و PF 1408 نمایانگر مجوزهای بازگشت هستند.
 ۵۷. در مورد متونی که در آنها یک ماه باقی مانده است این نکته روشن است؛ اما متون دیگری که کاملاً بی‌تاریخ‌اند ولی در آنها چیزی بیش از نتایج جغرافیایی منفی پذیرفتنی است، تکیه بیشتر بر شوش است تا تخت جمشید یا ماد.

داشت که شاید علت تمایل داریوش به اقامت در تخت جمشید در سال‌های ۴۹۵ تا ۴۹۳ سرپرستی و نظارت بر عملیات ساختمانی آنجا بوده که در آن زمان در حال انجام بوده است (نک. راف، ۱۹۸۳ ص ۱۵۰ به بعد)، و این گرچه چندان توجه سیاسی ندارد اما منطقی به نظر می‌رسد.

II ۳-۷. ملاحظات آماری دیگر

III ۳-۷-۱. مثلاً این پرسش پیش می‌آید که چرا برخی سال‌ها نه تنها به‌طور کلی تعداد متن‌های بسیار بیشتری دارند، بلکه شمار متن‌هایی که نتایج "مثبتی" در چارچوب بحث کنونی به دست می‌دهند نیز بسیار فراوان‌تر است. درباره سال ۲۴ (۴۹۷/۴۹۸) که از آن متونی باقی‌مانده که در چارچوب بحث ما جای می‌گیرند چه چیزی می‌توان گفت که درباره متون دیگری که پاسخ منفی به ما می‌دهند نمی‌توان گفت؟ پاسخ تقریبی آن است که محل استقرار مقام رسمی عرضه‌کننده در متون مربوط به ماه‌های ۱ تا ۳ معلوم نیست (نک. پانوش ۹۱). ایستگاه عرضه در PF 1530 (ماه ۹) بین تخت جمشید و نقطه مفروض آغاز سفر در آراخوزیا قرار دارد (که بدان معناست که نمی‌توانیم به‌عنوان محل‌های احتمالی شاه بین تخت جمشید و شوش تفکیک قائل شویم) و گزارش‌های مسافرتی دیگر نیز اطلاعات کافی در اختیار ما نمی‌گذارند. اگر به موضوع از زاویه دیگری بنگریم، هیچ‌گونه گزارشی از ایستگاه‌های عرضه بین شوش و تخت جمشید (به‌خصوص از ناحیه ۶) مطلقاً وجود ندارد، حال آنکه در زمان‌های دیگر فراوان است. آیا این واقعات، پدیده‌های جنبی ویژه درباره رفتار سلطنتی یا اداری در این سال هستند یا صرفاً اتفاقی رخ داده‌اند؟ فعلاً هیچ پاسخی در دست نیست و چه بسا پاسخی ممکن نیز نباشد.

III ۳-۷-۲. با این حال پدیده آماری دیگری وجود دارد که ارزش تفسیر را دارد. توزیع انواع متون Q (از جمله متونی که شاه در آنها نقش آشکاری ندارد) از الگوی بسیار روشنی پیروی می‌کند که زیر اعداد میانی آن در ماه‌های ۲ تا ۷ (اردیبهشت تا مهر) و بالای اعداد میانی آن در ماه‌های دیگر است. در ماه ۱۱ (بهمن) عدد میانی قرار می‌گیرد. افزون بر این، بیشینه‌ها و کمینه‌ها کاملاً در دو طرف قرار دارند: بالاترین ارقام (ماه ۹

یعنی آذر) و پایین‌ترین ارقام (ماه ۴ یعنی تیر) به ترتیب نزدیک به ۱۲۰ درصد در بالا و حدود ۵۵ درصد در پایین عدد میانی هستند، و ارقام شش ماه از ۱۲ ماه بیش از ۳۰ درصد هر دو سوی رقم میانی را تشکیل می‌دهند (که پنج تا از شش تای آنها عملاً خارج از ۴۵ درصد گروه هستند). ترسیم نموداری از این ارقام تصویر بسیار روشنی از اوج کلی مسافرت در ناحیه تحت پوشش بایگانی در ماه‌های زمستان (هرچند با افت شدیدی در ماه‌های ۱۱ و ۱۲) و فرود آن در بهار، پاییز و (به ویژه) تابستان را نشان می‌دهد. این آشکارا نمایانگر تبیین‌های فصلی برای این تصویر است، نه تنها مردم در اوج تابستان که شدت گرما مسافرت را ناخوشایند می‌سازد پرهیز می‌کنند (چه بسا شبیه وضعی در دسامبر/ فوریه (از نیمه آذر تا نیمه بهمن) که شدیدترین سرمای زمستانی است)، بلکه در مواقعی که شاه مشخصاً در شوش یا تخت جمشید حضور ندارد، رفت و آمد به پیش و پس نیز بسیار کمتر است: زیرا حتی وقتی صادرکننده مجوز مسافرت کسی غیر از شاه است و شاه مشخصاً مقصد سفر نیست، باز به نحوی شاه به سفر مربوط می‌شود. اگر بتوانیم اهمیت آماری ارقام را مستقلاً آزمایش کنیم شاید دلگرم‌کننده باشد. یک استراتژی عبارت است از مقایسه توزیع متون مسافرتی از لحاظ تقویمی با متون مشاهده شده شکل‌های دیگری از متون تاریخ‌دار سهمیه‌ای که به تعدادی کافی از لحاظ آماری باقی مانده و جالب‌اند، مثلاً دسته‌های نسبتاً غنی L و S، یا دسته‌های کمتر P و M (نک. پیوست ۷). مقایسه در واقع مطلقاً آسان نیست و نتیجه سودمندی که انتظار می‌رود به دست نمی‌دهد (وصفی از "توزیع Q" مخدوش در برابر وضع یکنواخت و "عادی" در جاهای دیگر)، و مستلزم تبیین‌هایی است که بلافاصله راه‌گشا نیستند، گو این که (به نظر من) لزوماً بدان معنا نیست که این گونه تبیین‌ها اصولاً غیرممکن‌اند. اما این واقعیت ساده که دیگر متون سهمیه‌ای، نماهای توزیعی متمایزی پدید می‌آورند که نه کاملاً شبیه نمای دیگر هستند و نه اکثراً شبیه نمای Q،^{۵۸} شاید نمایانگر آن باشد که ما با عوارض جنبی یک توزیع مخدوش کلی که صرفاً بنا به تصادف در بایگانی وجود دارند طرف نیستیم، تا جایی که انسان در کوتاه‌مدت تشویق می‌شود تا به نوعی نتیجه‌گیری که در

۵۸. نزدیک‌ترین دیدگاه با اندازه‌هایی معین برای متون L3 و P است (نک. پیوست ۷ و پانوش ۱۲۲).

بالا اشاره کردیم، برسد. البته در بلندمدت آنچه در پی‌اش هستیم، دقت و تیزبینی بسیار بیشتر و تحلیل آماری جزئی‌تر و دقیق‌تر از محتویات بایگانی است.

VI. نتیجه‌گیری

منابع یونانی فرض را بر وجود یک سامانه منظم از جابه‌جایی فصلی گذشته‌اند، اما به استثنای اشتراک نظر در مورد کوچ به اکباتان در تابستان‌ها، درباره جزئیات دیگر با هم اتفاق نظر ندارند. هیچ‌یک از متغیرهای مهمی که مستقیماً مورد تأیید قرار گرفته‌اند امتیازی قاطع بر یکدیگر از لحاظ تأیید مدارک غیرمستقیم یونانی ندارند (چه در ارتباط با جابه‌جایی‌های منظم [II الف ۲] و چه حضور شاه و دربار به‌طور گهگاهی در جاهایی خاص [II ب]). بر همین منوال، هیچ چیزی در مدارک غیرمستقیم مغایر با اندیشه جابه‌جایی فصلی منظم نیست. یکی از روایات، روایت گزنفون، در مورد یک وضعیت ویژه یعنی کل طول مدت سپری‌شده در بابل و شوش، ذاتاً نامحتمل است. این مشکل را می‌توان بدین‌گونه "حل" کرد که به بازسازی سناریوی پردازیم که در آن روایت گزنفون از آن پس به‌عنوان روایتی مخدوش شناخته می‌شود (II الف ۲-۳-۴). باز تأکید می‌کنیم که این روشی کاملاً نظریه‌پردازانه است، و چون مستلزم بازگرداندن مجدد مقام تخت‌جمشید به وضع قبلی و واقعی آن است که قبلاً توسط منابع یونانی تا حد زیادی نادیده گرفته شده است لزوماً نباید نتیجه گرفت که با مدارک غیرمستقیم یونانی سازگارتر است.

منابع مستند خارج از تخت‌جمشید را می‌توان برای تطبیق با گزنفون و سناریوی "بازسازی شده‌ای" علیه آنتائوس درباره محل بابل و شوش، انتخاب کرد. این کار ممکن است چیزی بیش از یک کار تصادفی از آب درنیاید، و گرچه انتخاب صرفاً دلخواهی نیست. (یعنی اقلامی را که آشکارا ممکن است موارد ویژه‌ای به نظر برسند حذف نمی‌کند)، اما به هر روی ترکیبی از مدارکی است که ۱۱۰ سال فاصله زمانی دارند و مربوط به زمانی هستند که هرطور حساب کنیم این‌گونه پایتخت‌ها به عنوان تختگاه سلطنتی وجود نداشته‌اند. درباره قرارداد تخت‌جمشید در این سامانه یا سیستم،

این طبقه مدارک مبهم است، و (در واقع) بیشتر نتایج مشابه با مدارکی را به دست می‌دهد که می‌توان گفت از مدارک تخت‌جمشید مایه گرفته‌اند.

اسناد تخت‌جمشید نمونه محدودی از مدارک هستند. اگر احیاناً نتایج مطلقاً یکدستی ارائه می‌دادند دست‌کم تا جایی که به زمان پادشاهی داریوش مربوط می‌شود، به آن اندازه مسلماً کافی بودند تا به تأیید یا تکذیب هر الگوی پیشنهادی خاص خارجی بپردازند. اما نتایج یکدستی ارائه نمی‌دهند و بنابراین نمی‌توانند چیزی را تأیید یا رد کنند. همچنین نمی‌توانند نافی این نظر باشند که در سراسر یک دوره زمانی کافی، قابل مشاهده است که یک الگوی بهنجار پدید آمده است، و آن عبارت است از این‌که الگوی کوچ فصلی در اصل سست نشده است. به راستی، این واقعیت که مدارک تخت‌جمشید با فقط یک بخش واقعا ثابت از الگوهای پیشنهادی خارجی (یعنی تابستان در ماد) کاملاً تطبیق می‌کند، منطقاً نشانه آن است که هم مدارک تخت‌جمشید و هم یونانی، در نهایت انواع متفاوت تصویرهای کلی یک صحنه واحد هستند.

هنگامی که مسئله مقایسه مدارک یونانی با غیر یونانی پیش می‌آید، همواره این گرایش وجود دارد که می‌خواهیم نتیجه بگیریم که یا مدارک یونانی نمایانگر نادانی‌اند یا تعصب قومی یا چیزهایی از این دست، یا این‌که با مدارک غیر یونانی سازگارند (دست‌کم به اندازه‌ای که مدارک یونانی همیشه با مدارک یونانی دیگر، چه درباره هخامنشیان و چه درباره هر موضوع دیگری، سازگاری دارند). اما از دید تاریخ‌نگار، گرفتاری‌های مربوط به دیدگاه‌های گوناگون و روش‌های دست و پاگیر و نامناسب که در آنها مدارک در ارتباط با واقعیت‌هایی که مورخان می‌انگارند در صدد کشف آنها هستند، "دروغگو" از آب درمی‌آیند، برای همه گونه مدرک مورد استفاده قرار می‌گیرند، و گو این‌که بایگانی تخت‌جمشید می‌تواند اطلاعاتی ارائه دهد که منابع یونانی ادعای ارائه آنها را ندارند، اما محدودیت اسناد تخت‌جمشید به اندازه‌ای است که نمی‌توان به آسانی از منابع یونانی چشم پوشید.

جدول بندی مدارک بایگانی بارویی تخت جمشید

متن (ها)	دسته	محل شاه و دربار	تاریخ
		بدون مدرک	۱۷/۱-۱۲ (سال ۱۷ ماه ۱ تا ۱۲)
PF-NN 2339:44f	IV a	بدون ماد	۱۷/-
PF-NN 2339:10f	IV b	بدون (باکابدوش)	۱۷/-
PF-NN 2339:58-9	IV b	بدون (گرکیش)	۱۷/-
		بدون مدرک	۱۸/۱-۲
		بدون مدرک	۱۹/۱-۵
PF-NN 2652:x+6-7 ^{5a}	III a	[شوش] یا غرب "مخیش"	۱۹/۶
PF-NN 2652:15-16	III a	[شوش] یا غرب "مخیش"	۱۹/۶
		بدون مدرک	۱۹/۷-۸
PF-NN 2493: 40f	III a*	شمال یا غرب تخت جمشید	۱۹/۹
PF-NN 2493: 42f	III a*	شمال یا غرب تخت جمشید	۱۹/۹
		بدون مدرک	۱۹/۱۰-۱۱
PF 1942	III b*	بدون هاداران (ناحیه ۱)	۱۹/۱۲
PF-NN 2658: 16f	I	"آنکی" (ناحیه ۶)	۱۹/-
PF-NN 2658: 1f	II	تخت جمشید	۱۹/-
PF 1572	III a*	غرب تخت جمشید	۱۹/-

۵۹. این مدخل و مدخل بعدی مربوط به مسافرت‌هایی از کورمان به نزد شاه از طریق یک ایستگاه عرضه آذوقه موسوم به Me-x-x-iš [مخیش] است. این به نحوی متقاعدکننده از طریق فردی موسوم به "باکانکاما" (و به درجات مختلف اطعینان) ارتباط دارد با "زاکازاکو" (PF 1054,22/5-7) "اوراندوش" (-/25)، "باکتیش" (PF-NN 2172-/1-6)، "کارکوتیا" (PF 1857) املاک باکانکاما در سال ۲۰)، "هاربازیان" (-/15-17، PF-NN 759) و "یاماباکاش" (PF-NN 1371/23/4-7). از آنجا که زاکازاکو مأمور ناحیه ۶ (ایلام)، اوراندوش مأمور ناحیه ۳ (جنوب شرقی تخت جمشید)، باکتیش و کارکوتیا مأموران ناحیه ۵ (شمال غربی تخت جمشید) و هاربازیان مأمور ناحیه ۱ (خود تخت جمشید) هستند، حال آنکه یاماباکاش محلش معلوم نیست، پس "مخیش" بایستی یا در شرق یا در غرب تخت جمشید بوده باشد. از این رو نتایج جایگزینی در جدول عرضه شده‌اند.

PF-NN 1662 ^{۶۰}	III a	غرب شیراز یا "باکتیش"	۱۹/-
PF-NN 2041:8-10	V*	بدون "آزماکانا" (ناحیه ۳)	۱۹/-
		بدون مدرک	۲۰/۱-۲
PF-NN 2259: 27f ^{۶۱}	III a	غرب(۴) تخت جمشید	۲۰/۳
Fort.8863 ^{۶۲}	IV a	بدون "شورائوشا"	۲۰/۳
		بدون مدرک	۲۰/۴-۱۲
PF-NN 2349: 16f ^{۶۳}	III a*	شمال یا غرب تخت جمشید	۲۰/-
PF-NN 2206: 13f ^{۶۴}	III a*	غرب ماسداکوش (ناحیه ۴)	۲۰/-

۶۰. عرضه‌کننده شراب در PF-NN 1662 "ماریادا" است. این نام در "باکتیش" (ناحیه ۵) در PF-NN 136 تکرار می‌شود. "ماریاداد(د) دا" که کُخ (۱۹۹۰) ظاهراً آن را همان نام ماریادا می‌داند (حال آن‌که هالوک ۱۹۶۹ و هیتس- کخ ۱۹۸۷ ظاهراً آنها را متفاوت می‌دانند) به عنوان عرضه‌کننده شراب در شیراز در PF 689-690 و در حداقل چهار متن منتشر نشده ذکر شده است (همانند کاریک ماستان [PF 1123]؛ تخت جمشید [PF 1614]، پیراکوماش [PF-NN 389]). اینجاها محل‌هایی که به طور متعارف در سه راه تخت جمشید - شوش قرار داشته باشند نیستند، اما تأثیر آنها در ارتباط با شوش تفاوتی نمی‌کند.

۶۱. در اینجا مسافرت از "کورمان" [kurman با کرمان اشتباه نشود] است به نزد شاه. GN‌های دیگر در متن‌های حسابداری عبارتند از آنداباش (بدون اشاراتی دیگر) و پاسارگاد (در بخش شمالی ناحیه ۱). آشبایودا به عنوان haturmakša در PF 1987: 28/31/70 (که مربوط به حساب میوه است) در دازاراکا (ناحیه ۴) در سال‌های ۱۸ و ۱۹ عرضه‌کننده دام و حیوانات خانگی است. "اوریکاما"ی توزیع‌کننده دوباره با همین نقش در نوماریان (PF 1117 ناحیه ۲) دیده می‌شود، و در "توکراش" (PF-NN 2207: ناحیه ۳) "سند مهرشده" برای کارگران صادر می‌کند، اما این شاید شاخص کم‌اهمیت‌تری باشد.

۶۲. اشاره‌ها در PF 682, PF-NN 868 (22/3) و PF 1541 (23/12) که تاریخ ماه‌هایی را دارند که شاه احتمالاً در شوش بوده است، نشان می‌دهند که شورائوشا در شرق ایلام قرار دارد، اما این نکته در اینجا چندان کمکی به ما نمی‌کند. هیتس عقیده دارد که این نام از لحاظ زبان‌شناسی تاریخی واژه‌ای "مادی" است (۱۹۷۳ ص ۷۹؛ ۱۹۷۵ ص ۲۲۷).

۶۳. این متن روزانه‌نگار از "مارزینا" است. پروفیسور لوئیس این محل را در سر راه جاده تخت جمشید به ماد می‌داند، حال آن‌که کُخ (۱۹۹۰ ص ۱۱۲) آن را در ناحیه ۴ (جنوب غربی تخت جمشید) می‌داند. ارتباطات جغرافیایی آن در متون منتشر نشده با نظر دوم مطابقت می‌کند.

۶۴. این مربوط است به مسافرت "باکیا" از کرمان به نزد شاه. پروفیسور لوئیس آن را به عنوان اشاره‌ای به سال ۲۰ فهرست کرده است. اما اگرچه PF-NN 2206 به طور کلی در سال و ماه و روز ۲۰/۹/۱۳ تنظیم شده، اما مدخل‌های پیش از سطر ۱۹ شاید اشاره‌ای باشند به سال ۱۹ (وهالوک در سطر ۱۷ این تاریخ را استوار کرده است). مسافرت باکیا احتمالاً همان سفری است که در ماه ۶ سال ۱۹ تأیید شده است (PF-NN 2652: 15f). از سوی دیگر، اگر ما سال ۲۰ را به یاد داشته باشیم، شاید این همان مسافرت ذکر شده در PF-NN 2259: 27f (در ماه ۳) باشد.

کوچ فصلی شاهان هخامنشی □ ۱۴۵

PF-NN 812	V	؟	۲۰/-
		بدون مدرک	۲۱/۱-۶
III b* PF 1437		بدون (کارکیش)	۲۱/۷
PFa 30:8f	I	هاداران (ناحیه ۱)	۲۱/۸
PF 681	IIIa	غرب پیراشه تاش (ناحیه ۳)	۲۱/۸
PF - NN 1802	III b	بدون (تورکاپ)	۲۱/۹
PF-NN 2424	III b	[تخت جمشید]	۲۱/۹
		بدون مدرک	۲۱/۱۰
PF-NN 1989	III b	[شوش]	۲۱/۱۱
PF-NN 1424	V	؟	۲۱/۱۱
PF-NN 1564(cf.PF1295) ^{۵۵}	I	شوش	۲۱/۱۲
PF-NN 1733+PF-NN 773 ^{۵۶}	[I]	[شوش]	۲۱/۱۲
PF - NN 1148	II	شوش	۲۱/۱۲
PF-NN 2149 + PF-NN 2580 + PF 1536	III b	[شوش]	۲۱/۱۲
PF 1574	III a	[تخت جمشید]	۲۱/-
PF - NN 1320	III b	[شوش]	۲۱/-
PF - NN 1453	IV a	بدون تخت جمشید	۲۱/-
PF - NN 1662	IV a	بدون کرمان	۲۱/-
PF - NN 398	IV a	بدون کوردوشوم	۲۱/-
PF 1518	IV b	بدون (زیشایش)	۲۱/-
PF-NN 262; PF-NN 1307; PF-NN 1616	V	؟	۲۱/-

۶۵. نک. پانوش ۶۸ بعد.

۶۶. در PF-NN 2149 و PF-NN 2580 و PF 1536 «باکادادا» با کسب اجازه از «باکاسو» (PF-NN 1536, 2149) هر دو در ماه ۱۲ سال ۲۱) یا باکابادوش (PF 1536, 2149) به نزد شاه سفر می‌کند. PF 1536 تاریخ ماه ندارد، اما «باکادادا» همانند در PF-NN 2149 ده مرد به همراه خود دارد. در این متون ایستگاه‌های عرضه متفاوتی ذکر شده‌اند، اما بی‌گمان مربوط به همان مسافرت هستند. چنین برمی‌آید (به‌رغم تصور مایرهورفر، ۱۹۷۳ ص ۱۳۴) که باکاباسو و باکابادوش شکل‌های مختلف یک نام هستند. همچنین پیداست که اجازه مسافرت‌های داتوشا به شوش (PF-NN 773) در ماه ۱۲ سال ۲۱ با مجوز باکابادوش) و به نزد شاه (PF-NN 1733) در سال ۲۱ با مجوز باکاباسو) به احتمال زیاد یکی هستند و به هر حال داریوش در شوش اقامت دارد.

PFa 29:56f ^{۶۷}	III a	[شوش]	۲۲/۱-۲
PFa 29: 52f	III b	[شوش]	۲۲/۱-۲
PFa 29:58f	III b	[شوش]	۲۲/۱-۲
PFa 29:60	V	؟	۲۲/۱-۲
PF 1787 ^{۶۸}	I	شوش	۲۲/۱
PF – NN 10207	II	شوش	۲۲/۱
PF 1452	IIIa	[شوش]	۲۲/۱
PF – NN 1386	V	؟	۲۲/۱
PF 1550(cf. 1440)	II	شوش	۲۲/۲
PF – NN 615	II	شوش	۲۲/۲
PF-NN 739	II	شوش	۲۲/۲
PF-NN 2383+PF-NN 1573 ^{۶۹}	؟ II	شوش(؟)	۲۲/۳
PF 1510	III a	[شوش]	۲۲/۳
PF-NN 868 ^{۷۰}	III a	[شوش]	۲۲/۳
PF 1524	III a	[شوش]	۲۲/۳
PF-NN 2496	IV a	بدون تخت جمشید	۲۲/۳
		بدون مدرک	۲۲/۴
PF-NN 2432 ^{۷۱}	III a	؟؟ [شوش]	۲۲/۵

۶۷. این مسافرت‌ها صریحاً تاریخ ندارند، اما تعدادی از اقلام در آغاز PFa 29 اشاره به ماه‌های او ۲ دارند و ماه دیگری ذکر نشده است. کُخ (۱۹۶۸ ص ۱۳۵) کل گزارش را به ۲۲/۱-۲ نسبت می‌دهد و پروفیسور لوئیس نیز همین نظر را دارد.

۶۸. در PF 1787 پاراناکا مجوز مسافرت به نزد شاه در شوش را در ماه ۱ سال ۲۲ صادر کرده است. او همین کار را در ماه ۱۲ سال ۲۲ انجام داده است (PF-NN 1564 + PF1295). با این حال مدارک دیگر حاکی از آن‌اند که پاراناکا در ۲۱/۱۲ خود در شوش بوده است (PF-NN 1777)؛ نک. صدور مجوز سفر توسط وی در PF-NN 1969 و PF-NN 171 [اگر تاریخ درست باشد] و در ۲۲/۱-۲ (مجوز سفر در [۲۲/۱] PFa 29:61f, PF 1370 [اگر این متن مربوط به ۲۲/۱-۲ باشد: نک پانوش ۶۷] و PFa 29:54 = PFa 17 [در ۲۲/۲]) نیز باز در شوش بوده است. در هر حال خوشبختانه در هر دو مورد حضور شاه در شوش مسلّم است.

۶۹. متن‌ها گزارش سفرهای «ماریادادا» از شوش به گاندارا (PF-NN 2383 با مجوز سلطنتی) در ماه سوم یک‌سال نامعلوم، و از کاخ شاه به گاندارا در سال ۲۲ (PF-NN 1573) هستند. وسوسه حدس و گمان پیش می‌آید، اما جز آن نیست که این مسافرت‌ها یکی هستند. اگر حدس نادرست باشد، در آن صورت PF-NN 1573 ممکن است در ماه ۳ مدرک دسته II برای شوش باشد.

۷۰. نک. پانوش ۶۲ قبل.

۷۱. در اینجا مقصد درباره سفری است با مجوز شاه از طریق «کوردوشوم» به «ماتخزا» Mate-x-za. هیتس-کُخ این واژه را شکل دیگری از «ماتزیش» می‌داند و «ماتئیزا» [Mateizza] گزارش می‌دهند، اما آوانویسی هالوک مبتنی بر آن است که نشانه مفقود بایستی SAL + BAR بوده باشد و «Materakza» را پیشنهاد می‌کند (که به هر حال جای ناشناخته‌ای است).

		بدون مدرک	۲۲/۶
PF-NN 1713 ^{۷۲}	II	آریا	۲۲/۷
PF 1366	III b	[شوش]	۲۲/۷
PF 1339	V	؟	۲۲/۷
PF 1477	III b	[تخت جمشید]	۲۲/۸
PF 1507, PF 1534	III b	[تخت جمشید]	۲۲/۸
PF – NN 1189	V	؟	۲۲/۸
PF-NN 2511	I	شوش	۲۲/۹
PF-NN 1325	III b	[شوش]	۲۲/۹
PF – NN 570	III b	[تخت جمشید]	۲۲/۹
PF-NN 885; PF-NN 904 ^{۷۳} PF-NN 1219; PF-NN 2582	V	؟	۲۲/۹
Fort.6769	II	شوش	۲۲/۱۰
PF-NN 428 ^{۷۴}	II	تخت جمشید؟	۲۲/۱۰
PF-NN 2522 ^{۷۵}	III a	[شوش]	۲۲/۱۰
PF 1344 ^{۷۶}	III a	[شوش]؟	۲۲/۱۰

۷۲. مسافر «باکادادا» است که از آریا به شوش می‌رود. او در Pfa 29:56f در ۲۲/۱ با مجوز شاه از شوش به آریا می‌رود. سفر کنونی را می‌توان به درستی با یک مجوز بازگشت دانست و ما باید تردید کنیم که داریوش در آریا می‌بوده است. باکادادا بار دیگر در ماه ۹ با مجوز شاه از طریق «اومپورانوش» (PF-NN 885) مسافرت می‌کند؛ او احتمالاً در راه بازگشت به آریا است و مدرک مستقلی وجود دارد که داریوش در ماه ۹ در واقع در شوش بوده است. با این حال باید توجه داشت که سال PF-NN1713 مسلم نیست؛ احتمالاً سال ۲۳ بوده است و جوویانتسو (۱۹۹۴) با این تاریخ‌گذاری ارزش ظاهری آن را به عنوان مدرکی مبنی بر حضور شاه در آریا می‌پذیرد در حالی که به عنوان مدرک دسته I شاه در شوش بوده است.

۷۳. نک. یادداشت درباره PF-NN 1713 (ماه ۷).

۷۴. شاه اجازه سفری از «پاردو» به شوش از طریق «کوردوشوم» را صادر می‌کند. کخ عبارت Parduma («از پاردو») را نوشته نادرستی از «Pardu [ma] mar» (به معنای «از پارت») می‌داند. لویس عقیده دارد که این نوشته یا در واقع طرز نگارش در تخت جمشید معمول نبوده است (نک. Pa-ir-da در PF-NN 1657). او همچنین معتقد است که متن احتمالاً یک مجوز بازگشت است نه این که نمایانگر بودن داریوش در تخت جمشید باشد. با توجه به مقصد و ایستگاه عرضه، نقطه شروع مسافرت مسلماً جایی در شرق بوده است.

۷۵. این یک مجوز بازگشت صریح از مسافرتی از «ماتیش» به نزد شاه است.

۷۶. شاه اجازه مسافرت از طریق کوردوشوم (ناحیه ۶ در کنار جاده شوش – تخت جمشید) به روشدا را صادر کرده که محل آن از PF-NN 31 یا PF-NN 494 یا PF-NN 2343 مشخص نیست. هیتس – کخ –

PF 1472	III a	[شوش]	۲۲/۱۰
PF-NN 2246	III a	[شوش]	۲۲/۱۰
1462	III b	[شوش]	۲۲/۱۰
PF-NN 1180	III b	[شوش]	۲۲/۱۰
PF-NN 950	IV a	بدون تخت جمشید	۲۲/۱۰
PF 1364	II	شوش	۲۲/۱۱
PF-NN 1757 ^{vv}	II	شوش	۲۲/۱۱
PF-NN 2656/ rev.3f	III a*	[شوش]	۲۲/۱۱
PF-NN 242	III a	[شوش]	۲۲/۱۱
PF-NN 493	III a	[شوش]	۲۲/۱۱
Fort. 7859	V	؟	۲۲/۱۱
PF-NN 443	II	شوش	۲۲/۱۲
PF-NN 1864	III a	[شوش]	۲۲/۱۲
PF 1488	III b	[شوش]	۲۲/۱۲
PF 1485	III b	بدون [ماسانا]	۲۲/۱۲
PF-NN 2018	IV b	بدون پیدومان(ناحیه ۴)	۲۲/۱۲
PF 1449	IV b	بدون کارکیش	۲۲/۱۲
PF-NN 1225 ^{va}	I	آمدامارتوگا	۲۲/-
PFa 22	I	شوش	۲۲/-
PF-NN 2656: 1f ^{va}	II	شوش	۲۲/-
PF-NN 2133	II	شوش	۲۲/-
PFa 31: 2f	II	ساگارتیا	۲۲/-
PF -NN 2261: 26f ^{va}	II	ساگارتیا	۲۲/-

→ (۱۹۸۷) آن را بیشتر در پارس می‌دانند تا در ایلام (چون نام ایرانی است)، پس به نظر آنان مسافرت می‌بایست از غرب به شرق بوده باشد.

۷۷. همین مسافرت در PF-NN 211 و PF-NN 1947 نیز ثبت شده است.

۷۸. «آمدامارتوگا» در غیر این صورت ناشناخته است، گو این‌که با فرض این‌که نامی ایرانی است بیشتر ترجیح دارد در پارس بوده باشد تا در ایلام.

۷۹. پروفیسور لوئیس این را «بدون تاریخ ولی در اواخر سال» توصیف می‌کند. یگانه مدخل‌های صریحاً تاریخ‌گذاری شده در مورد ماه ۱۱ هستند، اما در نیمه دوم متن (در پشت لوحه) وجود دارند. در ترتیب مقصدها و مجوزدهندگان هیچ چیز وجود ندارد که نشان دهد مدخل‌ها به شیوه‌ای غیرگاه شناختی تألیف شده‌اند، و هیچ دلیل روشنی در دست نداریم که چرا در شروع متن اشاره‌ای به اوایل سال وجود ندارد.

۸۰. مسافر در این فقره (نظیر فقره‌ای در PF-NN 2261:16f) به نحو عجیبی از ساگارتیا به گرمان از طریق «کَبَش» عبور می‌کند که کَبَش آن را ایستگاه عرضه‌ای در ناحیه ۳ می‌داند.

کوچ فصلی شاهان هخامنشی □ ۱۴۹

PF-NN 2040	II	ساگارتیا	۲۲/-
PFa 31:13f ^{۸۱}	II	ماد	۲۲/-
PF-NN 2656:rev.15f	IIIa	[شوش]	۲۲/-
PF-NN 2656:17f	III b	[شوش]	۲۲/-
PF-NN 2656:11f	III b	[تخت جمشید]	۲۲/-
PFa 31:5f	IV a	بدون تخت جمشید	۲۲/-
PF 1545	IV a	بدون ماکاش	۲۲/-
Fort.7092; PF-NN 964; PF-NN 2577; PFNN 2656; rev.10f	V	؟	۲۲/-
PF-NN 149; PF-NN336; PF-NN 771	V	؟	۲۳/۱-۲
PF 1378	II	تخت جمشید	۲۳/۱
PF 1398	II	شوش	۲۳/۱
PF-NN 1458	II	شوش	۲۳/۱
PF-NN 2426	II	شوش	۲۳/۱
PF 1496	II	کولور(ایلام)	۲۳/۱
PF 1362	III a	[شوش]	۲۳/۱
PF 1408	III a	[تخت جمشید]	۲۳/۱
PF-NN 424	III a	[شوش]	۲۳/۱
PF-NN 643 & PF-NN 1592	III a	[شوش]	۲۳/۱
PF 1520	III b	بدون کاکاویشا	۲۳/۱
PF-NN 1375 ^{۸۲}	III b	[شوش]	۲۳/۱
PF-NN 1930 ^{۸۳}	III b	؟	۲۳/۱
PF 1379	IV a	بدون ماتزیش/تخت جمشید	۲۳/۱
PF-NN 2404	IV b	بدون تخت جمشید	۲۳/۱
PF 686, PF 687	V	؟	۲۳/۱
PF-NN 739	II	شوش	۲۳/۲
PF 1448	II	شوش	۲۳/۲

۸۱ در اینجا مسافرها شاهدخت‌ها هستند.

۸۲ پروفیسور لوئیس تردید دارد که شاید این همان سفر PF 1542 باشد (که زیشاویش در آن مجوز مسافرت از تخت جمشید به شوش را صادر کرده است).

۸۳ مقصد این سفر "m.A[b?]-[ba?]-da-a-ma" است. این با نوشته‌ای در مورد Abbatema [آباتما]ی هندی مطابقت دارد، اما در این صورت مقصد نیست [بلکه انسان است].

PF 1318 ^{AL}	II	هند	۲۳/۲
PF 1443 ^{AO}	III a	[شوش]	۲۳/۲
PF-NN 643	III a	[شوش]	۲۳/۲
PF 1548	V	؟	۲۳/۲
Fort.226-3	II	شوش	۲۳/۳
PF 1292; PF-NN 2380	V	؟	۲۳/۳
PF 1474 ^{AF}	III a	[شوش]	۲۳/۴
PF-NN 480	III a	[شوش]	۲۳/۴
PF-NN 433; PF-NN 664	V	؟	۲۳/۵
		بدون مدرک	۲۳/۶
PF 1486	I	شوش	۲۳/۷
PF 1466	III a	[شوش]	۲۳/۷
PF-NN 934	II	شوش	۲۳/۸

۸۴. در اینجا، همانند در PF 1317 (از ماه قبل) که ذکری از شاه ندارد، آباتمای هندی با «ایشبارامیش- تیما» (یک راهنمای نخیه) به سوی شوش مسافرت می‌کند. ارتباطی احتمالی وجود دارد با (الف) PF 1548 (سه فقره پایین‌تر در جدول)، که در آن «میرامانا» هندیان را همراهی می‌کند، چون میرامانا بیشتر در ارتباط با «آباتما» در PF 1704, PF 1785 (و نیز 23/2) است، (ب) PF 686- PF 687 (چند ردیف بالاتر در ۲۳/۱) جایی که «آباداویش» با مجوز شاه و همراه با «ایشبارامیش تیما» سفر می‌کند (اما نه مقصد روشن است نه ایستگاه عرضه آذوقه) و (ج) Fort. 226-3 (۲۳/۳) که «آباداویش» با «ایشبارامیش تیما» و با مجوز شاه از شوش به تخت جمشید می‌روند. پروفیسور لوئیس تحت تأثیر تکرار حضور «ایشبارامیش تیما» مایل به شناسایی آباتما و آباداویش شد و نتیجه گرفت که فرد هندی در ۲-۲۳/۱ در شوش نزد شاه بوده و در ۲۳/۳ دوباره به هند برگشته است و ۱۳۱۸ را جزء دسته مجوز بازگشت محسوب کرد و نتیجه گرفت که داریوش در هند نبوده است. از سوی دیگر، جوویانتسو (۱۹۹۴) عقیده دارد که داریوش در ۲۳/۲ [یعنی ماه دوم سال ۲۳ سلطنت خود] در هند بوده است. از آنجا که مدارک زیادی از دسته II و III a در تأیید حضور داریوش در ۳-۲۳/۱ در شوش وجود دارد و تنها یک فقره ظاهراً مؤید هند است، و چون جوویانتسو در واقع از PF-NN 643, PF 1443 تفسیر تازه‌ای می‌کوشد ارائه دهد (نک. پانویست ۸۵ بعد) و این به این نتیجه می‌رسد که گویا داریوش در یک ماه همزمان در پاریکانیا، آراخوزیا و هند بوده است، موضع پروفیسور لوئیس آشکارا نمودار فرضیه باصرفه‌تر و چه بسا درست‌تری است.

۸۵. جوویانتسو (۱۹۹۴) به تفسیر مجدد این متن و متن بعدی می‌پردازد و می‌گوید شاه به ترتیب در آراخوزیا و پاریکانیا بوده است نه آن‌که مسافران از این مناطق نزد او رفته باشند. اما استدلال او استوار به نظر نمی‌رسد، و پیامدهای این استدلال (نک. پانویست پیش) نیز ناپذیرفتنی هستند.

۸۶. این یک «مجوز بازگشت» صریح و روشن برای سفری از آراخوزیا به نزد شاه است (نک. پانویست ۴۲). البته جوویانتسو (۱۹۹۴) عقیده دارد که شاه در آراخوزیا بوده است.

کوچ فصلی شاهان هخامنشی □ ۱۵۱

PF 1346	III b	[شوش]	۲۳/۸
PF-NN 1635+PF-NN 1118 ^{AV}	[I]	[شوش]	۲۳/۹
PF-NN 1784	II	شوش	۲۳/۹
PF 1532	III a	[شوش]	۲۳/۹
PF 1533	III a	[شوش]	۲۳/۹
PF1576	III a	[شوش]	۲۳/۹
PF NN 498	III b	غرب پیرداتکاش	۲۳/۹
PF-NN 1535	III b	[شوش]	۲۳/۹
PF-NN 1732	III b	[شوش]	۲۳/۹
PF-NN 2332	IV b	بدون تخت جمشید	۲۳/۹
PF-NN 1535	II	شوش	۲۳/۱۰
PF 1348	II	شوش	۲۳/۱۰
PF 1491. PF 1529, PF-NN 2323 PF-NN 2634, PF – NN 772 ^{AM}	III a	[شوش]	۲۳/۱۰
PF-NN 2564; PF-NN 806	V	؟	۲۳/۱۰
PF 1570	II	شوش	۲۳/۱۱
PF-NN 765	II	شوش	۲۳/۱۱
PF-NN 1334	II	شوش	۲۳/۱۱
PF-NN 1706	II	شوش	۲۳/۱۱
PF-NN 2096	II	شوش	۲۳/۱۱
PF 1526, PF-NN 622, PF-NN 2157	III a	بدون املاک ایرتویا	۲۳/۱۱
PF-NN 1326	V	؟	۲۳/۱۱
PF 1383	II	شوش	۲۳/۱۲
PF-NN 944	II	شوش	۲۳/۱۲
PF 1541 ^{AM}	III a	؟	۲۳/۱۲

۸۷. «زاریشبا» در ۲۳/۹ (الف) در حال سفر با اجازه «کارکیش» (که گمان می‌رود در کرمان بوده) به شوش است (PF-NN 1118) و (ب) با اجازه «باکیش» در حال سفر به نزد شاه است (PF-NN 1635). ایستگاه عرضه آذوقه جایی در ایلام است.

۸۸. چهار متن اول موبد مسافرت «میوشدا» با چند هندی به تاریخ ۲۳/۱۰ از هند به شوش با مجوز صادره از سوی «ایردوباما» است. متن پنجم نمایانگر مسافرت «باکابانا» با مجوز «ایردوباما» از طریق هیدالی (ایلام) به نزد شاه است. نتیجه‌گیری منطقی به نظر می‌رسد.

۸۹. نک. پانویست ۶۲ درباره «شورائوشا».

PF 688 ^{۹۰}	V	[شوش]	۲۳/۱۲
PFa 5	V	[شوش]	۲۳/۱۲
PF1300: PF 1559: PF 684 + Fort.1017	V	؟	۲۳/۱۲
PF-NN 2424			
PF-NN 322	I	شوش	۲۳/-
PF-NN 325	I	شوش	۲۳/-
PF-NN 382	I	شوش	۲۳/-
PF-NN 1264	I	شوش	۲۳/-
PF 1422	I	شوش	۲۳/-
PF-NN 1824	I	شوش	۲۳/-
PF-NN 2407	II	شوش	۲۳/-
Fort. 6830	II	شوش	۲۳/-
PF-NN 828	III b	[شوش]	۲۳/-
PF-NN 356	III b	[شوش]	۲۳/-
PF 1082; PF-NN 1440	V	؟	۲۳/-
PF-NN 690 ^{۹۱}	III a	بدون درانگیانا	۲۴/۱
		بدون مدرک	۲۴/۲
PF-NN 1656 ^{۹۲}	III a	بدون تخت جمشید	۲۴/۳
PF-1397 (نک. پانوش ۹۱)	III a	بدون هند	۲۴/۳
		بدون مدرک	۲۴/۴-۷
PF-NN 1133	IV a	بدون املاک کارما	۲۴/۸

۹۰. [شوش] در اینجا و در مدخل بعدی استنباطی است از وجود منظم سه ایستگاه متوالی غربی - شرقی به ترتیب کوردوشوم، بسیمه و لیدوما، که گوبریا و همسر مردونیه با مجوز سلطنتی از آن عبور کرده‌اند. این شاید مستقل از فرض درباره محل شاه نباشد که در آخرین مدخل‌های جدول پیش با PF 1383 و PF-NN 944 به اثبات رسید.

۹۱. در اینجا توزیع‌کننده آرد که فردی است موسوم به «می‌ریز» که در ارتباط با مسافرت‌هایی از نزد شاه به (الف) درانگیانا [۲۴/۱] (PF-NN 690)، (ب) تخت جمشید [۲۴/۳] (PF NN 1657)، (ج) هند [۲۴/۳] (PF 1397)، (د) کرمان [۲۵/۲] (PF-NN 692) مطرح شده است. غیر از این‌ها، او در جاهای نامعلوم در پارس غله دریافت می‌کند [۲۳/-] (PF-NN 1472) و حدود ۶ یا ۷ سال قبل در تخت جمشید «تحویل‌دار» [Ullira] بوده است [۱۷/-] (PF-NN 2271). شگفت اینجاست که نمی‌توان کاملاً مطمئن بود که ایستگاه عرضه یا توزیع وی در شرق تخت جمشید بوده است یا در غرب آن.

۹۲. در اینجا فرض آن است که h.Ba-ir-da همان تخت جمشید است: نک. نیز پانوش ۷۴.

کوچ فصلی شاهان هخامنشی □ ۱۵۳

PF-NN 1528 ^{۹۳}		؟؟ ناحیه تخت جمشید	۲۴/۸
PF-NN 932	V	؟	۲۴/۸
PF 1530	III b	غرب «کورتی پیش» (ناحیه ۳)	۲۴/۹
PF 1554; PF-NN 1192	V	؟	۲۴/۹
		بدون مدرک	۲۴/۱۰
PF-NN 1191	V	؟	۲۴/۱۱
PF-NN 534: 10f	IV a	بدون ماکاش	۲۴/-
PF-NN 534: 12f	IV a	بدون بابل	۲۴/-
PF-NN 534: 17	IV a	بدون قندهار	۲۴/-
PF-NN 534: 14f	IV b	بدون (ایدوکباما)	۲۴/-
PF-NN 692 (نک. پانوش ۹۱)	III a	بدون کورمان	۲۵/۲
PF 1827 + (نک. پانوش ۹۳) PF-NN87		؟؟ ناحیه تخت جمشید	۲۵/۸
PF-NN 716	V	؟	۲۵/۴۱۲
		بدون مدرک	۲۶/۱-۱۲
PF 1313	III b	[تخت جمشید]	۲۷/۱
PF-NN 2472	III b	[تخت جمشید]	۲۷/۱
PF-NN 270	III a	[شوش]	۲۷/۲
PF-NN 1271	III b	بدون مصر	۲۷/۲

۹۳. PF-NN 1528 (۲۴/۸) و PF-1827 (۲۵/۸/۱۲) و PF-NN 87 (۲۵/۸/۱۲) نام‌هایی هستند از «زیشاویش» (که همیشه وقتی ذکری از محل می‌شود در تخت جمشید است) که دستور توزیع به ترتیب گندم به «میتارنا»ی آسیابان، شراب به اهالی «رادوکا» (نک. PF 1116، کارگران ساکن در رادوکا [ناحیه ۲] در سال ۲۵) و آرد به دخترانی در پاسارگاد را صادر می‌کند و در هر مورد این عبارت را می‌افزاید «به فرمان شاه». پروفیسور لوئیس (در ارتباط با PF 1827) اعتقاد دارد که چون «زیشاویش» به هر صورت مجاز به استفاده از مهر شاه بوده است، اشاره خاص به «فرمان شاه» فقط در صورتی معنادار است که او مستقیماً مجری دستور شاه بوده و در عین حال بدان معناست که شاه تقریباً در نزدیکی و در دسترس قرار داشته است. اما این نزدیکی چگونه ممکن بوده است؟ پروفیسور لوئیس از آن رو به این نکته تأکید دارد که هیئتس ادعا می‌کند داریوش در سال ۲۵ در جایی دور و در مصر بوده است (نک. نیز توپلین، ۱۹۹۱ ص ۲۴۹ به بعد)، و در واقع عقیده دارد که او به احتمال بیشتر در درون مرزهای زیر پوشش بایگانی بوده است. احتمالاً می‌توان بر این نکته بیشتر تأکید ورزید و نتیجه گرفت که یک فرمان مخصوص درباره توزیع‌های عادی سهمیه‌ها در صورتی معنادار است که داریوش در تخت جمشید یا نواحی پیرامون آن بوده و مثلاً در شوش نبوده است. با این حال این امکان نیز وجود دارد که این اشاره حاشیه‌ای عملی صرفاً دیوانی و اداری در مورد فرمان صادره‌ای از قبل می‌بوده است - یعنی پدیدار شدن آن در ۲۴/۸ و ۲۵/۸ یک اتفاق بایگانی بوده است.

		بدون مدرک	۲۷/۳-۷
PF 2050 ^{۹۴}	III a	[تخت جمشید]	۲۷/۸
		بدون مدرک	۲۷/۹
PF 1314	III a	[شوش]	۲۷/۱۰
PF 1315 ^{۹۵}	III b	[تخت جمشید]	۲۷/۱۰
PF 1316 (نک. پانوش ۹۵)	III b	[تخت جمشید]	۲۷/۱۰
PF-NN 1809		تخت جمشید	۲۷/۱۱
PF-NN 196	III b	[تخت جمشید]	۲۷/۱۱
PF 1319 (نک. پانوش ۹۵)	III b	[تخت جمشید]	۲۷/۱۱
PF-NN 917	III a	[تخت جمشید]	۲۷/۱۲
PF-NN 2556	III a	بدون املاک میش [خ]نا	۲۷/۱۲
PF 1528	III b	[تخت جمشید]	۲۷/۱۲
PF-NN 2045	III b	[تخت جمشید]	۲۷/۱۲
		بدون مدرک	۲۷/۱۳
PF-NN 2107 ^{۹۶}	III b	[تخت جمشید]	۲۸/۱
PF 1320	III a	[تخت جمشید]	۲۸/۲
PF 1323	III a	[تخت جمشید]	۲۸/۲
PF 1321	III a	[تخت جمشید]	۲۸/۲
PF 1322 (نک. پانوش ۹۵)	III b	[تخت جمشید]	۲۸/۲

۹۴. مسافری که با مجوز سلطنتی از طریق «پارمادان» به شوش می‌رود، بارناش (karamaraš) نام دارد که در ماکاش بوده است. پروفیسور لوئیس فکر می‌کند که مسافرت از «ماکاش» آغاز شده و این امکان را بازمی‌گذارد که شاید شاه نیز در آنجا بوده است. جوویانتسو (۱۹۹۴ ص ۴۱) نیز همین نظر را دارد. این غیرممکن نیست چون هیچ مدرکی در مورد محل داریوش در پنج ماه پیش و یک ماه بعد از آن در هیچ‌جا وجود ندارد. با این حال اولین گام استدلال بی‌چون و چرا و قطعی نیست.

۹۵. نتیجه‌گیری‌های بیان شده برای PF 1315 (۲۷/۱۰)، PF 1316 (۲۷/۱۰)، PF 1319 (۲۷/۱۱)، PF 1322 و PF-NN 1181 (۲۸/۲) همگی در ارتباط با این عقیده پروفیسور لوئیس هستند که صادرکننده مجوز سفر یعنی «میش‌مینا» در شوش یا غرب آن بوده است. من بیم آن دارم که در پایان به هر نتیجه‌ای برسیم غیر از مجاورت با متون دیگری که مؤید حضور شاه در تخت‌جمشید باشند.

۹۶. «باکدنا» همراه با چندتن از طریق یک ایستگاه آذوقه واحد (احتمالاً کوردوشوم) که در آنجا در ۲۷/۱۲ (PF-NN 917) آذوقه دریافت کرده‌اند با مجوز سلطنتی به نزد شاه در شوش می‌روند. آنان ظاهراً از انجام کار به سوی شرق برمی‌گردند. اما صادرکننده مجوز سفر آنها «باکابادوش» است که طبعاً یا معمولاً با آراخوزیا ارتباط دارد. قرائت مسلماً درست است، اما کاتب PF-NN 2107 احتمالاً به خطا به جای «باکابانا» (که مقر او در شوش است) آن را نادانسته و با سهل‌انگاری «باکابادوش» نوشته است. خطای مشابهی (چنان‌که پروفیسور لوئیس متذکر شده) در Fort. 1681 و Fort. 9407 نیز رخ داده است.

PF 1324	III b	[تخت جمشید]	۲۸/۲
PF-NN 1181 (نک. پانوش ۹۵)	III b	[تخت جمشید]	۲۸/۲
PF-NN 2029 ^{۹۷}	III b	؟ [تخت جمشید]	۲۸/۲
PF-NN 2569	V	؟	۲۸/۲
PF 1327	IV a	بدون «پاتوتان»	۲۸/۳
PF-NN 2558	V	؟	۲۸/۳
		بدون مدرک ^{۹۸}	۲۸/۴-۵
PF-NN 1552	V	؟	۲۸/۶
		بدون مدرک	۲۸/۷
PF 1329	III a	[تخت جمشید]	۲۸/۸
PF-NN 1515	V	؟	۲۸/۸
PF 1784	III a	[تخت جمشید]	۲۸/۹
PF 1505	III b	[تخت جمشید]	۲۸/۹
PF 1490	III a	[شوش]	۲۸/۱۰
PF-NN 1886 ^{۹۹}	III a	[شوش]	۲۸/۱۰
PF 1444 ^{۱۰۰}	III a	[شوش]	۲۸/۱۰
PF 2056 ^{۱۰۱}	II	آریا	۲۸/۱۱
PF-NN 1761 ^{۱۰۲}	II	شائو-ایشا	۲۸/۱۱

۹۷. مقصد به نزد باکابانا است (که فرض شده در شوش است)، اما قرائت براساس حدس است.

۹۸. اما بنگرید به متن اصلی درباره مشکلات ایجاد شده توسط PF 1853.

۹۹. هالوک ثابت کرده که مقصد سفر تخت جمشید بوده است.

۱۰۰. تاریخ مسلم نیست؛ اما صادرکننده مجوز سفر یعنی «آشپازانا» تا پیش از سال ۲۸ حضورش در تخت جمشید تأیید نشده است.

۱۰۱. بادورادا (راهنمای نخبه = *barrišdama*) در اینجا با مجوز سلطنتی از آریا به شوش مسافرت می کند و حین سفر در ماه ۱۱ از «پیردانکاش» می گذرد. او در PF-NN 1539 (مدخل بعدی) با مجوز سلطنتی از شوش به تخت جمشید می رود و در ماه ۱۲ در راه از «هیشما» عبور می کند. با این فرض که «بادورادا» مجوز خود را در ماه ۹ یا ۱۰ در آریا دریافت کرده و تا اواخر ماه ۱۲ از شوش بازنگشته است، جدول زمانی قابل تصور آن است که در هنگام عزیمت او در هر موقعیت، شاه در کنار بادورادا بوده است (روی هم رفته او احتمالاً ۴۵ تا ۵۰ روز طولانی تر از سفر بادورادا از آریا به شوش سفر کرده و سرموقع رسیده است). اما به نظر می رسد که این فرضیه به دفاع ویژه ای نیاز دارد و فرض پروفیسور لوئیس که PF 2056 یک مجوز بازگشت بوده محتمل تر می نماید. جوویناتسو (۱۹۹۴ ص ۴۱) فرضیه معکوسی دارد.

۱۰۲. هینتس-کُخ^{۱۰۲} ۱۹۸۷ (که گویا رونوشتی از PF-NN 1761 نداشته اند) نام محل را ذکر نکرده اند. «شائوشانوش» یا «شائوشی نوئیش» در PF 339، PF-NN 379 و PF-NN 2372 ظاهراً در ایران هم نام رودی است و هم نام محل. اما تعیین دقیق مکان آن ممکن نیست (گو این که کُخ در ناحیه ۴ اسامی دو تا از چهار نام جغرافیایی در PF-NN 2372 را تعیین کرده است) ولی به هر حال ارتباط روشن نیست. ←

PF 1508	III a	[شوش]	۲۸/۱۱
PF-NN 1539	II	شوش	۲۸/۱۲
PF-NN 1950	IV a	بدون تخت جمشید	۲۸/۱۲
PF-NN 1656	II	شوش	-/۱
PF 1385	II	شوش	-/۱
PF 1246	II	شوش	-/۱
PF-NN 1532	II	شوش	-/۱
PF-NN 2028	IV b	بدون (کارکیش)	-/۱
		بدون مدرک	-/۲
PF-NN 183	II	شوش	-/۳
PF-NN 1465	III a	[تخت جمشید]	-/۳
PF-NN 982	V	؟	-/۳
PF 1579 + PF-NN 1634	II	شوش	-/۴
PF-NN 946	II	کورمان	-/۴
PF-NN 75	V	؟	-/۴
PF-NN 663	II	شوش	-/۵
		بدون مدرک	-/۶
PF 1470	III b	بدون زیشاویش	-/۷
PF 680; ^{۱۳} PF 1479	V	؟	-/۷
PF 1406	II	تخت جمشید	-/۸
Fort. 7093	V	؟	-/۸
PF-NN 2063	II	شوش	-/۹
PF 1335	II	شوش	-/۹
PF 1501	III a	[شوش]	-/۹
PF-NN 1489	III b	[تخت جمشید]	-/۹
PF 1455	III b	بدون (آرتفرن)	-/۹
PF 2052	IV b	بدون (ایرداپیرزانا)	-/۹

→ در مورد «شائوشاکا» نیز (PF-NN 2364) چنین است. محلی در شرق شوش / ایلام وجود دارد که اما صادفانه سازگار کردن آن با مدارک موجود دشوار است.
 ۱۰۳. در PF 680، «زاماشبا» همراه با یک مأمور عرضه آذوقه موسوم به «پارنیزا» که کنخ محل او را در ناحیه ۳ (جنوب شرقی تخت جمشید) می‌داند نزد شاه می‌رود. اگر زاماشبا از مکاش (که گفته شده شهر ب آنجا بوده) می‌آمده، پس داریوش در شمال یا غرب ناحیه ۳ بوده است.

کوچ فصلی شاهان هخامنشی □ ۱۵۷

PF-NN 618	V	؟	-/۹
PF 1285	III b	[شوش]	-/۱۰
PF-NN 69	III b	؟[شوش]	-/۱۰
PF1464:PF-NN 922	V	؟	-/۱۰
PF -NN 2220 ^{۱۰۴}	V	؟[شوش]	-/۱۱
PF 1447	V	؟	-/۱۱
PF-NN 1803	II	شوش	-/۱۲
PF 1393	III a	[شوش]	-/۱۲
PF-NN 859 (1573) بیک	III a	[شوش]	-/۱۲
PF 1359	III b	[شوش]	-/۱۲
PF 1467; PF-NN 2118	V	؟	-/۱۲
PF 1394+PF-NN 1133; PF NN1081:74	I	شوش	-/-
PF 1573; PF 2057; P-NN 1081:72	II	شوش	-/-
PF-NN 2195	II	ماد	-/-
PF 1562	III a	بدون هارینا	-/-
PF-NN 2108	III b	[تخت جمشید]	-/-
PF-NN 1322	III b	بدون Da- a- ya-u-ka	-/-
PF 1243	IV a	بدون آتوک (ناحیه ۶)	-/-
PF 1438	IV a	بدون آریا	-/-
PF-NN 246	IV a	بدون هند	-/-
PF-NN 445	IV a	بدون شوش	-/-
PF-NN 995	IV a	بدون تخت جمشید	-/-
PF-NN 1081: 5	IV a	بدون ماتزیش	-/-
PF 1578	IV b	بدون (زیشاویش)	-/-
PF 1560; PF 2054; بومن ۱۹۰	IV b	بدون (پارناکا)	-/-
PF 1303; PF 1410; PF 1566; PFa21; PF a23; PF-NN 707; PF-NN 481 PF-NN 2215; PF-NN 620;	V	؟	-/-

۱۰۴. در PF-NN 2220، کارکیش (با مجوز سلطنتی) به ترتیب از «کارکاشوش» (ناشناخته)، «هونار» و «لیدوما» عبور می‌کند. تصور کنج درباره محل نسبی هونار و لیدوما، باعث می‌شود که این مسافرت را یک سفر غرب به شرق تلقی کنیم.

PF-NN 621 PF-NN 669;PF-NN 807; PF-NN 924; PF-NN 937;PF-NN 1081 :11/66/71/78/79; PF-NN 1647;PF-NN 1814; PF-NN 2325; PF-NN 2525;PF-NN 2557; PF-NN 2560			
---	--	--	--

کلید جدول

- اقلام در III و IV که در آنها ایستگاه عرضه آذوقه نام جغرافیایی صریحی دارد، با نشانه ستاره (*) مشخص شده‌اند.
- وقتی شوش و تخت جمشید بدین صورت: [شوش] و [تخت جمشید] نوشته می‌شوند، یعنی به ترتیب در غرب یا شرق یک ایستگاه عرضه شناخته شده در کنار جاده شوش - تخت جمشید هستند. در موارد بسیار زیاد، ایستگاه‌های عرضه اشاره شده در ناحیه ۶ (ایلام) کخ قرار دارند، ولی ما موارد زیر را هم داریم: مثلاً "پیرداتکاش" (PF-NN 480 [۲۳/۴])، محلی که (PF-NN 498 [۲۳/۸]; 1362 [۲۳/۷]; PF1346 [۲۳/۸])، "ماندا" (PF-NN 2246 [۲۲/۱۰]; 1472 [۲۲/۱۰]; PF-NN 2246 [۲۲/۱۰]).
- نشانه‌های [شوش] و [تخت جمشید] را فقط باید به این معنا تفسیر کرد که مدارک با حضور در محل‌های مشخص شده سازگار هستند.
- کلمه "بدون" یعنی در محل موردنظر وجود ندارد.
- در ستون دست چپ [=متن‌ها]، متون یا ارجاعاتی که با + به هم متصل شده‌اند یعنی نتیجه‌ای مرتبط با یکدیگر دارند، حال آنکه ارجاعاتی که با نشانه دو نقطه (:) از هم جدا شده‌اند، نمودار مدارک متمایزی مربوط به سفرهایی متفاوت هستند.
- محل‌های سلطنتی که با حروف سیاه چاپ شده‌اند (دسته I) یعنی دقیقاً می‌دانیم که شاه در آنجا حضور داشته است.

پیوست I

الف) سخن هرودوت درباره "جاده شاهی" مبنی بر این که ۴۵ پاراسنگ [= فرسنگ] در ۱۱۱ روز پیموده می شده است، بدان معناست که میانگین سرعت حرکت حدود ۲۴ کیلومتر در روز بوده است (با محاسبه هر پاراسنگ = ۵/۹۶ کیلومتر)، یا سرعت حدود ۲۲ کیلومتر (با محاسبه هر پاراسنگ = ۵/۳۳ کیلومتر)، یا سرعت حدود ۲۱ کیلومتر (با محاسبه هر پاراسنگ = ۵/۱ کیلومتر) - یا حتی برای کسانی که پاراسنگ را دارای اندازه دقیقی نمی دانسته اند.^{۱۰۵} اگر بکشیم از نتایج مبتنی بر نقشه خوانی یا اندازه گیری روی نقشه جاده استفاده کنیم، مخاطره گیر افتادن در اختلاف نظرهای مربوط به شناسایی وجود نخواهد داشت، اما به دشواری می توان انکار کرد که نتایج چنین بررسی هایی به میانگین سرعت حرکت روزانه و در مجموع به رقمی بالاتر در مورد ۱۱۱ روز نخواهد انجامید.

ب) مدارک باستانی در مورد حرکات سپاهیان و برخی محاسبات جدید را می توان در جدول زیر نشان داد.^{۱۰۶}

---

۱۰۵. دو رقم نخست از محاسبات انجام شده بر مبنای ارقام منابع باستانی به دست می آیند. رقم سوم از پژوهش های مانفردی (۱۹۸۶) درباره جاده ها یا راه هایی که گزنفون در آناباسیس [بازگشت ده هزار تن] پیموده به دست آمده است.

۱۰۶. منابع باستانی در پانوشته های بعدی نام برده شده اند. ارقام امروزی عمدتاً برگرفته از اطلاعات کتاب بولانژه (۱۹۶۵) هستند؛ وجود چند رقم نمودار پایین ترین و بالاترین ارقام حاصله از جاده های تصریح شده متفاوت اند؛ ۲ جفت رقمی که برای فاصله "تخت جمشید - شوش" ذکر شده اند به ترتیب مربوط به جاده های "دروازه های پارس" و جاده های از طریق شیراز - کازرون هستند. فاصله "بابل - شوش" یک برآورد ساده از روی نقشه است (۳۵۰ کیلومتر خط هوایی، و ۴۰۰ کیلومتر از طریق "بدره" [= در]).

فاصله‌های امروزی (کیلومتر)	مدارک باستانی (روزها)	
۸۲۵/۸۶۱ یا ۷۵۲/۷۶۱	۱۰۲۲۸	۱- تخت جمشید- شوش
۳۵۰/۴۰۰	۱۰۸۲۰/۲۲	۲- شوش- بابل
۶۷۳/۶۹۱	بدون مدرک	۳- بابل- اکباتان
۷۵۰	بیش از ۴۰ روز ^{۱۰۹}	۴- شوش- اکباتان (۱)
۵۷۶/۶۴۵	بیش از ۹ روز ^{۱۱۰}	۵- شوش- اکباتان (۲)
۹۳۲/۹۶۶	۲۰ روز ^{۱۱۱}	۶- اکباتان- تخت جمشید

۱۰۷. دیودوروس سیسیلی (XIX, ۲۱) می‌گوید از اردوگاهی در کنار رود "پسی تیگریس" [پس دجله = "کارون"] تا تخت‌جمشید ۲۴ روز راه است. و در جایی دیگر (XVII, ۶۷) می‌گوید از شوش تا "پسی تیگریس" (ونه البته به همان نقطه) "چهار روزه" طی شده است (ایضاً نک. کورتیوس ۱، ۳، ۵). اما باز می‌گوید (XIX, ۱۷) از شوش تا جایی که "دجله" منطقه کوهستانی "اوکسی‌ها" را ترک می‌کند یک روز راه است. دیودوروس (همان‌جا) می‌افزاید پارسیان تا شوش ۳۰ روز فاصله دارند. استرابو (۱، ۳، ۱۵) می‌نویسد فاصله شوش تا تخت‌جمشید ۴۲۰۰ استاد است. لوریده (۱۹۶۵) آن را ۸۰۰ کیلومتر (براساس هر استاد = ۱۹۰/۵ متر) برآورد کرده است.

۱۰۸. دیودوروس (XIX, ۱، ۵۵) فاصله شوش تا بابل را برای آن‌که ارتش خزانه را حمل کند، ۲۲ روز می‌داند، آراین (III, ۱۶، ۷) فاصله بابل تا شوش را (البته با توقف‌هایی در راه) ۲۰ روز می‌گوید: دیودوروس (XVII, ۶۵) و کورتیوس (۱، ۲، ۵) به بعد) از توقف اسکندر [در راه بابل به شوش] در ایالت "سیتاکنه" سخن می‌گویند.

۱۰۹. دیودوروس (XIX, ۱۹) می‌نویسد جاده از "کولون" می‌گذرد و در XVII, ۱۱۰ می‌نویسد "آنگاه اسکندر شوش را همراه سپاه ترک کرد... و به دهکده‌های موسوم به "کارین" (در غرب دجله) رسید و سپس در مدت چهار روز از سیتاکنه گذشت و به "سامبانا" رسید، هفت روز در آنجا ماند و آنگاه ظرف دو روز به نزد کلون‌ها رسید و پس از هفت روز به بغستان و اکباتان رسید- جمع کل = ۱۴+x روز. اگر دهکده‌های "کاری‌ها" یا "کارین‌ها" به راستی در غرب دجله بوده‌اند، اسکندر راه عجیب و غریبی را برای رفتن از شوش به اکباتان برگزیده است. مدارک آراین حاکی از آن است که دیداری هم از "اوپیس" در کنار دجله انجام شده و به‌طور کلی اسکندر یک راست از شوش به اکباتان نرفته است. روی هم رفته گفته دیودوروس (XIX, ۱۹) که بیش از ۴۰ روز از کولون، کلون‌ها (استقرارگاه بنوسی‌های تبعیدی)، کالونیتی یا خالونیتی‌ها و غیره طول کشیده است فقط بر ابهام و ناپاوری ما می‌افزاید.

۱۱۰. دیودوروس (XIX, ۱۹): "جاده از باداکه (که لوریده ۱۹۶۵ ص ۲۶۸ آن را در شمال شوش حدس زده) در کنار رود اولونوس از کوسای می‌گذشت و آنتیگونوس را به "سرزمین ماد" آورد (نه البته اکباتان) و این ۹ روز طول کشید." هیچ راهی برای ارزیابی زمان رسیدن به خود اکباتان وجود ندارد. راه شوش - اکباتان = ۴۵۰ مایل رومی = ۳۶۰۰ استاد. لوریده این رقم را برابر با ۶۵۰ کیلومتر برآورد می‌کند (یعنی هر استاد = ۱۸۰/۵ متر). و اما رقم رومی = ۶۶۲ کیلومتر. این‌گونه ارقام نمایانگر راه‌های بسیار پیچ‌وپیچ‌تری هستند تا یک جاده "مستقیم".

۱۱۱. دیودوروس (XIX, ۶، ۴۶) می‌گوید ۲۰ روز (آنتیگونوس در پایان زمستان ۳۱۶/۱۵ حرکت می‌کند. البته در متن دلیلی برای این اندیشه نیست که آنتیگونوس شتابی می‌داشته است. در آراین (آناپاسیس،

چنان‌که از پانوش‌ها روشن خواهد شد، عملاً تمام ارقام ستون میانی به‌نحوی تقریبی هستند، گو این‌که با فقره ۱ [تخت‌جمشید- شوش] کمتر مشکل داریم. فقرات ۳ و ۵ را به‌خاطر هدف‌های محاسبه‌ای باید نادیده بگیریم، و بقیه میزان مسافت روزانه را با ارقام گوناگون حدود ۱۶ تا ۲۰ کیلومتر در روز (فقره ۲)، حدود ۱۸ کیلومتر در روز (فقره ۴)، حدود ۲۷ تا ۳۱ کیلومتر در روز (فقره ۱) و حدود ۴۷ تا ۴۸ کیلومتر در روز (فقره ۶) نشان می‌دهند.

ج) بایگانی بارویی تخت‌جمشید به‌طور بالقوه به موضوع به دو طریق قابل بررسی است.

۱. یکی مستلزم بازسازی عناصر سازنده تخت‌جمشید شوش است به صورت محاسبه زمان مسافت یا از طریق شناسایی ایستگاه‌های متوالی یا شناخت کل ایستگاه‌های میان راه برای تمام سفر. هالوک فکر می‌کند که، اسناد بایگانی تنها مربوط به بخشی از بزرگراه شوش - تخت‌جمشید است، و بهترین چیزی که از این موضوع می‌توان کسب کرد محاسبه میزان حرکت در هر روز برابر با ۲۱ کیلومتر است مبتنی بر وجود مکان‌های کاملاً فرضی سه ایستگاه برای استراحت.^{۱۱۲} از سوی دیگر، خانم کخ معتقد است که اسناد بایگانی تمام بزرگراه را پوشش می‌دهد و بر این اساس فاصله میان تخت‌جمشید تا شوش را ۲۲ روز می‌داند. با این حال مشکلات مهمی وجود دارد (نک. پیوست II)، و در نتیجه یا ایستگاه‌های بیشتری از آنچه کخ می‌انگارد وجود داشته‌اند، یا سرعت مسافر در هر روز ۳۸ یا حتی ۴۲ کیلومتر بوده است.

۲. از برخی مدارک جدول‌بندی شده و نتایج غیرمستقیم دیگر آنها چنین برمی‌آید که شاه می‌تواند در یک ماه هم در شوش بوده باشد و هم در تخت‌جمشید. و این درست مطابقت دارد با مدارک بخش (ب) قبل.

→ ۳، ۱۹، ۳ به بعد) اسکندر تخت‌جمشید را ترک می‌کند و ظرف ۱۲ روز به "ماد" می‌رسد. او آنگاه با سرعت بیشتری به پیشروی می‌پردازد (با این گمان که داریوش هنوز در منطقه است) تا آن‌که در فاصله سه روز تا اکباتان می‌شنود که داریوش رفته است. این بالقوه با سخن دیودوروس هم‌سازند (اسکندر احتمالاً در سراسر راه بسیار سریع حرکت کرده غیر از شاید سه روز آخر را). مسافران اوایل عصر جدید همین ناحیه و مسیر را حتی سریع‌تر از آنتیگونوس می‌پیمودند (کونتارینی، ۱۸۷۳ ص ۱۲۸ به بعد: سلطانیه - اصفهان ظرف ۱۷ روز در اکتبر ۱۴۷۳؛ اولتاریوس ۱۶۶۹: مسیر قم - کاشان - نطنز - اصفهان ظرف ۱۱ روز در جولای/آگوست ۱۶۳۷).

۱۱۲. پروفیسور لونس از ایستگاه‌های چهارم و پنجم (اوپورانوش و بسیمه) = انبوران (نزدیک نورآباد) و "باشت" یاد می‌کند. این یعنی ۶۳ کیلومتر در ۳ روز، هر روز ۲۱ کیلومتر.

د) در بحث کنونی شاید ساده‌ترین راه توجه به این نکته است که با فرض سرعت چهل کیلومتر در روز (نک. ج ۱) روایت آنتائوس مستلزم حدود ۸۰ روز و روایت گزنفون حدود ۵۰ روز است، حال آنکه مسافت با سرعت ۳۰ کیلومتر در روز (ب فقره ۱؛ و نک. ج ۲) به رقم حدود ۱۰۷ یا ۶۷ روز می‌رسیم و با سرعت ۲۲ کیلومتر در روز به رقم (نک. الف) حدود ۱۵۵ و ۹۰ روز دست می‌یابیم. از آنجا که به راستی به دشواری می‌توان باور کرد که شاه چند ماه از سال را در جاده‌ها سپری می‌کرده است، پیداست که روایت آنتائوس (و به راستی هر روایتی مربوط به تخت جمشید) نمی‌تواند با کندترین زمان مسافت، سازگاری و همزیستی داشته باشد. از سوی دیگر، فقط اگر گزنفون حق داشته باشد در آن صورت می‌توانیم فرض کنیم که با تندترین سرعت زمان مسافت به زیر دو ماه کاهش می‌یابد. روی هم رفته منطقی و پذیرفتنی است اگر بگوییم زمان مسافت را براساس روایت گزنفون باید حدود دو ماه و بر اساس روایت آنتائوس باید حدود سه ماه در نظر گرفت.

پیوست II

۱- بانو کُخ فرض می‌کند که بین شوش و تخت جمشید ۲۱ ایستگاه یا منزل وجود داشته است.

۱-۱. فرضیه صریح او آن است که در هر روز فاصله میان دو ایستگاه حدود ۲۴ کیلومتر طول داشته است،^{۱۱۳} و این بدان معناست که فاصله میان تخت جمشید تا شوش برابر $24 \times 22 = 528$ کیلومتر بوده است. در واقع این رقم از طریق کازرون برابر با ۸۵۰ و از طریق "دروازه‌های پارس" برابر با ۷۵۰ کیلومتر است. کخ هیچ تفسیر ژرف و همه‌جانبه‌ای درباره مسئله فواصل واقعی ارائه نمی‌دهد و صرفاً اشاره می‌کند که در مسیر میان شیراز تا بهبهان - که بنا به محاسبه بولانژه (۱۹۶۵) ۳۷۰ کیلومتر است، ۹ کاروان‌سرای قرون وسطایی وجود داشته است و نتیجه‌گیری او با این نکته مطابقت دارد.^{۱۱۴} کاروان‌سراهایی که کلایس به آنها اشاره می‌کند روزانه به‌طور متوسط ۳۷ کیلومتر

۱۱۳. این مبتنی است بر مسافت جاده شاهی بنا به گفته هرودوت که ۴۵۰ پاراسنگ = ۲۶۸۴ کیلومتر (اگر هر پاراسنگ را ۵/۹۶ کیلومتر در نظر گیریم) بوده و بنابراین ۱۱۱ روز طول می‌کشیده است.
 ۱۱۴. البته به نظر کخ، شیراز یک جاده زمان هخامنشی نبوده است؛ مقایسه بر این فرض استوار است که "آتریکا" نقطه آغاز حرکتی "معادل" بوده است. کاروانسراها در روی نقشه کلایس (۱۹۷۷) نشان داده شده‌اند.

فاصله داشته‌اند. بازسازی کُخ با یک فاصله روی هم‌رفته درست، میانگین سفر روزانه را ۳۴ یا ۳۹ کیلومتر به دست می‌دهد. به نظر وی در آخرین مرحله سفر، فاصله بهبهان تا شوش از طریق مسجدسلیمان و دزفول با سرعت متوسط روزانه ۴۲ کیلومتر، ۱۰ روز طول می‌کشد.

۱-۲. یگانه فرض دیگری که می‌توان کرد آن است که ایستگاه‌های سر راهی مورد شناسایی کخ گرچه در طول جاده پراکنده هستند اما فهرستی کامل و فراگیر نیستند و بنابراین چند ایستگاه نادیده گرفته شده‌اند، یا حاشیه غربی منطقه تحت پوشش بایگانی در شرق شوش قرار دارد. هالوک نظر اخیر را پذیرفته بود، و پروفیسور لوئیس گویا به این باور رسیده که به نظر هالوک منطقه زیر پوشش بایگانی حدود نیمی از مسافت تخت‌جمشید به شوش را دربرمی‌گرفته است.

۲- یگانه بازبینی‌های خارجی ممکن عبارتند از (الف) محاسبه مجدد فواصل کلی در بازسازی کخ، و (ب) مقایسه مرز زبان شناختی بایگانی با مرزهای بیان شده در منابع باستانی یا قرون وسطایی/ امروزی در مورد دو منطقه تخت‌جمشید و شوش.

الف) فاصله‌ها

۱- اگر تعداد ۲۱ ایستگاه کُخ فهرست کاملی از ایستگاه‌های مرز غربی باشند و اگر این امر به پیروی ما از او در استفاده از داده‌های هرودوت در مورد "جاده شاهی" به‌عنوان پایه محاسبه مشروعیت می‌بخشد، در آن صورت می‌توانیم نتیجه بگیریم که مرز غربی در ۵۰۴ یا ۴۶۲ کیلومتری تخت‌جمشید (بسته به این که طول هر پاراسنگ [یا فرسنگ] را چقدر در نظر بگیریم- نک پانوش ۱۰۵) قرار داشته است. با فرض این که جاده‌ای از طریق "دروازه‌های پارس" وجود داشته که در آن مسیر تخت‌جمشید - فهلیان برابر ۱۶۰ کیلومتر بوده، این ارقام یا مربوط به جاده‌ای تا رامهرمز (در فاصله ۱۷۰ کیلومتری بهبهان) یا از جاده رامهرمز خارج شده و مستقیماً مسیر جاده بهبهان- اهواز (در فاصله حدود ۱۳۰ کیلومتری از بهبهان) را در پیش می‌گیرد^{۱۱۵}.

۲- هالوک ۹ ایستگاه را شناسایی کرده بود. اگر این ۹ ایستگاه فهرست کامل مرز غربی بوده باشند در آن صورت ما با یک فاصله ۲۱۶ یا ۱۹۸ کیلومتری سروکار داریم که

---

۱۱۵. فرض من در قسمت پایانی، یک جاده بهبهان - رامهرمز - مسجدسلیمان - دزفول است. اگر جاده از طریق اهواز حدود ۵۰۰ کیلومتر باشد، رقم مورد نظر ما به حدود ۴۰ کیلومتری اهواز می‌رسد.

کمی در غرب "باشت" یا بین "دهنو" و "باشت" پایان می‌یابد. عملاً گو اینکه تعداد ۹ ایستگاه فقط به‌عنوان فهرستی کامل در درون ناحیه اداری "فهلین" ادعا شده است، اما محاسبه واقعی فرق دارد. تعداد ۹ ایستگاه در یک مسافت $8 \times 24 = 192$ کیلومتر، یا $8 \times 22 = 176$ کیلومتر به‌اضافه حدود ۷۵ کیلومتر (برآورد فاصله از تخت‌جمشید تا پارمادان) ردیف شده بوده‌اند که معنای آن یک مسافت ۲۷۶ یا ۲۵۱ کیلومتری است. این موجب می‌شود تا پایان مرز غربی کمی در غرب یا شرق "دوگنبدان" قرار گیرد.

۳- این محاسبات چنان نیستند که ناهمسازی اصولی برداشت‌های کُخ و هالوک از کل سیستم داشته باشند (اما نک. بعد در "ب ۱-۲" و "۲-۴").

ب) مرزها

۱- یک مرز زبانی یا زبان‌شناختی از نام‌های جاها و/ یا استفاده از ماه‌های ایلامی (که گاه تصادفی می‌شود) قابل تعیین است.

۱-۱. ماه‌های ایلامی حداکثر در دوازده محل مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند (گو این که در مورد ادعاهای زیلا - اومپان تردید وجود دارد).^{۱۱۶} همگی به نحو متقاعدکننده‌ای نام‌های ایلامی دارند. خانم کُخ از این ۱۲ محل ۹ تا را در جاده قرار می‌دهد (یا ۱۰ تا اگر بپذیریم که "بسیتمه" و "بزاتامه" با هم فرق دارند) و هالوک شش تا را (با عدم تمایز میان بسیتمه و بزاتامه). به‌علاوه، بنا به نظر کُخ و هم هالوک "اومپورانوش" در کنار جاده است و به نحو متقاعدکننده‌ای نام ایلامی دارد، گرچه استفاده از ماه‌های ایلامی در آنجا تأیید نشده است (هیئتس - کُخ مطمئن نیستند که این پارسی است یا ایلامی).

۱۱۶. محل‌هایی که از ماه‌های ایلامی استفاده می‌کرده‌اند عبارتند از: بسیتمه، داشر، هیدالی، *هیشما، هوت‌پیری، کوردوشوم، *لیدوما (فقط در یک فقره که گفته شده "در هیدالی و لیدوما")، *شورکوتور، *شورشون‌گیری، *تَشپک، *زکزکو. مدارک برگرفته شده از بیش از سیصد متن است، اما فقط در موارد ستاره‌دار متونی وجود دارند که از ماه‌های ایلامی استفاده کرده‌اند که به وضوح در محل موردنظر بوده است. در جاهای دیگر متکی به وجود مَه‌ری هستیم که استفاده از آن و/ یا هویت مأمور عرضه‌کننده آذوقه ما را روشن سازد. تنها در هیشما و کوردوشوم می‌توان گفت که استفاده از ماه‌های ایلامی چیره بوده‌است، و در این موارد در همه مجموعه یا به وضوح با هم بوده‌اند یا ما چنین استنباط کرده‌ایم، و در دو دسته جدا بوده‌اند. کُخ متنی را با ماه ایلامی به "زیلا - اومپان" نسبت می‌دهد که در آن از مَه‌ر ۳۳ استفاده شده، اما شاید بهتر باشد که مَه‌ر ۳۳ را مربوط به هیدالی بدانیم.

۲-۱. بنابراین هفت (هالوک) یا ده یا یازده (کُخ) ایستگاه "ایلامی" وجود دارد. فاصله میان این ایستگاه‌ها (بسته به طول یا مسافتی که برای پاراسنگ در نظر گیریم) باید ۱۴۴/۲۱۶/۲۴۰ یا ۱۳۲/۱۹۸/۲۲۰ بوده باشد. اگر مرز پارس اندکی در شرق "باشت" قرار داشته (بنگرید به بعد)، نخستین رقم را باید کمابیش مربوط به بهبهان دانست، و ارقام دیگر به نقاط مختلف میان بهبهان و رامهرمز تعلق داشته‌اند. اگر مرزی غربی در زیر پوشش بایگانی غیر از شوش وجود داشته، پس ظاهراً منطقه بهبهان از لحاظ جغرافیایی می‌تواند مناسب‌ترین و منطقی‌ترین نامزد باشد. از سوی دیگر شایان ذکر است که نتیجه‌گیری مشخص شده در زیر این عنوان توسط فرضیه کُخ ما را به ۵۰ یا ۶۰ کیلومتری نتیجه‌گیری حاصله از فرضیه خود او در "الف-۱" هدایت می‌کند.^{۱۱۷} این بدان معناست که نسبت‌های متقاعدکنندگی ایستگاه‌های "پارسی" و "ایلامی" در فهرست کُخ، چندان هم با نظر مستقلی که محل این مرز را "باشت" دانسته است ناسازگار نیست. از سوی دیگر در مورد هالوک، ناسازگاری جدی‌تری میان نتیجه‌گیری در اینجا و در "الف-۱" وجود دارد، زیرا نسبت محل‌های "ایلامی" در فهرست او بسیار زیادتر است، حال آنکه شرقی‌ترین نام در این فهرست (پارمادان) کمابیش نزدیک تخت جمشید است. اگر پارمادان مسلماً در فهلیان می‌بود، در آن صورت همه چیز با هم جور درمی‌آمد.

۲-۲. مرز پارس / سوزیان [خوزستان] را به طرق گوناگونی می‌توان تعیین کرد.

۲-۱. روایت سنتی مقدس‌گونه درباره اسکندر (کورتیوس ۵، ۱۷، ۱۳) مرز تخت جمشید را به فاصله دو روز حرکت در غرب "دروازه‌های پارس" (یعنی در "تنگ‌کاس" واقع در شرق فهلیان) قرار می‌دهد.

۲-۲. توصیف دیودوروس از جایی موسوم به "کلیماکس" و تفاوت شدید محیط زیست و آب و هوای دو ناحیه غربی و شرقی آن (۲-۳، ۲۱، ۱۹) یادآور جنبه‌ای است که مرز "سیاسی" به همان اندازه مرز جغرافیایی اهمیت داشته است. اما این "کلیماکس" در کجا بوده است؟ بریان (۱۹۸۲ ص ۱۶۷) محل آن را در "کُتل سنگر" واقع در ۲۱

---

۱۱۷. اسکندر از غرب و از نقطه حرکت خود در منطقه اوکسی‌ها، به فاصله سه روز به پارس و پنج روز به "دروازه‌های پارس" می‌رسد؛ بنابراین تا "دروازه‌های پارس" دو روز حرکت فاصله بوده است.

کیلومتری غرب فهلیان می‌داند، اما این مرا به فکر جایی شرقی‌تر می‌اندازد. امکانات دیگر، سلسله تپه ماهورها و فرازوفرودهایی هستند در ۷۰ کیلومتری، بین دوگنبدان و دهنو (که باشت تقریباً در انتهای آن قرار دارد)،^{۱۱۸} یا سرپایینی طولانی غربی - شرقی میان خیرآباد و لیشر (که به ترتیب در هجده و چهل کیلومتری شرق بهبهان قرار گرفته‌اند). احتمال اخیر نمودار قاطع‌ترین انتقال منفرد از اراضی پست به بلندی‌ها است. ۲-۳. مرزبندی‌های بعدی. دو امکان متمایز وجود دارد.

۲-۳-۱. استاین (۱۹۳۸ص ۳۱۷) مرز فارس و خوزستان را در منطقه میان دهنو [یا "دهنو"] و باشت قرار می‌دهد (نک. نقشه بریان، ۱۹۸۲ص ۱۶۸)؛ یعنی بین ۵۷ و ۷۹ کیلومتری غرب "دروازه‌های پارس" (بولانزه، ۱۹۶۵) یا بیش از ۶۵ کیلومتری این دروازه‌ها (استاین، ۱۹۳۸)

۲-۳-۲. در اصطلاح اداری امروزی، جاده شوش - تخت جمشید از سه ناحیه یا سه استان خوزستان، بویراحمد و فارس عبور می‌کند. مرز دوتای اول درست در بالای بهبهان (نک. ب ۲-۲) و مرز دو تای دوم (نک. ب ۲-۳-۱) درست در بالای باشت است.

۳- آراین می‌نویسد حرکت اسکندر و سپاهش از مرز پارس تا دروازه‌های پارس به سرعت انجام شد؛ کورتیوس می‌گوید او به تخریب و تاراج پرداخت، اما این کار در وسط زمستان تنها به معنای آتش‌زدن و سوختن است و نیازی به کندکردن حرکت ندارد. بنابراین ب ۲-۱ و ۲-۳-۱ می‌توانند همساز باشند. افزون بر این، فاصله سه روز راه در غرب پارس با اندازه‌گیری در پیرامون باشت از ناحیه لیشر/ دوگنبدان حدود سی کیلومتر در روز یا از سرازیری خیرآباد/ لیشر حدود ۳۵ کیلومتر در روز سرعت می‌خواهد. دومی می‌تواند محل مناسبی برای نقطه اخذ مالیات یا سربازگیری از اوکسی‌ها باشد، اما پذیرش این البته جزء جدایی‌ناپذیر نظر ویژه‌ای از کل روایت سنتی درباره لشکرکشی اسکندر در راه شوش - تخت جمشید و به‌ویژه درباره محل‌های گوناگون اوکسی‌هاست، و به بحث بیشتری نیاز دارد که جایش اینجا نیست.

۴- این که آیا نتیجه‌گیری در "ب ۳" با مواد زبانی در "ب ۱" سازگار است یا نه، بستگی به این دارد که آیا تعدادی کافی ایستگاه غیر ایلامی وجود داشته که سازگار با

فضای میان تخت جمشید تا باشت باشد: یعنی فاصله‌ای حدود ۱۶۰ [تخت جمشید - فهلیان] + ۴۹ = حدود ۲۰۹ کیلومتر.

۴-۱. در سناریوی کخ عملاً دوازده ایستگاه قبل از "هوت پیری" (اولین نام در فهرست او که در آن ماه‌های ایلامی مورد استفاده قرار گرفته‌اند) وجود دارد، هر چند که محل سه تای آنها برای مسافرت‌های شوش - تخت جمشید تأیید نشده است. ۹ تای تأیید شده شکاف را کاملاً پر می‌کنند. کُخ در دیدگاهی به روشی دیگر، ۱۰ ایستگاه قبل از "اومپورانوش" تشخیص می‌دهد - که اولی آشکارا نامی ایلامی دارد - که ۷ تای آنها به‌عنوان بخشی از جاده شوش - تخت جمشید تأیید شده‌اند. این نیز مؤثر و مفید است. حتی اگر - برخلاف کُخ (و هالوک) - فرض کنیم که بزرگراه از طریق شیراز و کازرون می‌گذشته است که با این کار فاصله مربوطه ۳۰۶ کیلومتر می‌شود. این روایت نیز، می‌تواند احتمالاً کاربرد داشته باشد، با توجه به انعطافی که می‌توانیم درباره فاصله میان Stathmoi [= ایستگاه‌ها] در نظر بگیریم (نک. پیوست ۱).

۴-۲. سناریوی هالوک نیز می‌تواند مناسب باشد چون تصریح می‌کند که پارمادان ایستگاهی است درست در غرب "دروازه‌های پارس" (یعنی پیرامون فهلیان). نک. "ب ۱-۲".

۵. خواننده نباید این نکته را نادیده بگیرد که آنچه در این بحث ادعا می‌شود برداشت جغرافیایی خاصی از جاده تخت جمشید - شوش و افق اداری "بایگانی بارویی" به معنای قطعی نیست، بلکه صرفاً کوششی است برای شناخت محدوده این افق تا اراضی پست شرق خوزستان و شناسایی مدت احتمالی سفر در این مسیر، ضمن آنکه مدت بیست روز از سی روز بیشتر فرضیه‌هایی ناممکن نیستند.

پیوست III

مجموع مدارک ما مؤید پایتخت بودن شوش، اکباتان، تخت جمشید و بابل است. اشاره‌های کمی نیز هستند که ممکن است "باختر" [باکتر] را نیز به این فهرست

بیفزایند،^{۱۱۹} اما همگی غیر از بروسوس مربوط به زمان امپراتوری روم هستند، و فهرست بروسوس از شهرهایی که اردشیر دوم در آنها تندیس‌های "آنایی تیس" [آناهیتا] را برپا کرده بود، آشکارا مفهوم پایتخت‌های سلطنتی را به معنای آنچه در اینجا در نظر داریم، بسیار فراتر از "حقیقت" می‌کشاند. بیشتر منابع یونانی زمان‌های مختلف به ندرت دیده می‌شود، و عملاً تا پیش از اسکندر وجود ندارد.^{۱۲۰} منابع اسکندری با آنجا همانند پایتختی بسیار مهم برخورد می‌کنند، هرچند که شاید این معلول انهدام آن به دست اسکندر باشد تا علت آن.

در کتاب هرودوت دست‌کم از زمان کمبوجیه شوش پایتخت ایران، مبدأ و مقصد "جاده شاهی" (۵۲، ۵۴) است که شاه گنجینه خود را در آنجا نگاه می‌دارد و تنها از آب آنجا می‌نوشد (I، ۱۸۸ و ۴۹، ۷)، محل دسیسه‌های درباری است (III، ۳۰، ۶۴، ۶۵، ۷۰)، و مقصد سفیران (VII، ۶، ۱۳۵، ۱۵۱)، پیک‌ها و پیام‌رسانان (VIII، ۵۴، ۹۹) تبعیدیان (III، ۱۳۲، ۱۴۰، ۷، ۲۴، ۳۰، ۳۵، ۱۰۷، ۱، VI، ۱، VII، ۳) اسیران جنگی (III، ۱۲۹، VI، ۲۰ و ۱۱۹) و مسافران مهم دیگر (VII، ۳۲) است. هیچ‌یک از مدارک کلاسیک دیگر (آیسخولوس، پارسیان، ۱۴، ۵۳۵، گزنفون، *آناپاسیس* ۲، ۴، ۲۵ و ۳، ۵، ۱۴، *دموستنس* ۱۰، ۳۴) این گواهی‌های هرودوت را رد نمی‌کنند.

هرودوت (III، ۶۴)، آیسخولوس (پارسیان ۱۴، ۵۳۵)، تیموتئوس (۱۵۹)، گزنفون (*آناپاسیس* II، ۴، ۲۵، III، ۵، ۱۴)، *دموستنس* (۱۰، ۳۴) و (شاید) *آریستوفانس* (وسپاسیان، 1143، Eq. 1089) آن‌قدر کافی هستند تا وجود مفهومی کلاسیک از اکباتان به‌عنوان یک شهر

۱۱۹. این نظر شهبازی (۱۹۷۲ ص ۶۱۲) است. باکترای جزء برخی از فهرست‌های شهرهای مهم ثبت شده است:

Beros. FGrH 680 F11 (with Babylon, Susa, Persepolis, Ecbatana, Damascus, Sardis); Dio 4.51, 12.10, Arr. An. 7.9.8 (with Babylon, Susa); Hist. Alex. Magn. 2.17.3 (with Media and Susa); Dio 4.53, Charit. 5.1, Himer. 34.35, Hesyach. s.v. Nēsaia i hippoi (with Susa); Luc. Dial. Mer. 13.4, Herm. 27f (with Susa)

120. Pre-Alexander: Ctes. FGrH 688 F36; Deinon ap. Plut. Art. 7, Deinon FGrH 690 F19. Alexander sources: Curt. 4.5.8, 5.4.33, 5.6.11, 19, 5.7.3, Diod. 17.70, Cleitarch. FGrH 137 F11, Arr. An. 3.18.10, 7.1.1, Just. 11.14.9; Oros 3.17; Plin. NH 6.115. Post – Alexander: Strab 2.1.23, 25, 15.3.1, 3, 6; Hecat. Abd. FGrH 264 F25 [405] = Diod. 1.46.4; Ael. NA 1.59, Arist. De Mir. Ausc. 838A (cf. Plut. fr. 214); II Macc. 9.2; Athen. 203B; Diod. 19.21, 46; Amm. Marc. 23.6.42; Plin. NH 6.213, Steph. Byz. s.v. *Persepolis*.

پایتخت را به اثبات برسانند، گو این‌که شاید یکی از متون آریستوفانس نام سارد را نیز در ردیف پایتخت ذکر می‌کند. یک مشکل مشابه ولی عمیق‌تر در دوره پس از کلاسیک با بروسوس (680F11) پیش می‌آید. اکباتان یا شوش یا هر دو در بیشتر و حتی بخش اعظم اشارات متعدد، چه کلاسیک و چه پسا کلاسیک، مؤید وجود نظری است که از آغاز و دیرباز امپراتوری دو پایتخت و پایتخت‌هایی دوقلو داشته است.

سوی کوروش‌نامه، کتاب هشتم، که در آنجا بابل به پایتخت تبدیل می‌شود و شوش دیگر اهمیت خاصی مگر به‌عنوان زادگاه آبرادات و پانته‌آ ندارد (۴، ۶، ۱۱)، منابع یا متون کلاسیک با یک بار اشاره یا اشارات متعدد به ما می‌گویند که بابل به چشم پایتختی مهم نگریسته می‌شده است، گرچه گفتارشان گنگ و دوپهلوس‌ت. در مورد هرودوت و آریستوفان چنین سخنی نمی‌توان گفت^{۱۲۱}، و ابداع و اختصاص لقب "شاه بابل" حتی اگر واکنش ساده‌ای در برابر شورش بابل نبوده باشد (کورت و شروین وایت، ۱۹۸۷)، مسلماً ترغیب‌کننده این اندیشه نیز نبوده است. نقش بابل در ۴۰۱، نظیر نقش آن در ارتباط با فنیقیه در دهه ۳۴۰ در کتاب دیودوروس (XVI، ۴۳-۴۲) و تهاجم اسکندر، یک نقش تاکتیکی است. این واقعیت که بابل ناچار در سر راه مهاجمان غربی قرار دارد و در برابر آنان می‌ایستد به آن اهمیت می‌بخشد، اما نه لزوماً مقامی برابر با یک پایتخت. البته شاه از بابل دیدار می‌کرد، و نه تنها بنا به علل تاکتیکی یا وقتی پای سرکوب شورش در میان بود (داریوش، خشایارشا) یا هنگامی که برای نخستین بار فروگشوده شد (کوروش): این از داستان هرودوت (I، ۱۸۶) درباره داریوش و نیتوکریس پیداست (و همانند آن را بنگرید به روایت گمراه‌کننده کتزیاس درباره خشایارشا (21) 688F13) و نیز از منابع بابلی نیز (نک. بعد) چنین برمی‌آید. داریوش دوم هنگامی که در بابل بود به بیماری درمان‌ناپذیری مبتلا شد و نخستین تلاش او برای کسب قدرت و رسیدن به تاج و تخت نیز در آنجا انجام شده بود (کتزیاس FG rH688 F15؛ استالپر، ۱۹۸۵). در واقع اگر کسی به‌راستی آنجا را به پایتخت تبدیل کرد، هم او بود.

استنباط هلانیکوس در اواخر سده پنجم مبنی بر آنکه بابل خاستگاه نژاد پارس بوده چه بسا از همین‌جا سرچشمه گرفته است (FGrH 687a F1b، FGrH 4F59)؛ و تصور

---

۱۲۱. "بابلیان" به ویژه در درجه نخست اتباع امپراتوری هستند. بابل البته از عجایب معماری است (AV-552) اما ظاهراً پایتخت نیست.

کتزیاس که کمبوجیه نه در اکباتان سوریه بلکه در بابل مرده است (FGrH 688 F13) به احتمال زیاد مدرک غیرمستقیمی است از این باور که بابل پایتخت بوده است: کتزیاس که دوست داشت که او را تالی هرودوت بینگارند، پایتختی را جانشین پایتخت دیگر کرد. اگر این چنین باشد، این در واقع بیشتر نمایانگر وضع زمانه کتزیاس نسبت به پنج نسل پیش از اوست. اولین باری که با بابل همان کارکردی برخورد می‌کنیم که مثلاً شوش در هرودوت داشته است، کتاب دیودوروس سیسیلی (XIV، ۸)، است که کونون در زمستان سال ۳۹۵/۴ در آنجا به دیدار اردشیر می‌شتابد. بنابراین تصویری که گزنفون از بابل در *کوروش‌نامه* می‌سازد، می‌تواند برای زمانه خودش درست باشد. اوپنهیم (۱۹۸۵، صص ۵۳۱ و ۵۸۰) می‌گوید اسکندر می‌خواست بابل را پایتخت سازد. اما این نکته قابل تردید است (نظیر نظری ذی‌ربط که بابل را جایگاه اصلی شهری بابلیه نمی‌شناسد). اسکندر با بازدید مجدد در سال‌های آخر عمر از همه جاهایی که در نظر داشت عملاً بر قصد خود تأکید گذاشت، و این واقعیت که او سرانجام هنگام مرگ در بابل به‌سرمی‌برد فقط اتفاقی بود که هنگام اجرای نقشه‌اش برای لشکرکشی به عربستان رخ داد زیرا او پایگاه عملیاتی خود را برای این لشکرکشی، بابلیه قرار داده بود. واقعیت آن است که او در اکباتان بیش‌از هر جای دیگری اقامت کرد، و نشانه‌های دیگری هست که اکباتان برای او بیش‌از هر جای دیگری اهمیت داشت (به‌عنوان نمونه، تمام غنائم و گنجینه‌هایی را که گردآورده بود در آنجا انبار کرد؛ یا بسوس در آنجا اعدام شد).

پیوست IV

فشرده‌ای از توزیع دسته‌های مدارک در متون "بایگانی بارویی تخت‌جمشید" در جدول صفحه بعد نشان داده شده است. در این جدول معنای نشانه‌ها چنین‌اند:

GN = نام جغرافیایی [محل]،

[GN] = نتیجه‌گیری غیرمستقیم از نام جغرافیایی یا محل،

PN = نام شخص،

- = بدون اطلاعات،

، = نشانه جداکننده گزینه‌هایی که از لحاظ نسبت‌دادن به یک دسته بی‌اهمیت هستند.

کوچ فصلی شاهان هخامنشی □ ۱۷۱

صادرکننده مجوز	مبدأ	مقصد	ایستگاه عرضه	جمع
I دسته				
شاه	شاه + GN	GN	[GN]	۱
PN	—	شاه + GN	-[GN]	۶
—	شاه + GN	—، GN	-[GN]	۲
—	GN ، PN	شاه + GN		۲
II دسته				
K	GN	GN یا —	GN]، GN]	۶۱
III a دسته				
K	شاه، —	GN	PN]، GN]، GN	۵۸
PN	GN	شاه	[GN]، GN	۲
—	شاه	GN	PN]، GN	۴
—	GN	شاه	[GN]	۶
III b دسته				
K	شاه، —	PN	[GN]، GN	۱۴
PN	—	شاه	[GN]، GN	۳۴
—	شاه	PN	[GN]	۳
—	PN	شاه	[GN]، GN	۳
IV a دسته				
K	شاه، —	GN	—	۱۱
PN	GN	شاه	—	۳
—	شاه	—	[GN]	۱
—	GN	شاه	—	۱
—	—	شاه	[GN]، GN	۳
IV b دسته				
K	—	PN	—	۱
PN	—	شاه	—	۱۰
—	PN	شاه	—	۳
V دسته				
K	—	—	PN]، GN]، GN	۷۲
—	شاه	—	—	۱
—	—	شاه	—	۲

پیوست V

در نگاه نخست، مقایسه کار کاملاً سراسر است و آسانی نیست، چون (الف) هر دو دسته متون L و S توسط هالوک به سه دسته فرعی تقسیم شده‌اند، و (ب) متون L، M، P و S بارها گزارش پرداخت هزینه‌ها برای دوره‌های چند ماهه هستند، حال آنکه متون مسافرتی اگر اصولاً نام ماهی در آنها ذکر شده باشد، همیشه تنها از یک ماه نام می‌برند. ارزیابی اهمیت نکته (الف) دشوار است. هالوک تفکیک درون متون L (مبتنی بر وجود یا عدم دو عبارت کوتاه gal makip و galma) را "خودسرانه" می‌شمارد و بعید می‌داند که نمایانگر تفاوت اداری اساسی و مهمی باشند، و معتقد است اگر ارقام برای سه دسته جداگانه محاسبه شوند، نمودارهای توزیع به دست آمده گرچه شبیه و یکی نیستند، اما از نظر اندازه‌های متفاوت نمونه‌ها تفاوت چندانی ندارند، ولی من فکر نمی‌کنم به‌خاطر مقایسه با دسته‌های کاملاً متفاوت، استفاده از ارقام مرکب برای L گمراه‌کننده باشد. تا جایی که به S مربوط می‌شود، متون S3 (یعنی "سه‌می‌های مسافرتی برای حیوانات") در واقع یک نهانگاه اضافی کوچکی از متون مسافرتی هستند، اما واژه کلیدی در اینجا "کوچک" است، چون تعدادشان (به‌خصوص آنهایی که تاریخ‌های قابل استفاده‌ای دارند) بسیار اندک است، و در مقایسه با S1 یا حتی S2 از لحاظ آماری باید آنها را بی‌اهمیت دانست. بنابراین کاملاً می‌توان آنها را نادیده گرفت، گرچه قابل ذکر است که به نظر نمی‌رسد هیچ‌یک از آنها دارای تاریخ ماه‌های سه تا هفت باشند (یعنی تقریباً همان دوره‌ای که طی آن اعداد متون Q [= متون سه‌می‌ای] در زیر عدد میانی قرار می‌گیرند). تفکیک S1 و S2 (به تعریف هالوک سه‌می‌های "منظم" و "ویژه") گمراه‌کننده است: چون S2 منظم‌اً درگیر پرداخت هزینه شراب برای اسب‌هاست، شاید لزوماً چیز غیرمعارفی در حال رخ‌دادن است. بار دیگر نمودارهای جدا ساخته شده شبیه نیستند، اما شاید تفاوت‌ها بعضاً معلول اندازه متفاوت نمونه باشد (متون S2 در فراوان‌ترین اندازه، کمتر از ۲۰ درصد متون S1 هستند).

مهم‌ترین موضوع رسم تاریخ‌گذاری متفاوت برای متون Q در برابر متون L، M، P و S است. ما در تنظیم و گردآوری اعداد برای گروه اخیر ناچاریم سه چیز متفاوت را در نظر داشته باشیم: (i) شمار ارقام یک ماه در هر ماه، (ii) تعداد زمان‌هایی که یک ماه

معین، چه انفراداً یا بخشی از یک دوره، در جمع پدیدار می‌شود، و (iii) تعداد زمان‌هایی که یک ماه معین به‌عنوان نقطه شروع دوره‌ای با بیش از یک ماه ظاهر می‌شود. پس سه جمع متفاوت را می‌توان محاسبه کرد: (i) $T1 = (i) + (ii)$ ، (ii) $T2 = (i) + (iii)$ و (iii) $T3 = (i) + (ii) + (iii)$. از اینها، $T2$ بازتاب دامنه و محدوده زمان‌ها در درون سالی است که سهمیه‌ها توزیع شده‌اند. حال آنکه $T1$ و $T3$ بازتاب زمان‌هایی هستند که در آنها توزیع‌های خاصی انجام گرفته است.

بی‌تردید تضادهایی میان Q و دسته‌های دیگر وجود دارد. درحالی‌که در نمودار، متون Q در ماه‌های ۱ و ۹ و ۱۲ به نقطه اوج یا فراز می‌رسند و بین ماه‌های ۱ و ۹ ژرفایی طولی می‌یابند، در ماه یازده به سوی عدد میانی فرود می‌آیند. متون L که با $T1$ و $T3$ اندازه‌گیری می‌شوند، نمای فراز و فرود دوگانه روشن‌تری دارند: در ماه‌های ۵-۷ و ۸-۱۱ در زیر عدد میانی هستند، در ماه ۷ بالا می‌روند و به اوج می‌رسند و این زمانی است که متون Q هنوز در زیر عدد میانی قرار دارند. دامنه تغییر از عدد میانی نیز معتدل‌تر است. درست است که در $T1$ ، ۶ ماه در خارج از گروه ۳۰ درصدی (مانند Q) قرار دارد، اما دو ماه از این ۶ ماه بسیار نزدیک به عدد میانی هستند، و با مقیاس $T3$ فقط ۳ ماه خارج از شش ماه بیش از ۳۰ درصد می‌باشند. اندازه $T2$ با ماه‌های ۳-۶ در زیر عدد میانی و بقیه در بالای آن، شباهت بیشتری به Q دارد. با این حال در ماه هفت هنوز یک اوج یا فراز پیرو وجود دارد که پایین‌ترین ارقام آن در ماه‌های ۹-۸ درست در بالای عدد میانی هستند؛ و توزیع واریاسیون‌ها یا تغییرات چنان است که هیچ ماهی به اندازه ۳۰ درصد از عدد میانی دور یا منحرف نمی‌شود. از آنجا که $T2$ بازتاب دامنه کلی زمان‌ها در سالی است که سهمیه‌ها توزیع شده‌اند، این خروج خوش‌نما همان چیزی است که انتظار آن می‌رود- که فقط تأکیدی است بر این واقعیت که در متون Q چنین چیزی وجود ندارد.^{۱۲۲}

۱۲۲. در درون متون L مرکب یا تلفیقی، متون دسته $L3$ (آن‌هایی که فاقد عبارات متمایز $gal\ makip$ و $galma$ هستند) نمای منفردی پدید می‌آورند که، از آنچه در اینجا باقی مانده است، بیشترشان به Q شباهت دارند با ارقامی که در ماه‌های ۴ ($T1$)، ۲ ($T2$) یا ۳ ($T3$) تا ماه ۷ در زیر عدد میانی هستند و گرایش نیرومندی نشان می‌دهند که در خارج از گروه ۳۰ درصدی باشند. با این حال آنها با Q فرق دارند چون از ماه نه یک فرود محلی و ماه ۱۰ یک فراز محلی پدید می‌آورند. $L3$ نمونه نسبتاً کوچکی ←

وضعیت با متون S1 و S2 (که مرکب یا تلفیقی تلقی می‌شوند) کمی پیچیده‌تر است. اندازه‌های T1 و T3 نمای یک فراز و فرود دوگانه‌ای مشابه با متون L ایجاد می‌کنند غیر از آنکه ماه‌های میانی زیر (T1: ۳، ۷-۸؛ T3: 2-3، ۷-۸) و فراز یا اوج بینابینی (T1 و T3: ۶) در سال تقویمی زودتر می‌آیند. تا جایی که در اینجا - نظیر متون L - به انحراف مربوط می‌شود، T1 به اندازه شش‌ماه خارج از گروه ۳۰ درصد و T3 به اندازه سه ماه خارج از آن پدید می‌آورد. اما ارزش دارد تأکید کنیم که در T1، شش‌ماه دیگر همگی بسیار به عدد میانی نزدیک می‌مانند، و بنابراین الگو هم با متون L فرق دارد و هم با متون Q. اندازه T2 نمایی ارائه می‌دهد که در سراسر ماه‌های یک تا چهار در زیر عدد میانی و پس از آن در بالای آن قرار دارند، غیر از فرود کوچکی در ماه ۱۲. تأثیر این امر تا اندازه‌ای وارونه شدن نمای Q است (این امر در نمایی برای S1 به تنهایی برجسته‌تر است).

پیوست VI

پژوهش‌های پروفیسور لوئیس کاملاً مستقل از بحث مدارک تخت‌جمشید توسط خانم کخ (۱۹۹۳) انجام گرفت، و من نیز به علت یک رشته حوادث ناگوار که برایم پیش آمد و بی‌مبالاتی‌هایی که کردم، تنها پس از به پایان بردن مقاله کنونی بود که به نسخه‌ای از کتاب کخ دست یافتم. ارائه فشرده‌ای از تفاوت‌های میان بحث کخ و آنچه را که من گفته‌ام، شاید سودمند باشد.

→ است با ارقام میانی در سه اندازه سامانه ۱/۲ برای L2 و ۱/۵ برای L1 و بنابراین تأثیر نسبتاً ناچیزی بر ارقام L مرکب باقی می‌گذارد. ۱۲۳. نماهای T1 و T3 با یکدیگر فرق دارند چون T1 در ماه یکم پایین و در ماه‌های ۲ و ۱۲ بالاست، حال آن‌که T3 تقریباً برعکس است. این قاعدتاً بازتاب گرایش یکم است که زمان و ماه برتری باشد برای آغاز دوره توزیع سهمیه‌ها، حال آن‌که زمانی است که در آن به‌طور کلی، سهمیه‌ها همانند ماه‌های دیگر که غالباً توزیع می‌شوند، توزیع نشده‌اند، واقعیتی که به روشنی در نمای T2 هم بازتاب یافته‌است. از این لحاظ متون L با متون S فرق دارند. به‌طور کلی می‌توان افزود که آغازهای پرداخت سهمیه‌ها، و بنابراین تا اندازه‌ای، مقادیر کلی پرداخت سهمیه‌ها در یک سطح قرار دارند و در S اندکی گرایش دارند تا از سال تقویمی فراتر روند، گرچه تأثیر ویژه S2 کاملاً در اینجا به چشم می‌خورد - اما در L یا در یک سطح‌اند یا گرایش به نزول دارند.

۱- کُخ متون J را مدارکی مبنی بر اشاره به محل داریوش می‌داند (برخلاف نظر من در صفحات 78-9 نسخه انگلیسی و ۱۲۶ تا ۱۲۷ دستنویس فارسی). حتی نتیجه می‌گیرد که احتمالاً یک کاخ تابستانی جایی در جنوب یا جنوب شرقی تخت جمشید وجود داشته است (کخ ۱۹۹۳، صص ۶۷ و ۷۵). و به بحث درباره سفرهای پاراناکا که بر مسافرت‌های شاه سایه افکنده‌اند، می‌پردازد (کخ، همان، ص ۶۷). حتی استفاده محدود از این استدلال بی‌گمان ناقص اصول است.

۲- کُخ از مدارک ذی‌ربط اندکی که هیچ اختلاف نظری بر سر آنها وجود ندارد و در اختیار من نیز هست، کمتر یاد می‌کند. به نظر می‌رسد که سه اصل در این مورد در کار بوده است: (الف) او تا اندازه زیادی متونی را که تاریخ‌های سال و ماه را با هم دارند، نادیده گرفته است^{۱۲۴} - گو این که آنها مدارک دسته III/II را تشکیل می‌دهند.^{۱۲۵} (ب) او تا حد بسیار زیادی مدارک کاملاً تاریخ‌گذاری شده دسته III/IV را که مدارک ذی‌ربط دسته I/II از همان تاریخ هم وجود دارد^{۱۲۶} - و حتی گاه وقتی وجود ندارد^{۱۲۷} نادیده می‌گیرد. (ج) ظاهراً برخی از نسخه‌های انتشار نیافته هالوک در اختیار یا در دسترس کُخ نبوده است.^{۱۲۸} به‌طور کلی، بحث او اندکی این احساس را ایجاد می‌کند که نتیجه‌گیری‌های خاص با مدارک بیشتری که دست‌کم با آنها ناسازگار نبوده تأیید شده‌اند. به هر روی هرچه هست این‌گونه سخنان نظریه‌پردازانه مایه تأسف است.

۳- استنتاج‌های خاص درباره محل شاه گاه محل تردید و قابل بحث‌اند. (الف) (۱۹/-) PF 1572 داریوش را در "ماتزیش" نشان نمی‌دهد. (ب) مسافرت ادعایی به

۱۲۴. یک استثناء لوحه (۱۹/-) PF 1572 است.

۱۲۵. مثلاً حضور تاریخ‌گذاری شده داریوش در نقاط پرت و دورافتاده‌ای نظیر "آنک" (۱۹/-) یعنی سال ۱۹ بدون ماه) یا "آندامارتوکا" (۲۲/-) نادیده گرفته شده است.

۱۲۶. اما نه همیشه:

PF-NN 493 (22/11), PF 1488 (22/12), PF 1408, PF-NN 1375, PF-NN 2404 (23/1), PF 1346 (23/8), PF-NN 2332 (23/9), PF-NN 772 (23/10) are cited.

۱۲۷. مثلاً مدارکی برای ۲۰/۳ [= سال ۲۰ ماه ۳]، ۲۲/۷، ۲۳/۴، ۲۴/۱، ۲۴/۹. او در مورد ۲۲/۳ از مدرک دسته IV (PF-NN 2496) یاد می‌کند، حال آن‌که از مدارک سودمندتر دسته III غافل می‌ماند.

۱۲۸. این باعث می‌شود تا او از مدارک عالی دسته (I/II) با تاریخ‌های -/۱۹، ۲۲/۱، ۲۲/۷، ۲۲/۱۰، ۲۳/۳، ۲۳/۹ (PF-NN 1118)، ۲۳/۱۲ (PF-NN 944)، ۲۷/۱۱ و ۲۸/۱۱ محروم بماند، اما توضیح‌دهنده فقدان مثلاً PF-NN 615 (22/2)، PF-NN 1496 (۲۳/۱)، PF-NN 739 (۲۳/۲)، PF-NN 1383 (۲۳/۱۲) نیست. PF-NN 1539 (۲۸/۱۱)، نیست.

تخت جمشید برای مراسم "نوروز" در ۲۲/۱ بستگی به حضور فرضی پارناکا دارد (PF 1787: تناقض پانوش ۶۸) و مدرک غیرقابل پذیرش J (PFa 29) در مورد دیدار داریوش از "کوردوشوم" در اوایل سال. (ج) لوحه PF 1555 مربوط به تاریخ (۲۲/۲) داریوش را در شوش تأیید نمی‌کند. (د) لوحه‌های PF 1378 / PF1408 لزوماً به معنای حضور داریوش در تخت جمشید در تاریخ (۲۳/۱) نیستند، و ادعای مربوط به آنکه پارناکا طی ۷ روز ماه یکم سال ۲۳ (۲۳/۱) در تخت جمشید و شوش بوده است نامحتمل به نظر می‌رسد. (ه) لوحه PF-NN 1713 مدرک نامطمئنی برای اثبات حضور شاه در تخت جمشید در ۲۳/۷ است، حال می‌گذریم از ۶- ۲۳/۵ (به ادعای کُخ). (و) مسافرت کوتاه "نوروزی" به تخت جمشید در ۲۴/۱ فقط از حضور گوبریاس و همسر مردونیه در ایلام در ۲۳/۱۲ (PF 688, Pfa 5) نتیجه‌گیری شده است. (ز) لوحه PF NN 692 مورخ (۲۵/۲) لزوماً مؤید حضور داریوش در شوش نیست. (ح) کُخ ادعا می‌کند که فرمان سلطنتی در PF-NN 87 (مورخ ۲۵/۸: او PF 1827 را نادیده می‌گیرد) نمایانگر ایجاد وقفه‌ای در امور اداری و دیوان سالاری پس از مرگ پارناکا است. چون متن مشابهی در تاریخ ۲۴/۸ (PF-NN 1528) وجود دارد، این استدلال استوار نیست. (ط) کُخ داریوش را در ۱۱-۲۷/۱۰ هم در شوش می‌داند و هم در تخت جمشید، درحالی که فقط برای یک ماه ده فقره برای شوش وجود دارد. کُخ فرض می‌کند که "میش مینا" (PF 1319, PF 1315) شهر ب هندوستان بوده است (که نظری است قابل بحث و تردید) و از PF 1316 و PF-NN 1809 غافل مانده است.

۴- کُخ بر یک طرح کلی استاندارد در مورد جابه‌جایی‌ها و مسافرت‌های داریوش تأکید می‌ورزد (نوروز: تخت جمشید. ماه‌های ۱-۲ جایی دیگر: شوش. ماه‌های ۳-۹ تخت جمشید/ پارس، و شاید با وقفه‌ای تابستانی در اکباتان. ماه‌های ۱۲-۹: شوش). اما چنان‌که قبلاً بررسی کردیم، پایه‌های آماری ما همچنان برای اظهار نظر ناکافی و ناقص است (و دیدارهای نوروزی بی‌جهت با استدلال‌های مشکوک و نامطمئنی بستگی یافته‌اند).

مهرهای آشبازانا (آسپاتینس)

مارگ گریسون* - سان آنتونیو

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

مقدمه

شیوه کار و کارکنان دربار شاهنشاهی ایران، به ویژه در پایتخت سرزمین اصلی در تخت جمشید، و رسم استفاده از مهرها در این میان، مضامین مشترک پژوهش‌های دیوید لوئیس بودند (به ویژه بنگرید به لوئیس ۱۹۷۷، ص ۲۶ تا ۳ و ۱۹۹۴، صص ۱۷ تا ۳۲). من در همین حال و هوا و با همین شیوه قصد دارم به بحث درباره دو مهر یکی از بلندپایه‌ترین و برجسته‌ترین شخصیت‌های اداری و درباری در تخت جمشید موسوم به آشبازانا (به ایلامی؟ به پارسی باستان = آسپاچانا؟ به بابلی = آسپاشینی؛ و به یونانی = آسپاتینس) پردازم. مهرهای آشبازانا در بافت دستگاه اداری و دیوان سالاری بزرگ و بسیار سامان‌مند قلب شاهنشاهی، چشم‌انداز جالب توجهی از طرز کار یک فرد بلندپایه و چگونگی جایگزینی یک مهر او به جای مهر دیگر را به ما نشان می‌دهد. در این راستا، مهرهای آشبازانا [Ašbazana] در عین حال داده‌های تطبیقی درباره مهرهای "زیشاویش" [ziššawiš] و "پارناکا" [parnaka] نیز در اختیار ما می‌گذارند. این دو مقام بلندپایه رسمی، مانند آشبازانا، شخصیت‌های استثنایی و الامقامی در تخت جمشید بودند، و مهرهای قدیمی‌تر خود را به مهرهای تازه‌ای تغییر دادند (از مهرهای پارناکا در آثار منتشره متعددی

* Mark Garrison

استفاده شده و مورد استناد قرار گرفته‌اند؛ (نک. گریسون ۱۹۹۱، صص ۹-۱۰، شکل‌های ۹-۱۲ برای بحث و ارجاعات قدیمی).^۱ در این مقاله کوتاه موضوع‌های متعددی مطرح خواهند شد که البته هیچ‌یک از آنها به طور کامل مورد کندوکاو قرار نمی‌گیرند. این بررسی عمدتاً مصروف دو مسئله خواهد شد: (۱) سبک و تمثال‌نگاری به‌ویژه تاجایی که به خاستگاه‌ها و تحول سبک درباری مربوط می‌شود؛ (۲) مَهرهای جایگزین و المثنای تخت جمشید؛ (۳) نقش احتمالی احکام و دستورهای حامیان هنری در هنر کنده‌کاری هخامنشی.

اطلاعات ما درباره آشپازانا از سه منبع اصلی سرچشمه می‌گیرد:^۲ (۱) در نمای اصلی گور داریوش در نقش رستم، گروه‌هایی از شخصیت‌های پهلوی به پهلوی حکاکی شده را در کنار صحنه اصلی نقش داریوش در پیشگاه آتشدان مشاهده می‌کنیم (اشمیت ۱۹۷۰ ص ۸۶ تصاویر ۱۹، ۲۲، ۲۴ و ۲۵). شخصیت‌های بالایی و میانی در گروهی که بلافاصله پشت

۱. مَهرهای آشپازانا بخشی از موضوع بزرگ‌تر و پیچیده‌تر مَهرهای جایگزین و بدیل یا المثنی در بایگانی‌های تخت‌جمشید هستند. برخورد و بررسی کامل‌تر با این موضوع در دست تهیه است. در نوشتار کنونی از کتونهوشته‌هایی با مفاهیم زیر بهره گرفته‌ایم.

PFS: مَهری که اثر (یا آثار) آن بر روی گل‌نشته‌ها یا لوحه‌های گلی بارویی تخت‌جمشید حفظ شده (و قرار است به زودی توسط گریسون و روت انتشار یابند و اکنون زیر چاپ هستند. دسته I حاوی صحنه‌هایی است از نبردهای پهلوانی؛ دسته II نمایانگر صحنه‌های دیگری از جمله چهره‌های انسانی و ایزدی؛ دسته III دارای صحنه‌هایی فقط با اشکال حیوانی و صحنه‌هایی از طرح‌های هندسی هستند). من به جای مَهرها غالباً به طرح‌های بازسازی شده آنها ارجاع خواهم داد، گو این‌که در واقع آنها فقط به صورت آثار مَهر باقی‌مانده‌اند. وجود ستاره (*) بر روی شماره یک مَهر PFS نمایانگر یک مَهر حک شده است. وجود "S" در پی شماره مَهر نمایانگر یک مَهر کوبیدنی است.

PTS: مَهری که اثر (یا آثار) آن بر روی لوحه‌های گلی خزانه تخت‌جمشید حفظ شده (و اشمیت در ۱۹۵۷ صص ۴۱-۴ و تصاویر ۱-۱۴) آنها را منتشر کرده است. * = مَهر حک شده.

مانند همیشه، ژرف‌ترین سپاس‌های خود را تقدیم چارلز جونز از "مؤسسه شرقی" می‌کنم به خاطر قرائت نوشته‌های مَهرها و یاری مداوم او در پژوهش درباره آثار مَهرهای تخت‌جمشید، و نیز به همکارم خانم مارگارت کول‌روت برای همه گونه راهنمایی‌ها و الهام‌بخشی‌هایش. نقاشی خطی (شکل ۴) از PTS 14 (شکل ۶) از خود من است. دیگر طرح‌های خطی را بانوان لورین استرنز، لوراماسمن و نویسنده این مقاله تهیه کرده‌اند. همچنین سپاس‌های خود را تقدیم افراد و مؤسسات زیر می‌سازم: "مؤسسه شرقی دانشگاه شیکاگو" به خاطر اجازه چاپ آثار مَهرهای PF؛ دکتر ج.ا. برینکمن سرپرست مجموعه لوحه‌های مؤسسه شرقی که اجازه داد تا PT 12 و PTS 14* را دوباره انتشار دهد؛ و موزه مؤسسه شرقی که اجازه انتشارعکس‌های PTS 14* بر PT 12 (شکل ۵) و PT 12a (شکل ۶) را به من داد.

۲. نک. جدیدترین اثر، شهبازی، ۱۹۸۷ در مورد نام آشپازانا و بحث‌هایی درباره مشکلات متون در نقش رستم.

(در سمت چپ) داریوش سلاح حمل می‌کنند و نام آنها ذکر شده است: فرد بالایی "گوبریاس، یک Patišorian، نیزه‌دار داریوش شاه" (DNc) است؛ فرد وسطی "آسپاچانا، Vaçabara، است که "isuvā ی داریوش شاه را به دست دارد" (DNd)^۳. آسپاچانا یا آشبازانا لباس سواری پارسی به تن دارد (همان به اصطلاح جامه مادی) در دست راست خود تبر جنگی داریوش و در دست چپ تیردان شپاه را حمل می‌کند. (۲) هرودوت (III، ۷۰ و ۷۸) آسپاتینس را (بدون ذکر اصل و نسب او) یکی از پارتی‌های بلندپایه‌ای می‌داند که در دسیسه برای سرنگون کردن اسمردیس دروغین (یا بوردیای دروغین که در واقع گئومات مُغ بوده که داریوش در کتیبه بیستون از او یاد می‌کند) از یاران داریوش بوده است.^۴ در کتاب هرودوت آشبازانا پیوند نزدیکی با گوبریاس دارد (که بازتاب بصری آن را نیز در نقش برجسته نقش رستم می‌بینیم).^۳ در متون هم بارویی و هم خزانه تخت جمشید از یک آشبازانا نام برده شده است^۵ (نک. بعد). وظایف او نشان می‌دهند که منزلتی والا و مقامی بلند داشته است.^۶ دوتا از مُهرهای او در بایگانی‌ها وجود دارند و هر دو دارای کتیبه‌هایی با ذکر نام وی هستند. با وجود آن‌که در متون بیستون نامی از او نیست، همگان موافق‌اند که آشبازانای نام برده در بایگانی‌های

۳. درباره تفسیرهایی از واژه‌های Vaçabara و isuvā بنگرید به کنت ۱۹۵۳ ص ۱۴۰ (DNd)؛ اشمیت ۱۹۷۰ ص ۸۶ پانویشت ۵۱.

۴. داریوش در کتیبه بیستون (ستون ۴ سطر ۸۶) از آسپاتینس به عنوان یکی از یاران خود در کشتن گئومات نام نمی‌برد بلکه از فردی موسوم به "آردومنیس" یاد می‌کند. با این حال نام او آشکارا در نقش رستم دیده می‌شود (نک شهبازی ۱۹۸۷ با تفسیرهایی کلی؛ و نیز لوئیس ۱۹۸۴ ص ۶۰۱). هرودوت (VII، ۹۷) نیز می‌گوید آسپاتینس پدر پرگراسپس یکی از دریاسالاران ناوگان ایران بوده است. این احتمالاً همان آسپاتینس یار توطئه‌گر داریوش است.

۵. متون PF که از آشبازانا یاد می‌کنند عبارتند از: PF 565 (متن G که در آن آشبازانا مسئول توزیع مواد غذایی میان کارکنان گلخانه‌ها (؟) است)، PF 806 (متن K3)، PF 1853 (متن T موردخطاب آشبازانا [نک. بعد] و PF 1444 (متن Q که در آن راهنمایان نخبه با مجوز آشبازانا سفر می‌کنند). متون انتشار نیافته‌ای که نام آشبازانا را دارند: Fort. 1873، Fort. 7093 (متن Q مشابه با PF 1444 [نک. هالوک ۱۹۸۵ صص ۹۱-۵۹])، PF-NN 1359 (نک. بعد)، PF-NN 2401 (نک. بعد).

۶. کُخ (۱۹۹۰ ص ۲۳۲) آشبازانا را از سال ۲۸ پادشاهی داریوش (۴۹۴ ق.م) تا پایان سال دوم پادشاهی خشایارشا (۴۸۲ ق.م) دارای مقام "رئیس تشریفات دربار" و "فرمانده گارد سلطنتی" می‌داند که جانشین "ایردومارتیا" شده بوده که از سال ۲۶ داریوش (۴۹۶ ق.م) این مقام را داشته است.

"بارویی" و "خزانه" به احتمال زیاد همان فردی است که تصویر او را در نقش رستم می‌بینیم و هرودوت نیز از او نام برده است.^۷

مُهرهای آشبازانا فقط به شکل آثار مُهر بر روی لوحه‌های گلی دو بایگانی مهم تخت جمشید باقی مانده‌اند: "بایگانی بارویی تخت جمشید" (متون: هالوک ۱۹۶۹، ۱۹۷۸ و لوئیس ۱۹۸۰؛ آثار مُهر: گریسون ۱۹۸۸، گریسون و روت [زیرچاپ]) و "بایگانی خزانه تخت جمشید" (متون: کامرون ۱۹۴۸، ۱۹۵۸ و ۱۹۶۵، با تجدیدنظرهای مهمی توسط هالوک ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰؛ آثار مُهر: اشیت ۱۹۵۷ صص ۴۱-۴۴ تصاویر ۱-۱۴). الواح بارویی، که اولین مُهر آشبازانا بر آنها خورده است مربوط به سال‌های ۵۰۹ تا ۴۹۴ ق.م (یعنی سال‌های ۱۲ تا ۲۸ پادشاهی داریوش یکم هستند. هزاران لوحه، که بیشترین آنها به خط میخی ایلامی نوشته شده‌اند، پرداخت اجناس به مقامات، کارگران و مسافران را مستند ساخته‌اند. گستره جغرافیایی نظام اداری آنها شامل اطراف تخت جمشید است و در جهت شمال غربی تقریباً تا شوش می‌رسد (کمابیش در امتداد جاده تخت جمشید - شوش؛ نک. گریسون ۱۹۹۶a). لوحه‌های خزانه که دومین مُهر آشبازانا را دارند مربوط به سال‌های ۴۸۹ تا ۴۵۸ ق.م (یعنی از سال ۳۲ پادشاهی داریوش تا سال هفتم شاهی اردشیر یکم). حدود ۷۵۰ لوحه و قطعه گلی (که کامرون در ۱۹۴۸ تعداد ۱۱۴ متن آنها را چاپ کرد و در ۱۹۵۸ تعداد ۵ متن بر آنها افزود و سپس در ۱۹۶۵ نیز ۲۰ متن را اضافه کرد)، همگی (به استثنای یک لوحه به زبان اکدی) به خط میخی ایلامی هستند و در بنای خزانه تخت جمشید کشف شده‌اند و پرداخت نقره به جای مواد خوراکی را گزارش می‌دهند (یانگ ۱۹۸۸ ص ۸۴ این متون را عمدتاً به جنبه مالی و اقتصادی کار بنای خود تخت جمشید مربوط می‌داند).

مُهر یکم آشبازانا: *PFS 1567

چنان‌که گفته شد، مُهر یکم آشبازانا (شکل‌های ۱ تا ۳) فقط در "بایگانی بارویی" دیده می‌شود؛ این مهر اکنون با نشان [Siglum] *PFS 1567 مشخص می‌گردد.^۸ این مهر بر لبه‌های بالا (شکل ۳) و چپ (شکل ۲) PF 1853 مورد استفاده قرار گرفته که نامه‌ای است

۷. هالوک (۱۹۷۷)، ص ۱۲۹ و ۱۹۸۵، ص ۹۱-۵۹۰) بدون کم‌ترین تردید پیوند این فرد نام برده شده در متون تخت جمشید با تصویر کمان‌دار داریوش بر روی گور او را پذیرفته است. لوئیس (۱۹۷۷)، ص ۱۶ و ۱۹۸۴ ص ۶۰۱) کمابیش همین نظر را دارد. اما کخ (۱۹۹۰، ص ۲۳ پانویشت ۴۰) کمی مردد است.
۸. هالوک (۱۹۶۹، صص ۵۳ و ۵۰۹) به خطا فکر کرده که دو مهر آشبازانا یعنی *PFS 1567 و PFS 14* در واقع یک مهر بوده است.

(متن T) که در آن آشبازانا دستورات خود به "آگایا" درباره توزیع سهمیه آرد. ۶۰ روزه در ماه‌های چهار تا شش سال ۲۸ (۴۹۴ ق.م) به "زیماکا" را صادر کرده است. "پوک‌تزا" متن را نوشته؛ و "میرینا" پیام را ابلاغ کرده است. این مهر همچنین بر روی دو متن انتشار نیافته PF-NN 1359 و 2401 دیده می‌شود. هر دو از متون H هستند که پرداخت دستمزد به مقامات رسمی را گزارش می‌دهند. انتخاب *PFS 1567 به آشبازانا مسلم است زیرا نام او بر کتیبه مهر نوشته شده است. رسم مهرزنی بر روی نامه‌ها (متون T) نیز مؤید آن است که مهر به او تعلق دارد. در روی متون T، مهر فرستنده نامه یگانه مهری است که بر روی لوحه دیده می‌شود.

هیچ اثر مهری طرح کلی و کامل *PFS 1567 را حفظ نکرده است^۹. مقابله همه تصاویر هنوز شکاف‌های عمده‌ای در کتیبه مهر را نشان می‌دهد، و روی هم رفته از لبه‌های بالایی و پایینی طرح محروم هستیم.

کتیبه ایلامی خطوط غلاف‌داری دارد و در قابی محصور است. چهار خط کتیبه سالم باقی مانده است^{۱۰}:

سطر (۱) -DIŠaš-

سطر (۲) -[ba]-[za]،

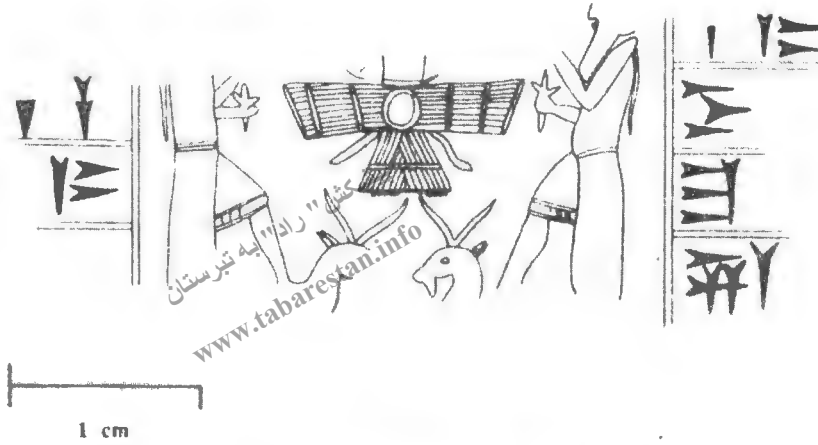
سطر (۳) -[DUMU] pa-

سطر (۴) -ni-...

سطر (۵) ....

”آشبازا (نا) پسر پانی ...“

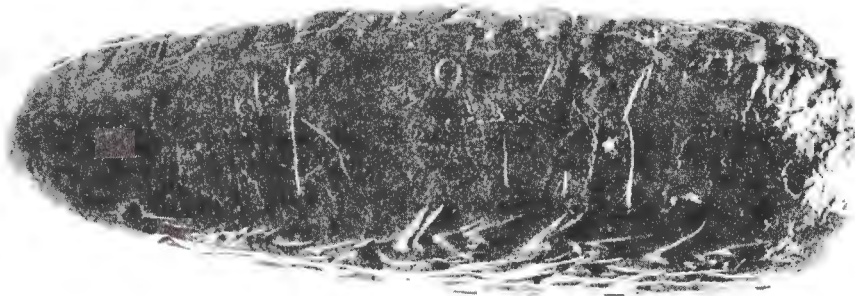
۹. ابعاد حفظ شده تصاویر مقابله شده عبارتند از $H=1/70\text{cm}$ و $L=4/20\text{cm}$.
۱۰. محتمل می‌نماید که با توجه به مقدار فضا، در اصل کتیبه ۵ سطر بوده است.

شکل ۱. طرح خطی مقابله شده *PFS 1567

شکل ۲. عکس اثر مهر *PFS 1567 بر روی لبه چپ PF 1853. مقیاس حدوداً 1:2.5

شکل ۳. عکس اثر مهر *PFS 1567 بر لبه بالایی PF 1853. مقیاس حدوداً 1:2.3

شایان ذکر است که نشانه آخرین هجای (-na) در نام "آشبازانا" آشکارا در کتیبه مهر وجود ندارد، و گویا لزوم ذکر نام پدر جایی برای ذکر کامل نام پسر، با توجه به فضای اندک مهر، باقی نگذارده است.

صحنه تصویری مرکز مهر نقش نیم تنه ظاهراً انسانی را نشان می‌دهد که از میان یک قرص بال‌دار بیرون زده و در زیر بال‌ها نیز دم و پیچک‌هایی قرار دارد. چهره این تصویر گویا به سوی چپ می‌نگرد یا رو به چپ دارد، اما البته نمی‌توان مطمئن بود (چون آنچه از اثر مهر باقی مانده بسیار محو است، و تنها از باقی مانده اثر بازوهای او می‌توان چنین تشخیص داد). او کمربندی به کمر بسته است که از آن شیء کوچک نوک‌داری رو به بالا در سمت راست بیرون زده است (که شاید نیام خنجر؟؛ یا نشانه‌های یوغی متعلق به قرص بال‌دار باشد؟). در دو سوی این شخصیت بیرون آمده از درون قرص بال‌دار، خادم یا ملازمی قرار دارد که گویا بر پشت جانوری بز شکل ایستاده است (از هر بُز تنها سر او باقی مانده است). روی هر خادم در هر دو سو به طرف قرص بال‌دار است در حالی که ساق پای خود را کمی به جلو خم کرده و بالا آورده تا پای خود را بر پشت بُز و در نزدیک گردن آن قرار دهد. تن و سر خادم ترسیم شده در سمت راست او را به شکل نیم‌رخ نشان می‌دهد. او دو بازوی خود را از روی سینه رو به جلو دراز کرده است. از نقش او تنها ساعد و دست راست او حفظ شده است؛ ساعد درست در بالای کمر قرار دارد، و دست او گلی را گرفته است. بازوی چپ او خم شده و از بازوی راست بالاتر قرار گرفته است. البته از دست و کف آن چیزی باقی نمانده، اما احتمالاً کف دست به نشانه ستایش و نیایش یا باز بوده یا به شکل کاسه گودشده بوده است. او دامنی تا سر زانو به تن دارد که در حاشیه پایین آن دو ردیف شرابه‌دوزی آن پیدا است. بر روی دامن ردای بلندی پوشیده که پشت ساق پا را می‌پوشاند، اما پایایی که به جلو به طور خمیده پیش آمده است دامن را نشان می‌دهد. ریش مستطیل شکل باریک و بلندی تا روی سینه او دیده می‌شود. نوار یا وزنه تعادلی برای گردن‌بند، به پشت او انداخته شده است. خادمی که در سمت چپ ترسیم شده اساساً شکل ایستادن و جامه‌ای شبیه به خادم سمت راست دارد. از شانه‌ها و سر او چیزی باقی نمانده است؛ آرنج و ساعد دست راست و دست بازوی چپ نیز دیده نمی‌شود. این بر روی ردای بلندش ظاهراً دو ردیف کمربند بسته است. بزها به سوی

مرکز صحنه نگاه می‌کنند. هر بُز دو شاخ خمیده بلند دارد که از بالای سر آن بیرون زده و دارای دو گوش نوک‌تیز در پشت سر است.

از لحاظ شمایل‌نگاری، خاستگاه تصویر روی PFS 1567* صحنه‌های نیایش و نماز در آثار نوآشوری است. در آثار نوآشوری یک پرستنده یا نمازگزار (یا فرشته بال‌دار یا ایزد) در هر طرف یک درخت مقدس (که گاه به پایه تندیشی قرار دارد که از جانوران ساخته شده است) با یک قرص بال‌دار یا فردی سربرکشیده از درون قبرص بال‌دار بر بالای درخت، به طور کلی مضمون مشترک و همیشگی مهرهای نوآشوری "سبک مته‌ای" و "سبک قالبی" است. (مثلاً: کولون ۱۹۸۷ شکل‌های ۳۴۱، ۳۴۵، ۳۵۱، ۳۵۵، ۳۵۷، ۳۵۹، ۴۶۴، ۸۱۲، ۸۷۹؛ هربورت ۱۹۹۲ صص ۸۱، ۷۹، تصاویر ۳ [شماره‌های ۳ و ۲]، ۱۳ [شماره ۱۱]، ۱۴ [شماره ۱۱]، ۲۸ [شماره ۱]؛ ویتمان ۱۹۹۲ شکل ۴۶ [e]).^{۱۱} انواع دیگر عبارتند از یک پرستنده (یا فرد بال‌دار) در دو سوی یک ایزد (مثلاً کولون ۱۹۸۷ شکل‌های ۸۱۷ و ۸۶۶؛ هربورت ۱۹۹۲ شکل ۳ [شماره ۱۱]) و یک قرص بال‌دار، یا فردی سربرکشیده از درون قرص بال‌دار که مخلوقاتی ایستاده بر دو سوی یک درخت مقدس آن را حمل می‌کنند (مثلاً هربورت ۱۹۹۲ شکل ۱۳ [شماره‌های ۵، ۱۸۷]).

بررسی آثار مهرها در "بایگانی بارویی تخت جمشید" نشان می‌دهد که هنر کنده‌کاری اولیه هخامنشی تا چه اندازه وام‌دار الگوهای آغازین نوآشوری از نظر سبک و شمایل‌نگاری بوده است (گریسون ۱۹۸۸ صص ۵۱۴-۴۹۹، ۵۳۰-۵۱۸؛ گریسون ۱۹۹۱ صص ۱۰-۷). با این حال این وام به صورت تقلید کورکورانه نبوده است. مهر یکم آشبازانا به خوبی نمایان می‌سازد که چگونه صحنه پرستش آشوری عیناً تقلید و پذیرفته نشده، بلکه در چارچوب هنر کنده‌کاری اولیه هخامنشی در تخت جمشید تغییر یافته است. در

۱۱. نیز توجه کنید به برجسته‌کاری مشهور اتاق تختگاه کاخ شمال‌غربی "آشورنصیرپال" دوم در نمرود که آشورنصیرپال دوم را ایستاده در دو سوی درخت مقدس با فردی سربرکشیده از درون قرص بال‌دار بر بالای درخت نشان می‌دهد (استرومنگر و هیرمر ۱۹۶۲ شکل ۱۹۱). نک. نیز هربورت ۱۹۹۲ شکل ۴ (شماره ۱) درباره یک انسان کزدمی و پرستنده‌ای در دو سوی یک جانور بال‌دار با قرص بال‌دار در بالای آن؛ ویتمان ۱۹۹۲ شکل ۲۳ (شماره ۵۵) کاهنان مجلس به پوست ماهی در دو سوی یک فرد ریش‌دار حامل یک قرص بال‌دار (که ویتمان این مهر را به عنوان نوبابلی طبقه‌بندی کرده است)؛ ویتمان ۱۹۹۲ شکل ۴۴(f) برای پرستنده‌ای در دو سوی شخصیتی که بالای یک قرص بال‌دار را گرفته است؛ ویتمان ۱۹۹۲ شکل ۴۳(f) در مورد یک مهر "سبک خطی" نوآشوری که پرستنده‌ای را در دو سوی درختی با یک قرص بال‌دار در بالای آن نشان می‌دهد.

طرح‌های ایرانی، درخت مقدس از صحنه حذف شده و قرص بال‌دار با انتقال به مرکز طرح، کانون توجه و پرستش قرار گرفته است. جنبه‌های دیگر خاص هخامنشی که در PFS 1567* دیده می‌شوند عبارتند از نقش دقیق و والای محل مخلوقات پایه تندیس برای تأکید بر چارچوب عنصر مرکزی طرح، به دست گرفتن گل توسط خادمان حاضر، و گل‌نوشته یا کتیبه‌ای کاملاً روشن و واضح با خطوط و قاب‌بندی.

استفاده از مخلوقات و موجودات پایه تندیس یا پایه‌ستونی نه تنها در هنر آشور بلکه در هنر آغازین بین‌النهرین نیز تاریخی طولانی دارد. روی هم رفته، پیدایش آنها در دوره‌های پیش از هخامنشی نمایانگر جایگاه و منزلت ایزدی شخصیت‌هایی است که در بالای آنها نقش و ترسیم می‌شد. مخلوقات پایه تندیس در هنر کنده‌کاری آغازین هخامنشی بسیار رواج دارند، اما از تفسیر و کارکرد دقیق آنها هنوز آگاهی نداریم^{۱۲}. این موضوع ارتباط مستقیمی دارد با مسئله تصویر یا نمایش ایزدان در هنر هخامنشی. به استثنای شکل قرص بال‌دار (که درباره هویت آن هنوز توافقی وجود ندارد)^{۱۳}، به طور کلی فرض بر آن است که در هنر هخامنشی ایزدان شکل انسانی نداشته‌اند. هیچ ایزدی (به استثنای احتمالی نیم‌تنه با قرص بال‌دار) در نقش برجسته‌ها و پیکره‌های یادمانی هخامنشی در تخت جمشید یا نقش رستم شناسایی نشده است (که یادآور همان گفته هرودوت^{۱۴} ۱۳۲-۱۳۱ است که هخامنشیان هیچ بتی ندارند و هیچ تصویر و تندیس از خدایان خود درست نمی‌کنند). با این حال "فرشته" بال‌دار اتاق دروازه‌بان (کاخ R؛ استروناک ۱۹۷۸ صص ۴۵-۴۴ تصاویر ۴۹-۴۰؛ روت ۱۹۷۹ صص ۳۰۳-۳۰۰) و مخلوقات ترکیبی کاخ S (استروناک ۱۹۷۸ صص ۷۰-۶۸ و ۷۷-۷۴ تصاویر ۶۱-۵۸) در پاسارگاد باید هشدار باشد

۱۲. مخلوقات پایه تندیس دسته I عبارتند از آن‌هایی که در الواح زیر دیده می‌شوند: PFS 31, PFS 36* PFS 164* PFS 396, PFS 523*, PFS 524, PFS 1466. علاوه بر PFS 82* (شکل ۷) و PFS 389* (شکل ۸)، چند نمونه صحنه معدود دیگر که مخلوقات پایه تندیس در دسته II دیده می‌شوند عبارتند از: PFS 211, PFS 310 (که شاید یک میراث آشوری است)، PFS 553, PFS 793 و PFS 1569. در واقع احتمالاً مهرهای بیشتری دارای مخلوقات پایه تندیس بوده‌اند، اما به طور کلی لبه پایینی طرح‌ها، با توجه به فضای محدودی که برای مهر زدن بر بیشتر لوحه‌های PF وجود داشته، سالم نمانده و از بین رفته‌اند. مخلوقات پایه تندیس را در آثار مهرهای استوانه‌ای که از بایگانی "خزانه تخت جمشید" باقی مانده‌اند نیز مشاهده می‌کنیم: PTS 1*, PTS 6*, PTS 14* (مهر دوم آشبازانا)، PTS 15 و PTS 17. دامور ۱۹۹۲ صص ۲۰۱-۱۹۹ و ۲۱۲-۲۰۹ مدارکی را که در مهرهای استوانه‌ای کنونی یافت می‌شوند (در تقابل با آثار مهرهای استوانه‌ای بر اسناد گلی) جمع‌آوری کرده است.

۱۳. نک: دامور [d' Amore] ۱۹۹۲ صص ۱۱-۲۱۰ و ۲۷-۲۲۶ برای بحث‌های جدیدتر.

برای ما که شاید در هنر آغازین هخامنشی بازنمود و نمایش تصویری از ایزدان وجود داشته است.^{۱۴} در مهر یکم آشپازانا هیچ نشانه‌ای در مورد نقش خود خادمان وجود ندارد، جز حالت ایستادن آنها بر روی مخلوقات پایه تندیس [در اینجا دو بُز] که تا اندازه‌ای می‌تواند نمایانگر منزلت ایزدی آنها باشد. مدارک حکاکی "بایگانی بارویی تخت جمشید" پس از انتشار به بررسی دقیقی نیاز دارند. تنها چیزی که من فعلاً می‌توانم بگویم آن است که نیم‌تنه‌های بال‌دار آشکارا دارای نوعی منزلت فوق انسانی هستند که به صورت گوناگون در مهرهای "بایگانی بارویی" دیده می‌شوند.^{۱۵} همچنین این شخصیت‌ها با هاله‌ای از نور احاطه شده‌اند و به دشواری می‌توان در منزلت ایزدی آنها شک کرد.^{۱۶}

پس ترسیم ایزدان در اوایل دوره هخامنشی بی‌درنگ کنار گذاشته نشده است. با این حال، در حال حاضر مایلم مخلوقات پایه تندیس در *PFS 1567 را نه به اولویت آنها

۱۴. مراجع ادبی می‌گویند پرستش آناهیتا و تصویر او از زمان اردشیر دوم (۴۰۴ تا ۳۵۹ ق.م) رواج یافته است (گریسون، در دست انتشار؛ مری بویس و دیگران ۱۹۸۵، صص ۱۰۰۶ و ۱۰۰۹). به راستی هیچ تصویری از ایزدی پیدا نشده است. مهر مشهوری که از گوری در گورگیسا (گور آنابا) در کنار دریای سیاه به دست آمده است، شخصیت مؤنثی را نشان می‌دهد که هاله‌ای از نور گرد سرش را احاطه کرده و خود بر پشت یک شیر ایستاده و شخصیت تاج‌داری با بازوهای افراشته به نشان دعا در حال نزدیک شدن به اوست. این شخصیت مؤنث یا ایزد بانوی آناهیتا است، یا شاید تجسمی است از پرستش او. تاریخ مهر را سده چهارم ق.م تخمین زده‌اند (کولون ۱۹۸۷، ص ۹۳، که سبک مهر را یونانی - ایرانی طبقه‌بندی کرده است).

۱۵. مثلاً قهرمانان بال‌دار روی مهرهای دسته I: *PFS 1 (موجود نیمه انسان نیمه گاو)، PFS 6، PFS 30، PFS 36*، PFS 58، PFS 64*، PFS 65، PFS 72، PFS 98*، PFS 103*، PFS 112، PFS 146 (کتورها)، PFS 180، PFS 297، PFS 321، PFS 513، PFS 516، PFS 594، PFS 684 (موجود نیمه انسان نیمه گاو)، PFS 782، PFS 883*، PFS 896، PFS 964، PFS 1026، PFS 1202، PFS 1204 (نیمه انسان نیمه گاو)، PFS 1321s*، PFS 1387، PFS 1566*، PFS 1586، PFS 1632*، PFS 1658. برخی نمونه‌های دسته II عبارتند از: فرشته بال‌دار (PFS 166)، کمان‌داران بال‌دار نیمه عقرب نیمه انسان (PFS 78)، کمان‌دار بال‌دار نیمه انسان نیمه ماهی (PFS 1199)، کمان‌داران انسان بال‌دار (PFS 239)، PFS 458، PFS 1029)، کمان‌دارهای کتور بال‌دار (PFS 174، PFS 203، PFS 250، PFS 306، PFS 349، PFS 351، PFS 537، PFS 540، PFS 611، PFS 823، PFS 1126، PFS 1174، PFS 1211، PFS 1416s، PFS 1486)، کمان‌دار موردحمایت مخلوق بال‌دار گاو - کژدم - ماهی (*PFS 261). موجودات بال‌دار در مهرهای به‌دست آمده در "بایگانی خزانه" اهمیت و برجستگی کمتری دارند: PTS 19، PTS 38، PTS 63 و PTS 65.

۱۶. دسته I: PFS 38. نمونه‌های انتخابی دسته II عبارتند از PFS 68، PFS 105، PFS 1591.

بلکه به مفهوم کلی تعالی نسبت دهم که در بسیاری از برجسته‌کاری‌های معماری تخت‌جمشید مضمون اصلی به شمار می‌رود (روت، ۱۹۷۹، صص ۱۶۱-۱۳۱). در پرتو برخورد جامع با مدارک حکاکی مُهرهای تخت‌جمشید، این موضوع نیاز به بررسی بیشتری دارد.

مُهر یکم آشبازانا یک سبک برجسته‌نمایی در حکاکی راره نمایش می‌گذارد. شکل انسانی ضخیم و دارای طرحی سست و فاقد انسجام است (به‌ویژه توجه کنید به طرح شکم شخصیت در سمت راست). ماهیچه‌ها به نرمی کمی آماس کرده‌اند. اجرای بال‌ها و دُم قرص بال‌دار بخصوص متمایز است. هر دو ضخیم و پهن‌اند و لبه‌هایی زاویه‌دار دارند. پرها راست‌اند و خطوط راستی هم دارند که با نوارهایی عمودی قطع شده‌اند. سبک کنده‌کاری همانند آن چیزی است که در بسیاری از مُهرهای "بایگانی بارویی" دیده‌ایم. این سبک حکاکی معروف به "سبک مدل‌دار تخت‌جمشید" پیوندهای آشکاری با سبک‌های مدل‌دار قدیمی حکاکی آشوری و بابلی دارد (گریسون، ۱۹۸۸، صص ۲۴۳-۱۹۶، ۸۱-۴۷۵، ۹۵-۴۹۲، ۵۱۴-۴۹۹، ۵۳۰-۵۱۸؛ گریسون ۱۹۹۱ صص ۱۰-۷)^{۱۷}. سبک مدل‌دار حکاکی بازشناخته شده در مهرهای تخت‌جمشید تا اندازه‌ای در نقش برجسته‌ها و پیکره‌های داریوش یکم در بیستون بازتاب یافته است که آن نیز خود بسیاری از ویژگی‌های هنر نوآشوری را به نمایش می‌گذارد (روت، ۱۹۷۹، صص ۶۱-۵۸، ۲۲۶-۱۸۲).

من به دو مُهر دیگر از بایگانی بارویی که نشان‌دهنده دینامیک ترکیبی مشابهی با آن چیزی است که در PFS 1567* مشاهده کرده‌ایم، اشاره می‌کنم (PFS 82* (شکل ۷) و PFS 389* (شکل ۸)^{۱۸}. PFS 82* بخصوص همسانی ترکیبی شدیدی دارد: به افزودگی یک جانور پایه تندیس سوم در زیر شکل قرص بال‌دار توجه کنید. PFS 389* تغییر به‌ویژه پیچیده‌ای را نشان می‌دهد که در آن کتیبه در همان محور عمودی با قرص بال‌دار حرکت کرده و بدین ترتیب یک مرکز بصری نیرومندی در کانون مُهر پدید آورده است. همچنین در این طرح توجه داشته باشید که چگونه مخلوقات نیمه انسانی پایه تندیس، هم نقش مخلوقات پایه تندیس را ایفا می‌کنند و هم نقش ملازمان یا "خادمانی" را که چارچوب کتیبه و قرص بال‌دار را شکل داده‌اند. تنها یک خادم ایستاده وجود دارد که

۱۷. ظاهراً این پیوندها بیشتر با هنر کنده‌کاری آشوری است تا بابلی.

۱۸. نک. همچنین PFS 15* و PFS 17.

میان دو مخلوق پایه تندیس توأزی محتاطانه برقرار کرده است. تصاویر بخصوص چنان خوب طراحی شده‌اند تا اهمیت نقش "شخصیت‌های خادم" را بالا ببرند و به نمایش بگذارند (و از این‌رو شماره آنها نیز از ۲ به ۳ افزایش یافته است). ترکیب طرح نیز چنان تنظیم شده که اگر مهر به هر سو چرخانده شود باز یک شخصیت خادم ایستاده در کانون بصری قرار دارد (گو این‌که به هر حال کانون بصری روی هم رفته آشکارا همان قرص بال‌دار و کتیبه است). به نظر می‌رسد که آرایش و ترکیب‌بندی چنان است که عمداً بر تنشی میان کتیبه/قرص بال‌دار و خادم ایستاده تأکید می‌گذارد.

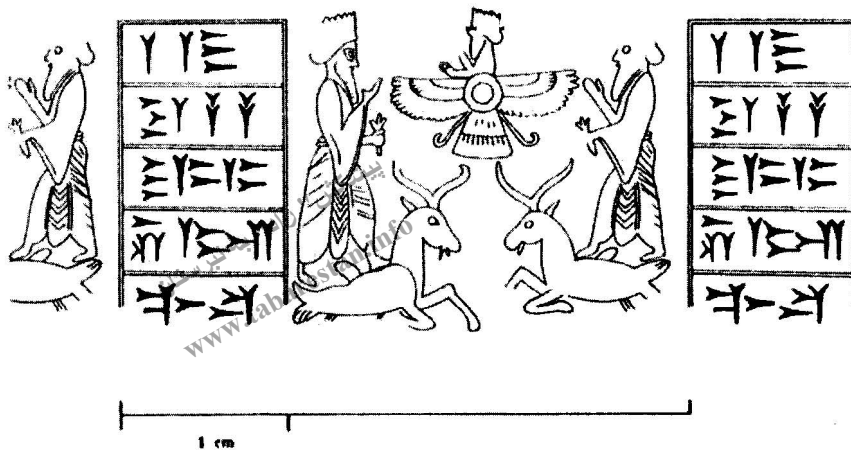
این سه مهر یعنی PFS 1567* و PFS 82* و PFS 389*، نظیر بسیاری از طرح‌های "بایگانی بارویی"، نوعی شور و سرزندگی غنی و عمقی را در هنر حکاکی دوره آغازین هخامنشی به نمایش می‌گذارند. نبوغ و نیروی آفرینندگی کنده‌کاری هخامنشی در این دوره، توانایی آن است در وام‌گیری شمایل‌نگاری و سبک آشوری، بابلی و ایلامی و آن‌گاه جوش دادن آن با یک تازگی و نویی و شادابی و پیچیدگی که خاص هنر هخامنشی است.

مهر دوم آشبازانا: PTS 14*

مهر دوم آشبازانا (شکل‌های ۴ تا ۶) فقط در لوحه‌های "بایگانی خزانه" دیده می‌شود؛ نشان اصلی این مهر PTS 14* است. این مهر بر لبه چپ پنج لوحه (PT 12 [4 506]، 12a [4 757]، 12b [4 752]، 14 [4 395] و لوحه‌ای که کامرون آن را انتشار نداده [4 742]) زده شده است. همه لوحه‌ها نامه هستند؛ در سه تا از آنها (14 و 12a و PT 12) فرمان صادر شده سالم مانده و حفظ شده است: "(به) "بارادکاما"ی خزانه‌دار، آشبازانا می‌گوید..."^{۱۹}

کامرون سه تا از این متون را انتشار داده (PT 12 [483 BC]، 12a (تاریخ آن محو شده) و 12b (تاریخ آن محو شده) که مربوط می‌شود به بدهی (نقره) خزانه برای پرداخت حقوق کارگران در تخت جمشید. متن چهارمی که کامرون آن را منتشر کرده (PT 14 [483 BC]) مربوط می‌شود به بدهی (به گوسفند و نه نقره) خزانه در تخت جمشید برای پرداخت به "کشاورزان". مهر تشریفاتی روی نامه‌های به دست آمده از "بایگانی خزانه"، همانند

۱۹. از PT 12a پیداست که بارادکاما در پارسه (یعنی تخت جمشید) بوده است.

شکل ۴. طرح مقابله شده خطی مُهر PTS 14*

مُهرهای روی نامه‌های به‌دست آمده از "بایگانی بارویی" است: مُهر فرستنده نامه یگانه مُهر روی لوحه است. پس مهر به آشبازانا تعلق دارد (که کتیبه مُهر نیز این را تأیید می‌کند [نک. بعد]).

اشمیت (۱۹۵۷) دو اثر از مُهر PTS 14* را (لبه‌های چپ [4 506] PT 12 و [4 756] 12a که در اینجا به عنوان به ترتیب شکل‌های ۵ و ۶ نمایش داده شده است) انتشار داد. با آن که از هیچ یک از این دو اثر مُهر، طرح کامل حفظ نشده است، اما آنچه باقی مانده برای بازسازی بیشتر تصویر کافی است.^{۲۰} لبه‌های بالایی و پایینی طرح از بین رفته‌اند و جزئیات سر شخصیت قرص بال‌دار و خادم‌ها وجود ندارد.

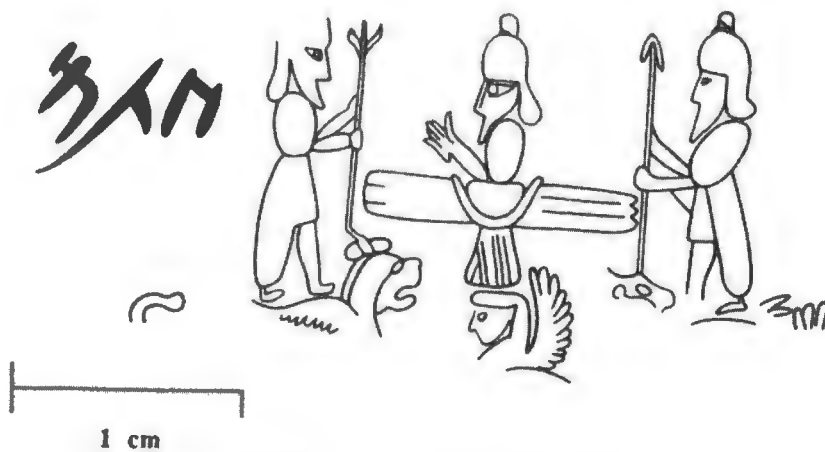
۲۰. طراحی دستی اثر این مُهر که در این‌جا ارائه شده (شکل ۴) مبتنی است بر بررسی شخصی خود من از اثر PTS 14* بر روی لبه چپ لوحه PT 12 (4 506) (شکل ۵)، یکی از لوحه‌های دارای این اثر مُهر PTS 14* اکنون در "مؤسسه شرقی" قرار دارد. طرح دستی فوق (شکل ۴) همچنین حاوی جزئیات اندکی است که از بررسی عکس لبه چپ (4 757) 12a گلچین شده بود. (شکل ۶). ابعاد حفظ شده تصویر مقابله شده عبارتند از: ارتفاع ۲/۲۰ سانتی‌متر؛ طول ۳/۵۰ سانتی‌متر.

شکل ۵. عکس اثر مهر PTS 14* بر لبه چپ لوحه (4 506) PT 12 (مقیاس تقریبی 2:1)

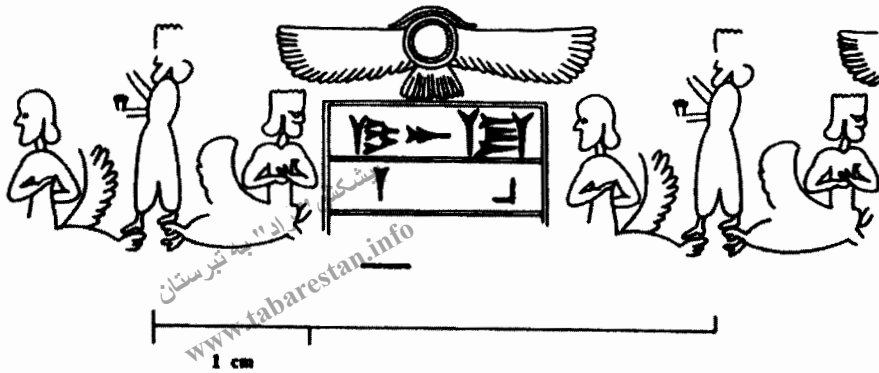

شکل ۶. عکس اثر مهر PTS 14* بر لبه چپ لوحه (4 757) PT 12a (مقیاس تقریبی 2:1)

شکل ۷. طرح مقابله شده خطی PFS 82*

شکل ۸ طرح مقابله شده خطی *PFS 389

کتیبه ایلامی اثر این مُهر دارای سطور جداشده از یکدیگر و قاب کلی برای کتیبه است.

پنج سطر کتیبه باقی مانده است:

سطر (۱) DIŠĝš-

سطر (۲) ba-za

سطر (۳) DUMU pa-

سطر (۴) ni-x (-x)-

سطر (۵) pi-[na]

"آشبازا (نا) پسرِ پانی... پی" ۲۱

۲۱- کامرون (۱۹۴۸ ص ۱۰۴) کتیبه *PTS 14 را چنین خوانده است:

۱ DIŠĝš- (سطر ۱)

۲ ba-sa (سطر ۲)

۳ DUMU pa- (سطر ۳)

۴ ir(!) - rák (!) - áš (!)- (سطر ۴)

۵ Pi - na(!) (سطر ۵)

کامرون آشکارا با این قرائت دچار اشکال شد. او خطاهای متعدد را متذکر گشت و قرائت‌های تبدیلی برای دو نشانه آخر سطر ۵ پیشنهاد کرد. قرائت ما با آن که محافظه‌کارانه‌تر است، اما مبتنی بر نشانه‌هایی است که آشکارا دیده می‌شوند. قرائت جدید این امتیاز را داشت که خطاهای متعدد حکاک کتیبه را پدید نیاورد. این قرائت همچنین با قرائت کتیبه *PFS 1567 به خوبی تطابق می‌کند. در این جا همچنین

ترکیب‌بندی تصاویر در مُهر دوم آشبازانا تقلید و رونویسی دقیقی است از تصاویر مُهر یکم او (که مقابله اشتباه هالوک نیز از همین جا ناشی می‌شود). بیشتر ترکیب‌بندی تصاویر *PTS 14 باقی و سالم مانده است. پس مشاهده می‌شود که نیم‌تنه سربرآورده از درون قرص بال‌دار که در پایین دُم پرنده‌واری دارد، به سمت چپ نگاه می‌کند، و دست راست خود را در برابر بدن خم کرده است. دست چپ آن مستقیم بر بالای لبه بالایی بال دراز شده و با آن حلقه‌ای گرفته است. بخشی از ریش ضخیم و گرد او بر سینه‌اش قرار دارد؛ موهایش در پشت گردن جمع شده است. تاج دندان‌داری (هفت‌دندانه) به سر دارد. هر خادم بر پشت موجودی ایستاده که دارای دم و باله‌هایی ماهی‌شکل، تنه و پاهایی جانورگون و گردن و سَری به شکل بُز است (اشمیت ۱۹۵۷ ص ۲۴، "بُز-ماهی"). باله‌ها در وسط پشت و زیر شکم مشخص شده‌اند. هر موجود پای جلویی‌اش خم شده و زیر بدنش قرار دارد و پای جلویی بالایش اندکی کمتر خمیده و تا جلوی بدن کشیده است. خادم‌ها به صورت کامل و از نیم‌رخ ترسیم شده‌اند. هر خادم ساعد راست خود را کمی خم کرده و از قسمت جلوی سینه آن را بالا برده است و کف دست به شکل کاسه گود شده است. دست چپ از روی سینه با کمی خمیدگی به سوی جلو به صورت افقی دراز شده و گلی به دست دارد. هر خادم یک جامه درباری پارسی به تن دارد که در ناحیه کمر، کمربندی دولایه بر روی آن بسته شده است. بخش پایینی جامه دارای پیلی عمودی ضخیمی است که چین‌خوردگی یراق‌گونه‌ای بر آن دیده می‌شود، و در سوی دیگر چین عمودی مرکزی، چین‌های شعاع‌گونه به شکل ضربدری وجود دارند. ریش دراز هریک (که در مورد خادم دست چپ شیارهایی افقی دارد) بدون نوک‌تیزی بر روی سینه ختم می‌شود؛ و موها در پشت گردن به صورت جمع شده آرایش یافته است. تاج دندان‌داری (که شش دندان آن دیده می‌شود) بر سر هر یک قرار دارد که البته فقط تاج خادم دست چپ باقی مانده است.

و به‌ویژه توجه کنید به ارتباط میان دو نشانه اول در نام پدر و فقدان آخرین هجا در نام آشبازانا. کامرون نام پدر را "Prexaspes" [پَرَکَسَاسِپَس] ترجمه کرده است که برای ما قابل دفاع نیست. قرائت کامرون در بیشتر ادبیات پژوهشی در این رشته (مثلاً هیتس، ۱۹۷۱ ص ۲۷۰؛ هیتس-کُخ ۱۹۸۷) بدون بررسی مجدد- تا جایی که ما می‌توانیم تشخیص دهیم- آثار واقعی *PTS 14 مورد پذیرش قرار گرفته است.

جایگاه *PTS 14 در تحول سبک درباری هخامنشی

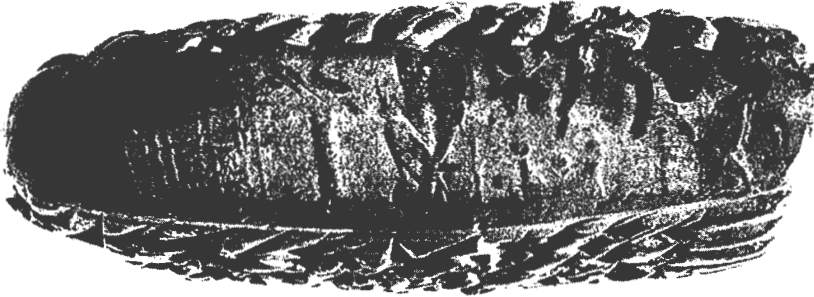
*PTS 14 نمونه برجسته‌ای از هنر کنده‌کاری و سبک حکاکی هخامنشی است که امروزه به عنوان "سبک درباری" شهرت دارد (نک. گریسون، ۱۹۸۸، صص ۱۱، ۴۱۹-۳۸۳، ۹۲-۴۷۱، ۳۰-۵۲۸؛ گریسون، ۱۹۹۱، صص ۲۱-۱۳؛ گریسون، ۱۹۹۶b). *PTS 14 به وضوح به گروه کوچکی از مُهرهای استوانه‌ای سبک درباری تعلق دارد که به نحوی استثنایی مدل‌دار با طراحی گرد و ظریف اندام و جزئیات شمایل‌نگاری بدن انسان را به خوبی نشان می‌دهد. اجزای *PTS 14 در واقع یک سر و گردن از همه مُهرهای دیگر "بایگانی خزانه" بالاتر قرار دارد. به نظر من فقط 23 PTS و شاید 24 PTS تا اندازه‌ای به آن نزدیک‌اند. یکی از بهترین مقایسه‌ها از نظر سبک که من توانسته‌ام انجام دهم و آن را از این لحاظ متمایز سازم مربوط به اثر مُهر *PFS 11 از بایگانی بارویی است (شکل‌های ۱۱ تا ۹). *PFS 11 از استاندارد کتیبه سه زبانه داریوش برخوردار است (هالوک، ۱۹۷۷، صص ۲۹-۱۲۸؛ اشمیت ۱۹۸۱، ص ۲۳، SDF). کاربرد اداری این مُهر نشان می‌دهد که به "زیشائیش" (پارسی باستان= سیچا واهو؛ یونانی=Tithraustes) تعلق داشته است که مرد دست راست پارناکا و در واقع دومین مقام اداری بنابر "بایگانی بارویی" بوده است (هالوک ۱۹۸۵، صص ۹۰-۵۸۹؛ هیتس ۱۹۷۱، صص ۲۸۸، ۳۰۲، ۳۰۷؛ لوئیس ۱۹۷۷، صص ۱۱-۸؛ لوئیس ۱۹۸۴، صص ۵۹۲، ۵۹۵، ۶۰۱؛ کخ ۱۹۹۰، صص ۲۱۸، ۳۳-۲۲۷)^{۲۲}. شگفت آن است که *PFS 11 مانند *PTS 14 یک مُهر جانشین بوده است، (نک. نیز بعد). *PFS 11 را نخست در اواخر سال ۱۹ پادشاهی داریوش (اوایل ۵۰۲ ق.م) می‌بینیم که جای مُهر یکم زیشائیش یعنی *PFS 83 را گرفته است^{۲۳}. فضای کنونی به ما اجازه نمی‌دهد تا به تحلیلی جامع از *PFS 11 بپردازیم (که

۲۲. در الواح خزانه سال ۴۷۱ یا ۴۷۰ ق.م. شاهد ظهور مجدد زیشائیش در مقام دوم فرماندهی خزانه‌داری تخت‌جمشید هستیم (آخرین ذکر از او در ۴۶۸ ق.م. در PT 33 است). او از مُهر *PTS 6 با این کتیبه به پارسی باستان "من شاه خشایارشا [هستم]" استفاده می‌کند (اشمیت ۱۹۵۷، ص ۲۱ تصویر ۴ [مُهر شماره ۶]؛ کامرون ۱۹۴۸، صص ۳۴-۱۳۳). کُخ (۱۹۹۰، صص ۲۳۳) شک دارد که این فرد همان مقام رسمی ذکر شده در بایگانی بارویی باشد، زیرا می‌بایست در آن زمان بسیار پیر شده باشد. خانم کخ تأکید دارد که زیشائیش بایگانی خزانه احتمالاً پسر زیشائیش بایگانی بارویی بوده است.

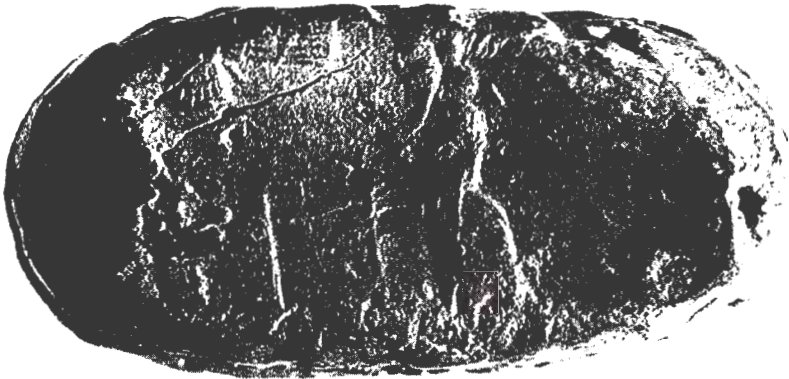
۲۳. لوئیس (۱۹۹۴، ص ۳۱) گفته که *PFS 11 مُهر شخص زیشائیش نبوده بلکه به داریوش تعلق داشته است، و این نظری است که من قادر به تأیید آن نیستم (نک. گریسون ۱۹۹۱، صص ۱۸-۱۹ در مورد تفسیر مهرهای با نام سلطنتی در بایگانی بارویی). متأخرترین تاریخ ظهور *PFS 83 را بر روی PF 673 (سال ۱۸ ماه ۹ = نوامبر/دسامبر ۵۰۴ ق.م) می‌بینیم؛ و قدیمی‌ترین ظهور *PFS 11 بر روی لوحه PF 678

شکل ۹. طرح مقابله شده PFS 11*

شکل ۱۰. عکس PFS 11* بر روی لبه بالایی لوحه PF 1820. مقیاس تقریبی 2.3:1

شکل ۱۱. عکس PFS 11* بر روی لبه چپ PF 1822. مقیاس تقریبی 3.6:1

(سال ۱۹ ماه‌های ۱۱ و ۱۰، دی و بهمن ۵۰۲ ق.م) است. پس تغییر و جایگزینی مهر در تاریخی میان اواخر نوامبر ۵۰۴ و اوایل مارس ۵۰۲ ق.م رخ داده است.

البته در جای مناسب خود چنین خواهیم کرد)، اما آنچه اهمیت دارد تأکید بر نزدیکی‌های آن از لحاظ سبک به *14 PTS است. من در اینجا می‌خواهم بخصوص بر اجرای سنگین و حجیم شکل و بدن انسانی، نشان دادن دقیق نیم‌رخ بالای بدن، توجه به استفاده از یک دست، و توجه فراوان به ترسیم جزئیات در لباس و گیسو تأکید کنم. با این حال *11 PFS ویژگی‌های متعددی را به نمایش می‌گذارد که شاید وجه ممیز سبک درباری آغازین باشد. این ویژگی‌ها عبارتند از نشان دادن نیم‌رخ شانه و بالا بردن دست از جلوی سینه (بازتاب *1567 PFS)، کیفیت خطی چین‌ها بر روی پارچه و جزئیات مو و ریش و ضخامت و راستی بال‌ها و پره‌های پرنده بر روی فرص بال‌دار^{۲۴}.

***1567 PFS و *14 PTS: تغییرات در شمایل‌نگاری و سبک**

جنبه‌های شمایل‌نگاشتی و سبکی متعددی مُهر دوم آشبازانا را از مُهر یکم او متمایز می‌سازد. آشکارترین تفاوت در تصویرسازی و پیکرنگاری، جامه‌ای است که خادمان بر تن دارند. در *14 PTS اجرای تفصیلی یا ترسیم جزء به جزء جامه درباری پارسی را (در مقایسه با جامه آشوری در *1567 PFS) مشاهده می‌کنیم. جامه درباری پارسی کمربندی دولایه دارد و دارای آستین‌هایی گشاد و بادکرده و بزرگ است. تزئینات و آرایه‌های تصویری بسیار بیشتر در ترسیم چین‌ها در قسمت پایین ردا به چشم می‌خورد. خادما در *14 PTS نیز نوار یا وزنه متعادل‌کننده‌ای در پشت گردن‌های خود ندارند.

نکته مهم‌تر یا برجسته‌تر، تفاوت‌های سبک میان دو مُهر است. مُهر *1567 PFS به سنت کهن مُهرسازی‌ای تعلق دارد که مرجع آن سبک‌های مدل‌دار و پیکربندی آشوری - بابلی بوده است. اما *14 PTS نمایانگر پیدایش تغییری پیچیده در سبک درباری هنر کمال‌یافته هخامنشی است که پیکرسازی خوش‌تراش و دلپذیری را به نمایش می‌گذارد.

۲۴. این تفاوت‌ها شاید فقط وسیله تشخیص وجوه ممیز سبک درباری آغازین و بسیار پخته نباشد، بلکه در عین حال نمایانگر پیشرفت کار بر روی یک اثر هنری واحد در سبک درباری پیشین به پسین نیز باشد. *11 PFS و *14 PTS چه متعلق به یک هنرمند باشند یا نباشند، آشکارا نمایانگر و معرف یک خط تحول و پیشرفت در سبک درباری هستند. این جلوه سبک‌دار ویژه سبک درباری به کلی با کار استادانه بارادکاما که نمونه آن *7 PFS است و در انتشارهای متعدد مورد بحث قرار گرفته است، تفاوت دارد (نک. گریسون، ۱۹۹۱ صص ۱۴-۱۳، ۲۱-۱۸ شکل‌های ۲۲-۲۱؛ گریسون ۱۹۹۶).

در *14 PTS باید به اجرا و رفتار با اعتماد به نفس و به خویش استوار شکل انسانی توجه کرد که بخصوص در شانه‌های نیم‌رخ هر خادم دیده می‌شود. در *1567 PFS شانه نیم‌رخ خادم سمت راست، به صورت ابتدایی و ساده ترسیم شده و ساعد بالایی را در جلوی طرح کلی سینه قرار داده است. اما در *14 PTS، هنرمند بازوهای بالارفته را در امتداد طرح کلی پشت شخصیت‌ها قرار داده و بدین ترتیب به جلوی سینه آنان اجازه خودنمایی داده است. و این موجب شده تا احساسی از سه‌بعدی بودن بدن‌ها پدید آید. همچنین نیم‌رخ بازوها و شانه‌های شخصیت‌ها در *14 PTS در زیر لباس برآمده به نظر می‌رسد و این به حکاکای کیفیتی حجیم بخشیده است. این در عین حال مربوط است به اجرای بزرگ و حجیم و بادکرده آستین‌ها که معلول چین‌های روی هم انباشته است. روی هم رفته نما و طرح کلی شخصیت‌ها و تصویرها در *14 PTS بی‌نقص و فعال است؛ و این به‌ویژه در طرح کلی شانه‌ها و پاهای عقب شخصیت‌ها به چشم می‌خورد. به طور کلی، اجرا نمایانگر دقت فراوان در تراش شکل انسانی است. شیوه دقیقی که هنرمند بر استفاده از هر دست توسط خادمان تأکید گذارده است (هر یک دست راست خود را به نشانه نیایش بلند کرده و در دست چپ گلی دارد) نشانه دیگری از وسواس هنرمند در اجرای تجسمی‌تر شکل آدمی است.

شکل جانوری در *14 PTs نمایانگر همین نگرانی و وسواس است که آن را عمدتاً با اجرای حجیم و انبوه بال‌های قرص بال‌دار نشان داده است. بال‌ها در شیوه مصری خود بی‌نقص هستند؛ هر پر از لحاظ طول و وضعیت تفاوت اندکی با پر کنار خود دارد. نکته جالب دم پرنده است که شکلی ضخیم و جعبه‌وار شبیه به دم پرنده در *1567 PFS دارد. با این حال در *14 PTS پیچک‌ها فعال‌ترند و رو به بالا در انتها قلاب شده‌اند. طرح کلی و نمای شاخ‌ها و صورت مخلوقات نیز در *14 PTS بی‌نقص‌تر و فعال‌تر می‌نمایند.

با وجود این، روی هم رفته اجرای شکل جانوری در دو گونه مهر بیشتر از اجرای شکل انسانی به هم شباهت دارند. این همانند همان گرایش کلی است که من در سبک‌های عمده‌کننده کاری در بایگانی بارویی مشاهده کردم که به سوی قربت با شکل جانوری بود (در تقابل با آنچه به نظر می‌رسید کمتر نگران شکل انسانی است). این

قربانیت با شکل جانوری جلوه‌ای چندان در وفاداری به طبیعت ندارد، بلکه به معنای توانایی درک ویژگی‌های خاص گونه‌های جانوری از لحاظ ترسیم طرح‌های نیم‌رخ و پیچ و خم‌های بدن است. در حالی که در اجرای شکل انسانی از قدیمی‌ترین تا جدیدترین مهر آشبازانا شاهد تغییرات مهمی هستیم، اجرای شکل جانوری کمابیش ثابت و بی‌تغییر باقی می‌ماند. این شاید معلول رضایت کلی (چه هنرمندان و چه ارباب‌های سفارش‌دهنده) از تصاویر موفق و خوشایند اشکال جانوری از اوایل پادشاهی داریوش بوده است.

کوتاه سخن، تغییرات اولیه‌ای که در *PTS 14 مشاهده می‌کنیم عبارتند از تغییر وضع جامه درباری پارسی و استفاده از اجرای پیکرسازی غنی سبک درباری هخامنشی در کار حکاکی. هر دو جنبه احتمالاً به منزله شاخص و عامل تشخیصی هستند از پختگی و کمال یک سبک درباری رسمی در اواخر سال‌های سلطنت داریوش و اولین سال‌های پادشاهی خشایارشا.

جایگزینی مهرها در تخت جمشید

به‌رغم تفاوت‌های سبک اجرا و چگونگی پیکرتراشی که من میان دو مهر آشبازانا شناسایی کردم و توضیح دادم، با این حال نکته جالب در آن است که ترکیب‌بندی کلی و خصلت بصری دو مهر تا این اندازه به یکدیگر شباهت دارند. در واقع من فکر می‌کنم اغراق نباشد اگر *PTS 14 را نسخه‌المنشای *PFS 1567 بدانیم که جایگزین آن شده است. به عبارت دیگر، قصد و هدف اصلی از ساختن *PTS 14 آن بوده که هم جای *PFS 1567 را بگیرد و هم‌المنشای آن انگاشته شود. کتیبه‌های نوشته شده بر روی این دو مهر مؤید نکته فوق هستند. تا جایی که قابل شناسایی و تشخیص است (چه براساس بررسی فقط یک نمونه تصادفی از *PTS 14 و چه براساس آنچه از کتیبه *PFS 1567 سالم باقی مانده است)، نه فقط در هر دو مهر نام صاحبان آنها و پدران‌شان یکی است، بلکه هر سطر کتیبه مهر *PTS 14 دقیقاً حاوی همان نشانه‌ها و حروف سطور متناسب با آن در کتیبه *PFS 1567 است. همچنین هر دو کتیبه فاقد هجای آخر در نام آشبازانا

هستند که نشان می‌دهد هنرمند مهرساز و کتیبه‌نویس (که شاید هر دو یکی بوده‌اند) PTS 14* چه‌بسا از PFS 1567* یا اثر آن به عنوان الگو استفاده کرده است (یا کرده‌اند)^{۲۵}. پس نگاه رسمی به PTS 14* به عنوان یک مهر جدید نبوده بلکه به عنوان المثنی و جانشین مهر PFS 1567* بوده است^{۲۶}. در این معنا، جایگزینی PFS 1567* توسط PTS 14* همسان جایگزینی مهر رسمی PFS 66a* توسط PFS 66b* (گریسون ۱۹۱۰ صص ۱۰-۱۲، شکل‌های ۱۵-۱۸) و جایگزینی مهر رسمی PFS 12a* توسط PFS 12b* بوده است^{۲۷}. این به پیش آمدن پرسش‌های جالبی در زمینه پویایی حاکم بر جایگزینی مهرها می‌انجامد. پیداست که در سطح ترکیب شکل و طرح کلی کتیبه و قرائت، مهر دوم آشبازانا از هر لحاظ المثنای مهر یکم اوست. از این نظر وی را باید با پارناکا (گریسون ۱۹۹۱ صص ۸-۹، شکل‌های ۹-۱۲) و زیشاویس (شکل‌های ۹-۱۱) سنجد که از لحاظ اجتماعی و اداری هم‌تراز با او محسوب می‌شوند و هر دو نیز مهرهای یکم خود را با مهرهای جدیدی جایگزین کرده‌اند که سبک و پیکرسازی کاملاً متفاوتی دارند. پارناکا دقت به خرج داده و تغییر مهر خود را در دو متن (PF 2067-68) متذکر شده است تا مبدا برخی مقامات پایین‌تر با مشاهده مهر جدید سردرگم شوند^{۲۸}. ما در پرتو اعمال انتخابی پارناکا و زیشاویس می‌توانیم نتیجه بگیریم که آشبازانا در گزینش المثنای مهر جدید خود به جای مهر قدیم دست به انتخابی عمدی زده است که در آن صورت به مورد نادری برخورد کرده‌ایم که چگونه تمایل و گزینش شخص یک مقام بلندپایه می‌توانسته در استمرار ترکیب‌های گزینشی و تمثال‌نگاری نقش داشته باشد.

با این حال آشبازانا برای آفرینش مهر PTS 14* به هنرمند بسیار استادی مراجعه کرده که توانسته ضمن وفادار ماندن به ترکیب‌بندی کلی PFS 1567*، سبک‌کننده‌کاری و

۲۵. معمولاً نام آشبازانا در همه متون PF همیشه با هجای کامل نوشته شده است.

۲۶. چنانکه حتی برخورد هالوک نیز، که به طور کلی دید خوبی برای تشخیص جزئیات حکاکی داشت همین بود.

۲۷. PFS 12a و PFS 12b هنوز چاپ نشده بودند. آنها سپس جزء دسته II قرار گرفتند. من و پروفیسور روت تصمیم گرفتیم این پدیده مهرهای المثنی را با نشانه‌های "a" و "b" مشخص کنیم. از آنجا که در آن زمان هنوز PTS 14* توسط اشمیت با نشانه‌ای مشخص نشده بود، ما بر آن شدیم تا نشانه‌های PFS 1567a* و PFS 1567b* را برگزینیم. کار بیشتر بر روی PFS 66a* و PFS 666* ظاهراً نشان می‌دهد که از این مهر احتمالاً سه نوع وجود دارد. مهرها در دسته II قرار خواهند گرفت.

۲۸. فرض من آن است که زیشاویس نیز همین کار را کرده است ولی متون او باقی نمانده‌اند.

جنبه‌های گزینشی تمثال‌نگاری را تغییر دهد.^{۲۹} آیا تغییراتی که در *PTS 14 می‌بینیم حاصل دستور و سفارش خاص خود ارباب سفارش‌دهنده بوده یا محصول الهام شخصی هنرمند در پدیدآوردن تلفیقی خلاقانه؟ پاسخ به این پرسش از نظر پویایی‌شناسی هنرمند- ارباب بسیار دشوارتر است. جایگزینی مهرهای *PFS 66b و PFS 12b نشان می‌دهد که هنرمندانی در دسترس بوده‌اند که می‌توانسته‌اند ترکیب‌بندی و سبک مهرهای قبلی را وفادارانه کاملاً حفظ کنند. در عین حال حاکی از آن است که تغییرات مشاهده شده در *PTS 14 نمایانگر تمایل و ذوق صاحب کار برای "روزآمد کردن" سبک تصاویر خویش است.

البته عوامل دیگری نیز احتمالاً در کار بوده‌اند. من اظهارنظر کرده‌ام (گریسون، ۱۹۹۱، صص ۱۸-۱۹) که مهرهای سبک درباری در اواخر پادشاهی داریوش و سال‌های اولیه پادشاهی خشایارشا شاخص‌های منزلت و مرتبه محسوب می‌شده‌اند و چه‌بسا ساختن آنها فقط با اجازه شاه (به عنوان بخشی از برنامه بزرگ‌تر اشاعه هنر سلطنتی) مقدور بوده است.^{۳۰} اگر این حدس درست باشد، فراورده‌های کار این هنرمندان که در این کارهای سلطنتی ویژه و استاد بوده‌اند، احتمالاً منزلت ویژه‌ای در کارگاه‌های حکاکی داشته است. بی‌گمان هنرمندی که مهر *PTS 14 را ساخته می‌بایست یکی از استادان، اگر نگوییم یگانه استاد، پیش‌کسوت یک کارگاه تخصصی در سبک درباری بوده باشد. و چه‌بسا انتخاب این هنرمند از سوی آسبازانا مبتنی بر تمایل شخصی خودش نبوده بلکه براساس منزلت خاص این هنرمند و ارزش کار او در برنامه هنری جدید دربار انجام گرفته است. در این مورد، جنبه‌های خاص سبک شناختی و پیکرنگاری که *PFS 14 را از *PFS 1567 جدا می‌سازد شاید محصول ذوق و الهام خود هنرمند بوده است نه فرد سفارش‌دهنده. با این حال، شباهت فراوان ترکیب‌بندی مهرهای *PTS 14 و *PFS 1567 و گنجاندن کتیبه شخصی (به جای کتیبه‌ای که نام سلطنتی داشته باشد) شاید نشانه آن

---

۲۹. این کار با دو مهر جایگزین دیگری که در بالا اشاره کردیم؛ یعنی مهرهای *PFS 66b و *PFS 12b بسیار تفاوت دارد، زیرا این دو از لحاظ سبک و تمثال‌نگاری بسیار نزدیک و شبیه به مهرهای قبلی خود هستند. آیا می‌توان نتیجه گرفت که این دو مهرهای رسمی بوده‌اند، حال آن‌که مهر *PFS 14 مهر شخصی بوده است؟

۳۰. کتیبه‌های رسمی و قانونی سلطنتی که مجوز نهایی و قطعی این سبک درباری به منزله هنر رسمی شاهنشاهی تلقی می‌شده‌اند. *PFS 11 و *PFS 7 شاید نمونه‌های عالی این مهرها و کتیبه‌ها محسوب می‌شده‌اند. من گمان می‌کنم با جرگه کوچکی از هنرمندان موردحمایت دربار سروکار داریم.

باشد که آشبازانا سهم مهمی در این فرایند خلاقه داشته است.^{۳۱} در این مورد هم هنرمند و هم ارباب سفارش‌دهنده نقش فعالی در تحول و توسعه مداوم سبک و تصویرسازی در حکاکی داشته‌اند.

بدون شک با پیشرفت پژوهش‌ها در زمینه مهرشناسی تخت‌جمشید، به موارد بیشتری از این مهرهای جانشین برخورد خواهیم کرد، و مطالب و نکته‌های بیشتری درباره الگوهای کاربرد مهر و مفاهیم پیکرنگاری و سبک‌شناختی آنها و شاید جالب‌تر از آن، الگوهای حمایت هنری را کشف خواهیم کرد (گریسون ۱۹۹۱، صص ۳-۱، ۸-۹، ۲۱-۲۰). در حالی که این مقاله تنها به بررسی مهرهای اندکی از افراد بلندپایه اختصاص دارد، می‌دانیم که امکان ردیابی حمایت از هنرمندان توسط افراد دون پایه‌تر نیز وجود دارد.^{۳۲} چنان‌که بارها در بحث‌های متعدد تأکید شده است، مهرشناسی تخت‌جمشید پنجره‌ای خواهد گشود به روی کشف احکام و فرامین اربابی که چه‌بسا در بررسی و پژوهش هنر باستانی معلوم شود نمونه‌ای یکتا بوده است.

---

۳۱. بایگانی تخت‌جمشید دارای مهرهای سبک‌درباری دیگری است که در دوره اواخر پادشاهی داریوش و اوایل خشایارشا ساخته شده‌اند و دارای کتیبه‌های شخصی هستند، مانند *PTS 24 (مهر آپیش‌ماندا) و *PTS 33 = *PFS 71 (مهر آرتادارا). با ادامه کار انتشار مواد به دست آمده از "بایگانی بارویی" احتمالاً نمونه‌های دیگری پیدا خواهند شد.

۳۲. مثلاً مأمور عرضه‌ی دون پایه‌ای موسوم به "ماتوکا" که ظاهراً حداقل از دو مهر استفاده می‌کرده است: PFS 1428s و PFS 139s (و شاید تعدادی بیشتر) به طور همزمان. مهرهای PFS 1428s و PFS 139s فقط مهرهای کوبیدنی با ترکیب‌بندی و شمایل‌نگاری مشابه نیستند، بلکه به نظر می‌رسد که آشکارا کار یک هنرمند بوده‌اند.

به مصری نوشته شده*

متیو و. استالپر - شیکاگو

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

وقتی خشایارشا در ۴۸۰ ق.م کوشید تا اقوام نآرام جنوب بالکان را گوشمالی دهد و آنان را وارد سامان عمومی سیاسی سازد، هوای نامساعد حرکت نیروهای او را به تعویق انداخت و وادارش کرد که به ساختن پلی شناور با قایق‌ها بسازد. آنگاه خشایارشای خشمگین فرمان داد تا هلسپونت [داردانیل] را با سیصد ضربه شلاق تنبیه کنند و یک جفت غل و زنجیر به دریا بیندازند. هرودوت پس از این سخنان می‌افزاید "و حتی شنیده‌ام" که شاه بزرگ مردانی را فرستاد تا بر هلسپونت داغ بزنند (هرودوت ۳۵،VII) و می‌خواهد به ما القا کند که این کار حتی برای فرد نامتعادلی نظیر خشایارشا نیزکاری افراطی و خارج از اعتدال بود. خشایارشا ارباب و خدایگان (despotes=δεσπότης) بود و هلسپونت برده او؛ داغ‌زدن بر آب تنها نشانه مالکیت بر آب نبود، بلکه همانند

---

*. اصل این مقاله ارائه شده است به ۲۶۰مین اجلاس انجمن خاورشناسی آمریکا در فیلادلفیا در ۱۹ مارس ۱۹۹۶. از و.و. هالو سپاسگزارم که اجازه چاپ این متن را به من داد؛ و نیز از پل آلن بولیو و اولا کاستن که در تهیه لوحه به من کمک کردند؛ و از پی‌یر بریان، جانت جانسون، چارلز جونز و تری ویلفانگ که در تهیه کتابنامه به من یاری رساندند؛ و از پل آلن بولیو و مارتا روت به خاطر مقابله‌ها و از پی‌یر بریان به خاطر بحث درباره بسیاری از موارد ویژه، از همگی سپاسگزارم. مسئولیت خطاها و داوری‌های اساسی با خود من است. کتبه‌نوشت‌هایی که با سبک این مجلد سازگاری ندارند متعلق به لغت‌نامه آشوری مؤسسه شرقی دانشگاه شیکاگو (CAD) هستند به اضافه افزوده‌ها و استثنای زیر: PFNN = "متون بارویی تخت‌جمشید" انتشار نیافته منقول از حروف‌نویسی‌های ریچارد هالوک؛ PT = "متون" لوحه‌های خزانه تخت‌جمشید" در ترجمه ج. کامرون؛ OIP 65 (شیکاگو ۱۹۴۸).

تازیانه زدن و غل و زنجیر افکندن به آن، یک مجازات بود (dikē = δίκη = اجرای عدالت؛ نک. جونز ۱۹۸۷ ص ۱۴۶). آنگاه هرودوت باز به نشانه مجازات که اما جنبه استعاره‌ای کمتر دارد می‌افزاید، خشایارشا فرمان داد تا همگی مهندسان پل‌ساز را نیز گردن بزنند*.

یکصد و پنجاه سال بعد اسکندر هنگام نزدیک شدن به تخت جمشید با واحدی از اسیران یونانی برخورد کرد که صنعتگران برده‌شده‌ای بودند که برخی پاهای، برخی دست‌ها و برخی دیگر گوش‌هایشان بریده شده بود، و کوئیتوس کورتیوس می‌افزاید "بریدن آنان به زبان بیگانه چیزی نوشته و آن را داغ زده بودند" (inustusque barbararum litterarum notis، کورتیوس ۶، ۵۵، نک. دیودوروس ۱۷، ۶۹، ۴-۱). پی‌یر بریان توجه را به واقعیت ظاهری و احتمالی این داستان جلب می‌کند زیرا به مقایسه آن با یک نامه آرامی اواخر سده پنجم می‌پردازد که در آن، آرشام حاکم ایرانی مصر به سرپرست املاک خود در مصر پس از سرکوب شورش مصر می‌نویسد برو کارگران و انواع صنعتگران نیازمند را پیدا کن (gd'mnn wspzn) و "انگ مرا (یعنی آرشام را) بر آنها بزن و آنها را به املاک من بفرست" (wstrw bšnt' zyly w'bdw 'lbyt). در هر دو تکه اشاره آشکاری به تملک

* نادرست و دروغ بودن سخنان هرودوت از یادداشت آندره بارگه مترجم بسیار متعصب و هوادار هرودوت بر این بند آشکارا پیداست: "محاکمه و مجازات اشیای بی‌جان بنا بر قوانین یونانی امری طبیعی بود" (نک. یادداشت شماره ۴۱ بر کتاب هفتم، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، زیر چاپ، اساطیر).

۱. دیودوروس می‌گوید (۱۷، ۶۹، ۴) وقتی مهارت‌هایی تا سطح بالا می‌آموختند، اعضای از بدن آنها را که برای این مهارت‌ها لازم نبود قطع می‌کردند. کورتیوس (۵، ۵، ۱۳): آنها را برای کار در خانه‌ها می‌فرستادند (ergastules). بریان در ارتباط با اشاره به کارگران خارجی در متون مکشوف در تخت جمشید از این قسمت‌ها نقل قول کرده است.

2. Driver AD 7:6f, see Porten and Yardeni 1986 I:A.6.10. Briant 1996 a: 472 f.

ترجمه ملایم "انواع" یا "از همه نوع" گره اصلی را در خود پنهان دارد. بریان به پیروی از بنونیست (۱۹۵۸ صص ۶۳-۶۱) عبارت gd' mnn wspzn (Driver AD 7:6 f) را با همتای ادبی فوق‌العاده‌ای در یک متن اداری ایلامی به دست آمده از تخت جمشید (PT 79:4 f) مقایسه می‌کند که عبارت است از kurtaš marrip mišbazana یعنی "کارگران، همه نوع پیشه‌وران". بنونیست استوارانه و به درازی استدلال می‌کند که به‌رغم رسم‌کنیه‌های سلطنتی هخامنشی که در آنها-Vispazana ی پارسی باستان و آوانویسی‌های ایلامی آنها برابر با mišbadana.mišbazana و mišbadanaš گاه با Ša naphar lišānāte بابلی (و اشکال گوناگون آن) مطابقت دارند که به معنای "همه اقوام، زبان‌ها" است، منظور از "کارگران" در PT 79 و در AD 7 "صنعتگران نژادهای مختلف" نیست بلکه "همه نوع کارگر... یا-به احتمال کمتر- "کارگران همه‌کاره" و غیرمتخصص است" (۱۹۵۸ صص ۶۳)، بدین معنا که "انواع" در اینجا صفت کارگران نیست بلکه صفت کار آنهاست. در آن زمان که بنونیست هنوز به متون "بارویی تخت جمشید" دسترسی نداشت براساس همین نکته چشم‌پوشی از نتیجه‌گیری او عملی ظاهراً موجه-

اسیران تا سرحدّ یک برده در املاک شاه یا مقامات بلندپایه او وجود دارد. کوئینتوس کورتیوس صراحتاً از انگ‌ها به عنوان نوشته یاد می‌کند، و کاتب آرشام برای اشاره به نوشته خوانا بر روی بردگان، از فعل و اسمی (šnt = šnyt. Štr) بهره می‌گیرد که در هر

جای دیگری در زبان آرامی مصری مورد استفاده است. در میان منابع باستانی که به توصیف داغ‌ها و انگ‌های گذاشته شده بر روی بردگان، اسیران، قربانیان و سرسپردگان و نذورات به خدایان به شکل نوشته می‌پردازند، تنها به بندهایی از گزارش‌های قانونی آرامی در مصر هخامنشی اشاره نمی‌کنند بلکه به قسمت‌های مشابهی در شمار فراوان‌تری از متون قانونی و نامه‌های نوبابلی و بابلی هخامنشی نیز اشاره دارند. رفتارها و برخوردهای مدارک مکتوب نوبابلی برای نشان دادن و انگ‌زدن بر بردگان و قربانیان^۴، که گاه یادآور رفتارهایی مشابه با مدارکی مشابه در متون مصری، آرامی، یونانی و لاتینی است^۵، در معرض برخی مناظرات و کشمکش‌ها و تصحیحات و افزوده‌ها در نکاتی خاص قرار گرفته‌اند، اما ویژگی کلی همه آنها یکی است.

نخست آن‌که، اشارات به انگ‌های تنبیهی بر روی بردگان فراری یا گناهکار اندک ولی واضح است. دو متن قانونی لازم به عنوان نشانه یا "انگ بردگی" ([GEMÉ-Ú-tu] Šindu amūti) که قرار بوده بر زنان برده نافرمان و سرکش نوشته شوند^۶، و در نامه‌ای

→ بود، زیرا mišbazana (و همتایان دیگر آن) برای توصیف "همه نوع" غله و آرد و ماکیان و اسب به کار رفته بود (نک. هالوک ۱۹۶۹ ص ۷۳۱...). و بنابراین منظور گونه‌ها و انواع یا نژادها بود نه کارکردها و وظایف. اما در متون "باروبی" معمولاً کارگران را به طور گروهی و براساس ملیت شناسایی می‌کنند و می‌گویند کاریایی‌ها، مصری‌ها، ساردی‌ها، تراکیه‌ای‌ها و غیره. پس دست‌کم منطقی است که ۱۱۴۹ کارگری که سهمیه‌شان در PT 79 ذکر شده عبارت از چند گروه از همین‌ها بوده باشند که به طور معناداری mišbazana "از همه نوع" توصیف شده‌اند با همان تفاوت جزئی در کتیبه‌های سلطنتی که می‌گوید "از ملل گوناگون".

3. In brief, San Nicolò & Ungnad NRV I: 100f.; San Nicolò & Petschow 1960: 107; in more detail, Oppenheim 1944: 14-17; Dandamayev 1984: 229-234, 488f., and passim.

۴. همان‌گونه که با متون مصری، آرامی و یونانی - رومی گاه با اشاره تلویحی به مدارک بابلی چنین رفتاری می‌شود. مصری: اِگه‌برشت ۱۹۷۵ ص ۸۵۰ به بعد؛ اشنایدن ۱۹۷۷ ص ۱۶؛ بکیر ۱۹۵۲ صص ۳۱ و ۱۱۰. یونانی-رومی: جونز ۱۹۸۷ ص ۱۵۲. آرامی: مثلاً پورتن ۱۹۶۸ ص ۲۰۴؛ گرولو DAE ص ۲۰۷؛ سگال ۱۹۸۳ ص ۱۶ پانویس ۲.

5. Cyr. 307:9 (from Sippar) and 312:28 (from Babylon), both collated by Marth a T.Roth; see Kohler & Peiser 1891, II: 8 n.4, Oppenheim 1944: 14, Dandamayev 1984: 105, Joannès 1994b and CAD s.v. amūtu C, usage f (despite CAD s.v. šimtu mng. 2-b-2', reading amtūtu).

دستور داده می‌شود که به فراریان داغزده شود یا در غیر این صورت با غل و زنجیر محدود شوند.^۶ با آن که II iv 13f ana ittišu اشاره دارد به کلمات "فراری، دستگیر شده!" (ḥalaq šabat) بریدن (؟) به شکل صورت یک برده (در CAD معادل maqāru نک. بخش لغت‌نامه، نک. 3d mng)، ولی در این لغت‌نامه کوچک علمی کمتر چیزی با آنچه که در متون نوبابلی پیدا شده که مورد استفاده بوده است مطابقت دارد و آن قسمت منبع نامطمئنی برای قضاوت درباره یک متن نوبابلی محسوب می‌شود.^۷

ثانیاً، اشاره‌های زیادی وجود دارد به انگ‌های کوبیده شده بر اشخاص اهدایی یا تقدیمی به معابد برای مشخص کردن وضع آنها به عنوان "قربانیان" (širkūtu)، مارک‌ها یا انگ‌ها و نشانه‌ها و فرایند یا روش کوبیدن مرسوم آنها، با همان کلماتی بیان می‌شود که در مورد داغزدن به دام‌ها و حیوانات معابد به کار می‌رود (یعنی اسم šimtu و فعل Šamātu).^۸ انگ‌های زده شده بر هم حیوانات و هم آدم‌ها با حروف مشخص و توصیف نشده‌اند بلکه با تصویر مشخص می‌شوند: یک ستاره برای ایزد "اِنّا" و "ایزد بانوی اوروک"، یک خال پیک و سوزن قلم برای ایزد "ازیدای بوریسیا" و "تَبو".^۹ این انگ‌ها فقط نشانه‌های مالکیت یا علامت تبدیل فرد به برده نبودند؛ در منازعات قانونی به عنوان مدارک قانونی در محاکمات محسوب می‌شدند که شهروندان عادی حق خرید و

6. šipirtika [a] na pani PN tallik LÚ. ERÍN. MEŠ ḥalqūtu šindu šim-mi-it šupra jānū ina isqāti šupra:

"پیام تو باید (؟) برسد به PN. (اکنون) دستور بده تا "به کارگران فراری داغ بزند"، یا دستوراتی درباره این‌که به دست و پای آنان غل و زنجیر بزند" vos، ۳، ۱۲۵ صص ۳۹-۳۶.
۷. اما در (=SAA 10 160) CT 54 57+106، نامه‌ای در زمان سارگون دوم از بابل به نینوا فرستاده شده که در آن نویسنده تعداد بیست "دانشمند ذی‌صلاح" (ummāni lē 'ūtu) را به شاه معرفی می‌کند و می‌گوید حداقل سه نفر از آنان "فراریان از آشور" (ḥalqu ša māt Aššur) بوده‌اند و می‌افزاید که یکی از این فراریان جن‌گیر بسیار قابلی است که "روی صورت و دستش نوشته شده است" (Pānīšu u ritīšu Šaṭru). نک. هونگر، ۱۹۸۷ ص ۱۶۵ به بعد. و یک صورت‌حساب فروش تهیه شده در بوریسیا در 8/XI/1 پادشاهی خشایارشا (یعنی درست یک هفته پس از نوشته شدن متن زیر) گرچه مرد فروخته شده را فراری توصیف نمی‌کند، اما به او برده می‌گوید که "به نام صاحب خود ثبت شده، PN در روی (دست) راست و چپش و در دو طرف گونه‌هایش".

(Ša [(x)] imittu u šumēlu u lēti šumēlu [uim] nišu ana šumi ša PN bēlišu šaṭ – ṭar- ru- , BM 28877:2-5).

۸. نقل قول‌های فراوان در لغت‌نامه‌ها s.vv، و بنگرید به داندامایف ۱۹۸۴ ص ۴۸۸.

9. For examples see CAD s.vv. kakkabtu s. usage c; marru s. usage c: cf. San Nicolò 1948: 289.

فروش آنها را نداشتند و بدین ترتیب وضع و منزلت متمایزی نسبت به بردگان عادی پیدا می‌کردند. از آنجا که بردگان سلطنتی از منزلتی حقوقی برخوردار بودند که به کسی اجازه خرید و فروش آنها را نمی‌داد (arad- šarrūtu, amat – šar – rūtu)، شاید بتوان فرض کرد که آنان نیز به همین سان انگ خورده بوده‌اند. با این حال، با وجود عدم اشاره صریح به چنین انگ‌ها یا داغ‌هایی، معادل‌های بابلی *stigmata basileia* [انگ‌ها یا داغ‌های سلطنتی] به دستور خشایارشا بر اسیران یونانی زده می‌شده است (هرودوت، VII، ۲۳۳) و در متون نوبابی نیز دیده می‌شود.

ثالثاً، بردگانی که خریده و فروخته می‌شدند، از جمله بردگانی که خرید و فروش آنها منازعات و دعوی‌های متقابلی را برمی‌انگیخته، غالباً چنین توصیف شده‌اند که نام فروشندگان یا صاحبان قبلی آنان بر دست‌ها یا مچ‌هایشان حک شده بوده است.^{۱۰} این انگ‌ها صریحاً به عنوان متون مکتوب (*Šaṭru*) و خوانا توصیف شده‌اند، و وجود چنین متونی نه تنها نشانه مالکیت بلکه نشانه قابلیت واگذاری یا فروش و انتقال هم بوده است.^{۱۱}

۱۰. نمونه‌های نقل قول شده توسط اوپنهایم (۱۹۴۴ ص ۱۵)، داندامایف (۱۹۸۴ ص ۲۲۹ به بعد)، در CAD مدخل *Šatāru*. ذکر این کتیبه‌ها در متون حقوقی زیاد اما نامنظم است؛ رسم ثبت کردن و انگ‌زدن بر بردگان آن قدر بود که فقدان نوشته بر بدن آنها در همان متون قانونی ارزش ذکر کردن را داشت، حداقل به قصد توصیف، اگر براساس متون سلوکی قضاوت کنیم که ضمن اشاره به بردگان می‌گویند "که بر دست‌های راستشان چیزی ثبت نشده است".

OECT 9 17:2 and 43:11, NCBT 1948:6 *ap.* Doty 1977: 213.

۱۱. واژه *uṣṣuru* شاید به معنای "گرفتن یا برداشتن کردن"، در دو متن حقوقی نوبابی وجود دارد (Camb. 290:3 and Dar. 492:2, see Oppenheim 1944:15f. and Dandamayev 1984:232 f.) اشاره‌ای باشد به خالکوبی تزئینی یا داغ‌زدن، اما به هر حال اشاره به همان نوع کتیبه نیست، چون یکبار با مرجع مرسوم نام فروشنده که بر مچ نوشته شده مقابله گشته (Dar. 42:2f) و بار دیگر با اشاره به صفات فیزیکی و جسمانی مرئی (Camb. 290: 3ff). پیدایش *Ka-am-[x]-at* به جای *Šaṭrat* در VAS 5 114:4 کماکان غیرقابل توضیح است (CAD kamāsu B disc. Section; AHw. 431 s.v. Kamāsu II G mng.3 برخلاف نظر اوپنهایم، ۱۹۴۴ ص ۱۵ پانویس ۱۰ و داندامایف، ۱۹۸۴ ص ۲۳۰ پانویس ۲۰۶). اشارات به برده‌های انگ‌دار با فقط حروف مکتوب نیز مشکلی حل نشده است: برای تفسیرهای متعدد و مکرر کاولی، ۱۹۲۳ ص ۲۸ با اشاره به بردگان انگ‌خورده با حرف آرامی *yod* بنگرید مثلاً به پورتن، ۱۹۶۸ ص ۲۰۴ با پانویس ۱۵ و گرلو 207:DAE با *n.g*؛ اشارات احتمالی آرامی مصری به بردگان انگ‌دار با فقط حروف یونانی η (eta) و μ (mu) در متون آسیب دیده‌اند (سگال ۱۹۸۳ شماره‌های 5:8 و 1:164a، اما بنگرید به بعد پانویس ۱۷). همچنین قسمت یکنای 6 163:6 *PN Ša rittašu GAD Šatrati YOS* که معمولاً به عنوان نشانه زن بودن برده‌ای دانسته شده "که بر روی مچ او با خط میخی *GAD* نوشته ←

پس بیشتر متون نوبابلی از دو مجموعه اصطلاحات متفاوت برای توصیف شکل‌های متفاوتی از انگ‌زدن بر اشخاص استفاده می‌کنند که معنا و تأثیر متفاوتی نیز دارد، یکی *Šimtu...Šamātu* برای انگی که نشانه مالکیت بر انگ خورده و غیرقابل فروش و یا واگذاری آن است، و دیگری: *Šumi...Šaṭāru* (ina) برای انگ‌زدن همراه با نوشته به نشانه مالکیت و قابل فروش یا واگذاری آن.^{۱۲} به‌رغم این مکمل لغوی آشکار، عملاً این دو شکل انگ‌زدن متقابلاً و از هر دو سو انحصاری نبودند، چنان‌که از گزارش منازعه بر سر مالکیت یک زن برده در زمان سلطنت نبوکدنصر پیداست؛ خریدار ادعا می‌کرد که خریدار قانونی بوده اما برده گریخته و خود به خویش انگ ستاره و کلمات مکتوب زده

— شده است" (سان‌نیکولو و پت‌شاو ۱۹۶۰ ص ۱۰۷؛ داندامایف، ۱۹۸۴ ص ۲۳۱ و غیره) نیز قابل تردید و چه‌بسا اشتباه باشد، زیرا نشانه *GAD* به *XV=imittu* به معنای "راست" یا *XII=Šumēlu* به معنای "چپ" (همانند در *VAS 5 126:3*) اصلاح شده است، وقتی به *XX=Šumēlu* که ناهم‌زمان است تصحیح شده. مقابله پ.آبولیو وضع را بهتر نکرده است.

۱۲. کلمه *Šimtu* نه‌تنها به معنای انگ بلکه به مفهوم استفاده از یک ابزار آهنی برای داغ‌زدن است. (نک. لغت‌نامه *CAD* مدخل *Šimtu* معنای ۳، و نیز داندامایف ۱۹۸۴ ص ۲۳۲)، اما اشاره به سوزن‌های خالکوبی نیز مطلقاً منتفی نیست. اشارات در زبان بابلی به انگ‌های مکتوب بر روی برده‌ها به ما این اجازه را نمی‌دهد که قاطعانه میان تفسیر انگ به عنوان خالکوبی یا داغ‌زدن تصمیم‌گیری کنیم (نک. بکیر ۱۹۵۲ ص ۱۱۸ و ۳۱ با اشاره به رسم بابلی؛ اشنایدر، ۱۹۷۷ ص ۱۶؛ بیانکی ۱۹۸۸ ص ۲۷)، اما از برجسته‌کاری "مدینت خبو" گاه به عنوان نمایی از این رسم یاد شده است که به نظر می‌رسد کاتبان فقط با قلم‌های معمولی در حال نوشتن بر روی شانه‌های اسیران هستند (مدینت خبو: گزارش‌های تاریخی اولیه رامسس سوم تصویر ۴۲؛ نک.ر. بیانکی ۱۹۸۸ ص ۲۷). مترجمان اسناد آرامی مصری در این باره اختلاف نظر دارند، برخی آنها را اشاراتی به خالکوبی می‌دانند (مثلاً گرو *DAF* ص ۲۰۷؛ نک. سان‌نیکولو و اونگناد *NRV*، I، ۱۰۰)، دیگران اشاره به داغ‌زدن می‌دانند (مثلاً پورتن-یاردنی II ۱۹۸۶ ص ۵۱ و جاهای دیگر)، وعده‌ای هم ثبت‌کردنی می‌دانند بدون اشاره به روش کار (مثلاً سگال، ۱۹۸۳ ص ۲۰ پانوش ۱۷). استفاده کوئیتوس کورتیوس از فعل *inūro* حاکی از آن است که انگ به احتمال بیشتر با سوزاندن انجام می‌شده است تا با خالکوبی (برخلاف نظر جونز، ۱۹۸۷ ص ۱۵۳)، اما کل این قسمت انگ‌زنی را نه به عنوان عملی کاربردی بلکه به عنوان عملی سنگدلانه مطرح می‌کند (نک. نیز اتکینسون، ۱۹۹۴ ص ۱۰۵ به بعد). متن دیگر درباره چگونگی اجرای علامت‌گذاری و انگ‌زدن چندان روشن نیستند. جونز عقیده دارد که تقریباً همه متون ذی‌ربط یونانی و بسیاری از متن‌های رومی به این کار به نحوی اشاره می‌کنند که خالکوبی از آن استنباط می‌شود نه داغ‌کردن و سوزاندن (۱۹۸۷ ص ۱۴۰ به بعد)، گو این‌که در مورد متون بابلی به پیروی از درایور و میلز به داغ‌کردن اعتقاد دارد (همان، ص ۱۵۲). این دیدگاه جونز چون جانبدارانه است به ترجمه‌های زورکی می‌انجامد، به طوری که از متن ویتروویوس (۲۸، ۱۵) مثلاً چنین استنباط شده که می‌گوید آرتیمیسیای هالیکارناسوسی تسخیر رودس توسط خود را با دو تندیس گرمی داشته است، در یکی از آنها او در حال خالکوبی به اسیران شهر است نه داغ‌زدن به آنها (همان ص ۱۵۰)، کرداری که به هر روی چندان قهرمانانه نیست.

تاوانمودکننده که به الهه "نانا" تعلق دارد (Kakkabti... taltemit u šatāri...taltatar RAss67147): (13ff., cf. 33ff.) اما وقتی متوجه شده‌اند که نوشته قدیمی است و در زیر آن نیز نوشته دیگری وجود دارد که نشان می‌دهد این برده به الهه "آشکایتو" تعلق داشته است، ادعای او را رد می‌کنند (همان، ص ۲۲ به بعد). از لغت‌نامه CAD (مدخل Šatāru معنای دوم) ترکیب مشابه ستاره با کتیبه برمی‌آید که در گزارشی دیگر درباره منزلت مورد منازعه‌ای مطرح شده که یک هیئت قانونی مشاهده کرده که کتیبه روی PN با یک ستاره مشخص شده است (Ša [Šatari] Ša PN Ša kakkabti šendi ... imuru, YOS 6 129:6-11).

برحسب اتفاق، ذکر بابلی یک کتیبه درباره کتیبه دیگر نیز در متن آرامی مصری یک مشابه دارد، و آن نامه ناقص شکسته‌ای است بر روی یک تکه سفال خریداری شده در الفانتین برای بودلیان. طبق این نامه، صاحب جدید یک زن برده دستور داده تا نامش را بر روی بازوی زن و درست بر روی چیزی که قبلاً در آنجا نوشته شده بوده بنویسند (yktbwh'1 dr'h '1'mn ktb'zy '1 dr'h) سايس و کاولی ۱۹۰۶: M قسمت محدب ۴f).^{۱۳} این متن از لحاظ استفاده از فعل ktb استثنایی است، زیرا این فعل معادل آشکار آرامی فعل بابلی Šatāru است. با آن که همین کاربرد در زبان آرامی قدیمی‌تر مکشوف در آشور پیدا شده است^{۱۴}، اما متون دیگر آرامی به دست آمده از مصر هخامنشی، چه از الفانتین و چه از "سَفَره"، از حالت اسمی šnyt استفاده می‌کند که ظاهراً با واژه آکدی šimtu هم‌ریشه است، و/ یا از لحاظ ریشه‌شناسی فعل štr و خویشاوندان آن مسئله‌ساز به نظر می‌رسد.^{۱۵}

13. See Cowley 1903: 264; Lidzbarski 1908: 238; Ungnad 1911: 114 No.91; Répertoire d'Épigraphie Sémitique III 1916: 317 No. 1800; Porten 1968: 204; Grelot DAE: 140 No.22. Cf. also [...] 'lwy šnyt' "above the mark" (in broken context), Segal 1983: 10a:5.

14. šmy Ktb '1 ydhyhym, "my name is written on their hands", Lidzbarski 1921: 8 No. 1:12, see also Segal 1983: 16 n.2 to No.3. Second Isaiah offers a Hebrew counterpart of Achaemenid date: wzh yktb ydw lyhwh "and that one will write on his hand '(Belonging) to the Lord'" Is. 44:5 (following the Massoretic text, despite the emendation proposed by Ginsberg ap. Porten 1968: 204 n.15).

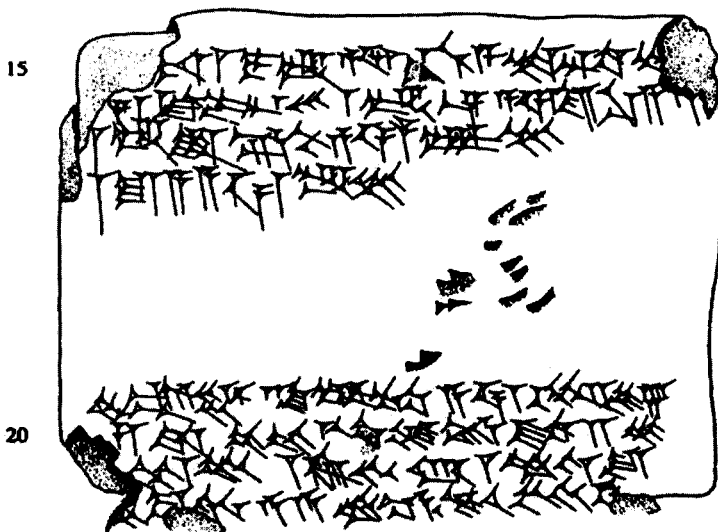
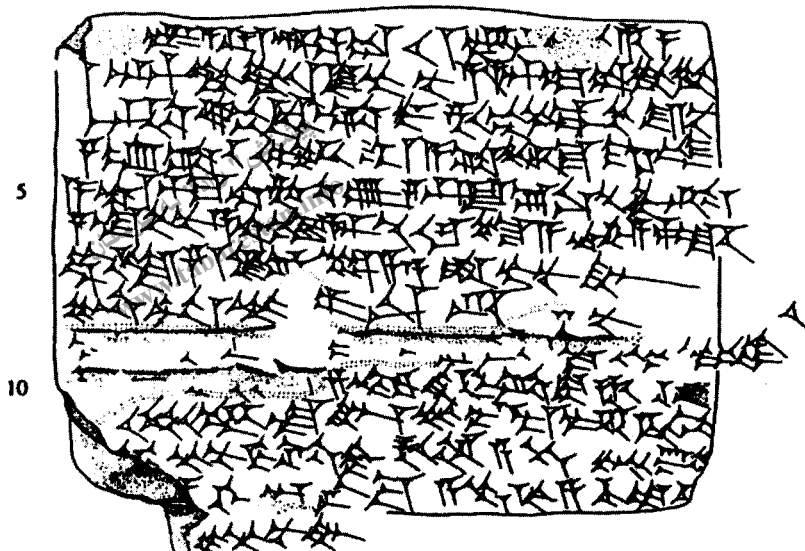
15. Kaufman 1974: 101 n. 352 and 102f.

۲۰۸ □ تاریخ هخامنشی (جلد یازدهم)

یک شکل استثنایی نوشته بر روی مچ یک برده قابل فروش در بابلیه هخامنشی وجود دارد که متنی است تاکنون منتشر نشده در "مجموعه بابلی نیس" در دانشگاه ییل، و گزارشی است از فروش یک زن برده در شهر سیپار در سال نخست پادشاهی خشایارشا یعنی سال ۴۸۴ ق.م. این نمونه کهنه و فرسوده‌ای است از فن کتابت با کیفیاتی فوق‌العاده.

www.tabarestan.info
"راد" به تبرستان

روی لوحه

پشت لوحه
NBC6156

شهر سپار

NBC 6156

2/XI/1 (روز ۲ از ماه ۱۱ سال یکم پادشاهی خشایارشا)

CBCY 1 55 بولیو

۲۷ ژانویه ۴۸۴ ق.م

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

حرف نویسی

- (1) [mMU]-dAG A-šú šá mMAŠ-ZALÁG-DU u mEN-[iq-bi] A-šú šá
  - (2) mMAS-ŠEŠ-URÚ u mKi-din-nu A-šú šá mAd-du-ŠEŠ-URÚ
  - (3) *ina hu-ud lib-bi-šú-nu Ta-aḥ-ḥa-ár LÚ qal-lat-su-nu*
  - (4) *šá rit-ta-šú mi-šir-ra-a-ta šaf-ḥar-ra-tu₄*
  - (5) *a-na 1 1/2 MA.NA KÙ.BABBAR BABBAR-ú šá ina 1 GÍN bit-qa nu-uh-ḥu-tú*
  - (6) *šá la gín-nu a-na ŠÁM gam-ru-tu a-na A-ḥat-AD-šú*
  - (7) *DUMU.SAL-su šá mKi-rib-tu-a-a id-din-nu-*'
  - (8) <<pu-ut>> *ina u₄-mu pa-qa-ri (erasure)*
  - (9) (erased)
  - (10) (erasure) *šá ina muḥ-ḥi Ta-aḥ^(?)-ḥa-ar*
  - (11) [SAL?].GEMÉ il-la-*' mMU-dAG mEN-iq-bi*
  - (12) [u mK]i-din-nu *Ta-aḥ-ḥa-ru a-na GEMÉ[?]-ú-[tú]*
  - (13) [ú-mar]-*raq-an-ni-ma a-na A-ḥat-AD-šú*
  - (14) [i-na]m-din-nu-*'*
- (Rev.)
- (15) [LÚ.MU].KIN₇ m₁-dEN A-šú šá m[^dUTU]-A-MU m^dUTU-X
  - (16) [A-šú]šá mKi-i-^d30 mEN-SUR A-šú šá mSu-qa-a-a
  - (17) mEN-it-tan-nu A-šú šá mAG-MU
  - (18) mSU-a A-šú šá mEN-MU
-
- (19) LÚ.DUB.SAR mKI-dAG-na-ḥiš A-šú šá mGu-zi-iá
  - (20) A mDa-bi-bi Sip-par.KI ITI.ZÍZ UD.2.KÁM
  - (21) MU.1.KÁM mAḥ-eš-ri LUGAL Par-su
  - (22) [KUR?] Ma-da-a-a LUGAL E.KI u KUR.KUR.MEŠ

ترجمه

- (۷تا۷) ایدین- نابو، پسر نینورتا- نور- اوکین، و بل - ایقبی (?)، پسر نینورتا - آه- اوصور، و کیدینو، پسر آدو- آه- اوصور، به دلخواه خود فروخت طاهر، زن برده خود را، که مچش به مصری نوشته شده، به زن آهت-بیشو، دختر کیریبتج، به بهای کامل برابر با $\frac{1}{2}$ مینا نقره سپید یا آلیاژ $\frac{1}{8}$ سکه عادی.
- (۱۱تا۸) هرگاه هرادعایی علیه طاهر، زن برده، مطرح شود، ایدین- نابو، بل- ایقبی و کیدینو از طاهرو رفع ابهام خواهند کرد در مورد بردگی و او را به نزد آهت-بیشو برخواهد گردانید.
- (۱۸تا۱۵) شاهدان: نعد- بل، پسر شمش- آپیل- ایدین؛ شمش- x، پسر کی سین؛ بل عطیر، پسر سوقج؛ بل- آیتنو، پسر نبو ایدین؛ اریب پسر بل ایدین.
- (۲۲تا۱۹) کاتب: ایتی- نبو- نهیش، پسر گوزیج، نواده دبیبی. سیپار. ماه یازدهم، روز دوم، سال یکم خشایارشا، شاه پارس (و) ماد، شاه بابل و سرزمین‌ها.

حواشی

بدون آثار مهر.

۱۱. بل- ایقبی: یا ایک- شور (ik-šur).

۳، ۱۰ و ۱۲. طاهر (و) [Ta h h ar(u)] احتمالاً آوانویسی شده t3-hr.t مصری به معنای "زن سوری‌های" است. (نک. رانکه، ۱۹۳۵ ج I ص ۳۶۷، Sub 3).

۴. amīširatta "به مصری": با قید atta- (GAG § 1131 with suppl.).

۸. ina روی محوشدگی Paqāri MU؛ روی محوشدگی LÚ Pāqirānu. کاتب شروع به نوشتن LÚ Pāqirānu...našu کرده است، آنگاه تصمیم گرفته به جای آن مسئله ضمانت را به عنوان یک بند موقت بنویسد:

ina úmu Paqāru... illâ، اما همه تصحیح‌ها را در جاهای مناسب انجام نداده است:

.pu-ut > pu u4-mu > "pu-ut" u4-mu. MU ina u4-mu

خود لوحه به شکلی شبیه به یک بالش توپر و برآمده است با تحدبی زیاد در پشت که بد ساخته شده است. در گوشه چپ بالای پشت لوحه که آسیب دیده، شکافی را می‌توان بین بیرونی‌ترین لایه گل و مرکز داخلی سفت آن مشاهده کرد. مرکز لوحه دارای یک گوشه واضح و روشن است که شبیه به بخش‌هایی از لوحه‌ای برآمده یا بیرون‌زده از یک غلاف شکسته به نظر می‌رسد. ظاهر کلی حکایت از آن دارد که در آغاز یک لوحه کمی کوچک‌تر وجود داشته و سپس لایه گل دیگری بر روی پشت آن کشیده شده که اما خوب سفت و محکم نشده است.

در مورد متن لوحه باید گفت که بندها و سامان‌بندی نوشته‌ها شبیه به اکثر گزارش‌های عادی نوبابلی فروش برده است، اما کاتب در مورد شکل بند مربوط به مسئولیت تسویه حساب در مورد ادعاهایی که ممکن است علیه برده مطرح شود دچار تردید شده است. به جای نوشتن ساده این که فروشنده در برابر هر ادعایی ضمانت انجام را برعهده می‌گیرد (با عبارت pūt...našû) عبارت کمی پیچیده‌تری نوشته مبنی بر این که هرگاه هر ادعایی مطرح شود فروشنده به سود خریدار رفع ابهام خواهد کرد (با عبارات murruquma nadānu و ina úmu.elû) تکه بزرگی از محوشدگی بر روی لوحه باقی گذاشته است که ممکن بوده به یک خطای برداشت لفظی منجر شود.

نام زن برده، طاهرو، احتمالاً یک لقب یا پاینام مصری است، و این ریشه‌شناسی با جنبه بسیار فوق‌العاده دیگری در این متن تقویت می‌شود و آن چیزی است که بر روی دست او نوشته شده است: یعنی عبارت "به مصری نوشته شده" که استفاده از این گونه عبارت به عنوان قید تاکنون سابقه نداشته است.

در میان متون بابلی این نوع توصیف و نوشته بر روی یک برده فقط یک همانند کمابیش نزدیک دارد که "کمبوجیه ۱۴۳" [Camb.143] و تکه گزارشی است از فروش یک برده در شهر اوپیس در پایان سال دوم پادشاهی کمبوجیه در ۵۲۷ ق.م. این برده زن بوده و چنین توصیف شده که "در روی دستش به زبان اکدی و به اَلمو، "نام شخص [PN] (یعنی فروشنده) نوشته شده بوده است!"

(*ša rittišu akkadattu ahlamatti [ana] šumi ša PN šaṭratu*) (سطور ۸ به بعد) که در آن قیدهای *akkadattu ahlamatti* را می‌توان فقط اشاره‌ای دانست به وجود متمایز دو خط میخی و الفبای آرامی.^{۱۶}

یک همانند صوری دوم نیز به شکل یک متن حقوقی آرامی وجود دارد که از الفانتین به دست آمده و در ۴۱۰ ق.م. نوشته شده است، و در آن بردگان موروثی چنین توصیف شده‌اند که "بر دست راست آنها انگلی نوشته شده بوده که به زبان آرامی *rmyt*" خوانده می‌شده یعنی "به PN [نام شخص]" (*IMbthyh*).^{۱۷}

گو این که نمونه قیدهای دیگری که نمایانگر خط مورداستفاده بر روی بدن بردگان باشد وجود ندارد، اما نگاهی به لغت‌نامه CAD هنوز می‌تواند دست‌کم دو نمونه دیگر از نوشته آرامی بر روی بدن زنانی که گویا برده بوده‌اند در اختیار ما بگذارد. یکی متنی است از زمان پادشاهی کمبوجیه در ۵۲۶ ق.م که گزارشی است از یک دادرسی برای برگرداندن زنی به "معبد انا" پس از آن که "پدرش بر روی او متنی از یک *Sepīru* نوشته و او را در بابل به یک عرب فروخته است":

---

۱۶. لغت‌نامه CAD مدخل‌های *akkadattu* و *ahlamattu* حاکی از آن است که قرائت از مقابله سرچشمه می‌گیرد. فون‌سودن (۱۹۵۹ صص ۵۱-۴۸) با نقل قول از مقابله‌ای که و.گ. لامبرت انجام داده، قسمت نتیجه می‌گیرد که برگردانی از نام مالک در شکل ساده شده خط میخی مورداستفاده ایلامی پسین وجود داشته و حتی از ذکر خط بهره می‌گیرد تا نتیجه بگیرد که ایلامی در آن زمان هنوز زبانی بوده که به آن سخن گفته می‌شده است. داندامایف (۱۹۴۸ ص ۲۳۱ و پانویس ۲۰۸) این قرائت را بر قرائت CAD ترجیح می‌دهد بر این اساس که خاندان آگیبی گاه با نواحی ایلامی زبان غرب ایران دادوستد داشته‌اند و فون‌سودن (۱۹۵۹ ص ۵۰) نیز نخست به همین نتیجه می‌رسد اما سپس در AHW، 1542 مدخل *ahlamatti* و 1552 مدخل *elamatti* از این نظر برمی‌گردد.

به نظر می‌رسد که شکل "کمبوجیه 143" نامتعارف باشد. در نسخه اشتراسمایر، بند توصیف‌کننده کتیبه درباره برده در پشت لوحه است و پس از فرمول تاریخ در پایان متن قرار دارد نه در سطر ۳ روی لوحه که انتظار می‌رود. روش کار نیز نامتعارف بوده است. بخشی از قیمت توسط سفته از سوی خریدار پرداخت شده است (کمبوجیه 144)؛ حدود شش ماه بعد، وقتی صورت حساب‌ها با هم نمی‌خواند، فروش گفته می‌شود که توسط برادر فروشنده اسمی "به طور محرمانه و در غیبت PN (فروشنده اسمی)" یا "به نام PN" انجام می‌گیرد (*ina puzri...ina la qerēbi ša PN*) اشتراسمایر لیورپول ۱۹ ص ۶-۴: *ina puzri ana šumi ša PN ibid. 17f*

17. Cowley 28:4 and 6, see Porten & Yardeni 1989 II, B2.11. Might Segal 1983: 5:8 be another instance, reading [...] *styr bšnyt³r(!)[myt...]*?

(ša PN abušu rittušu šaṭāri ša sepīru ištur u ina Bābili ana kaspi ana Arbaja iddinu, AnOr

74:3-5)

بی‌گمان ترجمه‌های تفسیری لغت‌نامه CAD درست است: "نوشته شده به خط (الفبایی) یک s" و "کتیبه‌ای نوشته شده توسط کاتبی که خط الفبایی می‌نویسد"،^{۱۸} و در ارتباط با شرایط حاکم بر این بند با شرایط حاکم بر گزارش قدیمی‌تر در مورد مشاجره بر سر مالکیت یک زن برده، که در بالا ذکر شد (RAss 67 147ff)، کتبه طبق آن هیئت‌ی مرکب از شش قاضی (dajānū) و سه کاتب (ṭupšarrū) به جای ارزیابی داغ‌ها یا نوشته‌های روی بدن خود زن برده، یک sepīru را احضار کرده‌اند و او میچ PN را بررسی کرده است (Sēpīri ubillūnimma ritti ša PN u'addima سطور ۲۲ تا ۲۰) و اعلام کرده که در روی میچ زن دو متن بر روی هم نوشته شده بوده است: "به نانا" بر روی "به آشکایتو"^{۱۹}.

پس مدارکی وجود دارد که متون مربوط به انگ‌زنی مالکیت و/یا منزلت بردگی یا بردگان قانونی، گاه، و شاید غالباً، به خط آرامی بوده‌اند و گاه به انواع دیگر "خطوط بربر". متون الفانتین این فرض را پیش می‌آورند که تضاد ظاهری و در واقع معادل واژه آرامی'myt در "زبان مصری" msryt بوده است؛ وجود این واژه در آرامی مصری معاصر

۱۸. مدخل sepīru به معنای 1a و šaṭāru به معنای ۲، به‌رغم نظر اوپنهایم (۱۹۴۴ص ۱۴) (که داندامايف نیز پیرو اوست: ۱۹۸۴ ص ۵۳۸). ترجمه تفسیری اوپنهایم: "کتیبه‌ای که آن زن در آن منزلت یک Sipiru داشته (نظیر ترجمه šaṭār sepīrūti) حاصل این نظر است که واژه Sipiru اشاره به نوعی کاتب یا دفتردار نیست، بلکه منظور فردی دارای منزلت "نیمه آزاد" است. اوپنهایم حق داشت که نوشته روی برده را نشانه قابل واگذاری یا فروش بودن او تفسیر می‌کرد، اما قابل فروش یا واگذاری بودن معمولاً و به طور طبیعی با "نیمه آزاد" بودن مغایرت دارد. پیوست ویژه آلبرایت به استدلال اوپنهایم نشان داد که اشتقاقی از صفت آرامی S^epir به معنای "نوشته، ثبت شده" انجام گرفته است (۱۹۴۴ ص ۱۵ پانویشت ۶) براساس نظر اوپنهایم و پیوست آلبرایت می‌توان نتیجه گرفت که "کتیبه نشان می‌دهد که (زن منزلت شخصی را داشته که) ثبت شده است".

۱۹. آرنو (۱۹۷۳ ص ۱۵۶) بر این نکته تأکید ورزیده. ترجمه آرنو (اگر براساس متون حقوقی آرامی به دست آمده از الفانتین قضاوت کنیم) با نقل قول‌های مستقیم ("برای نانا یا" و "برای ایشتار اوروک" (۱۹۷۳ ص ۱۵۲) مناسب‌تر از ترجمه‌های CAD با نقل قول‌های غیرمستقیم است ("تقدیم زن به نانا" و "تقدیم زن به ایشتار اوروک"). نظر اضافی آرنو مبنی بر آن که این متون با واژه ana بیشتر تأکید بر اهدا دارند تا مالکیت با واژه ša (همان ص ۱۵۶) احتمالاً درست نیست. در عوض، ana NN به نظر می‌رسد ترجمه صفت ملکی آرامی با I- باشد (و نه با zy) و شکل مناسب نقل قول غیرمستقیم شاید همان ana sumi NN مرسوم باشد.

تأیید شده است،^{۲۰} و اکنون لوحه NBC 6156 یک معادل کارکردی دور اما مناسب با آن است. این لوحه همچنین پرسش‌هایی پیش می‌آورد که من تنها می‌توانم درباره‌شان به نظریه‌پردازی بپردازم.

نخست آن‌که، شکل ظاهری خطی که کاتب بابلی "مصری" نامیده چه بوده است؟ با فرض این‌که (که به نظر من باید چنین فرض کرد) این خط به راستی مصری بوده و نه تصاویر کوچکی که کاتب و طرفین معامله سنده لوحانه آن را هی‌یروگلیف پنداشته‌اند، در آن صورت خط "دموتیک" بدیهی‌ترین نامزد است، اما خط "هی‌یراتیک" پسین نیز به کلی متغی نیست.

دوم آن‌که، آیا می‌توانسته‌اند در بابل یک متن مصری را بخوانند؟ یعنی آیا محتوای متون برای کاتب آشنا بوده یا به رجوع به یک کارشناس برای تأیید آن نیاز بوده است؟ اگر به وجود یک Sepīru، یعنی یک خط‌شناس سامی شمال‌غربی برای گواهی دادن نیاز بوده، آیا یک همتای مصری‌شناس نیز وجود داشته که در صورت احتیاج برای شناسایی انگ‌های زن برده به او رجوع کنند؟ به سخن واقع‌بینانه‌تر، پیامد حقوقی و قانونی یک خط یا نوشته مصری چه بوده است؟ اگر بعید است که هر یک از نام‌های کاملاً بابلی سه فروشنده را به حروف مصری حرف‌نویسی یا آوانویسی کرده باشند، به همان اندازه بعید می‌نماید که این خط یا نوشته مصری انگ معتبری برای مالکیت و بنابراین برای فروش می‌توانسته تلقی شود، و بنابراین بعید است که چیزی بیش از یک نشانه فیزیکی برای یک برده تلقی می‌شده است.

سرانجام، چگونه شده که یک زن برده با نام مصری و انگ مصری توسط سه مرد با نام‌های بابلی که نام‌های پدرهایشان نیز بابلی بوده است در بابلیه به فروش رفته است؟ یک گزارش بابلی قدیمی‌تر از فروش یک برده که در اواخر سال ۵۲۴ ق.م. یعنی بلافاصله پس از فتح مصر توسط کمبوجیه نوشته شده، توصیف فروش زنی است همراه با دختر بیچه‌اش، به‌رغم نام بابلی او، به عنوان "زنی مصری از اموال تاراج‌شده قایق (فروشنده) او." (KUR mišir' itū ina ḥubut qaltišu, Camb.334:4). دستورات آرشام به سرپرست املاک خود (در مصر) حدود صدسال بعد چنان است که به وی یادآور

20. Porten & Yardeni 1989 II, B3.7:5 and 3.10:4 (despite Kraeling 1953: 195 and 240).

می‌شود که افراد اسیر و مصادره شده پس از شورش‌های گذشته در مصر دارای رفتار مناسبی در املاک بوده‌اند.^{۲۱} با توجه به رسم عمومی به یغمابردن زنان به عنوان غنیمت جنگی و با توجه به وقوع چنین اعمالی در پی فتح و سرکوب مصر، می‌توان فرض کرد که فروش این "طاهرو"ی نگون‌بخت، بازتاب دوری بوده است از شورش مصر در ۴۸۶ ق.م و سرکوب آن در ۴۸۵، یعنی وقایعی که فقط هرودوت (VII، ۱، و VII، ۷) گزارش کرده است.

---

21. Driver AD: 7, above n.2. "Hijacked and branded" was David Lewis's characterization of these workers (1984: 594).

یهودا و یهودیان

هیو ویلیامسون - اکسفورد

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

پژوهش در تاریخ یهود در سده‌های ششم تا چهارم ق.م هم از افزایش علاقه جدید به منابع معرفتی مورخان شاهنشاهی هخامنشی سود برده و هم به آن سود رسانده است. با آن‌که ایالت یهودا در شهر بی بزرگ ماوراء فرات [یا آبرنهر] ایالتی کوچک و بالنسبه بی‌اهمیت محسوب می‌شد، اما از امور و مسائل آنجا چه از لحاظ منابع ادبی - البته در درجه نخست عهد عتیق - و چه از لحاظ انبوه داده‌ها و یافته‌های باستان‌شناختی و کتیبه‌ای که پیوسته نیز بر مقدارشان افزوده می‌شود، بهتر از جاهای دیگر مدارک و اسناد در اختیار داریم.

محققان کتاب مقدس، به‌رغم این موضع ظاهراً ممتاز خود، غالباً از همتایان و همکاران خود در رشته تاریخ خاور نزدیک باستان سرخورده و نومیدند. به آنها اتهام زده می‌شود که علایق کوتاه‌فکرانه و متعصبانه‌ای دارند و برنامه کار خود را به مسائل تنگ‌نظرانه خاص منابع خود محدود کرده‌اند و توجهی به موضوع‌های گسترده‌تر اجتماعی، اقتصادی و سیاسی که علاقه ناگزیر و اجتناب‌ناپذیر هر مورخ یک امپراتوری بزرگ جهانی را باید برانگیزد ندارند؛ آنان از سویی روش‌های بسیار پیچیده‌ای برای تحلیل منابع توراتی خود دارند که انتقاد مورخان دیگر را که می‌کوشند تا از ارزش ظاهری این مواد و مدارک بهره بگیرند برمی‌انگیزند، و از سوی دیگر در مسائل بنیادینی چون گاه‌شناسی و صحت تاریخی مدارک چنان با یکدیگر اختلاف نظر دارند که قادر

نیستند حتی در مورد کمترین و کوچک‌ترین داده‌های در دسترس خود با همکاران خویش به توافقی دست یابند.

با آن‌که در این جبهه اخیر دورنمای کوچکی از تغییر از دور به چشم می‌رسد و نور ضعیف امیدوارکننده‌ای سوسو می‌زند (در مورد پژوهش تازه‌ای در این عرصه که مشکلات را تا اندازه‌ای روشن ساخته است بنگرید به گرابه ۱۹۹۲ا صص ۱۴۵-۲۷)، اکنون نشانه‌هایی پدیدار شده که وضعیت یهودا در دوران شاهنشاهی پهلوی جهانی جدی‌تر گرفته می‌شود،^۱ و تلاش‌های بسیار بیشتری انجام می‌گیرد تا مسائل و مشکلات "توراتی" با دغدغه‌های محققانی که در رشته‌های دیگری کار می‌کنند جوش بخورد،^۲ و علاقه و اراده بیشتری برای تجربه کردن روش‌های دیگری سوی آنچه به طور سنتی در پژوهش‌های کتاب مقدس مورد استفاده قرار می‌گرفت پدیدار گشته است.^۳

در اینجا بی‌مناسبت نیست به توجه و علاقه‌ای که در آغاز به سوی پژوهش محقق لتونیایی، ژ. پ. واین‌برگ، جلب شد اشاره کنم. واین‌برگ براساس پایان‌نامه قدیمی خود، تعدادی مقاله به زبان‌های روسی و آلمانی در دهه ۱۹۷۰ انتشار داد که در آغاز توجه چندانی را به خود جلب نکرد (بجز شاید خرده‌گیری کوتاه کرایسیگ در ۱۹۸۴ و ارزیابی مثبت‌تری از سوی دیون در ۱۹۹۱). با این حال اکنون توجه محققان بسیار بیشتری به نظریه‌های او در چارچوب کارهای خودشان جلب شده و چه‌بسا به همین علت است که بسیاری از این مقاله‌ها همراه با رساله جدیدی از واین‌برگ به انگلیسی ترجمه شده‌اند که وی در آن خلاصه‌ای به روز شده از موضوع خود را بیان کرده و در ضمن به برخی انتقادات به کتاب قدیمی خود پاسخ گفته است.^۴ از آنجا که تئوری او

۱. مثلاً بنگرید به هوگلوند، ۱۹۹۲ (شاید در چارچوب بحث این جلد جالب باشد یادآور شوم که دیوید لوئیس در ۹ سپتامبر ۱۹۹۳ در نامه‌ای به من این کتاب را "بالا تر از حد متوسط" ارزیابی کرد، اما سپس انتقادهایی فراوان و اساسی بر اندیشه‌های مرکزی هوگلوند وارد ساخت؛ ویلیامسون، ۱۹۹۱.
۲. نک. به‌ویژه به سهم فعالیت‌های "انجمن پژوهش درباره سوریه-فلسطین در دوره ایران" [در فرانسه] و نشریه آن موسوم به *Transeuphratène*.

۳. در اینجا شایان ذکر است که به‌ویژه از "انجمن ادبیات کتاب مقدس" و کار در حال انجام آن "جامعه‌شناسی شورای معبد دوم" یاد کنم که به انتشار دو کتاب انجامیده است یکی: دیویس، ۱۹۹۱، دیگری اشکنازی و ریچاردز، ۱۹۹۴. همچنین بنگرید به تالفسان و ویلیامسون ۱۹۹۲ که می‌کوشد تا با جوش دادن نتایج نگرش جامعه‌شناختی-مردم‌شناختی با نگرش‌های منابع سنتی‌تر مبارزه کند.

۴. واین‌برگ ۱۹۹۲؛ رساله‌ای تازه درباره "جماعت یهودی پس از تبعید: نظریه و واقعیت" در صص ۳۸-۱۲۷. مترجم این اثر، دل. اسمیت-کریستوفر با همکاری خود واین‌برگ که تغییرات ←

به سرشت واقعی جامعه یهودی در یهودا طی دوره هخامنشی مربوط می‌شود، و افزون بر این عقیده دارد که آنچه بررسی کرده قابل مقایسه است با دیگر سازمان‌های قانونی و نهادی در جاهای دیگر امپراتوری ایران، و اصرار دارد که نمونه یهودا مستندترین نمونه است و می‌تواند به عنوان "الگویی برای بازسازی این سازمان اجتماعی-سیاسی" مورد استفاده قرار گیرد (نک. صص ۲۶ و ۱۰۶)، پس بجاست اگر در این مجلد به بررسی مدارکی که او مطرح کرده است بپردازیم.^۵

جوهر تئوری و این‌برگ را شاید بتوان به شکل زیر خلاصه کرد. او این تئوری آلت (Alt) و دیگران را می‌پذیرد که ایرانیان هنگامی که امپراتوری پیشین بابل را به ارث بردند، ساختار اداری فلسطین را در آغاز حفظ کردند و از این رو ایالت یهودا همچنان تحت حکومت حاکمی قرار داشت که بخشی از ایالت بزرگ‌تر سامریه بود. فرمان کوروش (کتاب عزرا، باب یکم، ۲ تا ۴) به یهودیان تبعیدی اجازه داد تا به اورشلیم برگردند و معبد خود را بازسازی کنند و انگیزه او در این کار تمایل به اطمینان یافتن از وجود عناصری وفادار در جمعیت این ایالت به عنوان بخشی از استراتژی او برای فتح مصر بود؛ با این حال به هیچ‌گونه تغییر در قدرت سیاسی آنجا اقدام نکرد، به طوری که گروه بازگشتگان همراه با آن دسته از ساکنان قبلی که هوادار ایشان بودند و به آنان پیوستند، اقلیتی را تشکیل می‌دادند که جمعیت آنان از حدود ۲۰ درصد یا حتی کمتر جمعیت یهودا تجاوز نمی‌کرد که در سه محیط محصور در ناحیه ساحلی می‌زیستند: اورشلیم و شهرک‌های اطراف آن، و بخش جنوبی دره اردن (عزرا باب دوم: نحما باب هفتم). پس از سال ۴۵۸/۴۵۷ ق.م (تاریخی که به نظر و این‌برگ عزرا به اورشلیم رفته است) این

→ متعددی در متن مقاله‌های اولیه خود داده به این کار همت گماشته است؛ بنابراین ترجمه جدید به عنوان شالوده تحلیل زیر مورد استفاده قرار خواهد گرفت. شایان ذکر است که اسمیت کریستوفر در نوشته خود با عنوان "یادداشت مترجم" برای کتاب از نویسنده قدردانی شایسته‌ای کرده و در برابر مخالفت‌ها و کارشکنی‌ها از زندگی نویسنده به عنوان "حیات قهرمانانه یک پژوهش" یاد کرده است. در مورد بهره‌گیری خود اسمیت از کتاب و این‌برگ نک. دل. اسمیت ۱۹۸۹ صص ۲۰-۱۰۶.

5. For other analyses, see especially the essays of Blenkinsopp 1991, Bedford 1991, and Horsley 1991, of which Blenkinsopp's is the fullest. There remain many areas to examine, however.

۶. در و این‌برگ ۱۹۷۲=۱۹۹۲ صص ۴۸-۳۴ و جاهای دیگر. و این‌برگ این درصد را ۲۰ ذکر می‌کند و در رساله جدید خود (ص ۱۳۲) بدون هیچ‌گونه توضیح آن را به ۱۳ تا ۱۵ درصد نیز کاهش می‌دهد.

نسبت به حدود ۷۰ درصد (ص ۴۳) یا ۶۰-۵۰ درصد (ص ۱۳۳) رسید و بر گستره سرزمینی جماعت نیز افزوده شد، که شامل جماعتی هم می‌شد که علاوه بر اورشلیم و شهرهای یهودا، در خارج از مرزهای یهودا ساکن شدند (نحمیا، ۱۱). در همین زمان که نقطه عطف حیاتی توسعه جماعت بود، اردشیر یکم از لحاظ سلطه اداری قدرت بسیار بیشتری داد و اعضای آن را از پرداخت هرگونه مالیات معاف کرد (عزرا باب ۷ بندهای ۲۶-۱۲). ضمن آن که سهم روحانیون نسبت به مردم عادی بسیار بیشتر افزایش یافت. بنابراین، و این برگ تاریخ آغاز شکل‌گیری "جماعت تبعه معبد" در یهودا را از این دوره می‌داند، و به عنوان یک واحد اجتماعی - اقتصادی جداگانه که دارای حق خودگردانی کاملی می‌شود از آن یاد می‌کند؛ دوره‌ای که تا پیش از آن "هنوز یک جماعت تبعه معبد" کامل و تعریف‌شده‌ای نبود، بلکه فقط ارگان‌یسمی در حال شکل‌گیری و ظهور بود... با این همه همین ساختار بی‌شکل بذره‌ای جماعت بعدی تبعه معبد و قدرت محلی را در خود داشت (ص ۱۱۵ و نیز نک. صص ۲۸، ۴۳، ۵۹، ۶۴ و ۷۱-۲). بنابراین در سراسر این دوره، سه بخش جداگانه قدرت اداری آشکارا قابل تفکیک و تشخیص است: قدرت مرکزی شاهنشاهی، قدرت محلی ایالتی در سامریه، و قدرت یا اختیارات قانونی داخلی در حال گسترش جماعت تبعه معبد.

اندکی پس از این تاریخ نقطه عطف سال ۴۵۸/۴۵۷، ایالت یهودا (یهود) نسبت به سامریه خودمختاری پیدا کرد، اما آن ساختار سه‌لایه کماکان برجا ماند. نحمیا که به نظر آلت اولین فرماندار یا والی (pehâ) یهودا بود، به عقیده و این برگ فقط رئیس جماعت خودگردان تبعه معبد محسوب می‌شد. با این حال از آنجا که اندازه جماعت رشد کرد و به عنصری مسلط در یهودا تبدیل گردید، ناگزیر سرانجام روحانیت بلندپایه نیز به شیوه یک اتحاد شخصی، حاکم کل ایالت شد و گمان می‌رود که این اتفاق در زمانی در سده چهارم ق.م رخ داده است، گو این که ادغام کامل و رسمی تا پیش از دوره هلنیستی رخ نداده است.

یک عنصر مهم در بازسازی و این برگ، ساختار اجتماعی و اقتصادی این جماعت است. او بر میزان شکاف و وقفه‌ای که در اثر تبعید به بابل پدید آمده بود تأکید می‌ورزد، و اعتقاد دارد که یهودیان از زمان بازگشت از تبعید در گروه‌های خویشاوندی

پدرسالارانه معروف به "بِتْ أَبوت" [bêt 'abôt] به معنای "سرای پدران" خود را سازماندهی کرده‌اند. شمار متوسط اعضای مذکر این گروه‌ها هزار نفر بود که کمی بزرگ‌تر و بیشتر از گروه‌های خویشاوندی ایرانیان باستان بود که به نظر آ.گ. پریخانیان حدود ششصد مرد بالغ بوده‌اند، اما البته از لحاظ جامعه‌شناختی شبیه به هم و قابل مقایسه بودند. این "خاندان‌های پدری" ضمن برقراری پیوند با ایدئولوژی اسرائیلی کهن، سرزمین جماعت را به عنوان یک دارایی غیرقابل انتقال (huzzā/naḥ 'iâ) زیر سلطه داشتند و آن را به منظور استفاده خانواده‌های جداگانه‌ای که شکل گرفته بودند به قطعات کوچک‌تری تقسیم کرد. این امر به میزان ارزشمند و قابل توجهی بر همگونی اجتماعی افزود، واقعیتی که در محدودیت نسبی شمار بردگان نیز بازتاب یافت.

پیداست که یکی از جنبه‌های اساسی درک و این‌برگ از جماعت یهودی پس از تبعید، دوگانگی ریشه‌ای میان قدرت‌های امپراتوری/ایالتی از سویی و خودگردانی جداگانه و گسترده جماعت تبعه معبد از سوی دیگر است که موضوع اصلی دغدغه منابع توراتی را تشکیل می‌دهد و و این‌برگ می‌کوشد تا الگوی آن را توضیح دهد. همان‌گونه که او بارها و پیوسته تأکید می‌ورزد، درباره جماعت یهودای پس از تبعید نباید چنان سخن گفت که گویی آنان همسان و همانند یکدیگر بوده‌اند، بلکه باید از جماعت پس از تبعید در یهودیه (و بعدها در یهودا) سخن راند. و بدون تردید این طرز ادراک را می‌توان به نحوی مکتشفانه برای توضیح متون ما در مورد مخالفت "اهل زمین" (عزرا باب ۴ بند۴) با بنای معبد اورشلیم و در موضوع اهمیت یافتن زناشویی‌های مختلط هم در زمان عزرا (عزرا باب‌های ۹ و ۱۰) و هم نحمیا (نحمیا باب ۱۳ بندهای ۲۸-۲۳) مورد استفاده قرار داد (نک. مثلاً واشینگتن، ۱۹۹۴). با این حال، پیش از آن‌که از این امتیازها برای توجیه تئوری در درجه نخست بهره بگیریم و بر آنها تأکید کنیم، بهتر است به عقب برگردیم و بررسی کنیم که تا چه اندازه می‌توانیم درباره همه مدارکی که در دست داریم عدالت و انصاف را مراعات کنیم.

به منظور تهیه شالوده‌ای برای تحلیل، لازم است تا موضع خود را درباره موضوع بحث برانگیز موثق‌بودن منابع توراتی روشن گردانیم. و این‌برگ به طور کلی این منابع را همان‌طور که هست می‌پذیرد، گو این‌که، چنان که خواهیم دید، تاریخ‌گذاری وی در

برخی نقاط حیاتی و مهم غیرمتعارف است. من نیز به طور کلی در اعتماد و این برگ به صحت مدارک گنجانده شده در منابع اولیه خودمان، یعنی کتاب‌های عزرا و نحما، سهمیم هستیم. در عین حال باید از این واقعیت آگاه باشیم که این منابع دست‌اول در تألیفات بعدی که کتاب‌های کنونی ما را تشکیل می‌دهند گنجانده شده بوده‌اند، به طوری که واجب است تا نسبت به نویسندگان بعدی محتاط و حساس باشیم و بنا به هدف‌های تاریخی بین منابع اولیه و نگارش ثانوی تفکیکی دقیق قائل شویم (در مورد توجیه و تبیین نک. ویلیامسون ۱۹۸۳ و ۱۹۸۵؛ نک. هالپن ۱۹۹۰). اصولاً من نخواهم کوشید تا در این مورد بر و این برگ خرده‌ای بگیرم. همچنین درباره موضوع پیوسته بحث برانگیز دیگری - مانند تاریخ عزرا - با او مخالفتی نمی‌کنم. و این برگ زمان عزرا را در سال هفتم پادشاهی اردشیر یکم می‌داند، که از قرائت اولیه عزرا (۷:۷) نیز چنین برمی‌آید، اما همان‌طور که می‌دانیم بسیاری از محققان دیگر هوادار تاریخ دیرتری هستند و عزرا را متعلق به سال هفتم پادشاهی اردشیر دوم یعنی ۳۹۸ ق.م می‌دانند.^۷ با این حال همان‌گونه که دیون (۱۹۹۱ ص ۲۸۳) عقیده دارد، تغییر نظر و این برگ با در نظر گرفتن این تغییر تاریخ ناممکن نیست. من برای روشن بودن موضوع، در این زمینه با همان گاه‌شناسی و این برگ کار خواهم کرد.

۱- چنان‌که از این واقعیت پیداست که و این برگ پیوسته به این موضوع بازمی‌گردد (نک. مثلاً صفحات ۲۷، ۲-۴۱، ۵۳، ۶۴ به بعد، ۸۰ و ۱۳۲) شالوده و بنیاد تئوری او این عقیده است که فهرست [افراد و خاندان‌های] ذکر شده در عزرا ۲ = نحما ۷ در واقع گزارش تعداد کسانی است که در زمان کوروش از تبعید در بابل به یهودا بازگشته‌اند، و در واقع بازتاب اعضای جماعت یهودی در نقطه عطف حیاتی هشتاد سال بعد یعنی سال ۴۵۸ ق.م. است.

همه اتفاق نظر دارند که این فهرست نمودار ملغمه‌ای از کسانی است که در یک دوره زمانی طولانی بازگشته‌اند نه آنچه در نظر نخست از متن استنباط می‌شود، بخصوص که فهرست شامل عناصری است که نشان‌دهنده دیدگاه افرادی است که قبلاً بازگشته بوده‌اند. شماری از افراد فهرست شده برطبق محل سکونتشان گروه‌بندی شده‌اند، به

۷. نک. تازه‌ترین نظر در لومر ۱۹۹۵. من در ویلیامسون ۱۹۸۷ صص ۶۹-۵۵ نکات عمده بحث را خلاصه کرده و عقیده خود را نیز گفته‌ام.

عنوان نمونه "ترشاتا" که به نوعی یکی از رؤسا محسوب می‌شود، بدیهی انگاشته شده که قبلاً در کار خود فعال بوده است (عزرا II، ۶۳؛ نحما VII، ۶۹). به این دلیل معمولاً محققان دو تاریخ احتمالی را برای این فهرست در نظر می‌گیرند و بررسی می‌کنند. اقلیتی از محققان این تاریخ را مربوط به زمان دیرتر نحما می‌دانند که ادعا می‌کند این فهرست را به عنوان "نسب‌نامه آنانی که مرتبه اول برآمده بودند (7277267) یافتیم" (نحما VII، ۵:۷؛ اخیراً بلنکین ساپ ۱۹۸۸ ص ۸۳). با این حال بیشتر محققان این ادعا را جدی‌تر می‌گیرند و آن را به نحوی مربوط به زمان آغاز بنای معبد (۵۲۰ تا ۵۱۵ ق.م) در پادشاهی داریوش یکم می‌دانند.

اگر ما نیز مانند واین‌برگ حتی جزئیات متن را موثق تلقی کنیم، آنگاه عوامل زیر در حمایت از این موضع دوم خودنمایی خواهند کرد: (۱) در عزرا (II، ۶۱) گفته می‌شود که خاندان بنی هقوس [یا "حقوس" در کتاب نحما - Hakkoz] چون نتوانسته‌اند انساب خود را در میان آنانی که در نسب‌نامه‌ها ثبت شده بودند بیابند و اثبات کنند از شغل روحانیت یا کهنات اخراج شده‌اند. با این حال دیده می‌شود (که در زمان عزرا، VIII، ۳۳) اینان دوباره به مقامات گذشته بازگشته‌اند، چنان که در زمان نحما (نحما III، ۴ و ۲۱) نیز چنین است. (۲) ثبت‌نام کسانی که از جاهای نامعلومی در بابل آمده و نتوانسته بودند خاندان پدران و عشیره خود را اثبات کنند که آیا از اسرائیلیان بوده‌اند یا نه (عزرا، II، ۵۹) و این مربوط به زمان کمی پس از بازگشت آنان است. (۳) در فهرست تاریخی مسلم فرض می‌شود که هنوز "کاهنی با اوریم و تومیم برقرار نشده است" (عزرا II، ۶۳). و باید توجه داشت که این دو خاندان اوریم و تومیم در دوره‌های پیش از تبعید و در زمان موسی از کاهنان بلندپایه بوده‌اند (نک. سفر خروج ۲۸:۳۰؛ سفر لاویان ۸:۸؛ سفر اعداد ۲۷:۲۱)، که در وضعیت آنان از سال ۵۲۰ ق.م. به بعد مسلماً یوشع نقش فعالی داشته است. (۴) معرفی مقامات مذهبی دون‌پایه در نیمه دوم فهرست بازتاب وضعیت قدیم تحول و پیشرفت موقعیت آنان در این کتاب‌ها و در کتاب‌های *تواریخ ایام* [اول و دوم] است: در اینجا هنوز نه آوازه‌خوانان (مُغنیان) و نه دروازه‌بانان به عنوان لایوان طبقه‌بندی نشده‌اند، حال آن‌که بعداً همواره در این طبقه‌بندی بودند (برای جزئیات بیشتر نک. Gese ۱۹۷۴، و ویلیامسون ۱۹۷۹). (۵) استفاده از دراخمای طلا (درهم زر) (عزرا II، ۶۹) احتمالاً مربوط به قبل از زمانی است که سکه دریک طلای داریوش به جریان افتد (نک. ویلیامسون ۱۹۹۷a).

صص ۵-۱۲۳). (۶) توزیع جمعیت آن چیزی نیست که باید از فهرست برگرفته شده از زمان نحیما انتظار داشته باشیم (سلین ۱۹۳۲ ص ۸۹).

هدف اصلی تهیه این فهرست همچنان روشن نیست، گو این که برخی اظهار عقیده‌ها در این زمینه کم‌احتمال‌تر از بقیه هستند. مثلاً اگر هدف آن مالیات می‌بوده (هولشر ۱۹۱۰ ص ۴۷۸)، پس اسامی مقامات مذهبی نمی‌بایست در آن گنجانده می‌شد- که شده است- ضمن آن که شکل کلی فهرست به نظر نمی‌رسد که برای تعیین حقوق ارضی یا کشاورزی مناسب می‌بوده است (آلت ۱۹۵۳ صص ۵-۳۳۴). درباره تاریخ احتمالی فهرست، شاید جذاب‌ترین پیشنهاد مربوط به کالینگ (۱۹۶۴) باشد که به نیاز مطرح شده توسط تنای [والی ماوراءالنهر] در زمان بنای معبد اشاره می‌کند (عزرا ۷، ۱۰) که نام‌های مشایخ و بزرگان کسانی را که می‌خواستند معبد را بنا کنند و از کوروش اجازه گرفته بودند خواسته بود (نک. نیز شولتس ۱۹۸۰). به هر روی این مدرک مشخصی است در مورد نیاز به چنین فهرستی در آن زمان، اما بیشتر از این با اطمینان چیزی نمی‌توان گفت.

از آنجا که این نکته برای نظریه و این‌برگ اهمیت زیادی دارد، جای شگفتی است که او دوباره پیشنهاد تازه خود در زمینه علت فهرست "به عنوان نشانه تعلق جمعی و مشترک به "جماعت تبعه معبد" تا سال ۴۵۷/۴۵۸ ق.م." (ص ۴۲) هیچ‌گونه مدرکی ارائه نمی‌دهد. او پس از اشاره کوتاهی به برخی امکانات بدیل، پیشنهاد خود را صرفاً با کلمات "به نظر من" مطرح می‌کند. و این‌برگ بدون ارائه مدرک استواری درباره تاریخ پیشنهادی یا ارائه نظری منطقی درباره چگونگی و چرایی لزوم تهیه این فهرست در آن زمان، ظاهراً چنین می‌انگارد که این نتیجه‌گیری دارای چنان ارزش اکتشافی به عنوان یک تئوری کلی است که به صرف همین واقعیت نیازی به استدلال بیشتر ندارد. با این حال این شبیه به یک دور باطل یا دست‌کم استدلالی دوری است، و تاجایی که تئوری خود را در درجه نخست از پیش مسلم می‌انگارد، با ملاحظات دیگری که در زیر خواهیم دید بیشتر تضعیف می‌شود.

۲. و این‌برگ چه در موردی که این فهرست مربوط می‌شود و چه در ارتباط با برخی

مسائل دیگر^۸، ارقام ذکر شده در کتاب مقدس را دقیقاً درست تلقی می‌کند^۹. او آنگاه به مقایسه این ارقام با ارزیابی خود از کل جمعیت یهودا در آن زمان می‌پردازد تا به این نتیجه برسد که جماعت تبعهٔ معبد و رشد آن در درازای زمان دارای ماهیت جداگانه‌ای بوده‌اند. با این حال نیازی به گفتن نیست که هر دو گام در این استدلال، بخصوص دومی، بحث‌برانگیزند. واین‌برگ برای رسیدن به رقم موردنظر خود، جمعیت یهودا در پیش از تبعید را ۲۲۰ تا ۲۵۰ هزار نفر تخمین می‌زند، و این ارزیابی او براساس جمعیت احتمالی شهرها و روستاهای آن زمان و فهرست شهرهایی که در نیمه دوم کتاب یوشع بیان شده انجام گرفته چون آن را برای اواخر دوره پیش از تبعید درست می‌داند و آن رقم تخمینی خود از تعداد تبعیدشدگان را از آن کسر می‌کند. جدا از این واقعیت که یهودای پس از تبعید از لحاظ وسعت با آن ناحیه‌ای که پیش از تبعید، یهودا نامیده می‌شده است هیچ‌گونه سازگاری از نظر گستردگی ندارد، مشکلات در این محاسبه چنان زیاد است که به هیچ وجه نمی‌توان آن را پایه‌ای جدی برای بحث تلقی کرد؛ به عنوان مثال شایان ذکر است که آلبرایت (۱۹۶۵ ص ۸۷) براساس روش استدلالی که چندان بی‌شباهت به استدلال واین‌برگ نیست، به رقم اندک بیست هزار نفر رسیده که تنها ۱۰ درصد رقم واین‌برگ است.

پژوهش در زمینه این موضوع نامطمئن اخیراً پیشرفت کرده و کارتر (۱۹۹۴)^{۱۰} بر شالوده استوارتری به کار پرداخته و توانسته از بررسی‌ها و کاوش‌های جدید یهودا و

۸. من درباره استفاده واین‌برگ از نحما (XI، ۲۵ تا ۳۶) که استدلال خود در مورد گسترش ارضی جماعت یهودیان در سده پنجم را بر بنیاد آن استوار می‌کند (صص ۵-۴۴) بحث درازی نخواهم کرد. چنان‌که در جای دیگری نیز کوشیده‌ام اثبات کنم (ویلیامسون ۱۹۸۵ صص ۵۴-۳۴۱) این فهرست احتمالاً بعداً افزوده شده و ماهیتی کاملاً خیالی دارد. مطلقاً هیچ مدرکی وجود ندارد که ایالت ایرانی یهودا تا جنوب تا به این اندازه که نحما در اینجا می‌گوید گسترش یافته باشد، ضمن آن‌که اگر اینان آوارگانی بوده‌اند که در ظاهر می‌نمایند، روشن نیست چرا محل سکونتشان باید در شهرک‌های ذکر شده در این فهرست و فقط چند شهر اندک دیگر (صص ۸-۴۶) محدود شده باشد.

۹. مشکلات کوچکی در مورد ماهیت متن از نظر تطابق عزرا II با نحمای VII وجود دارد چون دو فهرست از این لحاظ همیشه با یکدیگر مطابقت ندارند و جمع‌های ارائه شده نیز با جمع‌های هر یک سازگار نیستند. پیشنهاد واین‌برگ مبنی بر این‌که علت این امر تعداد کل زنان و کودکانی است که در مدخل‌های منفرد گنجانده نشده‌اند ممکن است تا حدی درست باشد اما البته به حدس و گمان بستگی دارد. برای تبیینی متقاعدکننده‌تر بنگرید به آلریک، ۱۹۵۴.

۱۰. بخشی از مقاله او مبتنی است بر رساله دکترایش از دانشگاه دوک در ۱۹۹۱ که من نتوانستم به آن دسترسی پیدا کنم.

بنیامین توسط باستان‌شناسان اسرائیلی و نیز پیشرفت‌های روش‌شناختی موسوم به "باستان‌شناسی نو" در فرایند ارزیابی‌های جمعیت بهره بگیرد. نتایج تحلیل او نشان می‌دهند که "جمعیت یهودا از پایین‌ترین مقدار در اواخر سده‌های ششم و اوایل پنجم ق.م برابر با ۱۱ هزار نفر به ۱۷ هزار در اواخر سده پنجم و اوایل چهارم ق.م. رسیده است." به نیکی پیداست که این ارقام بسیار کمتر از ارزیابی پیشین هستند. توضیح بخشی از این امر معلول آن است که کارتر منطقه نسبتاً حاصلخیز دره "اونو" در "شِفْلَح" (لد، حدید و اونو) را حذف کرده است که در منابع ادبی بخشی از ایالت در آن زمان شمرده می‌شدند. البته موضوع همچنان قابل بحث است (مثلاً بنگرید به اخیراً نوشته سابقین در ۱۹۹۱). با این حال حتی اگر این حذف را نیز نادیده بگیریم و این منطقه را نیز به حساب آوریم، پیداست که باز ارزیابی کلی و این‌برگ بسیار زیاد بوده است، و این‌که ارقام ارائه شده در عزرا II/نحمیا VII بعید است که چنان‌که وی می‌انگارد قابل اعتماد باشند، و بنابراین محاسبه نسبت‌های او در معرض تردید هستند.

به این نتیجه‌گیری می‌توان نکته‌ای را درباره سر و صورت دادن به فهرست اساسی عزرا II/نحمیا VII افزود. چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، خانواده‌های غیرروحانی یهودی را به دو طریق گروه‌بندی کرده‌اند یکی براساس خاندان یا "سرای پدران" و دیگری براساس محل سکونت. گرچه درباره این تفاوت توضیحی داده نشده است، اما به احتمال زیاد علت آن است که معرف ترکیبی از کسانی است که از بابل برگشته‌اند و می‌دانیم که در آنجا به هر حال سازمان خویشاوندی تبعیدیان گسترش یافته است و کسانی که در سرزمین اسرائیل مانده بوده‌اند اما هنوز از لحاظ خونی و جهت‌گیری اجتماعی و اعتقادات مذهبی با از تبعید برگشتگان در ساختن یا بازسازی معبد احساس همبستگی می‌کرده‌اند (Japhet 1983). و این‌برگ در جدیدترین رساله خود (ص ۱۳۲) این تحلیل را می‌پذیرد و در تأیید آن به مقاله‌ای که قبلاً به روسی نوشته است (و بنابراین متأسفانه در دسترس من نیست) ارجاع می‌دهد که گویا در آن مقاله نیز همین موضوع را مطرح کرده بوده است (۱۹۷۴). بنا به محاسبه او (ص ۴۲) این گروه دوم حدود ۲۸ تا ۲۹ درصد کل جماعت را تشکیل می‌داده‌اند، اما نویسنده ظاهراً برای نتیجه‌گیری در مورد تئوری خود بر این نکته چندان درنگی نمی‌کند. با این حال پیداست که اگر کل جمعیت یهودا بسیار کمتر از آن مقداری بوده که و این‌برگ می‌پنداشت، و اگر نسبت

قابل توجهی از کسانی که در اسرائیل مانده بوده‌اند از آغاز دوره هخامنشی بخشی از "جماعت" مورد نظر او را تشکیل می‌داده‌اند، در آن صورت این نظر که این جماعت عنصر کوچکی از جمعیت کل ایالت را تشکیل می‌داده‌اند و آنگاه بحث درباره ساختار جدای آن از کل ایالت بی‌معنا می‌شود.

۳. موضوع جداگانه دیگری وجود دارد که آن نیز بر جنبه مهمی از نسبت‌های جمعیتی درون ایالت تأثیرگذار است. واین‌برگ در اولین نوشته خود این نظر عموماً پذیرفته شده آلت (۱۹۵۳) را پذیرفت که دست‌کم در قرن یکم حکومت هخامنشی، یهودا در درون شهر بی "ابرناری" [آبرنهر = ماورای فرات = ماوراءالنهر در کتاب مقدس] ایالات جداگانه‌ای نبوده بلکه بخشی از ایالت سامریه محسوب می‌شده است. یهودا فقط در زمان نحمیا بود که استقلال خود به‌عنوان یک ایالت را به‌دست آورد. واین‌برگ در جدیدترین رساله خود (ص ۱۳۵) دوباره بر این عقیده تأکید ورزیده است، چنان‌که در زیر خواهیم دید. اگر چنین چیزی حقیقت داشته باشد، پس البته کسانی که از تبعید بازگشته‌اند حتی اگر شمار قابل توجهی از ساکنان قبلی سرزمین را به آنان بیفزاییم، باز هنوز اقلیت کوچکی در ایالت بزرگی مانند سامریه محسوب می‌شده‌اند. پس بی‌گمان مسئله موقعیت و وضع قانونی آنان در درون یک هستی بسیار بزرگ‌تر باید از لحاظ مشروعیت مشکل‌برانگیز بوده باشد.

با این حال، در سال‌هایی که آلت برای نخستین بار می‌نوشت، داده‌های جدید انباشته شده بودند چنان‌که باعث شد بیش‌تر محققان و دانشمندان به ارزیابی دوباره مدارکی پردازند که آلت شالوده اصلی بحث خود را بر آنها قرار داده بود، و بدین ترتیب روی هم رفته نتیجه‌گیری اولیه و اصلی وی رد شد.^{۱۱} من درباره این موضوع به تفصیل در جای دیگر بحث کرده‌ام (ویلیامسون ۱۹۸۸؛ نک. نیز م. اسمیت ۱۹۸۷ صص ۵۳-۱۴۷؛ ویدن گرن ۱۹۷۷؛ لومر ۱۹۹۰؛ هوگلوند ۱۹۹۲ صص ۸۶-۶۹)، و از آنجا که کل مطلب پیچیده است در اینجا تنها به فشرده کوتاهی از نکات برجسته آن بسنده می‌کنم.

۱۱. با این حال دو استثنای عمده در این میان عبارتند از مک اونیو، ۱۹۸۱ که در میان استدلال‌های دیگر ناخرسندکننده‌ای که به آنها متوسل شد یکی نیز قرائت‌های بی‌اعتبار مدارک کتیبه‌ای بود، و دیگر استرن، ۱۹۷۱؛ شایان ذکر است که استرن از آن زمان خود را ناچار دید در پرتو مدارک تازه‌تر به تجدیدنظر و در واقع تغییر نتیجه‌گیری‌های خود پردازد و بدین‌گونه موضع خویش را تضعیف کند (نیز مثلاً نک ۱۹۸۴ صص ۳-۸۲).

(۱) در سال ۱۹۷۶ آویگا دینه‌ای از مجموع انواع مهرهایی را منتشر کرد که به احتمال بسیار زیاد به والی یا حاکم یهودا در اواخر سده ششم ق.م. تعلق داشته‌اند.^{۱۱}

(۲) بنابراین اشارات به شیشبصر (عزرا ۷، ۱۵) و زروبابل (حجی I، ۱؛ II، ۱۴؛ ۲، ۲۱) به‌عنوان والی نیز باید همان طور که هست پذیرفته شود. (۳) اشاره نحما به "والیانی که پیش از من بودند" (نحمیا ۷، ۱۵) در این چارچوب در صورتی معنا دارد که افراد مورد اشاره وی دارای همان جایگاهی می‌بوده‌اند که او خود داشته است. (۴) مکاتبات مورد اشاره در عزرا (IV، ۲۳-۷) آشکارا نمایانگر آن است که یهودا از مقدار زیادی خودمختاری برخوردار بوده است؛ اگر یهودا کاملاً زیر حکومت سامریه بود، مقامات سامریه به چنان اعمالی با چنان شیوه‌ای که توصیف شده نیاز نداشته‌اند. همچنین در عزرای ۷ باید انتظار داشته باشیم که تنهایی با درخواستی که داشته به مقامات سامریه متوسل شود نه مستقیماً به خود یهودیان. (۵) تقریباً هیچ مدرک مستقیمی درباره گنجانده شدن اورشلیم در ایالت سامریه پس از مقام نخست یافتن اورشلیم وجود ندارد. به گفته هوگلوند (۱۹۹۲، ص ۸۴-۵)، در واقع چنین گنجانده شدنی "چه‌بسا جدایی بزرگی بود از آنچه الگوی غالب در رسم نوبابلی می‌نمود". آلت سخن تازه‌ای ندارد بلکه فقط درباره آن چنان سخن می‌گوید تا بحث خود درباره وضعیت بعدی را آغاز کند.

واین‌برگ در تازه‌ترین رساله خود (ص ۱۳۵) عقیده دارد که نتیجه‌گیری براساس این مدارکی که نظر آلت را باطل کرده هنوز زود هنگام است. او استدلال قبلی خود را تکرار می‌کند (صص ۱۱۵-۱۱۳) که در مدارک رسمی موجود عزرا (۱ تا ۶) شیشبصر و زروبابل معمولاً عنوان و لقب ندارند و لقب "Pe-ḥâ" [والی] به کار برده شده برای زروبابل در کتاب حجی نبی "صرفاً بیان‌کننده آرزوها و امیدهای بازگشتگان از تبعید در مورد مقام

۱۲. تاریخ این مهرها از مدارک خط‌شناسی باستانی و برابرنگاری احتمالی "شلومیت 728 یعنی شلومیت همسر/ دستیار ال ناتان والی" با شلومیت نام برده شده در کتاب اول تواریخ ایام (III، ۱۹) (از نسل بعد از تبعید خاندان داوود) استنتاج شده است؛ کمیابی زنان نام برده شده در تبارشناسی‌ها یا بر روی مهرها هر دو توضیح‌دهنده آن است که اگر این زن مقامی داشته است ممکن است همان شلومیت باشد؛ نک. لومر، ۱۹۷۷؛ مایرس، ۱۹۸۵ و ۱۹۸۷). والیان دیگری وجود دارند که نامشان بر اثر مهرهای به‌دست‌آمده در رمت راحل دیده می‌شود اما معلوم نیست که آیا مربوط به پیش از نحما هستند یا نه. شایان ذکر است که تاریخ‌گذاری برخی مهرهای دیگر توسط واین‌برگ (صص ۶-۱۲۳) به‌ویژه مهرهای گروه yršlm برای اواخر دوره ایران به‌عنوان دلیلی بر افزایش نقش مقامات رسمی در اورشلیم و کاهنان بلندپایه تقریباً بی‌گمان بسیار بالاست؛ نک. ویلیامسون ۱۹۸۸ صص ۸-۶۶.

و منزلت رؤسا و رهبران خویش است." با این حال چنین نظری عوامل حیاتی متعددی را نادیده می‌گیرد. نخست آن‌که شیشبصر در *عزرا* ۷، ۱۴ (در یک "سند رسمی") صریحاً می‌گوید توسط کوروش به مقام والیگری [Pe-ḥâ] منصوب شده بوده است. دوم آن‌که، در شکل کنونی متن آرامی در *عزرا* (۷، VI) در یک "سند رسمی" اشاره دیگری به "حاکم یهود" (אַרְבַּתְיָהוּדָא) وجود دارد و از فجوای سخن آشکارا پیداست که منظور "زروبابل" است. با این حال در این نکته متن کاملاً صریح و روشن نیست، چنان‌که برخی دلشان می‌خواهد این اشاره را نادیده بگیرند. حتی اگر پخین بوده (و مدرک نیز روشن نباشد)، افزوده مفسر بعدی نمایانگر چنین درکی از وضعیت است. سوم آن‌که در *عزرا* (II، ۶۳) چنان‌که دیدیم اشاره‌ای به "ترشاتا" وجود دارد. با آن‌که هنوز ریشه این واژه کاملاً روشن نشده است (ویلیامسون ۱۹۸۵، ص ۲۷)، ولی این کلمه پیوسته در متون کتاب مقدس به‌عنوان جایگزینی برای "والی" به‌کار رفته است (نک. به‌ویژه نمحیا VIII، ۷؛ ۹؛ ۲۸). چهارم آن‌که بعید می‌نماید، استفاده از یک عنوان پارسی در کتاب حَجّی بیان‌کننده آرزوها و امیدهای بازگشتگان برای "زروبابل" باشد. حَجّی از خداوند وحی می‌گیرد که "زروبابل والی یهودا را خطاب کرده بگو من آسمان‌ها و زمین را متزلزل... و کرسی ممالک را واژگون خواهم کرد... و در آن روز ای بنده من زروبابل تو را خواهم گرفت... و مثل نگین خاتم خواهم ساخت زیرا من تو را برگزیده‌ام" (حَجّی II، ۲۰ تا ۲۳). درست است که این امیدی است برای آینده، اما در وجود عنوان کنونی "والی یهودا" برای زروبابل تردیدی نیست. و سرانجام، واین‌برگ به خطا می‌رود وقتی می‌گوید این مقام‌ها فقط در بخش‌های روایی *عزرا* (I تا VI) همراه با عناوین خود آمده‌اند؛ در واقع وضع درست برعکس است. در اینجا مسئله تفکیک درست میان منابع و تحریر بعدی که قبلاً اشاره کردیم، امری بسیار حیاتی است، چون نشان دادیم که نویسنده بعدی هر که بوده تأکید بر عناوین را بنا به علل ایدئولوژیک خودش کاهش داده‌است و چگونگی برخورد وی با عناوین پیوسته بستگی به جنبه‌های موضوع مورد طرح داشته و تحت تأثیر شرایط متفاوتی بوده که در روزگار حیات نویسنده حاکم بوده است (یافت ۱۹۸۲).

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که هیچ مدرکی برای این فرض نداریم که در نیمه نخست دوره هخامنشی، یهودا به شکل یک ایالت خودگردان اداره نمی‌شده است. بار

دیگر، به این نتیجه می‌رسیم که واین‌برگ دلایل کمتری دارد که برخورد ایران با جماعت یهودی را چیزی کاملاً جدا و متفاوت با یکی از ایالات عادی آن بینگارد.

۴. تا اینجا من به موضوع‌هایی پرداختم که در درجه نخست به نیمه اول دوره هخامنشی مربوط می‌شدند. در دو شماره بعدی به مسائلی مربوط به آن چیزی می‌پردازم که واین‌برگ آنها را نقطه چرخشی عمده در توسعه جماعت تبعه معبد می‌داند و هر دو نکته برای فرضیه او اهمیتی حیاتی دارند.

اول آن‌که او استدلال می‌کند که در زمان مأموریت عزرا در اورشلیم و اعزام او به آنجا، کل جماعت از سوی اردشیر از معافیت مالیاتی ویژه‌ای برخوردار شده‌اند "که بدان وسیله جماعت تبعه معبد از ساختار اجتماعی - سیاسی اطراف خود جدا گردید" (ص ۱۱۷). او این استدلال را براساس تفسیر بحث‌برانگیز خود از عزرا (VII, ۲۴) انجام می‌دهد.

با این حال پیش از بررسی دقیق‌تر این آیه، باید به نحما (۴،۷) توجه کرد. نحما در باب پنجم به توصیف بحرانی می‌پردازد که ظاهراً هنگامی که می‌خواستند دیوارهای اورشلیم را بسازد در میان جماعت یهودیان ایجاد شده بود. او در آیه‌های ۲ تا ۵ از سه گروهی^{۱۳} سخن می‌گوید که علیه برادران یهودی خود فریاد برآورده بوده‌اند و از اقدامات اقتصادی مستأصل‌کننده‌ای ناامید بوده‌اند که موجب بدبختی‌های فراوانی برایشان شده بود. یک گروه کسانی بودند که می‌گفتند "نقره را به عوض مزرعه‌ها و تاکستان‌های خود برای پرداخت جزیه پادشاه (𐎧𐎡𐎴𐎧𐎡𐎴𐎧𐎡) قرض گرفته‌ایم." این کلمه در جاهای دیگر عهد عتیق به زبان عبری دیده نمی‌شود. ولی معادل زبان آرامی آن در عزرا (VI, ۱۳ و ۲۰) وجود دارد و از آن مهم‌تر در عزرا (VII, ۲۴) (و نک. معادل اکدی آن maddattu) است که در آنجا سخن از "جزیه و خراج و باج" یعنی مالیات سلطنتی است که از هر شهر بی‌اخذ می‌شده است. با آن‌که واین‌برگ از دیدگاه ما به بحث درباره آیه مورد نظر [در نحما، ۷] نمی‌پردازد، اما از باب پنجم کتاب نحما در چارچوب دیگری (مثلاً صص ۱۰۲ و ۱۳۳) به‌عنوان مدرکی برای ترکیب اجتماعی جماعت تبعه معبد بهره می‌گیرد (به‌ویژه

۱۳. کپن‌برگ (۱۹۷۸ صص ۷-۵۶) بیشتر به سه مرحله سقوط ماریپیچی در مسیر بردگی ناشی از وام و بدهی می‌اندیشد. این موضوع گرچه به موضوع مورد بحث ما مربوط نمی‌شود، اما درستی این نظر بعید به‌نظر می‌رسد؛ نک. کرایسیگ ۱۹۷۳ صص ۹-۷۸ و ویلیامسون ۱۹۸۵ صص ۸-۲۳۷.

توجه کنید به واژه "برادر" [אָב] در آیه‌های ۱، ۵، ۷، ۸ و در واقع کل فرآیندی که نحمیا در اینجا از آن سخن می‌گوید مبتنی بر شالوده‌ای می‌شود که گویا این "جماعت برادری" را در برابر "دشمنان غیریهودی" آنان (آیه‌های ۸ و ۹) قرار داده است. پس اینجا ظاهراً مدرک دقیقی وجود دارد که نشان می‌دهد اعضای عادی و غیر روحانی جماعت حتی پس از زمان عزرا هنوز مشمول مالیات عرفی بوده‌اند (بدون اشاره‌ای در این چارچوب به سهم معبد در این زمینه که انتظار آن نیز می‌رود؛ نک. نحمیا باب‌های ۱۰ و ۱۳).

چنان‌که پیشتر گفته شد و این‌برگ براساس عزرا (VII، ۲۴) عقیده متضاد خود را ابراز می‌کند. این آیه بخشی از فرمان اردشیر (به زبان آرامی) خطاب به عزرا است که به‌صورت متن کنونی در کتاب گنجانده شده است^{۱۴} و در آن شاه ایران به تمام خزانهداران ماورای نهر [آبر نهر] فرمان می‌دهد (آیه‌های ۲۱ تا ۲۴) تا هرچه عزرای کاهن از پول و آذوقه می‌خواهد بی‌درنگ در اختیار او برای "خانه خدا" یا معبد اورشلیم قرار داده شود. پس از آن فرمان چنین ادامه می‌یابد: "و شما را اطلاع می‌دهم که بر همه کاهنان و لاویان و مُغنیان (= نوازندگان و خوانندگان) و دربانان و (دیگر) خادمان این خانه خدا، جزیه و خراج و باج نهادن جایز نیست" (آیه ۲۴). این آیه معمولاً چنین تفسیر شده که اعطای این معافیت مالیاتی فقط شامل مقامات مذهبی اورشلیم بوده است که در سیاست هخامنشیان عملی بی‌سابقه نبوده (نک. ویلیامسون، ۱۹۹۱ صص ۵۴-۵۰) و ربطی به معافیت یهودیان عادی ندارد یعنی آنان معاف نبوده‌اند.

تفسیر و این‌برگ در اساس از دو جنبه تفاوت دارد (نک. به‌ویژه صص ۹۱-۷۵). نخست آن‌که عقیده دارد واژه nethinim (که در بالا خادمان خانه خدا یا معبد اورشلیم ترجمه شد) به هیچ‌وجه شامل مقامات مذهبی و روحانی نیست بلکه مربوط به نوادگان کسانی است که (تحت همین عنوان) در دوره پیش از تبعید "کارگران یدی و پیشه‌وران و صنعتگرانی بوده‌اند در خدمت دربار و/ یا خادمان سلطنتی بوده‌اند که همراه با دیگر ساکنان اورشلیم تبعید شده بوده‌اند." این گروه، پس از تبعید در پایین هرم اجتماعی قرار داشتند و عملاً پس از سده پنجم ناپدید شدند. ثانیاً و این‌برگ عقیده دارد که منظور از "خادمان این خانه خدا" اشاره‌ای است به اعضای غیر روحانی جماعت (صص ۸-۸۷).

۱۴. من نیز مانند و این‌برگ این سند را درست می‌دانم. طبعاً برای کسانی که در این زمینه تردید دارند مسئله مالیات بر جماعت نیز مطرح نیست؛ نک. مثلاً گرابه، ۱۹۹۴.

متأسفانه هیچ‌یک از این دو پیشنهاد او متقاعدکننده به نظر نمی‌رسد. وظیفه این "خادمان" [نتینیم = nethinim] در دوره پیش از تبعید هرچه بوده، از عزرا (VIII، ۲۰) به روشنی پیداست که در دوره مورد بحث ما آنان وظایفی مذهبی می‌داشته‌اند چون در این آیه به‌عنوان کسانی توصیف شده‌اند که "داود و شاهزادگان ایشان را برای خدمت به لایوان منصوب کرده‌بودند". باید توجه داشت که البته حتی احتمال وجود دلیل تراشی و توجیه ناهم‌زمان نیز نه تنها از قدرت این مدرک نمی‌کاهد بلکه بر آن می‌افزاید. به‌علاوه، موضع "نتینیم" در فهرست عزرا II (در کنار سایر مقامات مذهبی که پس از ایشان مردم عوام غیر روحانی در نیمه اول فهرست قرار دارند) همانند ترتیب نام بردن آنها در نحمیا (X، ۲۹) [کاهنان و لایوان و دربانان و مغنیان و نتینیم - م] با این استنباط ما مطابقت دارد.^{۱۵}

پس این "خادمان این خانه خدا" که در عزرا (VII، ۲۴) به ترتیب نام برده می‌شوند چه کسانی بوده‌اند. عبارت فوق در جای دیگری تأیید نشده است. اگر فهرست مقامات در این آیه را با ترتیبی که در عزرا II / نحمیا VII فهرست شده‌اند مقایسه کنیم بی‌درنگ خواهیم دید که آنان درست در همان جایی هستند که باید انتظار داشته باشیم؛ یعنی "پسران خادمان سلیمان" (عزرا II، ۵۵ / نحمیا VII، ۵۷). بنابراین می‌توان آن را فقط شکل دیگری از اشاره به گروهی همانند تلقی کرد. در غیراین صورت، چون "نتینیم" و "پسران خادمان سلیمان" در این زمان پیوستگی و ارتباط نزدیکی با یکدیگر داشته‌اند (نک. عزرا II، ۵۸ / نحمیا VII، ۶۰)، در عین حال امکان دارد که wāw پیش از pāl'hê را باید نوعی توضیح اضافی تفسیر کنیم، به‌طوری که گویا عبارت توصیف فشرده‌ای است از کل فهرست قبلی ("یعنی، خادمان..."). به هر روی صحبت از مردم عادی و عوام غیرروحانی نیست. و این‌برگ (ص ۸۷) پاسخ می‌دهد که plh همیشه به معنای مذهبی به‌کار نرفته است. البته این سخن کاملاً درست است (بسنجید با واژه service ["خدمت" انگلیسی])، اما از فحوای متن قویاً برمی‌آید که در اینجا به مفهوم مذهبی به‌کار رفته است: ریشه مشابهی در معنای آیینی و مذهبی آیه ۱۹ وجود دارد که در آن

۱۵. اتکای و این‌برگ (ص ۸۶) به ترتیب خلاصه شده در نحمیا VII، ۷۳ به خاطر آشفتگی و جا به جایی متن در این آیه بی‌مورد است؛ نک. مشابه آن در عزرا II، ۷۰ و برای بحث بیشتر: ویلیامسون ۱۹۸۵ صص ۳-۲۷۱.

به معبد آیه مورد نظر ما اشاره شده و تمام مقامات پیش از آن نیز مذهبی هستند. اگر مقصود مردم عادی بود، باید انتظار می‌داشتیم که یا در آغاز فهرست بیابند (مانند در عزرا II / نحμία VII) یا به نحوی صریح‌تر و روشن‌تر به آن‌ها اشاره شود. و از آنجا که طبق نحμία (۷، ۴)، دقیقاً یکی از اشکال مالیاتی ذکر شده در عزرا (VII، ۲۴) همانی است که از مردم عادی باید اخذ شود، هیچ توجیهی برای این ادعا که کل جماعت از مالیات معاف شده است نمی‌تواند وجود داشته باشد. بنابراین می‌توانیم نتیجه بگیریم که میان کل جماعت یهودی و سایر ساکنان ایالت یهودا از لحاظ وضعیت و منزلت مالیاتی هیچ‌گونه تمایز و تفاوتی وجود نداشته است.

۵. دومین موضوع مربوط به این دوره میانی حکومت ایران، به منزلت نحμία ارتباط می‌یابد. و این‌برگ با اعتقاد به این‌که کمی پیش از زمانی که مطرح کرده است جماعت تبعه معبد قاطعانه به‌عنوان یک موجودیت قانونی جداگانه در درون ایالت (اکنون خود-مختار) یهودا پا گرفته و استوار شده بوده است، کمابیش مجبور به این استدلال می‌شود که نحμία والی ایالتی نبوده بلکه فقط رهبر یا رئیس جماعت یا امت بوده است.^{۱۶} این موضوع قبلاً به کوتاهی مورد انتقاد دیگران قرار گرفته است (کرایسیگ ۱۹۸۴ ص ۳۷ و بدفورد ۱۹۹۱ صص ۸ - ۱۵۷). اما موضوع از چنان اهمیتی برخوردار است که بحث بیش‌تری را می‌طلبد: اگر چنان‌که تاکنون همیشه فرض شده است، نحμία والی ایالتی بوده است، درگیر شدن آشکارا و در امور خاص جماعت یهودی به اندازه‌ای بوده که دیگر جایی برای مقامات اداری سطوح جداگانه باقی نمی‌گذاشته است.

حتی اگر حیاناً ماهیت یک‌جانبه گزارش نحμία را بپذیریم (نک. به‌ویژه کلاینس ۱۹۹۰ صص ۱۲۴-۶۴) نکات زیر در ارتباط با نقش نحμία نمایانگر آن هستند که او والی ایالت بوده است. (۱) برنامه قاطع نحμία برای بازسازی دیوارهای اورشلیم ظاهراً بی‌گمان مخالفت رؤسای ایالات همسایه را برانگیخته است. در واقع از نحμία (IV) چنین برمی‌آید که آنان برای جلوگیری از کار او حتی به اقدامات مسلحانه متوسل شده‌اند و نحμία مجبور شده است در برابر آنان به اقدامات دفاعی متقابل بپردازد. به دشواری می‌توان باور کرد

۱۶. شگفتا که و این‌برگ چنان‌که دیدیم به دنباله‌روی از بازسازی تاریخی آلت ادامه می‌دهد، در حالی که کل دعوای آلت بر سر این‌که یهودا در آن زمان به ایالت مستقلی تبدیل شده بوده خود مبتنی است بر این درک که نحμία اولین والی این ایالت بوده است.

و پذیرفت که چنین وضعیتی می‌توانسته بدون مداخله‌ای از سوی والی ایالت پدید آید، و اگر این والی فردی غیر از نحمیا می‌بوده، در متن هیچ‌گونه اشاره‌ای وجود ندارد که بر چنین چیزی دلالت کند. حتی دیون (۱۹۹۱ ص ۲۸۴ پانوش ۳۳) که به‌طور کلی هوادار و این‌برگ است این نکته را می‌پذیرد. به عقیده او نظر و این‌برگ "را به‌سختی می‌توان باور کرد؛ در منابع ما نحمیا پایگاهی برابر با سین - اوبالیت حاکم سامریه دارد؛ و هرگز اشاره‌ای نمی‌بینیم که نحمیا جویای اجازه یا برخوردار از حمایت والی یا حاکمی در یهودا بالاتر از خود باشد."

(۲) در *نحمیا* (II, ۷۸)، نحمیا از شاه ایران درخواست می‌کند نامه‌هایی به والیان ماورای نهر [= شَهْرَبی اَبْرَنهر] به او "اعطا فرماید تا مرا بدرقه نمایند و به سلامت به یهودا برسانند" و مکتوبی نیز به آساف که سرپرست بوستان و درختستان‌های پادشاه است تا "چوب برای سقف دروازه‌های قصر که متعلق به خانه است به من داده شود و هم برای حصار شهر و خانه‌ای که من در آن ساکن شوم." ظاهراً عجیب به نظر می‌رسد که او در عین حال خواستار نامه‌ای خطاب به والی خود یهودا که در آن ماهیت مأموریت او توضیح داده شده باشد نمی‌شود، چون فرض بر آن است که از آن پس تنها خود او والی مقتدر آنجا خواهد بود.

(۳) علی‌رغم تصور و این‌برگ، به‌هیچ‌وجه مسلم نیست که بنای مجدد استحکامات و حصار و بارو در اورشلیم "فقط به جماعت یهودی مربوط می‌شده نه به ایالت یهودا." آیا باید فرض کنیم که این ایالت پایتخت جداگانه دیگری داشته است؟

(۴) در *نحمیا* V, ۱۴، نحمیا از مدت زمانی سخن می‌گوید که "به والی بودن زمین یهو مأمور شده" بوده است. و این‌برگ استدلال می‌کند که پسوند ضمیرگونه نشان می‌دهد که نحمیا والی یهودا نبوده است (زیرا اگر والی می‌بوده باید *פיההתו* نوشته می‌شده است) بلکه (احتمالاً) حاکم یهودیان بوده است. اگر به آیه‌های بعدی (نک. بعد) بنگریم احتمال بیشتر آن است که پیشاپیش در گذاشتن این پسوند [یعنی "یهودا" به جای "یهو"] سهوی انجام گرفته و منظور از والی زمین یهو همان سرزمین یهودا است.

(۵) در (V, ۱۸-۱۴)، نحمیا به خود می‌بالد که در مدت دوازده سالی که والی بوده دستمزدی دریافت نکرده اما والیان قبل از او بار سنگینی بر قوم تحمیل کرده‌اند. "اما والیان اول که قبل از من بودند بر قوم بار سنگین نهادند، علاوه بر چهل مثقال نقره، نان

و شراب نیز از ایشان می‌گرفتند. و خادمان ایشان بر قوم حکمرانی می‌کردند لیکن من به سبب ترس خدا چنین نکردم." این بدان معناست که اختیارات و قدرت اداری و قضایی او در سطح یک حاکم یا والی ایالتی بوده است،^{۱۷} و نه تنها رهبر امت و جماعت دینی، و درست به همین دلیل است که نحمیا خود را با والیان پیشین مقایسه می‌کند. (۶) نحمیا در رفتار خود با شاه ایران، با مقامات ایالات مجاور و با قوم و مردمان خویش پیوسته با اتکا به قدرت و مرجعیت خود عمل می‌کند؛ حتی یک بار نشانه‌ای از وجود مقامی دیگر مشاهده نمی‌شود که قدرت او را محدود سازد یا با آن همپوشانی داشته باشد. گرچه این نوعی استدلال خاموش محسوب می‌شود و گو این که باید به محدوده قدرت و اختیارات خود نحمیا تکیه کرد، اما این به هرحال برای نظریه و این‌برگ مشکل‌آفرین است.^{۱۸}

در مجموع، من هیچ توجیهی برای این فرض که نحمیا والی ایالت نبوده است نمی‌یابم، که در آن صورت جدا کردن یک جماعت جداگانه تبعه معبد در یهودا در آن زمان امکان‌ناپذیر می‌شود.

(۷) گو این که من هیچ ادعایی در مورد شناخت ماهیت امت‌ها و جماعات تبعه معبد در جاهای دیگر خاور نزدیک باستان که و این‌برگ مدعی آن است ندارم (نیز نک. به برخی داده‌های مفید در بلنکین ساپ ۱۹۹۱)، تمایز روشنی پدیدار می‌شود که خود و این‌برگ قبول دارد و برای معبد اورشلیم موقعیت جداگانه‌ای نسبت به دیگر معابد ادعایی خاور نزدیک قائل است. بنابر نتیجه‌گیری‌های او (صص ۲۹ و ۱۰۴) دو نوع اصلی جماعت تبعه معبد وجود دارد که نوع یکم را می‌توان به زیربخش‌هایی تقسیم کرد. معیار این تقسیم‌بندی‌ها عبارتند از: وجود یا عدم زمین معبد؛ و وجود یا عدم یک اقتصاد معبدی. تقسیم‌بندی‌ها و تفکیک‌های او در نهایت به شکل زیرند:

گروه ۱- A شامل جماعتی است که معبد آنان عملاً صاحب زمین بوده و زمینش میان اعضای جماعت تقسیم می‌شده است، اما بعضاً خودگردان بوده‌اند. مثلاً جماعات ساکن در اوروک، سپیارا، کوماننا، زلا، آکیلی سن.

۱۷. و این‌برگ در صفحه ۲۱ این نکته را کمابیش می‌پذیرد، اما بی‌آنکه بحث خود در آنجا را به موضوع نقش نحمیا ارتباط دهد.

۱۸. این عقیده که "پتاحتیا" [فَتْحِیَا] در باب ۱۱ آیه ۲۴ حاکم ولایت بوده (ص ۱۳۶) ظاهراً بعید به نظر می‌رسد چون ַּלְמַמְלָכָה بودن مستلزم اقامت در دربار است و به هرحال این آیه بخشی از افزوده‌های بعدی به فصل در تاریخی نامعلوم می‌باشد: نک. ویلیامسون، ۱۹۸۵ صص ۳۴۹ - ۳ - ۳۵۲.

گروه ۲- A شامل جماعتی که معابد آنها عملاً مالک زمین‌هایی بوده‌اند، اما اقتصاد خویش را خود اداره نمی‌کرده‌اند. همه اراضی معبد توسط اعضای جماعت بهره‌برداری می‌شده است، مانند جماعت ساکن مولا سا - اولوموس.

گروه B مرکب از جماعات تبعه معبدی که معابد آنان نه زمینی داشته و نه دارای اقتصادی از آن خویش بوده است، مانند جماعت فلسطین (ص ۲۹).

درخور توجه است که تا جایی که من می‌بینم و این برگ نه در اینجا و نه در جایی دیگر از نمونه دیگری در گروه B نام نمی‌برد. به هر روی این تفکیک بی‌گمان قابل خرده‌گیری است. اگر منحصرأ در همین مورد، معبد هیچ نقش قانونی در حیات اجتماعی و اقتصادی جماعت یا امت ایفا نمی‌کند، پس اصلاً چه توجیهی برای مفروض انگاشتن جایگاه نخست برای یک "جماعت تبعه معبد" می‌تواند وجود داشته باشد؟ و در اینجا به‌ویژه باید به یاد داشته باشیم که و این برگ نمونه فلسطینی را بهترین و مستندترین مثال و بنابراین نمونه‌ای انگاشته که می‌تواند الگویی برای دیگران قرار گیرد (نک. صص ۲۶ و ۱۰۶).

این‌گونه مدارکی که در اختیار ماست نشان می‌دهد که جماعت ساکن در یهودا، نوعی نگرش دوجوهی یا دوگانه نسبت به معبد را پذیرفته بوده است. تأخیر آنان در ساختن و بازسازی معبد مورد نکوهش شدید حَجّی نبی واقع می‌شود و آن را به خودخواهی ایشان نسبت می‌دهد، و حتی پس از تاریخ مفروض و سرنوشت‌ساز ۴۵۸ ق. م. رهبران کماکان در انجام این تکلیف دینی دچار چنان مشکلاتی می‌شوند که به حمایت مراجع دینی و کارکنان آنان نیاز پیدا می‌کنند (نحمیا باب‌های ۱۰ و ۱۳). کتاب ملاکی نبی که تاریخ دقیق تحریر آن روشن نیست ولی بی‌گمان چندان با این دوره فاصله نداشته است نیز از تصویر مشابهی گلایه دارد. این را به دشواری می‌توان به نگرش گروهی نسبت داد که انسجام اجتماعی کامل و رفاه اقتصادی آنان از لحاظ فیزیکی وابسته به معبد بوده باشد. تا جایی که می‌دانیم معبد اورشلیم نه مالک زمینی بود و نه می‌توانست هیچ سلطه یا نظارتی بر دارایی‌های اعضای جماعت خود اعمال کند (بدفورد، ۱۹۹۱). چنین می‌نماید که در یهودای هخامنشی عامل تعیین‌کننده عضویت و منزلت جماعت چیزهای دیگری بوده است. اما اگر معبد در جای دیگر است، کانون

یا در واقع "دلیل وجودی" نوع جماعتی است که به عنوان همتای آن ذکر شده است، حال آنکه در اینجا معبد تا جایی که مدارک ما نشان می‌دهد هیچ‌گونه نقش قانونی ندارد، و بنابراین به چه معنا می‌توان گفت همتا و همانند جماعت است؟

حاصل کمابیش بدیهی این بررسی طولانی آن است که میان جماعت یهودی و ایالت یهودای ایرانی، چه از لحاظ جمعیت و چه از نظر اداری همپوشانی بسیار بیشتری وجود داشته تا الگویی که یک جماعت تبعه معبد می‌تواند القا کند، و در هیچ‌جا (مثلاً در مورد مالیات) مدرکی پیدا نمی‌کنیم که با جماعت یهودی رفتار متفاوتی نسبت به کسان دیگری که در ایالت زندگی می‌کرده‌اند وجود داشته است. معبد اورشلیم بی‌گمان از نظر مقامات ایرانی بنا به ملاحظاتی خاص وضع متمایز و ممتازی داشت، اما با شرایطی کاملاً معین و محدود.

از مرزهای این بحث محدود می‌توان فراتر رفت و وارد درک کاملاً متفاوتی از موقعیت یهودیان در شاهنشاهی هخامنشی شد که این نتیجه‌گیری منفی آشکارا در پی آن است. اما برای ذکر ملاحظاتی بسیار فشرده براساس پژوهشی که در جای دیگر منتشر شده است تنها فضای اندکی داریم.

نخست آن که، چنان‌که پیش‌تر دیدیم، برخلاف آنچه غالباً فرض شده است نیازی نیست تا چنین تفاوت و تقسیم‌بندی قاطعی میان بازگشتگان از تبعید و کسانی که در اسرائیل مانده بوده‌اند در سال‌های اولیه حکومت هخامنشی قائل باشیم (ویلیامسون، ۱۹۸۹). چنین می‌نماید که بازگشتگان در درجه اول "نخبگان مسلطی بوده‌اند که وفاداری خود را اثبات کرده بوده‌اند" (بلنکین ساپ، ۱۹۹۱ ص ۵۰)^{۱۹} و هم اینان طبقه اداری و مدیریتی کل ایالت را تشکیل دادند. حتی چه بسا حقوق اراضی آن قدرها که در آغاز انگاشته می‌شد جدی نبوده است: هوگلوند (۱۹۹۱) ضمن خلاصه‌کردن نتایج بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی منطقه نشان داده است که یهودا، برخلاف سرزمین‌های مجاور خود در آغاز دوره ایران دارای افزایش زیستگاه و جمعیت شده و حدود ۶۵ درصد تعداد کل زیستگاه‌های آن در دوره آهن II هنوز سکونت‌گاه نشده بوده است. او دلیل این امر را

۱۹. در واقع به نظر لومر (۱۹۹۶) حتی احتمال دارد که در آغاز دوره ایران یهودا به صورت یک پادشاهی سرسپرده اداره می‌شده است و بر این اساس مردم محلی به حاکم (pehâ) ایرانی مشروعاً به چشم "شاه" [ملک melek] می‌نگریسته‌اند؛ نک. نیز ف. بیانکی، ۱۹۹۴.

بخشی از سیاست شاهنشاهی ایران در زمینه افزایش شهرسازی و شهرنشینی می‌داند که چه بسا هم بر جمعیت بومی و هم بر بازگشتگان از تبعید اثر گذاشته است، و نتیجه می‌گیرد که "شاید هیچ گروهی ادعای ارضی ریشه‌دار در مفهوم مالکیت خانوادگی یا قبیله‌ای نداشته است. پیش‌فرض وجود یک مبارزه طبقاتی میان تبعیدیان و "باقی‌ماندگان" بر سر حقوق ارضی، با الگویی که براساس مدارک این دوره ایرانی از روستاها در اختیار داریم سازگار نیست" (صص ۶۰ - ۵۹، تأکید از خود نویسنده است).

مدارک متون کتاب مقدس در مورد ناسازگاری، نباید به مشاجرات داخلی ربط داده شود. مطالب عزرا (IV، ۳-۱)* شاید بخشی از نوشته‌هایی باشد که نویسنده‌ای بعدی افزوده است اما این نوشته بر منابع درستی اتکا داشته است (ویلیامسون، ۱۹۸۵ صص ۴۹-۵۰). اشاره به اسرحدون در عهد عتیق سابقه ندارد (گرچه نک. تفسیر کتاب اشعیا ۷، VII، ۸ که در آن از خود اسرحدون نام برده نشده است) اما اعمال نسبت داده شده به او سازگار با سیاست‌های شناخته شده اوست. پس این بخش از کتاب عزرا آشکارا از ساکنان قلمرو پادشاهی باستانی شمال اسرائیل سخن می‌گوید که اکنون ایالت سامریه شده است و ساکنان آنجا کوشیده‌اند خود را به سازندگان معبد نزدیک کنند اما مورد بی‌اعتمادی قرار گرفته و رد شده‌اند. نویسنده بعدی مورد نظر ما که مطالب خود را دو قرن بعد و به پیروی از تاریخ طولانی منازعات میان مقامات ایالتی نوشته است، به نحوی قابل درک این گروه را "دشمنان یهودا و بنیامین" نامیده است (آیه ۱) اما در جمله بعدی بی‌درنگ از آنان به‌عنوان "اهل زمین" یاد می‌کند. (توجه داشته باشید که برعکس، انبیای معاصر، حَجّی و زکریا، هنوز از همین واژه [= قوم زمین] برای اشاره به اعضای جماعت استفاده می‌کنند که به کاربرد پیش از تبعید نزدیک‌تر است ← حَجّی نبی II، ۴؛ زکریای نبی VII، ۵). این اصطلاح "قوم زمین" یا "اهل زمین" [עַמֵּי הָאָרֶץ] عاملی تعیین‌کننده در تفسیر ما از کاربرد آن در عزرا (III، ۳ و IV، ۵ - ۴) که بی‌گمان بخشی از

*. و چون دشمنان یهودا و بنیامین شنیدند که اسیران، هیکل یهوه خدای اسرائیل را بنا می‌کنند آنگاه نزد زروبابل و رؤسای آبا آمده به ایشان گفتند که ما همراه شما بنا خواهیم کرد زیرا که ما مثل شما از زمان اسرحدون پادشاه آشور که ما را به اینجا آورد خدای شما را می‌طلبیم و برای او قربانی می‌گذرانیم. اما زروبابل و یشوع و سایر رؤسای آبای اسرائیل به ایشان گفتند شما را با ما در بناکردن خانه خدای ما کاری نیست، بلکه ما تنها آن را بنا خواهیم کرد برای یهوه خدای اسرائیل چنان‌که کوروش پادشاه فارس به ما امر فرموده است. آن‌گاه اهل زمین دست‌های قوم یهودا را سست کردند و..."

تألیف نویسنده بعدی است و برای آن مدرک کم‌تری از لحاظ تأیید صحّت در اختیار داریم. در اینجا [یعنی باب سوم عزرا] عبارت به صورت جمع "اهالی زمین‌ها" [در ترجمه فارسی همان "اهل زمین" است] به کار رفته که ترس از آنان مانع از ساختن بنای فوری معبد شد. پس این نیز بخشی از توجیه منطقی بعدی برای تأخیر در بنای معبد است، چیزی که حجتی معاصر بسیار متفاوت و بدون اشاره به مخالفت بیرونی آن را حکایت می‌کند.

پس اولین دوره‌ای که درباره‌اش مدرک و منبع داریم نتیجه می‌گیرد که معبد بالأخره به برکت اتحاد ظاهری مردم ساخته شد (عزرا VI، ۲۱). درباره آن دسته از اهالی یهودا که در این آیین شرکت نکردند چیزی نمی‌دانیم - چون راوی علاقه‌ای به آنها نداشته است. منابع دیگر نظیر اشعیا نبی (باب‌های ۵۶ تا ۶۶) نشانه‌هایی از تفاوت‌های عقیدتی و ایدئولوژیک در میان اعضای جماعت ارائه می‌دهند (نک. تازه‌ترین تحقیق از شرام ۱۹۹۵؛ پ. آ. اسمیت ۱۹۹۵)، اما در آنها اثری از مسائل اداری و قانونی وجود ندارد. در این نکته، راوی یک دوره بیش از نیم قرن را پریده است. اما این از آن‌رو نیست "که واقعه ارزشمندی برای گزارش" وجود نداشته به طوری که "خاموشی منابع خود بسیار گویا است" (واین‌برگ، ۱۹۹۲ ص ۱۲۸)، بلکه علت آن فقط معلول فقدان منابع مستند برای نویسنده بعدی بوده است. بی‌گمان او در اینجا و جاهای دیگر این ضرورت را به فضیلتی الهیاتی تبدیل کرده است (ویلیامسون، ۱۹۸۵، xlvi - xlix)، اما این نباید ما را به این فرض برساند که با "سکوت تاریخ" روبه‌رو شده‌ایم. ما فقط نمی‌دانیم، و بنابراین باید در گذر زمان به امکان تغییر هشیار باشیم تا به خود عزرا برسیم (نک. آلستروم ۱۹۸۶ صص ۱۷-۱۱۴).

عزرا به عنوان والی به یهودا نیامد، ولی با این حال طبق رونوشت فرمان اردشیر به او اختیارات و قدرت‌های زیادی داده شد تا به رسالت خود ادامه دهد (IV، ۲۶). حتی اگر این نشانه آن باشد که حاکم مدنی بیش‌تر حامی او بوده است تا این که اجازه دهد خود وی این مجازات‌ها را اعمال کند، باز این نخستین مدرک استوار ماست در مورد اعطای اختیارات قضایی که البته با قدرت مدنی فرق دارد. از چهار وظیفه تعیین شده برای او، دوتا سراسر است و روشن‌اند: هدایت بازگشتگان از بابل به یهودا، و دیگر انتقال کلیه

اموال و ظروف و هدایای یهودیان که یا توسط پادشاه بابل از اورشلیم تاراج شده و به بابل برده شده بود و یا آلات طلا و نقره کمکی یهودیان.

وظیفه سوم به این روشنی نیست: "انجام تفحص درباره یهودا و اورشلیم بر وفق شریعت [=قانون] خدایت" (عزرا VII، ۱۴). این نکته مستقیماً توضیح داده نشده چنان که مستلزم احتیاط است، اما به هر حال دو سرخ برای کمک به ما وجود دارد. نخست آن که ادامه فرمان شاه ایران نشان دهنده نگرانی فراوان نسبت به چگونگی هدایت و اداره پرستش در معبد اورشلیم است. این نشان می دهد که تفحص می بایست درباره چگونگی و میزان مطابقت انجام آیین ها در معبد با قانون رسمی تأیید شده یعنی با "شریعت [=قانون] خدایت"، که بنابراین بایستی نزدیک -گیریم نه کاملاً یکی- با قانون موسی (یعنی تورات یا اسفار خمسه) باشد. احساس آن است که وظیفه بردن اموال و هدایایی که پادشاه و پسرانش به یهودیان بذل کرده بوده اند و تمام اموال و هدایای تبرعی که قوم و کاهنان داده بوده اند (VII، ۱۷ و VII ۲۴-۲۱) به نحو رضایت بخشی انجام شده است. شاه ایران در حمایت خود از دین یهود خواهان توافقی صوری متکی بر مقام سروری خود بود، اما این حمایت برخلاف آنچه گفته شده، تا آنجا پیش نمی رفته که قانون شریعت را به قانون مدنی ایالت تبدیل سازد. می توانیم فرض کنیم که عزرا به عنوان رهبر امت آواره در بابل "مصالحه ای موقت" [modus vivendi] انجام داده تا توازن ظریف میان وفاداری به "شریعت خدایت" و "به فرمان یا قانون شاه" (VII، ۲۶) را حفظ کند، و چنین می نماید که این همان چیزی بوده که به عنوان وظیفه چهارم از او انتظار می رفته است؛ یعنی تعلیم یهودیان در سراسر سواحل شرق مدیترانه [لوانت] در خارج از خود ایالت یهودا: "جمیع اهل ماورای نهر" (VII، ۲۶).^{۲۰} در اینجا هیچ امکان تاریخی وجود ندارد که انتظار داشته باشیم تا "جمیع اهالی ماورای نهر" [یعنی ماورای فرات] قرار بوده تحت شریعت یهود قرار گیرند؛ بلکه این بیشتر بدان معناست که تحول تازه ای رخ داده و ایرانیان رسماً این مفهوم را تأیید کرده اند که وفاداری و تعلق دینی باید در کنار مسئولیت مدنی اجازه یابد و پذیرفته شود. "سیستم دوگانه ای وجود

۲۰. 𐎠𐎡𐎴 در آیه ۲۵ قدرتی تأکیدی دارد: "جمیع اهل" همانند کتاب مقدس مبری پسین مثلاً I، ۵ (با همه کسانی که) نک. BDB، 514B، و Gk § 143e. بنابراین منظور تمام کسانی است که تصور می شده یهودی هستند.

داشت، قوانین امپراتوری یعنی "قانون شاه" که در همه جا قابل اجرا بود، و قوانین محلی که به فرمان شاه تنظیم و تدوین شده بود" (فرای، ۱۹۸۴ ص ۱۱۹) و مدارک فراوانی وجود دارد که این همان قدر که در مورد جماعات مذهبی مطابقت داشته در مورد مراجع سیاسی نیز صدق می‌کرده است.^{۲۱}

دومین سرنخ برای تفسیر VII، ۱۴* مشاهده این نکته است که انجام دو نکته اول در مأموریت عزرا سپس کاملاً به صورت روایی توصیف شده است. هیچ اشاره احتمالی بیشتری به نکته چهارم که اکنون بحث شد، وجود ندارد. اگر این مجموعه یک الگو است، پس شاید این نکته سوم در پیوند با X، ۱۶ باشد که در آنجا می‌خوانیم بنا بر امر عزرا هیئتی برای "تفتیش" تعیین می‌شود،^{۲۲} که منظور رسیدگی در مورد ازدواج‌های مختلط است. این نکته چه با مقصود شاه مطابقت داشته یا نداشته است (برای نظری دیگر نک. هوگلوند ۱۹۹۲ صص ۲۲۶-۴۰)، به هر روی می‌توان دید که این با گستره کلی مأموریت عزرا که در بالا توضیح داده شد: سامان دادن به اوضاع مذهبی برطبق قانون مورد توافق شریعت به نحوی که مراجع را راضی کند و آنان را قادر سازد طبق توافق‌های خود به سرعت علیه مشکل مربوط به این موارد "مختلط" اقدام کنند، به ویژه چون بنا به تفسیر عزرا (IX، ۱-۲) قوانین مبتنی بر عضویت در درجه نخست به "قومیت" مربوط می‌شده است ["... و ذرّیت مقدس را با امت‌های کشورها مخلوط کرده‌اند..." - م]. به احتمال زیاد منافع و علائق دستگاه اداری ایران در شناخت رسمی مذهب چه بسا در اینجا تطابق داشته است با برنامه کار ایدئولوژیک‌تر عزرا و هواداران او. در زمینه مورد بحث ما دو نتیجه از این تحلیل به دست می‌آید. نخست آن که خطوط عضویت در جماعت پیرو مذهب اورشلیم در درون ایالت یهودا در واقع با عزرا استوارتر شده است اما این را باید به عنوان موضوعی جدا از دستگاه گسترده‌تر اداری

۲۱. مثلاً "پاپیروس عید فصیح" به دست آمده از الفانتین: کاولی ۱۹۲۳ صص ۵ - ۶۰. در مورد بارها تکرار نظیر آن در مورد اوجاهورسنت، نک. بلنکین ساپ ۱۹۸۷.

*. "چون که تو از جانب پادشاه و هفت مشیر او فرستاده شده‌ای تا درباره یهودا و اورشلیم بر وفق شریعت خدایت که در دست توست تفحص نمایی." - م.

۲۲. این البته به زبان عبری است به طوری که نمی‌توان مطمئن بود اشاره مستقیمی است به همان کلمه فرمان عبری: ["... و عزرای کاهن و بعضی رؤسای آبا برحسب خاندان‌های آباء خود انتخاب شدند... پس در روز اول ماه دهم برای تفتیش این امر نشستند." - م].

ایالتی تلقی کرد. و این هیچ نکته قابل سنجشی با مفهوم "جماعت تبعه معبد" ندارد. دوم آنکه به عنوان بخشی از نتیجه منطقی این امر، در اینجا با اولین نشانه‌های تصویب و تأیید رسمی معبد اورشلیم به عنوان مرکز وسیع‌تر آوارگان یهودی برخورد می‌کنیم. این دو نکته با هم مؤید آن‌اند که باید به تفکیک روشنی که خود فرمان میان "قانون شریعت خدایت" و "قانون شاه" قائل شده توجه داشته باشیم (برای توجیه کامل‌تر این نگرش نسبت به مأموریت عزرا، نک. ویلیامسون ۱۹۸۵ xlvi-xlviii و ۱۹۸۷، صص ۶۹-۷۶؛ ۱۹۸۹). در دوره زمانی که نحمیا والی بوده است، به نظر نمی‌رسد که تغییری از این دیدگاه ما رخ داده باشد. نحمیا به عنوان یک والی یهودی ایالت و با داشتن دغدغه‌ای شخصی نسبت به هم‌میهنان و هم‌کیشان خود، ادعا می‌کند که در همه زمینه‌های زندگی آنان اعم از مذهبی یا مدنی خود را درگیر می‌کرده است، اما در کتابی که نام او را بر خود دارد، هر حرکت معنی‌داری که به وی اعتبار می‌بخشد، با گزارش‌هایی موازی از همان اعمال و تصمیم‌های آغاز شده توسط همه مردم و با هدایت روحانیت اعتبار می‌یابد و در منابع جداگانه‌ای (به صورت شخص سوم) و شاید در بایگانی معبد نگه‌داری می‌شده است (نک. ویلیامسون ۱۹۸۵، xxxiii - xxxii). بنابراین، استدلال این که نقش او در هر تغییر در موقعیت قانونی والی نسبت به مذهب امری گویا و شاخص است شاید پرمخاطره باشد. سیاست او (تحت تأثیر سیاست عزرا؟) به ویژه در زمینه روابط خارجی چه بسا با پیشینیان بلافاصله‌اش بسیار فرق داشته است،^{۲۳} اما این البته موضوعی به کلی متفاوت است.

در این نکته منابع اولیه ما به پایان می‌رسند. در مورد آخرین قرن حکومت ایران، تنها اطلاعات بسیار پراکنده و آشفته‌ای در اختیار داریم که بافت منسجمی از لحاظ تاریخی به آنها دادن بسیار دشوار است. بنابراین با بی‌یقینی کمی بیش از حد معمول باید بکوشیم تا شرایطی برای انسجام و در واقع جوش دادن نقش‌های روحانی ارشد و والی یا آنچه در زیر داریم فراهم سازیم: (۱) سکه نوشته‌ای بر روی یک سکه نقره کوچک میانه سده چهارم اخیراً خوانده شده است. 𐎱𐎠𐎼𐎿𐎡𐎹 که به معنای "یوحانان

۲۳. نک. مثلاً گرابه ۱۹۹۲a صص ۶ - ۱۳۱. چنان‌که من انگاشته‌ام، شاید این حداکثر چیزی باشد که داریم. در پی آشفتگی توالی گاه شناختی در عزرا IV، ۲۳. ۸ طویا کمی پیش از نحمیا به مقام والی موقت منصوب می‌شود: نک. ویلیامسون ۱۹۸۵ صص ۴ - ۱۸۳.

کاهن است " (باراگ ۱۹۸۵ و ۷ - ۱۹۸۶). از آنجا که این سکه نوعاً شبیه به سکه دیگری است که نوشته روی آن "یحزقیاه والی [חזקיהו]" خوانده می‌شود، احتمال دارد که نشانه آن باشد که یوحانان نیز همین مقام را داشته است. با این حال معلوم نیست که آیا این در شرایط استثنایی یا حتی اضطراری به وقوع پیوسته و آیا به شکل یک "اتحاد شخصی" بوده است یا نشانه‌ای از تغییر کلی در قوانین نظیر آنچه در دوره هلنیستی رواج یافت.^{۲۴}

(۲) داستانی در کتاب تاریخ باستانی یهود تألیف یوسفوس (XI §§ 301-297) از قتل عیسی به دست برادرش یوحنا، کاهن بزرگ، در معبد حکایت می‌کند که پیرو آن یک مقام ایرانی موسوم به باگوس مالیاتی بر قربانی‌های روزانه برای یهودیان وضع می‌کند. من در جای دیگری همراه با استدلال اظهارنظر کرده‌ام که هسته اصلی این داستان از لحاظ تاریخی موثق است و به احتمال زیاد در زمان پادشاهی اردشیر سوم رخ داده است (ویلیامسون ۱۹۷۷b). اولین نتیجه‌گیری پذیرفته شده اما در مورد دومی اختلاف نظر وجود دارد (مثلاً شوارتس ۱۹۹۰؛ واندراکام ۱۹۹۱؛ گرابه ۱۹۹۲b). با این حال اگر تاریخ بعدی درست باشد، احتمالاً می‌توان یوحنا [Joannes] را با یوحانان [yohanan] روی سکه یکی انگاشت و در آن صورت مدرک بیشتری فراهم می‌شود که کاهن بزرگ در امور مهم اداری مداخله می‌کرده است (باراگ ۱۹۹۳). (۳) اسامی دیگری در روی سکه‌ها و مهرهای رسمی اواخر دوره ایران وجود دارد که گاه اظهارنظر شده که به کاهنان تعلق داشته‌اند. (۴) چه در روی سکه‌ها و چه در مهرهای رسمی این دوره، زبان و خط عبری رفته‌رفته جای زبان و خط آرامی را می‌گیرد (ناوه و گرین فیلد ۱۹۸۴؛ لومر ۱۹۸۹ ص ۱۰۴-۸۷). این را نیز می‌توان به‌عنوان نشانه‌ای در راستای مداخله بیشتر در کارهای اداری و گرایش‌های ملی‌گرایانه بیشتری تعبیر کرد؛ معبد احتمالاً کانون بدیهی این تحول بوده است.

نیازی به گفتن نیست که همه اینها نظریه‌پردازی است. یگانه توجیه برای افزایش این امکان در اینجا آن است که اگر حقیقتی در این فرضیات نهفته باشد، می‌تواند نشانه‌ای باشد از حرکت روحانیت به سوی قدرت عرفی و غیرمذهبی و نه حرکتی در جهت عکس یعنی گرایش مقامات غیرمذهبی به سوی "یهودیت" به‌عنوان واکنشی در برابر رشد شیخ‌جماعت تبعه معبد.

24. See the different opinions on this matter in Barag 1986-7; Eph'al 1988: 152; Tadmor 1994: 285-86, and cf. Betlyon 1986 for a different dating of the coin.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی

الیزابت تاکر* - آکسفورد

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

پیشگفتار

در ۱۹۸۹ دیوید لوئیس سلسله سخنرانی‌هایی درباره سنگ‌نوشته بیستون در آکسفورد ایراد کرد که نشان می‌داد با مقایسه همه روایات موجود در این سند تاریخی مهم (به زبان‌های پارسی باستان، اکدی، ایلامی و قطعاتی به آرامی) به چه شناخت‌های ارزشمندی می‌توان دست یافت. در ترم بعد دیوید لوئیس و تعدادی علاقه‌مندان زبان‌های مربوطه موفق شدند تا روایت ایلامی بیستون را بخوانند. از اینجا بود که یک "گروه ایلامی" پدید آمد که توانست در هر سال بعدی کتیبه‌های ایلامی تاریخ‌های گوناگون را بخواند.

بررسی زبان شناختی زیر (که گمان می‌کنم گنجاندن آن در جلدی از تاریخ هخامنشی^۱ می‌توانست برای دیوید تا اندازه‌ای خنده‌دار باشد!) مبتنی است بر متون هخامنشی که ما درباره آنها از دیوید چیزهای بسیاری آموخته‌ایم. من وسوسه شدم تا به نتیجه‌گیری‌هایی

*. E. Tucker

۱. در این جا مایلم سپاس خود را تقدیم ویراستاران این جلد یادبود سازم که از من دعوت کردند تا در آن سهمیم باشم، و همچنین قدردان دکتر جان‌نهی هستم که طرح این مقاله را خواند. آوانویسی ایلامی به بیروی از هیتس و کخ ۱۹۸۷ انجام گرفته است غیر از واژه نمادهای

RUH. lg. = LÚ. lg. و SUNKI = LUGÁL. lg.

درباره شکل‌های فعل بپردازم و این کار را از راه کارکرد آنها در بافت گفتار انجام دهم، ولو این‌که این روش به معنای فاصله‌گیری از دیدگاه‌هایی درباره ریخت‌شناسی‌هایی باشد که در میان کارشناسان زبان ایلامی رواج دارد. ناکامی‌های من در این عرصه هر چه باشد، امیدوارم دست‌کم این نکته را به اثبات برساند که تا چه اندازه به کار بیش‌تر درباره زبان "متون بارویی تخت‌جمشید و متون خزانه"^۱ که تفسیر آنها یکی از دل‌بستگی‌های اصلی دیرینه بود نیارمندیم.

دیباچه

زبان ایلامی دارای یک صرف فعل ("تصرف I") است که شکل‌های آن کمابیش روشن‌اند: به‌عنوان نمونه فعل *hutta* یعنی "ساختن".

ME, NE	1. sg. [<i>hutta-h</i>] اول شخص مفرد	AE [ایلامی هخامنشی]	1.sg. <i>hutta</i>
	2. sg. <i>hutta-t</i>		2. sg. * <i>hutta-t</i>
	3. sg. <i>hutta-š</i>		3. sg. <i>hutta-š</i>
	1.pl. [<i>hutta-hu</i>] اول شخص جمع		1. pl. <i>hutta-ú- ut</i>
	2. pl. <i>hutta-h-t (i)</i> ^۲		2. pl. * <i>hutta-t</i>
	3. pl. <i>hutta-h-š (i)</i>		3. pl. <i>hutta-š</i>

تفاوت‌های میان AE و مراحل اولیه زبان به یک تغییر صدادار (تضعیف /h/ در موضع میانی) و ویژگی‌نمایی یا توصیف مجدد شکل اول شخص جمع با افزوده شدن یک تک‌واژه بیش‌تر *-ut* می‌انجامد.

"تصرف I" شکل‌های پایانی افعال متعدی (مانند *hutta-* به معنای "ساختن، کردن"، *dunu-* "دادن"، *kuti-* "بردن"، *marri-* "گرفتن" و غیره)^۳ را ارائه می‌کند که از لحاظ معنایی

۲. حضور یا غیاب یک مصوت پایانی در پی شاخص‌ها یا نشانه‌های شخصی *t* و *š* - در صرف‌های فعلی (و در پی "پسوندهای جنسی" *-k*، *-t*، *-p* در مورد شکل‌های اسمی) معلول نظام نوشتن است و اهمیت ریخت‌شناختی ندارد. از سوی دیگر، تمام اشکال تصرف فعلی ممکن است با تک‌واژه‌های اضافی *-a* و *-ta* گسترش یابند. با این حال هم‌تراز کردن AE در توزیع این تک‌واژه‌ها، کارکردهای اولیه و اصلی آنها را مبهم ساخته است که البته مسائلی که ایجاد می‌کنند در این‌جا مورد بحث قرار نخواهد گرفت.

3. E.verb bases regularly end in a vowel, but the vowel quality often fluctuates, e.g. *hutta-hutti-*, *ulla-ulli-*, *dunu-duni-*, *paru-pari-* and *turu- turi-* / *tiri-*.

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۴۷

افعال "معلوم" محسوب می‌شوند. همچنین همراه با این صرف قدیمی، یک وجه وصفی مختوم به *k-* با معنای فعلی "مجهول" یا "لازم" وجود دارد مانند *hu-ud-da* یعنی "ساخته‌شده"، "انجام‌شده". زمان‌ها یا وجوه به‌طور صوری تفکیک نشده‌اند، مگر آن که یک وجه وصفی *ni-* به شکل صرفی منظم معنای "درخواست/ طلب" بیخشد.

افزون بر این، دو صرف "اسمی" (که گاه آنها را سیستم‌های "شبه‌فعلی" نامیده‌اند) نیز شناسایی شده‌اند. فرض بر این است که دو معرف مسندها یا گزاره‌هایی هستند که بعدها کارکرد فعل یافته‌اند (نک. لایبا ۱۹۵۱ ص ۳۶ به بعد)، و به ترتیب مبتنی هستند بر وجه وصفی *k-* ("تصریف II") و یک "وجه وصفی" مختوم به *n-* ("تصریف III"). گریلو - سوسینی ۱۹۸۷، ص ۳۴ سیستم صرف آنها را به ترتیب زیر (نک. راینر، ۱۹۶۹ صص ۸۵ - ۸۴) به دست داده‌است:

صرف با <i>n-</i> :		صرف با <i>k-</i> :	
<i>hutta-n.ki</i>	گفتاری	<i>hutta-k.ki</i>	گفتاری
<i>hutta-n.ti</i>	خطابی	<i>hutta-k.ti</i>	خطابی
<i>hutta-n.ri</i>	غیر خطابی مفرد	<i>hutta-k.ri</i>	غیر خطابی مفرد
<i>hutta-n.pi</i>	غیر خطابی جمع	<i>hutta-k.pi</i>	غیر خطابی جمع

سیستم صرف‌هایی که در اینجا نشان داده‌شده به اسامی و ضمائر E شباهت دارند. پایه و قاعده در *k-* یا *n-* با یک "پسونند جنسی" همراهی می‌شود (به عبارت دقیق‌تر با یک "طبقه اسمی") که نمایانگر کارکرد نحوی آن است:

<i>-k/-g</i>	گفتاری، اشاره به یک گوینده
<i>-t</i>	خطابی، اشاره به شخص یا اشخاص مورد خطاب
<i>-r</i>	غیر خطابی، اشاره به سوم شخص مفرد، جان‌دار
<i>-p</i>	غیر خطابی، اشاره به سوم شخص جمع، جان‌دار
	بدون پسوند، اشاره به غیر جان‌داران

همه صورت‌بندی‌های E را که کارکرد فعلی از خود نشان می‌دهند به‌آسانی نمی‌توان به یکی از سه تصریف فوق نسبت داد، و مدارک برای برخی از آنها مشکل‌آفرین و محل تردید است. از این‌رو هنوز اختلاف‌نظرهای زیادی در این‌باره که چگونه بسیاری از "صرف‌ها" را لازم است تفکیک کنیم و چه شکل‌هایی به چه سیستمی تعلق دارند وجود دارد. بسیاری محققان سه "صرف" را تفکیک می‌کنند، اما گریلو - سوسینی به چهار صرف عقیده دارد، و هالوک (۱۹۵۹) فقط برای AE شش صرف را از هم متمایز می‌سازد. درباره معنای اشکال صرف اسم نیز توافق کم‌تری وجود دارد، و از این‌رو غالباً ترجمه‌ها بسیار با هم تفاوت دارند.

بیشتر مدارک در مورد اشکال فعلی از AE هستند اما می‌دانیم که در مورد نحو AE عمدتاً از NE و ME به تدریج شکل گرفته و علت آن احتمالاً نفوذ زبان‌های همسایه به‌ویژه پارسی باستان بوده است (راینر، ۱۹۶۰). بنابراین برای پرهیز از اشتباه لازم است میان مراحل متفاوت زبان تفاوت قائل شویم و تا جایی که مقدور است تحلیل خود را بر مدارک متعلق به همان دوره انجام دهیم. در مورد فعل مشکلات دستیابی به دوره‌های قبلی بسیار زیادند و علت آن کمبود شکل‌های فعلی ME و NE در متون تأیید شده است. از سوی دیگر، در مورد AE کاربرد بسیار آسان‌تر است چون حداقل در کتیبه‌های RAE معمولاً با مدارک دو زبانه یا سه زبانه سروکار داریم که می‌توانند راهنمای ما در درک متن باشند. ر.ت. هالوک (۱۹۵۹) براساس متون AE کوششی در راستای این توصیف انجام داد، اما بسیاری از نتیجه‌گیری‌هایش مورد خرده‌گیری قرار گرفتند یا در گزارش‌های اخیر در مورد فعل E رد شده‌اند و علت اصلی آن است که او خصلت اسمی برخی از تصریف‌ها را درک نکرده بوده است.

اگر قرار باشد از شکل‌های AE (ایلامی هخامنشی) به تعداد زیاد برای بازسازی سیستم فعلی E [ایلامی] استفاده شود، در آن‌صورت باید درک کرد که چگونه کارکردهای سیستم AE از دیدگاه "هم‌زمانی" قابل استنتاج هستند. فهم درست این سیستم همچنین ابزار مهمی است برای تفسیر تعداد زیادی از متون اقتصادی هخامنشی که فقط به [ایلامی] E نوشته شده‌اند.

پژوهش‌های اخیر بر استقلال روایات کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی در زبان‌های متفاوت به‌ویژه در کتیبه بیستون تأکید کرده‌اند (نک. هرن اشمیت و دیگران ۱۹۹۳ صص ۱۹ و ۳۹ پانویس ۹۳). اما این واقعیت به جای خود باقی است که روایات ایلامی و پارسی باستان این کتیبه‌ها در قسمت‌هایی که محتوای شان همسان‌اند، تشابه فراوانی نیز در ساختار جمله‌ای دارند.^۴ روایات به زبان پارسی باستان که به احتمال زیاد نخست شاهان هخامنشی باید به همان زبان دیکته کرده باشند^۵، هنوز به‌طور کامل برای کمک به حل مشکلات روایات E [ایلامی] مورد بهره‌برداری قرار نگرفته‌اند. به‌خصوص، چنان‌که رایبر (۱۹۶۰) نشان داده‌است، پارسی باستان سرخ‌هایی به‌دست می‌دهد که چگونه "ایلامی هخامنشی" [AE] با NE و ME تفاوت دارد. بدیهی است که باید با احتیاط عمل کرد و مراقب و برحذر بود تا ساختارهای یک زبان با ساختارهای زبان دیگر به‌علت ترجمه مشابه هم‌سان انگاشته نشود، اما این بدان معنا نیست که مدارک ترجمه‌ای را باید نادیده انگاریم.

صرف K- ("تصرف II")

شکل‌های زیر در جدول هالوک ۱۹۵۹ به‌عنوان نمونه صرف‌های AE [ایلامی هخامنشی] ارائه شده‌اند:

اول شخص مفرد	(ši-in-nu-gi-ut) šinnukit
دوم شخص مفرد	(ka-tuk-da) katukta
سوم شخص مفرد	(hu-ud-da-ak) huttak
سوم شخص جمع	(ši-in-nu-ip) sinnup

گروه‌بندی هالوک از این صرف‌ها با یک صیغه مفرد بر این مبنا مورد انتقاد قرار گرفت که با تک واژه‌های متفاوتی نشان داده شده‌اند و نیز این‌که sinnup یک اسم است

۴. از سوی دیگر، هیچ روایتی نمایانگر انتقال کلمه به کلمه به زبان دیگر نیست، چون جنبه‌های نحوی متعلق به هر زبان باید شناخته شوند (نک. هیل، ۱۹۸۸).

۵. نک. اشمیت (۱۹۹۱، ص ۱۹): "این متن پارسی باستان [کتیبه بیستون] گرچه ظاهراً ترجمه‌ای است از "اصل" ایلامی که به نوبه خود ترجمه‌ای است از کلماتی که شاه بزرگ به زبان پارسی باستان خود دیکته کرده تا توسط کاتبان ایلامی دوزبانه دربارش ترجمه شوند، اما به احتمال زیاد همان چیزی است که داریوش آن را روایت قطعی و استاندارد تلفی می‌کرده‌است... به عقیده گرشویچ (۱۹۷۹) نه تنها کتیبه بیستون، بلکه دیگر کتیبه‌های بعدی سلطنتی نیز نخست توسط کاتبان از پارسی باستان دیکته شده توسط شاه به ایلامی ترجمه و نوشته شده‌اند و سپس دوباره به پارسی باستان ترجمه گشته‌اند.

(= جمع غیر خطابی یک اسم فاعل) نه یک فعل (راینر، ۱۹۶۹، ص ۸۴ نک. مالبران-لابا، ۱۹۹۰، ص ۸۲). با این حال هالوک این صرف‌ها را از آن رو در کنار هم دسته‌بندی کرده بود که در متون مشابهی کارکرد یکسان داشتند و این را بررسی کوتاهی از متن نشان می‌دهد.

مفرد غیر خطابی -k-qa، -q، -k-

پس از فعل پایه فقط -k- می‌آید و هیچ پسوند اسمی (آشکاری) وجود ندارد، مثلاً: i-tuk-qa (DB 11:29/etc.) از titu- یعنی "دروغ گفتن"، Sa-ak (DB 20:79 etc.) از sa- یعنی "رفتن، حرکت کردن"، pu-ut-tuk-qa (DB 20:79 etc.) از putta- یعنی "گریختن". همه مثال‌های RAE از افعال لازم، مسندهایی هستند از فاعل‌های جان‌دار؛ مثلاً:

(1) DB 25:16: *me-ni v.mi-dar-na v.taš-šu-ip i-da-qa h.ma-da-be-ik-ik sa-ak*

آن گاه هیدارنس حرکت کرد به سوی ماد با سپاهیان.

دربرخی بندهای RAE پس از یک شکل -k- یک شکل پایانی "تصریف I" یا شکل -k-

دیگر می‌آید: مثلاً:

(2) DB 42:13 *a-ak me-ni v.mi-iš-da-ad- [da hu]-pír-ri*
v. te-ul-nu-[ip ha]-ri-[ki-ip i]-da-qa
pu-ut-tuk-qa h.na-áš-ir-ma pa-ri-iš

و آن گاه که وهی یزده با چند سوار اندک گریخت، به نشیرم رفت.

(3) DB 32:54 *me-ni v.pir-ru-mar-ti-iš hu-pír-ri v.te-ul*
-nu-ip ha-ri-ik-ki-ip i-da-qa pu-ut-tuk-qa
h.rag-ga-an sa-ak

آن گاه که فرائورتس [فرورتیش] با چند سوار اندک گریخت به راگا [ری] رفت

در چنین جملاتی گمان می‌رود کاملاً امکان دارد که یک شکل -k- کارکرد یا وظیفه

یک وجه وصفی را انجام دهد.^۷ همچنین به نظر می‌رسد که این گونه بندها با تعدادی

۶. راینر (۱۹۶۹، ص ۸۴) عقیده دارد که شکل در -k- فقط معرف شکل غیر خطابی غیر جان‌دار است (که انتظار می‌رود بدون پسوند جنسی باشد)، و این که "در RAE این شکل همیشه به جای مفرد جان‌دار به کار می‌رود." اما چون این افعال همگی بدون تغییر به دلایل معناشناختی مسندهای اسامی یا ضمائر جان‌دار بوده‌اند (افعال مربوط به حرکت، سخن گفتن و غیره)، مشکل است بدانیم چگونه یک جایگزینی مستقیم می‌توانسته در این طبقه قرار گیرد.

۷. با وجود این لازم به ذکر است که روایت پارسی باستان پیوسته دارای جفت‌های افعال پایانی بی‌پیوند در این بندها است. مثلاً DB III:41-2 *amuθa ašiyava* یعنی "او گریخت، او رفت".

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۵۱

اشکال k- (و افزایش a- پی‌واژ که کاملاً تصادفی و بدون نظم مشخص می‌آید) به هم متصل می‌شوند: نک. مثلاً:

(4) DB 19:79 *me-ni v.nu-ti-ut-be-ul hu-pir-ri*
v.te-ul-nu-ip ha-ri-ki-ip i-da-qa
pu-ut-tuk-qa sa-ak h-ba-bi-li-li-ip-qa

"آن‌گاه که نوتیت بل با سواران کم گریخت، او رفت، او به بابل رسید".

هالوک (۱۹۶۹): در حواشی خود هم کاربرد پایانی و صرف‌شده و هم استفاده از وجه وصفی را برای نسبت بالایی از این‌گونه شکل‌ها در الواح بارویی تخت‌جمشید از هم متمایز می‌سازد، و آشکارا لازم است بپذیریم که آنها کارکردی دوگانه دارند. همین نکته در مورد صورت‌بندی جمع غیر خطابی نیز صدق می‌کند.

جمع غیر خطابی p-, -ba-

شکل جمع جان‌دار روی هم‌رفته فاقد تک‌واژه k- است و فقط شامل فعل پایه‌ای است که در پی آن پسوند جنسی جمع جان‌دار خطابی p- می‌آید، مثلاً از "شورش کردن" (پایه همتاسازی شده از peti-), نک:

(5) DB 33:58/9 *v. ru-uh ki-ir v.zi-iš-šá-in-tak-ma*
hi-še h.áš-šá-kar-ti-ia-ra hu-pir-ri
v. ú-ik-ki-mar be-ip-tuk-qa

مردی، نام او سیچن تخمه، از آساگارتی، علیه من شورید.

(6) DB 35:68 *v.bar-tu-maš-bea-ak v.mi-ir-qa-nu-ia-ip*
v. ú-ik-ki-mar be-ip-ti-ib-ba

پارتیان و هیرکانیان علیه من شوریدند.

نک. از titu - "دروغ گفتن" به [کتیبه بیستون] etc. DB 11:29, ti-tuk-qa

"(او) دروغ گفت"؛ DB 54:62: ti-ti-ip " (آن‌ها) دروغ گفتند".

در مورد دو فعل RAE، نه تنها در p- تأیید شده در کنار مفرد در k- یک جمع جان‌دار غیرخطابی است، بلکه در gi-ut- یک شکل گفتاری نیز وجود دارد. مثلاً از šinnu- به معنای "آمدن":

(7) DB 31:51 *ha-mi v.pir-ru-mar-ti-iš hu-pir ri ši-in-nu-ik...*

در آن جا فرائورتس [فَرَوَرْتِش] آمد.

(8) DB 26:25 (cf. 29:40 ect.)

v.be-ti-ip pir-ru ir šá-ir-ra-ib-ba- v.da-tur-ši-iš ir-ma ši-in-nu-ip...

شورشیان گرد آمدند، علیه دَدَرَشِیش آمدند...

(9) DB 28:37,24:21,30:47 (cf. 13.41) ...*ku-iš v.ú ma-da-be-ik-ki ši-in-nu-gi-ut*

...تا آن که من به ماد آمدم.

از Pari- / Paru- "رفتن" مثال:

(10) DB 25:16

me-ni v.mi-dar-na taš-šu-ip i-da-qa

v.ma-da-be-ik-ki sa-ak sa-ap ma-da-be-ik-ki ir⁸ pa-ri-ik...

آن گاه هیدارنه با سپاه به سوی ماد حرکت کرد. وقتی او به ماد رسید...

(11) DB 36:74 (cf. 41:8)

me-ni v.ú taš-šu-ip bar-síp rag-ga-an-mar mi-iš-da-áš-ba-ik-ki tin-gi-ia sa-ap taš-šu-ip hu-pi-be mi-iš-da-áš-ba-ik-ki ir pa-ri-ip...

وقتی من سپاه پارس را از راگا (ری) برای هیستاسپ فرستادم.

وقتی این سپاهیان به هیستاسپ رسیدند...

(12) DB 31:49

me-ni v.ú ba-bi-li-mar li-lu-gi-ud-da

ma-da-be-ik-ki pa-ri-ia sa-ap

ma-da-be-ik-ki in pa-ru-gi-ut ...

وقتی از بابل رهسپار شدم، به ماد رفتم. وقتی به ماد رسیدم ...

Pa-ru-gi-ut و pa-ri-ik و pa-ri-ip در این گونه متن های همانند وجود دارند و از این رو به

دشواری می توان انکار کرد که هر سه شکل کارکردی موازی و همانند نیز ندارند.

گفتاری -gi-ud-da و -gi-ut

این تصریف برای تعدادی فعل مربوط به حرکت در RAE مورد تأیید قرار گرفته است:

Ši-in-nu-gi-ut "من آمدم" (DB 13:41 etc.)؛ li-ip-pu-gi-ud-da "رسیدم" (DB 19:73)؛

mi-du-gi-ud-da "رهسپار شدم" (DB 19:80)؛ šá-nu-gi-ut "بودم" (DB 21:1)؛ pa-ru-gi-ut

"رسیدم" (DB 31:49)؛ hu-pa-gi-ut "دنبال کردم" (DB 63:80).

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۵۳

چون برای شکل‌های اسم بنیاد [denominative] نیز دقیقاً همین‌گونه صرف انجام می‌شود، مثلاً "SUNKI-gi-ut" "من شاه هستم" (DNa29)، (in-ni) ti-tuk-kur-ra-gi-ut "من پیر و دروغ نبودم" (DB63:80-نک. بعد)، و حتی شکل "شکسته" v.ú v.SUNKI ap-pi-ni gi-ut "من شاه آنان هستم" (Xph 12)، به هیچ‌وجه مسلّم به نظر نمی‌رسد که این تصریفی که به‌عنوان بخشی از صرف AE-k پدیدار می‌شود لزوماً نیازی به تحلیل داشته باشد: تک واژ وصفی -k + پسوند جنسی (i) -k + جزء فعل‌ساز اول شخص -ut (نک. رایبر ۱۹۶۹ ص ۸۴، گریلو-سوسینی ۱۹۸۷ ص ۳۴). چون شکل جمع غیر خطابی در -p کاملاً فاقد تک‌واژ وصفی -k است، نمی‌توان ثابت کرد که در اینجا حضور دارد. چون صرف می‌توانسته فقط مبتنی باشد بر پسوند جنسی گفتاری (i) -k + جزء فعل‌ساز -ut. این جفت تک‌واژ به احتمال زیادتر برای امکان‌پذیر ساختن صرف افعال مشتق از نامواره‌ها است، چون در مورد آنها وجود یک پسوند وصفی -k شاید ناموجه باشد.

ti - k و da - k - خطابی

این‌گونه صرف فقط در مورد دو فعل qata- / qatu- "زندگی کردن" مورد تأیید قرار گرفته‌است (DB 60:75 در qa-tak-ti-ni و DB 65:87 در qa-tuk-ti-ni که در آنها در پی صرف ریشه یا بن، وجه وصفی تمنایی و qa-tuk-da می‌آید XPh 39) و نیز "بودن" (šá-nu-šá-nu-ik-ti DB 55:64, 64:83). اما چون šá-ni-ik-ti مطابقت دارد با شکل گفتاری šá-nu-ik-ti، این صرف نیز باید به مجموع تصریف‌های ذکر شده در بالا تعلق داشته باشد. این یگانه صرف در AE [ایلامی هخامنشی] است که شکل‌شناسی آن دقیقاً همان چیزی است که انتظار می‌رود: تک‌واژ وصفی -k + پسوند جنسی خطابی (i) -t؛ اما پسوند جنسی خطابی یگانه پسوند اسمی است که در صرف فعل نیز سهم دارد.

شکل‌بندی‌ها در -k-be و -k-ri / -k-ra

هیچ مدرکی از ایلامی هخامنشی نداریم که شکل‌بندی‌های غیر خطابی در -k و -p جایگزین‌های -k-r و -k-p قدیمی‌تر باشند. در RAE شکل‌ها در -k و -p از زمان کتیبه بیستون به بعد شکل‌های منظم با کارکرد مسند هستند، و رقیبی ندارند. در میان گروه

۹. هرن اشمیت و دیگران (۱۹۹۳، ص ۳۵) معتقدند به وجود یک معرف شخصی پیش از شکل šá-ni-ik-ti در DB 55:64 هستند.

کوچک شکل‌بندی‌های RAE در -k-r- که می‌توان آنها را به بُن‌های فعلی مرتبط ساخت، هیچ‌یک آشکارا کارکرد مسند یا گزاره فعلی را ندارند.

ib-ba-ak-ra و iš-tuk-ra (DB 63:80 و DNb 8 و DSe 33) را فقط می‌توان محتاطانه به پایه‌های فعل ربط داد و آشکارا به‌عنوان اسم یا صفت به کار می‌روند:

- (13) DB 63:80 *a-ak in-ni v. ib-ba-ak-ra in-ni v. iš-tuk-ra ap-pan-la-ik-ki -um-[me hu-ud-da]*

و نه به توانا و نه به ناتوان بد نکردم [آزار نرساندم].

ti-tuk-ra از فعل titu- "دروغ گفتن" به شکلی کاملاً متفاوت با شکل ti-tuk-qa مورد استفاده قرار گرفته است. مثلاً:

- (14) DB 11:29 *v. ma-ku-iš v. gam-ma-ad-da-hi-še... hu-pir-ri v. taš-šu-ip v. ap ir ti-tuk-qa na-an-ri v. ú v. bir-di-fia...*

مُغی گنوماتا نام ... به مردم دروغ گفت که "من بردیا هستم".

- (15) DB 64:83 *v. nu v. SUNKI v. ak-qa me-iš-ši-in ša-ni-ik-ti v. RUH.lg. -ir-ra ti-tuk-ra hu-pir-ri a-nu in kán-ni-in-ti a-nu v. ak-qa ap-pan-la-ik-ki-um-me hu-ut-ti-iš*

تو که از این پس شاه خواهی شد، مردی که دروغگو باشد یا آن‌که یاری‌کننده نباشد؛ دوست مرد آسیب‌رسان مباش.

در بند آخر فقدان یک ضمیر موصولی (ak-qa) بلافاصله پس از RUH.lg. -ir-ra، نشان می‌دهد که ti-tuk-ra فعل یک جمله موصولی (نظیر در hu-ut-ti-iš) نیست. همانند در DNb 8 (که کمی بازسازی شده است: نک. هیتس، ۱۹۶۹ ص ۵۶؛ نک. والا، ۱۹۷۷ ص ۱۵۵)، v. RUH. Lg. ir-ra ti-tuk-ra گویا کوششی است برای ترجمه دقیق اصطلاح مذهبی پارسی باستان *martiya draugana* "مرد پیرو دروغ" (اسم + وابسته).^{۱۰} مدرک بیش‌تری شاید با نمونه حاصل شود:

۱۰. از سوی دیگر در بندی که همتای بند بیستون به نظر می‌رسد، به جای ti-tuk-ra با ti-te-in-ra (n- شکل حرف ربط مفرد خطابی از titu- "دروغ گفتن"):

- (16) DB 55:64 *v. nu v. SUNKI v. ak-qa me-iš-ši-inv. šá-ni-ik-ti [ti-ut-ki-um-me] -mar šil-la-qadu-in-nu - iš-gi-iš v. RUH.lg. ir-ra ti-te-in-ra hu-pir-ri ši-la-qa mi-ul-li-e ha-[pi-iš] →*

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۵۵

(17) DB 63:79 *v.ú in-ni ha-ri-ik-qa ha-um a-ak in-ni ti-tuk-kur-ra-gi-ut*

من با کار نبودم و من پیرو دروغ نبودم (برابر با پارسی باستان):

naiy ari [ka] āham naiy draujana āham

در اینجا ti-tuk-kur-ra-gi-ut به طور سنتی معرف یک شکل گفتاری از یک فعل اسم بنیاد مشتق از شکل ثانوی ti-tuk-ra دانسته می‌شد. "اگر چنین باشد، این مدرک بیشتر و افزون‌تری است که ti-tuk-ra معادل ti-tuk-qa نیست و با پایستی منتظر شکل گفتاری ti-tu-gi-ut* باشیم.

qa-tuk-ra از فعل qatu- "زندگی کردن" و hal-pi-ik-ra از فعل halpi- "مردن" هر دو در کتیبه "ضد دیو" خشایارشا آمده‌اند:

(18) Xph 45-46 *hu-be ku-ud da qa-tuk-ra šá-ud-da ni-ma-ak*
ku-ud-da hal-pi-ik-ra ir-da-ma ni-ma-ak

آن (انسان) هم خوشبخت است وقتی زنده است و هم رستگار است (وقتی) مرده

در این جمله (که بسیار نزدیک به روایت پارسی باستان به نظر می‌رسد) گزاره‌ها عبارتند از šá-ud-da ni-ma-ak یعنی "خوشبخت است" (واژه قرضی šiyāta از پارسی باستان) و ir-da-ma-ak یعنی "رستگار است" (واژه قرضی rāvan از پارسی باستان)، و کارکرد qatukra و halpikra حالت صفت یا وجه وصفی وارد، نظیر معادل‌های پارسی باستان آنها jiva- "زنده" و marta- "مرده".

همان‌گونه که هالوک (۱۹۶۵، ص ۱۲۴) متذکر شده است، چنین می‌نماید که پسوند جنسی -r در این‌گونه شکل‌بندی‌ها کارکرد اسم‌ساز دارد. حتی این شکل‌بندی‌ها را می‌توان مشتقات ثانوی شکل‌بندی غیر خطابی پایه در -k دانست. نمونه‌های PF [متون

→ تو که از این پس شاه خواهی بود، خود را نیرومندانه از دروغ بیای، مرد
ti-te-in-ra [دروغ زن] را سخت مجازات کن.

ti-te-in-ra ظاهراً بیش‌تر مطابقت دارد با پارسی باستان (مرتبه هیا) درانوجانا آه تی (مردی که) "پیرو دروغ" خواهد بود (وجه التزامی فعل "بودن")، که در هر دو بند پارسی باستان کتیبه بیستون وجود دارد (نک. بخش بعدی در تطابق با اشکال حرف ربط n- ایلامی با التزامی‌های پارسی باستان)؛ اما برخلاف بیش‌تر شکل‌های ربطی n- که در قالب‌های اشاره‌کننده به آینده می‌آیند، این بایستی کارکرد قدیمی یک اسم‌فاعل را داشته باشد تا فعل صرف شده و خود ایستا. نک. hal-be-in-da در کتیبه خشایارشا XPh40. ۱۱. هرن اشمیت و دیگران (۱۹۹۳، ص ۵۷ پانویشت ۱۵۸) این شکل را ترکیبی از tituk+ kurra- یعنی "پیرو دروغ، هوادار دروغ" تحلیل می‌کنند. درحالی‌که این ظاهراً مدرکی است از RAE که -k-ri/-k-ra شاید ساخته شده از -kur-ri/-kur-ra- نک. A² sa2ff. šá-kur-ri "پسر" (šá-ak-ri=).

بارویی تخت جمشید] از k-r- که از لحاظ تعداد، بخصوص در مقایسه با مختوم به k-، بسیار اندک‌اند، نمایانگر تمایل به تفاوت‌گذاری^{۱۲} ریخت‌شناسی میان شکل‌های k- هستند که به‌عنوان صفت یا وجه وصفی مورد استفاده قرار می‌گیرند و آنهایی که کارکرد افعال خودایستا را دارند، مثلاً:

(19) PF 732:5 17 w. GĒSTIN. *lg. ma-ri-iš...hh.Ba-ka-da-ad-da ku-iz-za*
h:Pu-ra-da-na ši-nu-ik-ri

«باگاداتا... ۱۷ ماریش [= پارچ] شراب حمل کرد تا به پورادانا بیاورد.»^{۱۳}

جمع مورد انتظار در k-p- که مطابقت دارد با مفرد در k-r-، فقط با یک شکل qa-tuk-be "زنده" ضمن اشاره به "۱۳ گاو نر بالغ زنده" تأیید شده‌است (Fort.5234:2). این آشکارا نمودار یک جمع بستن استثنایی صفت عادی qa-tuk-qa "زنده" است که بارها در مورد حیوانات اعم از مفرد یا جمع در PF دیده می‌شود و به هیچ‌وجه مسئله صرف گزاره‌های فعلی مطرح نیست. وقتی یک شکل فعلی به معنای "آن‌ها زندگی می‌کنند، آنها زنده‌اند" مورد نیاز باشد باشکل‌بندی‌ای روبه‌رو می‌شویم که مبتنی است بر پایه (همتاساز شده) فعلی + تصریف-p-:

(20) DSz 10 (DSf 13 بازسازی شده)

hu-pi-be MIN-be-ip-da qa-ik-q-a-da-ap^{۱۴}

an-qa d.u-ra-maš-da v.ú.v. SUNKI ú-na-ha-inku-uk-taš-da-na

"هر دو زنده بودند وقتی اهورامزدا مرا شاه کرد."

۱۲. باوجود این، این‌گونه تفاوت‌گذاری‌ها به هیچ‌رو پیوسته در PF انجام نمی‌شود: بیشتر صفات و وجوه وصفی یا فقط به k- ختم می‌شوند یا گهگاه با k- و k-r- با شکل‌های آزاد روبه‌رو هستیم: نک. کاربردهای مفرد ra-ti-ka و ra-tuk-ra و ra-te-ik-ra و جمع ra-ti-ip در سری‌های "متون N"- سهمیه‌های مادران.

۱۳. نظم کلمه در این‌جا غیرمتعارف به‌نظر می‌رسد (چون فعل اصلی ایلامی پیوسته در پایان جمله می‌آید)، و شاید مهم باشد که نظم کلمه شبیه است به سه مورد دیگر PF از شکل‌های k-r-:

mi-ut-ki-ra PF 1499:6 lak-ku-ik-ra PF 1317:8 lak-ki-ik-ra PF 1021:3

۱۴. والا (۱۹۷۷، ص ۲۴۷) آن را شکلی از qata-/qatu- "زندگی کردن" دانسته است؛ نک. هینتس و کُخ (۱۹۸۷، ص ۴۱۵).

شکل‌بندی‌های مجهول

تک‌واژ k- از تصریف k- غالباً با پسوند k- سازنده صیغه مجهول برای تصریف I حالت متعدی افعال huttak در جدولی که هالوک در ۱۹۵۹ در چنین شکلی ارائه داده یکی انگاشته شده‌است، اما گنجاندن آن همراه با اشیکال افعال لازم که باید "معلوم" تلقی کرد به سوء تفاهم انجامیده‌است.

یکسان‌انگاری تصریف I مجهول و تصریف k- برای افعال لازم، اخیراً براساس مسائل نحوی توسط خانم مالبران‌لا با (۱۹۹۰) مورد بحث قرار گرفته‌است: او تصریف I را خاص افعال سه‌بنیانی یا سه‌ظرفیتی (= سه‌جایگاهی) می‌داند که وقتی به صورت مجهول درمی‌آیند شکل وجه وصفی k- را می‌گیرند که ظرفیت آنها کاهش می‌یابد (یعنی وقتی دو ظرفیتی یا یک ظرفیتی-افعال یک یا دو جایگاهی-می‌شوند، مثلاً تصریف halpi-I "کشتن"، تصریف k- "مردن"). دقیقاً همین شکل‌بندی وجه وصفی k- توسط افعالی نشان داده شده که همیشه دو ظرفیتی یا یک ظرفیتی هستند: افعال لازم مربوط به حرکت کردن، سخن گفتن و غیره که پیوسته پیرو تصریف k- هستند.^{۱۵} انکار این که صرف k- تشکیل‌دهنده یک سیستم تکمیلی برای سیستم فعل اصلی است غیرممکن به نظر می‌رسد و این با طبقه خاص افعال نشان داده شده‌است.

اگر گزارش مالبران - لا با از رابطه میان دو صرف درست باشد، فقدان یک پسوند جنسی در صرف k- شکل غیر خطابی مفرد، حتی وقتی به عنوان مسند یک اسم یا ضمیر جان‌دار به کار می‌رود، دقیقاً همان چیزی است که انتظار آن وجود دارد. زیرا وقتی افعال تصریف I به صورت مجهول درمی‌آیند، یک شکل غیر خطابی مفرد را در k- نشان می‌دهند که تفاوتی در مورد جان‌دار و بی‌جان ندارند.

۱۵. با این حال به نظر می‌رسد در مورد فعل pari- مدارکی باشد که نشان می‌دهد که هم در صرف I و هم در صرف k- تفاوت معنایی میان دو مجموعه اشکال وجود دارد، گو این که شاید هر دو شکل پیرو ساختار مشابهی با ikki- باشند: در DB [کتیبه بیستون] اشکال تصریف I پیوسته فعل šiyav- پارسی باستان را "رهسپار شدن، رفتن" ترجمه می‌کند، حال آن که اشکال تصریف k- همیشه مطابقت دارند با فعل ترکیبی parā-r- به معنای "آمدن، رسیدن" در پارسی باستان (در DNa [کتیبه a داریوش در نقش رستم] فعل parā-gam-). این واقعیت که اشکال k- موجود در DB در بندهای تابع ممکن است تصادفی باشد: pa-ri-ik در DNa 36 در بندی است که نشانی از تابعیت ندارد (نک. صرف I فعل mar-ri-iš-da در متن مشابهی در DS ab2).

همچنین مالبران-لابا (۱۹۹۰ ص ۸۲ به بعد) عقیده دارد که *k-* یک صرف مجهول بدون تغییر است که نه تنها برای مفرد غیر خطابی جان‌دار و بی‌جان، بلکه نیز برای جمع‌های متناسب با آنها نیز به‌کار می‌رود. از یک دیدگاه تاریخی این سخن بدون شک درست است، اما هیچ نمونه مسلمی نمی‌توانیم از چنین شکلی به‌عنوان یک گزاره جمع غیر خطابی جان‌دار در RAE پیدا کنیم،^{۱۶} و تنها PF است که دارای یکی دو نمونه از این ساختار (مثلاً *la-ak*) است که بیشتر به انسان مربوط می‌شود تا حیوانات (که معمولاً جان‌دار تلقی نمی‌شوند!). از سوی دیگر تعدادی از افعال طبقه I نه تنها دارای شکل مجهول مفرد غیر خطابی در *k-* هستند، بلکه دارای شکل جاندار جمع غیر خطابی در *p-* نیز می‌باشند که مجهول تلقی می‌شوند:

- (21) DB 17:64 *me-ni v.ú v.hu-ut-lak ha-tam_s-tup-ik-ki*
tin-gi-ia v.ha-iš-ši-na hu-pir-ri mar-ri-qa
rab-ba-qa v.ú-ik-ki tin-gi-ik me-ni v.ú irhal-pi

آن‌گاه من پیام فرستادم به ایلام [خوزستان]، آن آچینا [آترین]

دستگیر شد و بسته شد و برای من فرستاده شد. آن‌گاه او را کشتم.

- (22) PF 1031:4 (cf. PF 1032) 2 *hh. RUH. lg. hh.bar-na-ik-qa*
ik-ka-mar tin-gi-ip hu-[pi] -be gal-lu-ma du-ma-iš

دو مرد فرستاده شده توسط پارناکا (آن) را به‌عنوان سهمیه دریافت کردند.

جفت‌های دیگری از اشکال مجهول نظیر *tin-gi-ip/tin-gi-ik* در PF مورد تأیید قرار گرفته‌اند مانند: *mu-ša-ka/mu-ša-ip* یعنی "آنان به حساب آمدند" (متون N- منظور "سهمیه مادران" است: PF 1206:8 / PF 1201:13, etc), *hal-sa-ka/hal-sa-ip*, *hal-sa-ib-ba*, (PF 1635:7, etc.) - که در اینجا *hal-sa-ka* اشاره است به هم اسب به‌صورت جمع و هم مفرد - (PF 1640:12, PF 1659). سایر شکل‌های جمع مجهول در *p-* نیز وجود دارد (بدون مطابقت با شکل مفرد در *k-* که گواهی برایش داشته باشیم) مثال:

۱۶. عبارت *tašsup zukka-k* که مالبران-لابا (۱۹۹۰ ص ۸۲) مثال می‌آورد احتمالاً حاوی یک وجه وصفی مجهول در *k-* نیست و این برخلاف ترجمه او از کل بند (ص ۸۷) است: در DB 18:68 عبارت *me-ni úv . taš-šu -ip mas-qa-um-ma zik-qa-qa* به احتمال زیاد ساختار معلوم دارد نه مجهول: "من سپاه را بر پوست‌های بادکرده [مشک‌ها] قرار دادم"، و *zik-qa-qa* را معمولاً رونوشت‌نگاری از *zik-qa* و شکل اول شخص مفرد معلوم (تصریف I) دانسته‌اند.

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۵۹

(23) DB 50:45: v.ú šera v.har-rak-qa hu-pír-ri a-ak v.RUH lg. ak-qa-be ha-tar
-r[i] -man-nu da-mi hu-pa-ip-[pi i-da] -qa h.ba- [bi -] li
[GIŠ.ru-ir-ma] be-ip-li-ip

"فرمان دادم، آرخ، و مردانی که برجسته‌ترین یاران (او) بودند
در بابل به دار آویختند" [= به دار آویخته شدند].

این معادل مجهول GIŠ. ru-ir-ma ir be-la (DB 32:57, 33:67) است. "آنها را دار زد، آنها را
به چهار میخ کشیدم"، اما be-ip-li-ip (نیز DB 18:69 be-ip-li-ib-ba (ir) تصریف I (be-ip-la I
نشان از تکرار و همسازی دارد.^{۱۷}

این گونه اشکال در p- نمی‌توانند معرف جمع اسم فاعل‌های منظم یک گونه همسان
نظیر huttip/huttira از فعل hutta- "ساختن" باشند، چون به‌عنوان افعال متعدی تصریف I
همگی از لحاظ معنا "معلوم" هستند، به‌عنوان مثال nu-iš-ki-ra/nu-iš-ki-ip "پاسداران،
نگهبانان" از فعل nuški- "پاسداری کردن، محافظت کردن." این معنای "معلوم" آشکارتر
از هر جا در مجموعه‌های ترکیبات اسمی مشاهده شده‌است که اعضای ثانوی آنها یک
اسم فاعل از همان گونه است، مانند GIŠ. qa-ir. hu-ut-ti-ra /GIŠ. qa-ir. hu-ut-ti-ip
"پرورش دهندگان) ذرت"، mu-ši-in. zik-ki-ra/mu-ši-in-zik-ip حسابداران"،
gal mā-ki-ra/gal. ma-ki-ip "مصرف‌کنندگان) سهمیه" و غیره.

نشانه‌هایی وجود دارد که "صرف مجهولی" برای افعال تصریف I متعدی، در زمان
هخامنشیان در حال پیدایش بوده‌است. از فعل hutta- "ساختن" یک غیر خطاب مفرد در
k- بارها تأیید شده و همیشه به‌عنوان مسند یک بی‌جان، مثلاً:

(24) DNā 39 hu-be ap-pa hu-ut-tuk-qa hu-be mar-ri-da za-u-mi-in d.u-ra-
maš-da-na hu-ud-da

آنچه انجام شد همه آنچه من به خواست اهورامزدا انجام دادم

این کاربرد برای شکل hu-ud-da-qa در NE تأیید شده‌است و بنابراین نشان می‌دهد که
مربوط به پیش از هخامنشی بوده‌است.

۱۷. مثال‌های مجرد دیگر از اشکال p- که ممکن است از لحاظ معنایی صیغه مجهول باشند: máš-te-ip
"گذاشته شدند تا بروند" (PT 22:8); و احتمالاً DNā 14 v.ú ik-ki-ma-ir da-nu-ip "توسط من
حکمرانی شدند" [به آنها فرمانروایی کردم]، همانند روایت پارسی باستان که ساختاری معلوم دارد با
فعلی به معنای "فرمانروایی کردن" (patiyaxšaya iy) و وجود تناوب میان ساختارهای معلوم و مجهول
مرسوم است: نیز نک. بند مشابهی در Xph 13 gi-ul-u-ip "آنان زیر فرمان من بودند".

ha-hu-ud-da-ip در کتیبه بیستون تقریباً بی‌گمان معرّف مطابقت شکل جمع غیر خطابى جان‌دار در p- است و در عین حال معنای مجهول دارد:

(25) DB 37.78 (cf. DB 39:85) *me-ni v.da-a-ia-ú-iš¹⁸ v. ú-ni-na ha-hu-ud-da-ip*
hi v.ú v.pár-tu-maš hu -ud-da

آن‌گاه مردمان از آن من شدند. این است آنچه من در یارت کردم. شکل مورد انتظار ha-hu-ud-da-ip* ظاهراً با پیشوند ha- دیده می‌شود که در عین حال پیش از تعدادی از افعال در PF دیده شده که کارکردشان کاملاً نامشخص است (نک. هرن‌اشمیت و دیگران، ۱۹۹۳ ص ۵۱ پانویس ۱۳۷). با وجود این، در این مورد شاید ha- معرّف یک دوگان‌سازی باشد. تعدادی از سایر اشکال جان‌دار جمع غیر خطابى در p- نشان‌دهنده دوگان‌سازی هستند (نک. be-ip-ti-ib-ba "آنها شورش کردند"، qa-ik-da-ap "آنها زنده بودند"، be-ip-li-ip "آنها برجا نشانده شده بودند")، و در مواردی دوگان‌سازی در خدمت تفاوت‌سازی قرار می‌گیرد نظیر اشکال فعلی ساخته‌شده از اسامی (مثلاً be-ip-ti-ib-ba از be-ti-ip "دشمنان، شورشیان")^{۱۹}. در مورد فعل hutta-، اسم فاعل جمع با معنای "معلوم" hu-ut-ti-ip بسیار زیاد بود و چه بسا لازم بود از لحاظ ریخت‌شناختی میان شکل با معنای مجهول آن تفاوت گذاشته شود.

مرحله دیگری در تحول و گسترش یک «صرف مجهول» برای این فعل با پیدایش یا در واقع آفرینش یک شکل گفتاری در gi-ut- پیش می‌آید که از لحاظ معنا در صیغه مجهول است.

(26) XPh 24: *sa-ap ap-pa v.ú v. SUNKI hu-ud-du-gi-ut šá-ri hi-šá-mah. da-*
a-ia-ma ap-pa te-ib-ba tal-li-ka ha-a-ia-u-da

هنگامی که من شاه شدم، در میان این کشورهایی که در بالا نوشته شد^{۲۰} (یکی) در شورش بود.

۱۸. وجود معرّف پیش از کلمه *da - a - ia - ú - iš* "کشور" نشان می‌دهد که در این جا (مانند بیشتر جاها) واژه قرصی پارسی باستان اشاره دارد به ساکنان کشور و بنابراین باید انتظار مسند جمع جان‌دار را داشته باشیم.

۱۹. کلمات هم‌آوا یا هم‌نویسه نادرند اما این‌گونه شکل‌بندی در *káš-zi-ip/qa-zi-ip* از فعل *qaza-* "کویدن" برآمده که در DSf 43 یک اسم فاعل معلوم است. در DSf 43 و DSz 46-7 از "زرگران" [در اصل "مردان طلاکوب"] و "آهنگران" [در اصل "آهن‌کوبان"] نام برده شده‌است، اما یک شکل فعلی مجهول (به‌صورت یک اصطلاح فنی حسابداری "بدهکار") در یک متن PF دیده می‌شود (Fort. 9039:18، نک. هیتس-کُخ ۱۹۸۷ ص ۴۵۷).

۲۰. "در درون سرزمینی که پیش از (دیگران)؟ نوشته شد". نک. والا، ۱۹۷۷، ص ۲-۲۵۱.

این شیوه بیان "من شاه شدم" آشکارا یک نوآوری است (بسیار نزدیک به بیان پارسی باستان) که جای ساختارهای صیغه معلوم موجود در DB را گرفته است: SUNKI-me mar-ri-ia و SUNKI me hu-ud-da "من قدرت را اعمال می‌کنم. من شاهی را به چنگ آوردم." شکل گفتاری که با معنای مجهول^{۲۱} پایان می‌گیرد، نمایانگر الگویی است که بی‌گمان تصریف گفتاری افعال تصریف -k بوده است نظیر Pa-ru-gi-ut و šī-in-nu-gi-ut. همچنین شکل‌های جمع غیر خطابی مجهول در p- احتمالاً در تقابل با مفرد غیر خطابی در k- براساس قیاس نسبی با شکل‌های غیر خطابی برگرفته از افعال تصریف k- لازم ساخته شده‌اند، مثلاً:

$$\begin{array}{lcl} \text{šinnu-k: šinnu-p} & = & \text{tingi-k} : X \\ X & = & \text{tingi-p} \end{array}$$

اگر صیغه مجهول افعال تصریف I براساس قیاس شکل‌های برگرفته از افعال دو ظرفیتی یا یک ظرفیتی نخست با ایجاد یک شکل متمایز جان‌دار برای جمع غیر خطابی و سپس با ایجاد یک شکل گفتاری (که قبلاً وجود نداشته) توسعه یافته باشد، این نشان می‌دهد که مجموعه صرف‌هایی که به‌عنوان الگو مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند بی‌گمان در افعالی مانند Šinnu- و Pari- کاملاً جای خود را محکم کرده‌بوده‌اند. به دشواری می‌توان پذیرفت که Šinnup و غیره نمودار اسم فاعل جمع در p- به‌عنوان عضوی از صیغه صرف k- به خدمت گرفته شده باشد، چون شکل‌بندی یک اسم فاعل فقط مبتنی است بر پایه فعل + پسوند جنس (نوع huttira / huttip) و این یگانه‌شکلی است که برای افعال تصریف I پیوسته مورد تأیید قرار گرفته‌است (نک. هالوک، ۱۹۶۹، ص ۱۲۳). همچنین به نظر نمی‌رسد که شکل‌بندی نوع huttira / huttip می‌توانسته معرف یک تصریف چهارم (محدود به اشکال غیر خطابی: نک. گریلو-سوسینی، ۱۹۸۷، ص ۳۵) باشد، چون شکل مفرد در -t کارکرد مسند نداشته است (مگر به‌عنوان یک شکل گفتاری هم‌ساز با ضمیر اول شخص، مانند: v.ú hu-ud-da-ra "آنچه ساختم" که به احتمال زیاد نوآوری جدیدی در AE بوده‌است).

۲۱. این که این شکل مجهول مسندی است از یک ضمیر اول شخص، در عین حال نمایانگر منشاء جدید آن است، چون ساختار صیغه مجهول در اصل محدود به سوم شخص بوده‌است (نک. مالبران - لایبا، ۱۹۹۰، ص ۸۲).

پس باید نتیجه گرفت که تصریف جمع جان‌دار غیر خطابی p-، و تصریف گفتاری gi-ut را نمی‌توان هیچ خاستگاهی برایشان یافت مگر خود تصریف k- براساس مدارک AE [= ایلامی هخامنشی]. این یک واقعیت پرهیزناپذیر است که الگوها یا صیغه‌های AE به‌طور قابل ملاحظه‌ای با الگوی شبه ترکیبی منظم صوری که در دیباچه خود توصیف کردیم، تفاوت دارند.

www.tabarestan.info
پیش‌کش "راد" به تبرستان

صرف n-

در آنچه در زیر می‌آید، بین اشکال صرف n- "ساده" که تک‌واژ n- مستقیماً در پی پایه فعل می‌آید، مانند hutta-n-ra و اشکال صرفی که در آنها n- در پی توضیح ("فعل معین") -ma- می‌آید، مانند hutti-ma-n-ra، تفکیک قائل خواهیم شد. شکل‌بندی‌ای مانند el-mn-ra به عنوان یک شکل n- "ساده" نظیر hu-ut-tan-ra تلقی خواهد شد چون یک پایه فعل el(i)-/ ul(i)* وجود ندارد: el-ma به معنای "امیدوار بودن، اندیشیدن" نظیر یک پایه فعل ساده رفتار می‌کند، و خود می‌تواند توسط -ma- گسترش یابد، مثلاً el-ma-man-ra (DPf 24). گو این‌که این نوع مدرک وجود ندارد، اما شکی نیست که افعال دیگری که پایه‌شان همیشه به -ma- پایان می‌یابد (مانند Kurma به معنای "اعتماد کردن" و tarma یعنی "کامل کردن") نیز کارکردی مانند افعال ساده دارند، البته از دیدگاهی مربوط به هم‌زمانی.^{۲۲}

اشکال ma-n- به‌طور کامل در متون اقتصادی PT و PF [گِل‌نوشته‌های بارویی و خزانه‌تخت‌جمشید] تأیید شده‌اند، حال آن‌که اشکال صرفی n- ساده اکثراً محدود به RAE و تعدادشان هم اندک است. ما در این بخش منحصرأباً مدارکی در مورد اشکال صرفی n- ساده کار خواهیم کرد به ترتیب زیر (از نمونه‌های فعل na- یعنی "سخن گفتن").

(DB 38:81. PF 1858:5) na-an-gi	گفتاری
(DNa 33) na-in-da	خطابی
(PF 1792:5 و غیره) na-an-ri	غیرخطابی مفرد جاندار
(PF 1849:3 و غیره) na-an-be (PF 2071:10) na-um-be	غیرخطابی جمع جاندار

۲۲. اما از دیدگاه "در زمانی" چه بسا معرف ترکیب‌ها باشند: نک. گریلو - سوسینی، ۱۹۸۷، ص ۳۲.

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۶۳

فقط این چهار صرف تأیید شده‌اند، و بقیه اشکال دیگر تابع همین الگو هستند. یک شکل مشکوک hu-ut-ti-nu-un-ú-ba (DB 26:25 و غیره) است که به شیوه‌های گوناگون تقطیع و توضیح داده شده‌است. این شکل فقط در فرمول:

v- be- ti- ip...šá- in- nu- ip šá- bar-rak- um-mehu-ut- ti-nu-un-ú- ba

روایات پارسی باستان و اکدی به صورت "شورشیان... آمدند نبرد کنند" نقل شده‌است. وقتی فاعل فرمول مفرد است، در ایلامی [E] hu-ut-ti-man-ra گفته می‌شود (که معمولاً به شکل -man- توضیح داده شده‌است. نک. بعد)، همراه با یک پسوند جنسی جان‌دار مفرد غیرخطابی. این احتمالاً بدین صورت است که ba- با پسوند جنسی جمع مطابقت می‌کند، و بنابراین باید تحلیل هالوک را رد کنیم که می‌گوید hu-ut-ti-nu-un شکل اول شخص جمع (= جمع گفتاری؟) است + ادات گفتاری ú-ba یعنی "شورشیان... آمدند (بگویند) ما نبرد خواهیم کرد."^{۲۳} اما کل شکل نمی‌تواند معرف یک صرف منظم n- به صورت جمع غیرخطابی جان‌دار باشد، چون این صرف در جاهای دیگر به صورت‌های -um-pi، -um-be و -an-be آمده‌است. از این رو با صرفی سرو کار داریم که مدارک موجود به ما اجازه تحلیل و طبقه‌بندی آنها را نمی‌دهد. اگر این شکل مفرد را کنار بگذاریم و رد کنیم، ریخت‌شناسی صرف n، برخلاف صرف k- در AE، همان‌گونه‌ای است که در دیباچه خود توصیف کردیم؛ نشان دهنده دامنه‌ای از تصریف‌های اسمی ساخته شده توسط افزودن پسوندهای جنس به پایه فعل است که با n- گسترش می‌یابد.

با این حال تشخیص خصوصیات خود تک‌واژ n- دشوارتر است، چون به هیچ‌وجه مسلم نیست که یک پسوند وصفی، نظیر تک‌واژ k- باشد.^{۲۴} محتمل‌تر به نظر می‌رسد

۲۳. مدرک بهتر دیگری در مورد وجود ادات گفتاری hu-ba وجود ندارد، و به دشواری می‌توان فهمید که چرا اگر گفتار را با این فرمول نقل کنیم به شکل مرسوم RAE نیست، یعنی با ادات نقلی مشتق از فعل na- یا ma-

۲۴. یک وجه وصفی n- با معنای صیغه "مجهول" در جملات خشایارشا در XPh 32 نظیر: hu-ud-da-an ap-pi-da da-a-ma ši-ib-be a-nu hu-ud-da-an اسم بی‌جان ši-ib-be تلقی کرد: "به آنان فرمان دادم: دیوپرستی انجام نشود!" اما hu-ud-da-an را نیز می‌توان یک مصدر معلوم وابسته به فعل pi-da دانست: "به آنان فرمان دادم دیوها را نپرستند." برای (a-nu) kin-ni-en معنای معلوم نیز امکان دارد (DPf 24- DPF) نک متن مثلاً (۴۲) بعد، که بیان‌کننده یک منع شخصی است، و (A²Sa5) me-ul-qa-in که شاید مسند اسامی hi-ia-du (پارسی باستان = yātum)، (ki-ia-da (پارسی باستان = kayāda) "آنچه من کردم، جادو نمی‌تواند ویران کند..."

که پایه فعل گسترده شده توسط n- یک اسم فعل بوده^{۲۵}، و این گونه شکل‌بندی‌ها شاید به مشابه یک کامل‌کننده عمل می‌کرده‌اند. تا جایی که به توزیع اشکال صرفی n- مربوط می‌شود، آنها را به وسیله همان افعالی نشان می‌دادند که در قسمت‌های روایی در پی تصریف I یا صرف k می‌آمدند:

صرف I معلوم	صرف I مجهول	صرف k- (صرف II)
	<i>pera-/beipra-</i>	<i>kanni-</i>
	<i>kiti-</i>	<i>kiti-</i>
	<i>kukti-</i>	<i>kukti-</i>
	<i>tiri-</i>	<i>tiri-</i>
<i>titu-</i>		<i>turna-</i>
<i>halpi-</i>		<i>halpi-</i>
	<i>hutta-</i>	<i>hutta-</i>
		<i>na-(?)</i>
		<i>sari-</i>
		<i>uri-</i>
		<i>ziya-</i>

افعال اندکی که فقط در اشکال صرف n- وجود دارند، یا hapax legomena هستند (مثلاً در DNA6 (a-nu)d.šú-da-in-ti "گناه مکن"؟) یا افعالی هستند که به یکی دو متن محدود می‌شوند (مثلاً tar-ti [in]-da DB 60:75، tar-tan-ti، tar-ti-in-ti DB 60:74 "پنهان‌مدار"). تنها فعل na- "سخن‌گفتن" با این الگو تفاوت دارد، چون اشکال صرفی n- آن زیادند، حال آن‌که شکل صرف I (اگر na-šš در PF 20:6 و غیره را به درستی به عنوان شکلی از این ریشه تلقی کنیم)

۲۵. گریلو-سوسینی ۱۹۸۷ ص ۱۵ ظاهراً نشان می‌دهد که این گونه اسم فعل‌ها معرف وجه وصفی غیرجان‌دار هستند که به عنوان اسم به کار رفته‌اند، اما یک پسوند n- نیز در اسامی غیرجان‌دار که با یک فعل ساخته نشده‌اند وجود دارد، مثلاً Siayn [= معبد] در ME یا murun به معنای "زمین".

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۶۵

به سری متون PF محدود می‌شود. از این رو دلیلی ندارد باور کنیم که تصریف -n خاص طبقه خاصی از افعال نظیر تصریف I یا تصریف -k است. مدارک حاکی از آن‌اند که هر فعلی -اعم از سه یا دو ظرفیتی- وقتی معنا یا نحو چنین اقتضا می‌کرده می‌توانسته اشکال تصریف -n را بسازد.^{۲۶}

کارکرد اشکال تصریف -n چه بود؟ یک کاربرد مسلم نحو، ممنوعیت‌هایی است که در پی ادات منفی a-nu ایجاد می‌شود، مانند DB 65:85 h.pat-ti-kar-ra-um a-nu sa-ri-in-ti "بیکره‌ها را خراب نکن".

همان‌طور که فهرست اشکال بالا نشان می‌دهد، این کارکرد نحوی که درعین حال در NE و ME نیز یافت می‌شود (جایی که ادات شکل a-ni دارد) دلیلی است بر وجود برخی -و نه همه- نمونه‌های تصریف -n در RAE. شکل‌های دیگر در جمله‌های شرطی توسط "اگر، وقتی که" و نظایر آن ایجاد می‌شوند و نتایج یا مکمل‌های جمله شرطی و ختم کلام آنها به آینده اشاره دارد. توالی اشکال صرف -n از لحاظ نوعی در نقاطی از کتیبه‌های شاهی پدیدار می‌شوند که در آنها شاهان هخامنشی به شخصی خطاب می‌کنند که در آینده کتیبه آنان را خواهد خواند. نک مثلاً:

(27) DB 56:66ff. a-ak v.nu v.ak-qa me-ši-in h-tup-pi hi be-ip-ra-an-ti ap- [pa v.ú hu-ud-] da hi ap-pa h.tup-pi hi-ma tal-li-ik hu-uh-be u-ri-iš a-nu ti-ut-ki-um-me el-[man]-ti ...

DB 58:70-71²⁷

huh-be h.tup-pi hi-ma in-ni tal-li-ik hu-be in- tuk-ki-um-me a-nu v.ak-qa h.tup-pi hi me-iš-ši-in be-ra-an-ra hu-pīr-ri ir-še- ik-ki el-man-ra ap-pa v.ú-ni-na hu-ud-da-ak hu-pir-ri in-ni u-ri-in-ra ti-ut-ki-me el-man-ri

و تو که در آینده این نبشته را می‌خوانی، آنچه را که به فرمان من در این کتیبه نوشته شده است آن را باور کن! آن را دروغ مپندار!

۲۶. با این حال، دو نمونه از افعال صرف -DB 55:64:-k ti-te-in-ra از فعل "titu- دروغ گفتن" و ha-be-in-da-XPh39 از فعل "halpi- مردن" (تصریف I "کشتن") هر دو بیشتر به عنوان وجه وصفی (یا اسم فاعل) به کار رفته‌اند تا گزاره‌های کامل فعلی. دو صرف -k دیگر، افعال "šānu- بودن" و qata-/qatu- "زندگی کردن" اشکال صرف -n را در چارچوب‌هایی که از آنها انتظار می‌رود نشان نمی‌دهند (نک. پانویست ۳۱ بعد). اما یک شکل صرف -n یعنی ni-in-da (XPh 39) از ni- به معنای "بودن، شدن" سرچشمه گرفته است (نک. ni-ma-ak, ni-ma-an-ki).

27. Also quoted by Hallock 1959: 16 to illustrate future value.

این در این کتیبه از آن رو نوشته نشده است که هرگاه کسی در آینده آن را می‌خواند، مبدا آنچه را که به وسیله من کرده شد در دیده او بسیار آید [فکر خواهد کرد بسیار است]، و این را او باور نکند، آن را دروغ پندارد.

یکی از شکل‌های محدود صرف n- در PF در یک متن نامه گونه‌ای درباره حسابداری است که نیامده و کار خود را انجام نداده است، و این متن را هالوک چنین ترجمه کرده است:

(28) PF 1858:5ff

ap-pu-qa hh.ú hh.nu-in tur-ri-ia na-an-gi hh.ki-ir hh.ak-ka-ia-iš hh.nu-qa-mi ši-in-nu-ik hh-ha-tam₅-tam₆ ha-tu-ma mu-ur hh-ú in-ni um pa-ri-man-ka hu-pir-ri mu-ši-in hu-ut-tan-ra man-qa... am šu-tur am-da in-ni ši-ni-ma-?ak

قبلاً من خطاب به شما گفتم «یکی از همراهان ما می‌آید؛

در ناحیه ایلام، در جایی که من به آن‌جا نخواهم رفت، او

به حساب‌ها رسیدگی خواهد کرد... با وجود این، اکنون هنوز نیامده است...»^{۲۸}

تنها فعلی که اشکال تصریف n- در آن به طور متفاوتی به کار رفته فعل na- "سخن گفتن" است.^{۲۹} شکل غیرخطابی مفرد آن na-an-ri در آغاز هر بند DB با فرمول "و داریوش شاه گوید" (a-ak v.da-ri-ia-ma-u-iš v.SUNKI na-an-ri) می‌آید. در اینجا به نظر می‌رسد شکل فعل کاملاً خودایستا باشد، اما در دیگر متون RAE همراه با فعل دیگری است (در بیشتر موارد صورت دیگری از فعل سخن گفتن، نک. هالوک ۱۹۵۹ ص ۱۷). کاربرد آن در PF غالباً شبیه کاربردش در RAE است، مثلاً v.ú ti-ri-ša na-an-ri در

۲۸. یگانه شکل‌های دیگر گل‌نوشته‌های تخت‌جمشید (PT,PF) انتشار یافته (PFa 28:10 است an-...da-an-da (qa) "وقتی)... فرستادی" (نک. متن نمونه ۴۶ بعد)، و PF 323:5 kur-ra-an-ra در یک رسید کوتاه (متون D رسیدهای کلی) که هالوک ۱۹۶۹ ترجمه کرده است. "BAR ۱۸۰ [پیمانان] آرد در سال ۲۲ (که) شانددوپیرزانا حمل می‌کند، می‌شوراداشا دریافت کرد (du-iš-ša)... آیا در چنین متنی امکان دارد بگوییم اشاره موقت به ka-ra-an-ra چه بوده است؟

۲۹. در کتیبه داریوش در شوش (DSf 18) یک شکل صرف n- به صورت [tu₄-ru]- un-qa بازسازی شده است (نک. هیتس و کُخ ۱۹۸۷ ص ۳۷۶) که معنای آن "گفتن" است: [ap-pa m.ú tu₄-ru]-un-qa-hu-be ú-za-ra-um-mi hu-ut-taš یعنی "آن‌چه می‌گویم (او) انجام آن را برایم نیک گردانید." دیگر قسمت‌های RAE با m.ú-za-ra-um-mi hu-ut-taš (DSJ 3-4, DS₂16-17) چنین شکل فعلی ندارند.

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۶۷

PF 1792:5 یعنی "او با من چنین سخن گفت" (نک. tur-ri-ia na-an-gi "من چنین سخن گفتم" در PF1858:5)، اما فعل همراه tiri- "سخن گفتن" گاه هنگامی که قبلاً در همان جمله مصرف شده حذف شده است (تکرار آن معمولاً با ki+MIN مشخص شده است). به عبارت دیگر، در این قسمت‌ها اشکال n- نظیر شکل‌های یک فعل کامل عمل نمی‌کند، بلکه بیشتر به صورت ادات نقلی وارد شده^{۳۰} در سخنان منقول است. زبان ایلامی ادات نقلی دیگری دارد که دارای نشانه‌های تصریفی هستند و در اصل به شکل فعل توضیح داده شده‌اند (نک. گریلو و والا ۱۹۷۵ درباره ma-ra, ma-pa و man-qa). در فرمول‌های DB با na-an-ri یا باید شکل تصریف I فعلی مانند tiri- که شکل کامل "سخن گفتن" است حذف به قرینه شده باشد، یا شاید معرف فرمول کهن‌تری است که در آن na-an-ri به‌تنهایی و به شکل یک فعل کامل به کار رفته است^{۳۱}.

از این رو دلیل خوبی داریم تا na-an-ri و غیره را از اشکال تصریفی n- "همیشگی" که در پی a-nu و در بندهایی که اشاره به زمان آینده دارند، جدا کنیم. حالت آخر بیشتر اوقات در همان محل‌هایی در کتیبه می‌آید که در اشکال پارسی باستان به صورت التزامی آمده باشد (نک. گرشویچ ۱۹۷۹ ص ۱۳۴). OP [پارسی باستان] دارای یک زمان آینده ساده نیست و در بیشتر مواقع در پارسی باستان به جای زمان آینده از وجه التزامی استفاده می‌شود (نک. کنت ۱۹۵۳ ص ۸۹ و kellens ۱۹۸۵). در زیر فهرستی از همه اشکال صرفی n- کاملاً تأیید شده در RAE (غیر از na-an-ri و غیره) و معادل‌های پارسی باستان آنها ارائه می‌شود: الف) شکل‌های n- که در پی a-nu در ممنوعیت‌های ساده می‌آیند: در زبان پارسی باستان mā+ وجه امری یا وجه تمنایی می‌آیند:

خطابی (a-nu) kán-ni-in-ti (DB 64:83) از kanni- "یاری کردن": OP (mā dauštā) [biy]ā

(a-nu) ki-ti-in-ti (DB 67:89) از kiti- "هجوم آوردن" (?): OP (taumā mā) biyā

(a-nu) tar-tan-ti (DB 60:74) از tarti- "پنهان کردن" (?): OP (mā) apagaudaya

30. Twice in RAE such forms follow the quoted speech; DB 38:81 na-an-gi, DN 33 na-in-da. v.da-^{۳۱} با توجه به وجود ظاهری یک اسم فعل در AE یعنی na-an به معنای "سخن، سخن گفتن"، v.da-ri-ia-ma-u-iš v.SUNKI na-an-ri نمی‌توانسته طبق الگوی نحوی مشاهده شده در AE درک شود، مثلاً در v.da-ri-ia-ma-u-iš v.SUNKI šá-ak-ri "پسر داریوش شاه" (XPe 2-3) (نک. رایبر ۱۹۶۰ ص ۲۲۳) درباره این ساختار جدید ملکی که در AE [ایلامی هخامنشی] توسعه می‌یابد، یعنی معنای "سخن داریوش شاه، داریوش شاه سخن می‌گوید" و آوردن بند بعد به عنوان کلمات خود شاه.

- (a-nu) máš-te-in-ti (DNa 48) از mášte- "ترک کردن": OP (mā) avarada
 (a-nu) el-man-ti (DNa 47) از elma- "فکرکردن": OP (mā) θadaya
 (a-nu) d.šú-da-in-ti (DNa 48)? OP (mā) stabava
 (a-nu) me-ul-qa-in (A²Sa 5) از melqa- "تباه کردن": OP (mā)+?imperative غیرخطابی
 (a-nu) kin-ni-en (DPf 23) از kin- "یاری کردن" no OP version بی جان
 (a-nu) hu-ud-da-an (XPh 32) از hutta- "کردن": OP (mā) yadiyaišā مصدر؟

ب) شکل های n- که در پی a-nu در ممنوعیت ها و بندهای پایانی می آیند: در پارسی باستان +mātaya وجه التزامی:

- (a-nu) el-[man]-ti (DB 56:67) از elma-: OP (mātaya)...maniyāhay خطابی
 (a-nu) sa-ri-in-ti (DB 65:86) از sari- "تباه کردن": OP (mātaya) vikanāhy
 غیرخطابی مفرد جان دار
 (a-nu).el-man-ra, el-man-ri (DB 58:71-2) از elma-: OP (mātaya) θadayā [taiy], maniyā[taiy]
 (a-nu)... u-ri-in-ra (DB 58:71) از uri- "باورکردن": OP (mātaya) varnavātaiy
 غیر خطابی جمع جان دار
 ([a]-nu)... tur-na-um-pi (DB 12:40) از turna-: OP (mātaya) xšnāsātiy

ج) شکل های n- در همه کاربردهای دیگر: در پارسی باستان وجه های التزامی:
 خطابی

- be-ip-ra-an-ti (DB 56:67) از pera-/ beipra- "خواندن": OP patiparsāhy
 ku-uk-da-in-da (DB 66:86), ku-uk-tan-ti (DB 67:88) از kukti- "حمایت کردن": OP paribarāhy
 tar-ti-in-ti, tar-ti-[in-da] (DB 60:74-5) از tarti- "پنهان کردن" (?): OP apagaudāhy
 ti-ri-in-ti (DB 60:70, 61:76) از tiri- "سخن گفتن": OP θāhy
 tur-na-in-ti (DNa 35,37) از turna- "دانستن": OP xšnāsāhy/azdā bavātiy
 hal-be-in-da (XPh40) از halpi- "مردن": OP marta... (artāvā ahaniy)
 hu-ut-tan-ti (DB 65:87) از hutta- "کردن": OP kunavāhy
 ni-in-da (XPh 40) از ni- "بودن": OP (artavā) ahaniy
 [el-man-ti] (DB 55:65), el-man-da (DNa 31, XPh 39): OP (yadi) maniyāiy (XPh, broken in DB, DNa)
 sa]-ri-in-ti (DB 67:88) از sari- "تباه کردن": OP vikanāhy
 zi-ia-in-ti (DB 65:84) از ziya- "دیدن": OP vaināhy
 Pe-ra-an-ra (DB 58:71) از pera-/ beipra-: OP patiparsātiy

غیرخطایی مفرد جان دار

ti-te-in-ra (DB 55:64) از titu- "دروغ گفتن" OP draujana (ahatiy)

tur-na-in-ra (DSab 2) از turna-: OP broken

zi-ia-in-ra (DSj 4,[DSab?]) از ziya-: OP vainātiy (DSab; broken at DSj)

شیوه معکوس نیز به کار می‌رود: وجه‌های التزامی در پارسی باستان همیشه در ایلامی به اشکال صرفی n- "ساده" ترجمه می‌شوند. این توازن همیشگی اهمیت دارد، اما مستلزم آن نیست که اشکال n- وجه التزامی (چنان‌که بورک، ۱۹۲۵ می‌انگارد) یا وجه مستقبل (چنان‌که وایسباخ، ۱۸۹۰ ص ۵۲ پنداشته) باشند. آنچه ما به آن نیاز داریم مدارک خوب برای توافق در ترجمه است؛ یعنی آنچه کاتبان ایلامی با نظم و استواری بسیار به آن عمل می‌کرده‌اند. با این حال استثنائاتی اندک در این قاعده وجود دارد^{۳۲}، و آمدن اشکال صرف n- پس از a-nu (که یک قاعده نحوی ایلامی است) حتی وقتی پارسی باستان دارای یک وجه التزامی یا وجه تمنایی است، نشان می‌دهد که یک سیستم مکانیکی انتقال از یک زبان به زبان دیگر را در اختیار نداریم.

در عمل بیشتر دانشمندان na-an-ri و غیره را به زمان حال و دیگر شکل‌های n- را به زمان مستقبل ترجمه کرده‌اند (نک. هیتس و نخ ۱۹۸۷) بی‌آن که بکوشند توضیح دهند این کارکرد دوگانه چه لزومی داشته است. هالوک آن را "حال-آینده" توصیف کرده و شکل‌های موجود تحت ma-n- را نیز در آن گنجانده است (می‌گوید شکل‌های n- ساده جنبه زمانی دارند حال آنکه شکل‌های موجود در m-n- نمایانگر استمرارند، چون او ارزشی را به گسترش ma- نسبت می‌دهد: نک. برای بحث بیشتر به ma-n-؛ اما برای من دقیقاً روشن نیست که منظور او از توصیف "حال-آینده (زمانی)" چیست، مگر در مورد PF که او

۳۲. استثنای اصلی مربوط می‌شود به فعل "بودن": DB55: 63, 64:83 v.nu v.SUNKI v.ak-qa me-iš- "شما که در آینده شاه هستید" نمایانگر مطابقت یک شکل صرفی k- با یک شکل پارسی باستان فعل "بودن" است که عموماً آن را وجه التزامی فرض کرده‌اند (a-h-y خوانده می‌شود ahy، وجه التزامی دوم‌شخص مفرد زمان حال، اما هجی کردن دوم‌شخص مفرد در وجه اخباری زمان حال نیز همانند آن است). در بندهای مشابه با me-iš-si-in یک شکل صرفی n- به کار رفته است (مثلاً zi-ia-in-ti در DB65:84). آیا ša-nu- پایه ایلامی شکل‌های n- را نمی‌سازد؟ (نک. فعل "زندگی کردن" که یک شکل n- را در hal-be-in-da نشان می‌دهد). Kunāvātaiy در DNb 56 ظاهراً به ایلامی hu-ud-da-man-ra ترجمه شده است، اما احتمالاً مبتنی بر جمله نامعینی است و برخلاف بیشتر وجوه التزامی پارسی باستان اشاره به آینده ندارد.

اشکال n- هر دو نوع را گاه به زمان حال و گاه به زمان آینده- به اقتضای متن- ترجمه کرده است. از سوی دیگر، گریلو- سوسینی ۱۹۸۷ ص ۳۴ جنبه تقابل کامل / ناقصی میان سیستم‌های مبتنی بر وجوه وصفی k- و وجوه وصفی n- قائل است که امکان می‌دهد اولی را زمان گذشته و دومی را "زمان حال-آینده، استمراری" تلقی کنیم. یک راه‌حل احتمالی برای توضیح مغایرت میان استفاده از na-an-ri و غیره و اشکال دیگر تصریفی n-، توسعه "در زمان" است. استفاده از اشکال n- برای بیان معادل یک شیوه هند و اروپایی شاید از کاربرد دائمی آن در ممنوعیت‌ها سرچشمه گرفته باشد که می‌دانیم در دوره‌های پیشین‌تر وجود داشته است. در این ممنوعیت‌ها، ادات a-nu شاید خود در اصل معنای فعل وجهی را افاده می‌کرده‌اند ("شاید... نه"، "نه"، "مبادا که")، چون کارکرد آن با کارکرد منفی همیشگی in-ni که در سخن گفتن کاربرد داشته متفاوت بوده است. شکل‌های n- که یگانه شکل فعل هستند که می‌توان با a-nu به کاربرد، شاید در اصل اسم فعل‌هایی بوده‌اند که با پسوند n- ساخته می‌شده‌اند که با افزودن "پسوند‌های جنس" می‌توانسته‌اند تعیین‌کننده شخص باشند.

گروه (ب) ذکر شده در بالا نشان می‌دهد که همپوشی محدودی میان کاربرد ایلامی شکل‌های n- در پی a-nu و کاربرد پارسی باستان از وجه التزامی (در پی māta) وجود داشته است. برخی مدارک از کاربرد آنها در انواع دیگر جمله در پیوند با استفاده از آنها در ممنوعیت‌ها (و جملات پایانی منفی)، ظاهراً با توالی‌های زیر در RAE به اثبات می‌رسد:

(29) DB 60:74ff

hi zi-la v.taš-šu-ib-be v.ap tu₄-ru-iš a-nu tar-tan-ti a-ak an-qa
li-ul-mín hi in-ni tar-ti-in-ti taš-šu-íp ap-in ti-ri-in-ti d.u-ra-maš-
da v.nu-in qa-ni-iš-ni

پس به مردم بگو (آن را) [صرف I امری]، پنهان‌مدار
 [شکل + n-] [anu + -n] (آن را)؛ و اگر این گزارش را پنهان‌مداری
 [شکل n-]، اگر آن را به مردم بگویی [شکل n-]، اهورامزدا
 دوست تو باد [صرف I درخواستی / تمنایی].

همچنین شاید مهم باشد که در این تصریف تنها شکل‌های خطابی به تعداد زیاد تأیید شده‌اند (گذشته از شکل‌هایی که پیرو a-nu می‌آیند)، حال آن‌که در RAE برای افعال تصریف I هیچ‌یک وجود ندارند و در تصریف k- نیز فقط به دو فعل محدود می‌شوند.

با وجود فحوای متون (که در آن خواننده آینده مستقیماً مورد خطاب است) تا اندازه‌ای تعیین‌کننده شکل‌های خطابی هستند.

اگر استفاده از شکل‌های n- از فعل na- «گفتن» قبلاً و پیش از صورت گرفتن ابداع، به کلیشه تبدیل شده است، na-an-ri می‌توانسته نمایانگر صورت کهنه و مهجوری باشد. هیتس و کخ (۱۹۸۷ ص ۹۷۰) فهرستی از na-an-qa, na-an-ra و شکل غیرخطابی موجود در جمله‌ای چون hu-ut-ta-an-ri a-ak za-al-mi a-ha ku-ba-ak-ni na-an-ra (II-74:23) در ایلامی NE و آن را چنین ترجمه کرده‌اند: "und er sagte: 'Ein Bildwerk soll hier errichtet werden!'" نک. در هیتس و کخ، ۱۹۸۷ به مدخل‌های hu-ut-ta-an-ri و hu-ut-ta-an-ra برای ME (729) و hu-ut-tan-qa و hu-ut-tan-ra برای NE (731).

با این حال این‌گونه نمونه‌ها از ME و NE مشکلات بیشتری پدید می‌آورند: کارکرد اصلی و اولیه اشکال تصریف n- غیر از ممنوعیت‌ها چه بوده، و چگونه می‌توان میان آن با اشکال تصریف I و تصریف k- ساخته شده از همان بن‌پایه‌های فعلی فرق گذاشت؟ از دیدگاه ریخت‌شناختی، اگر آنها از یک اسم فعل در n- با افزودن یک پسوند جنس مشتق شده بودند، ظاهراً می‌توان معنای اولیه اسم فاعل را از آن نتیجه گرفت (نک. هیتس و کخ و ترجمه‌های "re als Sagender" و "ein Machender" و غیر آنها)^{۳۳}. اما در صورت-بندی‌های ایلامی هخامنشی [AE] مستقیماً مشتق شده از پایه فعل، مثلاً hut-tira چنین کارکردی وجود دارد. آیا اسم فاعل نوع hut-tira جایگزین huttanra شده چون دومی کارکرد تازه‌ای در AE یافته است؟ برای آزمون این فرضیه، بررسی مجدد کامل مدارک ME و NE ضرورت دارد که البته فراتر از محدوده کار این مقاله است. اما-اگر این درست است که نوآوری انجام گرفته - همچنین باید نشان داد که استفاده از اشکال n- در یک معنای وجهی-مستقبل چنان جدید بوده که می‌توانسته از نفوذ پارسی باستان و حتی از نیاز به وجود ترجمه معادلی از اشکال التزامی پارسی باستان حاصل شده باشد.

صرف -ma-/-ma-n-

هالوک در ۱۹۵۹ علاوه بر سه "صرف" اولیه، سه الگوی فرعی تصریفی دیگر را شناسایی کرد که همگی بن‌مایه‌های فعلی ثانوی بودند که با عنصر ma- توسعه می‌یافتند.

۳۳. مشابه‌های سنخ‌شناختی خوبی برای یک توسعه "در زمان" ضمن آنکه یک اسم فاعل برای تشکیل زمان مستقبل به کار می‌رود وجود دارد. مانند مستقبل غیرصرفی در زبان کلاسیک سانسکریت.

طرح کلی هالوک از نظر ریخت‌شناسی کاملاً متقارن است: صرف فعلی (صرف I) و دو صرف اسمی (صرف‌های k- و n-) همگی بدیل‌ها و هم‌تاهای خود را در -ma- دارند که صرف آنها مشابه صرف‌های اولیه است.

III m (-n- صرف)	II m (-k- صرف (نک. صرف))	I m (I صرف (نک. صرف))	
-ma-n-ka	*-ma-k-it(=*ma-gi-ut)	-ma	اول شخص مفرد
*-ma-n-ti	*-ma-k-ta		دوم شخص مفرد
-ma-n-ra	-ma-k	-ma-š	سوم شخص مفرد
-ma-n-un		*-ma-hut(=*ma-ú-ut)	اول شخص جمع
-ma-n-pa	*-ma-p	*-ma-š	سوم شخص جمع

هالوک استدلال کرد که تک‌واژ m- اساساً از لحاظ معنایی میان‌گیر (نمایانگر تکرار عمل یا کثرت‌عمل) و ثانیاً استمراری است (نک. هالوک ۱۹۵۹ ص ۱۸). با این همه درباره کارکرد این تک‌واژ اختلاف نظر زیادی وجود داشت. گریلو و والا (۱۹۷۵) تقریباً تمام اظهارنظرها را دوباره مرور کرده و به عنوان حاصل بررسی دربرگیرنده همه دوره‌های زبانی، به این نتیجه رسیده‌اند که تک‌واژ -ma- همانند یک فعل ma- «تصمیم‌گرفتن، اعلام‌کردن، آرزوکردن» عمل می‌کند و بنابراین کارکرد آن برابر با یک فعل معین است. مدارک ریخت‌شناختی تحلیل هالوک در مورد سه صرف فرعی یا ثانوی آشکارا بسیار ناقص‌اند: سری‌های کامل اشکال ساده صرف k- (IIm) وجود ندارند؛ و تنها یک شکل واحد غیرقابل تغییر غیرخطابی (= سوم شخص مفرد) یعنی ma-k- وجود دارد.^{۳۴} اما آیا شکل‌بندی در وجه وصفی مجهول/ لازم ma-k- به عنوان تناظر ریخت‌شناختی با صرف‌های اولیه مرتبط با صرف فعلی -ma- متعدی (Im) را می‌توان انتظار داشت؟

۳۴. ni-ma-ap (PF 1099:14) توصیف‌کننده ضمیر مفرد است و بنابراین باید برای ni-ma-ak اشتباه باشد. ša-ra-ma-ap (PF 559:9) آشکارا معرف تلاش مجرد و جداگانه‌ای برای جمع بستن شکل بسیار متداول ša-ra-ma است وقتی که از دو فرد "توزیع‌کننده" نام برده می‌شود. du-ma-ib-ba (Fort.3546:7) که معلوم و متعدی است ("در حال دریافت کردن") می‌تواند مرتبط با همین توسعه پایه فعل duma- باشد که مسئول ایجاد du-ma-iš و غیره (نک. بعد) بوده است.

مدارک برای صرف (Im) نیز بسیار اندک و ناچیز است. فعل *du-ma* "دریافت کردن"، که به تنهایی تأمین‌کننده نمونه‌هایی برای اول شخص و سوم شخص مفرد در جدول هالوک است، در کنار فعل *du-* قرار می‌گیرد که آن نیز معنای "دریافت کردن" دارد، و بنابراین معرف پایه‌ای با توسعه *-ma-* است (و گرنه *du-ma* باید معرف ترکیب کهنی باشد که حالت واژگانی یافته است، اما ظاهراً دقیقاً همان معنای *du-* را دارد). هر دو شکل *du-* و *du-ma-* در فرمول‌های PF [گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید] در مورد دریافت سهمیه‌ها بسیار زیاد مورد استفاده قرار گرفته‌اند. در RAE ممکن است با یک کلمه متشابه یا هم‌آوا ولی فعلی متمایز برخورد کنیم، همانند اینجا به معنای "به زور گرفتن، از کسی بیرون کشیدن": در کتیبه بیستون هنگامی که داریوش می‌گوید چشم اسیران شورشی را کنده یا از کاسه درآورده از همین کلمه استفاده می‌شود (DB 32:56,65)، و نیز در هنگام قدرت گرفتن یا کسب قدرت از سوی داریوش پس از کشتن گئوماتای مغ، (DB B:45 (DB 10:22).^{۳۵} قسمت‌های اخیر نشان می‌دهند که *du-ma* اول‌شخص مفرد همان فعلی است که سوم‌شخص مفرد آن به شکل *du-iš*, *du-ša*, *du-iš-ti*, *du-iš-da* در DB 12:34,35,36 و DB 13:50 پدیدار می‌شود. لایا (۱۹۵۱ ص ۳۹) این صیغه‌های نامنظم را از طریق تغییر صدا توضیح می‌دهد که گویا بر شکل اول‌شخص مفرد: *du-ma* < **duwa* < **du-ha* اثری گذاشته است.

در نتیجه، ممکن به نظر می‌رسد که در سوم‌شخص، اشکال *du-ma-ša*, *du-ma-iš*, *du-maš*, *du-ma-iš-da* یعنی "او/ آنها دریافت کرد(ند)" که در گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید [PF] زیاد است، عنصر *-ma-* می‌توانسته از اول‌شخص مفرد **duma* که شکل همیشگی (نیز **duha* < **duwa*) از فعل *du-* "دریافت کردن" بوده است ساخته شود. از سوی دیگر، *du-man-pi*, *du-man-ra* و غیره در گل‌نوشته‌های بارویی و خزانه تخت‌جمشید [PF و PT]، به راستی از *du-* + تک‌واژ *-ma-* ساخته شود، درست همان‌گونه که *hu-ud-da-man-ra* از *hutta-* + *-ma-* ساخته شده است، زیرا در تعدادی از متون PT (مثلاً PT 11 و PT 1963/1) این‌گونه شکل‌ها در کنار اشکال "صرف I" از بُن *du-* وجود دارند. اگر این سخن

۳۵. جمله *SUNKI-me du-ma* در آغاز گزارش جلوس داریوش بر تخت مشابیه است با *SUNKI-me mar-ri-ia* (DB 15:56) در پایان آن.

درست باشد، تنها یک شکل صرف Im در ایلامی هخامنشی [AE] وجود دارد (DB 35:69 máš-te-ma-iš-šá از mašt- به معنای "ترک کردن") که نمی‌توان آن را براساس یک شکل اول شخص مفرد در ma- توضیح داد که از طریق تغییرصدای همیشگی متمایز شود.

به‌رغم فقدان اشکال "صرف Im"، پایه‌های فعل توسعه‌یافته توسط ma- که بسیار زیادند نمایانگر شکل غیرخطابی در ma-k هستند؛ مانند (XPa 3.15) zi-ia-ma-ak [کتیبه خشایارشا در تخت جمشید] از -ma- + ziya، یا hu-ud-da-ma-ak (PF1976:12)، یا hu-ud- (A²se2) du-ma-ik از -ma- + nu iš-ke-ma-ak (PF 146:9) و غیره) از -ma- + nuški، یا ni ma-ak (PF1977:10) و غیره) از -ma- + máš-zi- + ma-ak (Xph 45) ni-ma-ak یا -ma- + pari (PF1980:90) pa-ri-ma-ak از -ma- + pari. همین پایه‌های فعلی که برای آنها یک صورت‌بندی ma-k تأیید شده نیز بارها اشکالی را در -man-ka، -man-ra و -man-pi نشان می‌دهند.

پایه		-ma-n-	-ma-k-
pari-	"رفتن"	Pa-ri-man-ka	pa-ri-ma-ak
qaza-	"زدن"		qa-za-ma-ak
dunu-	"دادن"		du-ni-ma-ak
hutta-	"کردن"	hu-ud-da-man-ra, hu-ud-da-man-ba /hu-ud-da-ma-um-ba	hu-ud-da-ma-ak
izzi-	"رهسپارشدن"	iz-zi-man-ra	iz-zi-ma-ak
maki-	"مصرف کردن"	ma-ki-man-ra, ma-ki-man-pi	ma-ki-ma-ak
mašzi-	"عقب کشیدن"	maš-zi-man-pi/ maš-zi-man-ba	maš-zi-ma-ak
ni-	"بودن"	ni-ma-an-ki	ni-ma-ak
nuški-	"حمایت کردن"	nu-iš-ke-man-pi	nu-iš-ke-ma-ak
ziya-	"دیدن"		zi-ia-ma-ak

"صرف اسامی" در زبان ایلامی هخامنشی □ ۲۷۵

برخی سری‌های متون PF نیز حاکی از آن‌اند که اشکال موجود در *-man-* از لحاظ کارکرد با اشکال موجود در *-mak-* مشابه‌اند. مثلاً بنگرید به متون SI زیر مربوط به "سهیمه‌های منظم برای حیوانات":

(30) PF 1623:18 18 ŠE.BAR.lg. 1 ANŠE.KUR.RA.lg. *be-ir-na... ma-ki-iš-da...*

h.na-zir-na 6 QA *ma-ki-man-ra.*

۱۸ پیمانه [BAR] گندم... یک بر اسب... مصرف شدند... روزانه

۶ کوارت مصرف می‌کند.

(31) PF 1640:11 72 ŠE.BAR.lg... *Ha-tu-ra-da hi-še du-ša gal* ANŠE.KUR.-

RA.lg.na... PAP 4 ANŠE.KUR.RA.lg. *be-ir-na h.Kur-ra hal-*

sa-ib-ba un-ra h.na-zir-na 3 QA *ma-ki-man-pi*

هاتورادا ۷۲ پیمانه غله به عنوان سهمیه اسبان دریافت کرد... جمع کل

۴ بر اسب که (در) کورا نگهداری می‌شوند روزانه ۳ کوارت مصرف می‌کنند.

(32) PF 1637 36 ŠE.BAR.lg... 1 ANŠE.KUR.RA.lg. *be-ir-na h.kan-sa-an*

hal-sa-ka ma-ki-iš-da... h.na-zir-na 6[QA] *ma-ki-ma-ak*

۳۶ پیمانه غله... یک بر اسب در کانسان نگهداری می‌شوند مصرف کردند

... روزانه ۶ کوارت مصرف شد.

این ترجمه‌ها از هالوک (۱۹۶۹) هستند. اما متن مشابه *ma-ki-man-ra* و *ma-ki-ma-ak* حاکی از آن است که *-ma-k-* نمودار یک شکل‌بندی مجهول/لازم است که مطابقت دارد با اشکال معلوم/متعدی در *-ma-n-*، یعنی اشکالی که در آنها *-ma-* طبق تصریف *-n-* صرف شده است.^{۳۶}

۳۶. هالوک (۱۹۵۹ص ۱۴) در ارتباط با متن دیگری مربوط به "سهیمه اسب" (Fort. 6412:9-13) به همین نتیجه رسیده بود، اما نتایج ضمنی نتیجه‌گیری او با تحلیل وی از ریخت‌شناسی پایه‌های گسترش یافته توسط *-ma-* انطباق نداشتند. رابطه مشابهی میان صورت‌بندی‌های *-ma-k-* و *-ma-n-* از افعال دیگر PF امکانپذیر به نظر می‌رسد، مثلاً (PF1977:10) *maš-zi-ma-ak* / (PF 1980:28 ff) *maš-zi-man-pi* از *maš-zi-* "دور شدن، عقب کشیدن". همچنین در برخی از متون PT (مثلاً PT 1957:4) *pa-* (PT 1963:1,7) *pa-ri-ma-ik pa-ri-ma-ak* از *pa-ri-* "رفتن" به نظر می‌رسد یک شکل لازم باشد نه متعدی ("دستمزد X نصیب A می‌شود") در قالب متنی مشابه با متعدی *du-man-ri*، *du-man-pi* از فعل *du-* "دریافت کردن" قرار دارد (B دستمزد y را دریافت می‌کند): *du-ma-ak* در متون مشابه دیگری وجود دارد ("دستمزد Z توسط C دریافت شد").

- دو قسمت از RAE نیز صورت‌بندی‌هایی از این گونه‌ها را در کنار هم قرار می‌دهند:
- (33) XPh 40ff. *hu-be da-ad-da-ma iz-zi-iš ap-pa d.u-ra-maš-da še-ra-iš-da d.u-ra-maš-da-na ši-ib-be hu-ut-taš ir-da-ha-zi bir-ra-iz-man-nu-ia v.RUH-ir-ra sa-ap hu-be-ma da-ad-da-ma iz-zi-ma-ak ap-pa d.u-ra-maš-da še-ra-iš-da ku-ud-da d.u-ra-maš-da-naši-ib-be hu-ud-da-man-ra ir-da-ha-zi bir-ra-iz-man-nu-ia hu-be ku-ud-da qa-tuk-ra ša-ud-da ni-ma-ak ku-ud-da hal-pi-ik-rra ir-da-ma ni-ma-ak*

اقدام کن [امری] بنا بر قانونی که اهورامزدا مقدر کرده است. [I صرف]، انجام ده [امری] پرستش اهورامزدا را بنا بر راستی و آیین (خاص)؛ انسانی که انجام می‌دهد [شکل -ma-k] قانونی را که اهورامزدا مقدر کرده است [صرف I]، و انجام می‌دهد [شکل -man] پرستش اهورامزدا را، او هست [شکل -ma-k] هم خوشبخت وقتی زنده است [شکل -k-r] و هست [شکل -ma-k] رستگار وقتی که مرده است [شکل -k-r].

گو این که معنای دقیق پایه فعل izzi- روشن و مسلم نیست، فحوای کلام کاملاً روشن است: iz-zi-ma-ak جمله‌ای است مشابه با hu-ud-da-man-ra (که با kud-ud-da یعنی "و" به آن متصل شده است).

- (34) DSe 32ff. *[da-ad-da-um ap-pa v.ú-ni-na hu-be] ik-qa-mar ip-še-man-ba sa-ap [m.ib-ba-ak-ra v-iš]-tuk-ra in-ni ir qa-za-ma-ak in-ni-ir pir-ra-ma-ak*

[قانونی که از آن من است] از آن می‌ترسند، چنان‌که [زورمند] ناتوان را نزند و نابود (؟) نکند.

باید پذیرفت که در قسمت دوم عبارت، دگرگونی میان صرف معلوم/ متعدی فعل ipši- "ترسیدن" و شکل‌های مجهول/ لازم افعال دیگر با یک ضمیر ir که نمایانگر متعدی شدن غیرمنتظره است بسیار شگفت‌انگیز و حتی معماگونه است؛^{۳۷} اما معذک خود مدرکی است که تصریف‌ها تا چه اندازه همسان‌اند.

۳۷. ipši نشان‌دهنده هر دو شکل صرف I و صرف -k است، و صرف فعال یا به گونه "معلوم" چه بسا در این قسمت از آن رو انتخاب شده که یک صرف جان‌دار جمع متمایز برای شکل لازم -ma- وجود ندارد (یعنی -ma-k حالتی مبهم دارد که هم می‌تواند اشاره به مفرد باشد و هم به جمع). اما توضیح و تبیین همه این ناهنجاری‌ها پیچیده‌تر است. نک. پانوش ۵۰ در پایان همین بخش.

کلیه این گونه مدارک ما را به این نتیجه می‌رسانند که پایه‌های فعلی گسترش‌یافته توسط *-ma-* همیشه بیشتر در پی خود تصریف *-n* را دارند تا تصریف فعل (صرف I) در اشکال معلوم و متعدی آن. از این رو طبق این تحلیل تنها یک الگوی منظم و همیشگی صرفی برای پایه‌های فعلی توسعه‌یافته توسط *-ma-* در ایلامی هخامنشی [AE] وجود دارد نه سه الگو:

اشکال متعدی / معلوم	اشکال لازم / مجهول	
<i>-ma-n-ki</i>		گفتاری
<i>-ma-n-ri</i>	<i>-ma-k</i>	غیرخطابی مفرد
<i>-ma-n-pi</i>		غیرخطابی جمع

هالوک (۱۹۵۹ صص ۱۷-۱۵) عقیده داشت که اشکال *-man-* هم به مستقبل اشاره دارند هم به زمان حال (یعنی شبیه به صرف *-n* ساده آنها حال- مستقبل بوده‌اند اما بیشتر از لحاظ وجهی میان‌گیر/استمراری بوده‌اند تا از لحاظ زمانی)^{۳۸}. با وجود این، با وجود این روایت RAE ای که او برای نشان‌دادن اشاره به مستقبل موقت نقل قول می‌کند کتیبه DSj4 داریوش [در شوش] است [اهورامزدا مرا دوست بود، آنچه کردم همه برای من نیک انجام بود] که در آن قرائت *zi-ia-man-ra* توسط والا (۱۹۷۷ ص ۲۴۸) نشان داده شده که نادرست بوده است: نشانه‌ها هنوز آشکار و قاطعانه نمایانگر آنند که *zi-ia-in-ra* شکل صرف *n-* داشته است^{۳۹}.

hu-ut-ti-man-ra در کتیبه بیستون DB 19:74، DB 31:51، و غیره:

šī-in-nu-ik... šá-bar-rak-um-me hu-ut-ti-man-ra me-ni šá-bar-rak-um-me hu-ud-du-hu-ut نقل قول شده توسط گریلو و والا (۱۹۷۵ ص ۲۱۵) در تأیید فرضیه خودشان که *-ma-* یک فعل

۳۸. هالوک (۱۹۶۹) نیز اشکال *-man-* را بسیار به ندرت به عنوان ماضی استمراری ترجمه می‌کند.
 ۳۹. هیتس و کُخ (۱۹۸۷ صص ۹-۱۳۰۸) پیشنهاد کرده‌اند که در جای خالی و خراب شده DSab2 که به کلمه‌ای نظیر "خواهد دید" نیاز دارد، نیز شاید بتوان *zi-ia-in-ra* را قرار داد. والا (۱۹۷۴ ص ۱۶۶) *zi-ia-ma-an-ra* را پیشنهاد کرده بود لیک هیتس و کُخ (همان ص ۹۱۶) فضا را ناکافی دانستند و آنگاه والا (۱۹۷۷ ص ۲۵۰) دوباره *zi-ia-man-ra* را پیشنهاد کرد. این واقعیت که روایت پارسی باستان در اینجا التزامی *vainātiy* را دارد به نظر من تأییدکننده واژه *zi-ia-in-ra* برای تندیس داریوش در شوش است.

معین به معنای "تصمیم گرفتن، آرزو داشتن" است؛ آنان عبارت را چنین ترجمه کرده‌اند: "تصمیم گرفته شده بود نبرد کنیم، پس نبرد کردیم". با این حال در بخش پیشین ذکر شده است که وقتی فاعل چنین فرمولی جمع باشد، شکل مشکل‌ساز hu-ut-ti-nu-un-ú-ba پیش می‌آید نه شکل جمع مشابه مورد انتظار hu-ut-ti-man-pi (نک. PF hu-ud-da-man-ba, hu-ud-da-ma-um-ba). در نتیجه بهتر می‌نماید که درباره کل طبقه اشکال -man- در زبان ایلامی هخامنشی براساس این یک شکل hu-ut-ti-man-ra در این قسمت که تفسیر دقیق آن دشوار است از نتیجه‌گیری‌های مهم پرهیز کنیم.^{۴۰} شکل‌های -man- در RAE که در متون روشن اعمال یا گفتار زمان حال را توصیف می‌کنند و در پارسی باستان پیوسته به زمان حال اخباری ترجمه می‌شوند عبارتند از:

(35) DB 26:23 etc. *hi zi-la hi ti-ri-ia mi-da v.taš-šu-ip v.ap-pa v.be-ti-ip v.ú-ni-na in-ni ti-ri-man-pi hu-pi-be hal-pi-iš man-qa*

پس به او گفتم "برو! آن سپاه نافرمان را که خود را از آن من نمی‌خواند بکش" (ti-ri-man-pi در پارسی باستان

معادل سوم‌شخص جمع زمان حال اخباری (n)taiy gauba را دارد)

این شکل برگرفته از فعل tiri- "سخن گفتن"، با دو متن مشابه دیگر که تصریف‌های "صرف I" را نشان می‌دهند که گویی بخشی از روایت رویدادهای گذشته‌اند:

(36) DB 35:68 *v.pár-tu-maš-be a-ak v.mi-ir-qa-nu-ia-ip v.ú-ik-ki-mar be-ip-ti-ib-ba v.pir-ru-mar-ti-iš-na ti-ri-ia-iš*

پارتیان و هیرکانیان به من نافرمان شدند، خودشان را (فرمانبردار) فرورتیش خواندند. (ti-ri-ia-iš: در پارسی باستان

ماضی مطلق اخباری می‌شود [aga]uba(n)tā).

(37) DB 23:8 *me-ni v.hal-tam-ti-ip v.ú-ik-ki-mar ip-ši-ip v.mar-ti-ia hu-pír-ri ak-qa ir-šá-ir-ra ap-pi-ni ti-ri-iš-ti mar-ri-iš-šá ir hal-pi-iš*

آن‌گاه ایلامیان [خوزیان] از من ترسیدند، آن «مرتیه» را که

۴۰. گریلو و والا (۱۹۷۵ ص ۲۱۶) نیز -ma(n)- را وجه مصدری می‌دانند (مثلاً در DSab hu-ud-da-ma-na در tal-li-ma-na XV24 "نوشتن") که به فعل -šera- "دستور دادن" بستگی دارد و آن را چنین تفسیر می‌کنند که "مفهوم اراده یا الزام موجود در فعل -ma- در خدمت تحکیم مفهومی است که با فعل -šera- دستور دادن" بیان شده است. من تشخیص چنین تفاوت ظریفی را در اینجا درک نمی‌کنم، چون فاعل مصدر مسلماً با فاعل فعل اصلی "فرمان دادن یا دستور دادن" فرق دارد. به علاوه، elma- یعنی "فصد یا امید داشتن" در پی خود علامت مصدری ساده -n- را دارد.

خود را سرکرده آنان می‌خواند کُشتند. (در پارسی باستان = "... مرتیه که سرکرده آنان بود..." یعنی برابر با ماضی مطلق وجه اخباری معلوم فعل "بودن" = āha)

ti-ri-ma-nu-un که صرف آن همیشه بسیار بحث‌برانگیز بوده است^{۴۱}، اما در زیر آشکارا معرف یک شکل -man- است و اشاره به زمان حال دارد.

(38) DB 3:5 *hu-uh-be-in-tuk-ki-me v.nu-ku v.NUMUN.lg. v.ha-ak-[qa-man-nu]*
ši-ia ti-ri-ma-nu-un

از این رو ما خود را از خاندان هخامنشی می‌خوانیم. (معادل پارسی باستان ri-ma-nu-un عبارت است از اول شخص جمع زمان حال اخباری (0ahyāmahy)

نمونه‌های باقی مانده کتیبه بیستون (DB) نمایانگر یک شکل گفتاری در شکل -man- فعلی است که شکل غیرخطابی آن با mak- ترکیب می‌شود (ni-ma-ak در کتیبه خشایارشا در تخت جمشید [46 XPh] و در PF 848:19, 825 و غیره):

(39) DB 24:10 *hi zi-la ap ti-ri-iš-šá na-an-ri v.ú v. šá-at-tar-ri-da*
v. NUMUN.lg. v.ma-ak-iš-tar-ra-na ni-ma-an-ki ma-ra

پس او چنین گفت که "من خَشْتَرِیْتَه از تَخْمَه اَو و خَشْتَرَه هستم"

(ni-ma-an-ki) در پارسی باستان دارای معادل amiy در وجه اخباری معلوم زمان حال)

(40) DNa 31ff. *zi-la an-qa šá-ra-ak el-man-da ap-pa ha-ma-ak v.da-a-ia-u-iš*
hu-be ap-pa v.da-ri-ia-ma-u-iš v.SUNKI ma-ri-iš-da na-in-da
v.za-ul-ma zi-iš ak-qa-be GIŠ.qa-at ku-ut-ma-um-pi^{۴۲} ha-mi tur-na-ti

اگر از سوی دیگر، فکر می‌کنی (صرف -n) "چند بودند آن مردمانی [=کشورهای] که داریوش شاه بر آنها پیروز شد (صرف I)", پیکرها را بین (صرف I امری)؟ که در حال بردن (شکل -man-) تخت هستند، آن‌گاه خواهی

۴۱. احتمالاً معادل دانسته شده با اشکال "صرف -n" در پایان فعل در حال صرف، نظیر *tu₄-ru-nu-un-ki* که وقتی به کار می‌رود که نام شخص دیگری با "ú" پیوند یابد (نک. هالوک ۱۹۷۳ ص ۱۵۱). تک‌واژ گفتاری k- گاه پس از -man- در RAE حذف شده است (نک. ri-ma-an در DB 33:60 در کنار ni-ma-an-ki "من هستم" در DB24:10، و su-da-ma-an "من تمنا می‌کنم" در [XPh50]: آیا این یک تحول واج‌شناختی است؟ تحول واج‌شناختی -nunki- ظاهراً با پسوند جنسی گفتاری k- در پی تک‌واژ تصریف -n- و ادات دیگر ساخته می‌شده است (اما آیا می‌بایست به صورت -n-un-ki تقطیع می‌شده یا -nu-n-ki?). این معرف توسعه ناچیزی در مجموعه تصریف‌های پایه‌ای اسمی است، اما با خصلت اسمی آنها مغایرتی ندارد چون در اصل حاوی یک پسوند جنسی منظم است.

۴۲. نبود حرف صدا دار در پایان فعل -kuti- بی‌گمان معلول میان‌کامی کردن (syncopation) است. این امر ظاهراً در زبان ایلامی پدیده رایجی نیست. اما این فعل خاص در شکل‌های دیگری آن را نشان می‌دهد، مثلاً *Kutša < ku-iz-za در PF8:6 به معنای "او حمل کرد" و غیره.

دانست" (صرف -n). (ku-ut-ma-um-pi) در پارسی باستان معادل bara(n)tiy سوم شخص جمع زمان حال اخباری معلوم)

داریوش به خواننده آینده می گوید که به نقش برجسته هایی که در حال حمل تخت او و هریک نماینده یکی از اقوام تابعه او هستند بنگرد. در اینجا معنای "آرزوی حمل، تصمیم حمل" یا حتی "در حال حمل" به نظر می رسد که کاملاً نامناسب باشد.

(41) XPh 50 *hu-be v.ú d.u-ra-maš-da in su-da-ma-an hu-be-da*
d.u-ra-maš-da hu du-nu-iš-ni

این را من از اهورامزدا درخواست می کنم. باشد که اهورامزدا به من عنایت فرماید. (su-da-ma-an) (= *su-da-ma-an-ki): معادل jadiyāmiy در پارسی باستان به شکل اول شخص مفرد اخباری معلوم زمان حال)

در DPf [کتیبه داریوش در تخت جمشید]^{۴۳} el-ma-man-ra به شکل زمان حال ترجمه می شود گو این که معمولاً معنای آینده یا معنای وجهی را می رساند (از این کتیبه در زبان پارسی باستان چیزی باقی نمانده است):

(42) DPf 24: *hu-be a-nu kin-ni-en ap-pa v. RUH.lg.-ir-ra ha-ri-ik-qa el-ma-man-ra*
یاری نکن به آن چه انسان بدکردار قصد می کند (یا "به آن امید دارد")^{۴۴}

نه تنها اشکال -man، بلکه اشکال -ma-k- در تکه هایی که در بالا نقل کردیم که در آنها هر دو شکل در کنار هم قرار دارند، با وجه اخباری زمان حال پارسی باستان مطابقت می کنند: iz-zi-ma-ak در XPh 43ff: pariya(i)y پارسی باستان در سوم شخص مفرد زمان حال اخباری؛ ni-ma-ak در پارسی باستان معادل bavatiy به صورت سوم شخص مفرد

۴۳. DPf 13 و غیره tuk-mi-ni-na در 18 DPf tuk-man-na احتمالاً معرف اشکال فعل نیست.
۴۴. به نظر هینتس (۱۹۶۹) در DNb (کتیبه داریوش در نقش رستم) ردپاهایی از امکان متعدد اشکال -man (و -mak) وجود دارد، اما به علت شکسته شدن شدید روایت ایلامی این کتیبه، به دشواری می توان بازسازی قابل اطمینانی برای ترجمه و تفسیر انجام داد. یک شکل کامل hu-ud-da-man-ra در بند پایانی (سطر ۴۰) آشکارا مطابقت دارد با وجه التزامی kunavātaiy در پارسی باستان در جمله ای با معنای "آن چه او می کند" که در آن وجه التزامی پارسی باستان بیشتر معنای نامعین دارد تا معنای آینده (نک. اکدی ip-pu-šu و آرامی y'bd). اگر فعل قبلی ایلامی به درستی بازسازی شود و [ti]-ri-man-ra باشد، این احتمالاً در جمله ای از نوع مشابه قرار دارد. با این حال بازسازی های پیشنهادی سیمس-ویلیامز (۱۹۸۱) حاکی از آن است که روایات ایلامی و پارسی باستان پاراگراف پایانی DNb شاید در اصل دقیقاً همسان نبوده اند، و ایلامی تغییری در ساختار داده است (ti-ri-in "گفتن" (1.37). پس از [ti]-ri-man-ra (1.38) می آید) حال آنکه پارسی باستان در همه موارد دارای اشکال التزامی است.

زمان حال اخباری معلوم. در کتیبه داریوش در شوش یعنی 32 DSe عبارت ip-še-man-ba معادل y [sa(n)ti] tar در پارسی باستان به صورت سوم شخص مفرد زمان حال اخباری معلوم؛ qa-za-ma-ak در پارسی باستان معادل ja(n)tiy به صورت سوم شخص مفرد زمان حال اخباری معلوم؛ pir-ra-ma-ak در پارسی باستان معادل vimardatiy به صورت سوم شخص مفرد زمان حال معلوم.

در قسمت زیر از زبان ایلامی RAE انتقال وضع از مجهول‌های نهاده در شکل k- و اشکال صرف I به شکل -ma-k، همتای دقیق انتقال و جابجایی در روایت پارسی باستان به وجه اخباری زمان حال (vainataiy) از اشکال وجه اخباری ماضی مطلق است. (akunavam, akunauš, akumā)

- (43) XPa 3:15 *ir-še-ki da-a-e-te ši-iš-ni-na hu-ut-tuk h.ba-ir-šá hi-ma ap-pa v.ú hu-ud-da-ra ku-ud-da ap-pa v.ad-da hu-ut-taš-da ap-pa šá-rak hu-ut-tu-qa zi-ia-ma-ak ši-iš-ni-na hu-be mar-ri-da za-u-mi-in d.u-ra-maš-da hu-ud-da*

بسیاری چیزهای زیبای دیگر در این پارس [=تخت جمشید] ساخته شده
[k- مجهول] که من ساختم [شکل گفتاری در -I] و که پدرم ساخته
[صرف I]. هر آنچه ساخته شد [شکل -k] زیبا به نظر می‌رسد
[شکل -ma-k]. همه را به خواست اهورامزدا من ساختم [صرف I]

hu-ud-da-ma-ik دوبار در تکه باقی مانده از کتیبه شکسته اردشیر دوم در شوش [A²Se] آمده است (از این کتیبه فقط روایت ایلامی آن برجا مانده و از هیچ زبان دیگری چیزی باقی نمانده است). نتیجه‌گیری زیادی نمی‌توان کرد، اما امکان دارد فعل معنای مجهول زمان حال داشته باشد:

- (44) A²Se 2 *v. RUH.lg-ir-ra ak-qa hu-be hu-ud-da-ma-ik ap-pa [...] hu-be in-ni hu-ud-da-ma-ik ap-pa d. u-ra-maš-da ha-ni-[šá]...*

... مردی که توسط او^{۴۵}، آنچه انجام شد که... [...]
آنچنان انجام نشد که اهورامزدا می‌خواست...

یک مثال ظاهراً معکوس در DB 13:14 وجود دارد که در آن li-ul-ma-ak مطابقت می‌کند با شکل ماضی مطلق افزوده شده adaršauš یعنی "جرات کرد" (پارسی باستان =

45. Hallock 1959: 14 observes that in some PF texts where -mak forms are employed as passives the agent argument is not overtly marked as such.

"هیچ کس جرأت نکرد چیزی علیه گئوماتای مُغ بگوید..." و این اشکال آشکار بخشی از روایت رخداد‌های گذشته است. به طور سنتی، li-ul-ma-ak ربط داده شده است به شکل گفتاری li-lu-gi-ud-da (DB 31:49) "من پیش آمدم (رفتم؟)" و به عنوان یک شکل -ma- از فعل لازم حرکت کردن توضیح داده شده است. این شاید بدان معنا باشد که روایت ایلامی نتوانسته مفهوم سخنان گفته شده به زبان‌های پارسی باستان و اکدی را برساند. با این حال هرن اشمیت و دیگران (۱۹۹۳، ص ۴۳ پانویس ۱۱۷) اظهار عقیده کرده‌اند که li-ul-ma-ak در ارتباط است با اسم li-ul-min (DB 60:74, 61:75) به معنای "بیانیه، سوگند" و روایت ایلامی را چنین ترجمه کرده‌اند "هیچ کس در برابر گئوماتای مُغ هیچ واکنشی نشان نداد." ارتباط با li-ul-min از نظر مفهومی مرجح است و از نظر ریخت‌شناختی بدان معناست که -ma- ممکن است بخشی از پایه فعل باشد (دست‌کم از لحاظ همزمانی: نک. elma- و غیره، و zaumin/zauma).

اگر این نکته‌ای پذیرفته است که li-ul-ma-ak به مجموعه اشکال مورد بحث در اینجا تعلق ندارد، مدارک متنی ایلامی RAE پیوسته مؤید وجود یک نظام زمانی محدودی هستند که در آن اشکال مورد استفاده در -man- و -mak- به صورت زمان حال کاربرد داشته‌اند. گزارش‌های اولیه درباره افعال ایلامی به عنوان "زمان حال" که یا ویژگی اشکال -man- را داشتند (وایسباخ ۱۸۹۰، کلوگه، ۱۹۳۳ ص ۱۴۵) یا اشکال موجود در -mak- را (لابا، ۱۹۵۱ ص ۳۶-۳۷ hutta-mak به معنای "درآستانه" انجام شدن "بودن") تا جایی که به این‌گونه شکل‌های RAE مربوط می‌شد بسیار خوب و استوار از آب درآمدند. تنها کاربرد کتیبه بیستون hu-ut-ti-ma-ra به نظر ناسازگار می‌رسد.^{۴۶} اما اگر براساس شکل جمع غیرخطابی مطابق با آن یعنی hu-ut-ti-nu-un-ú-ba داوری کنیم، hu-ut-ti-man-ra چه‌بسا معرف واژه هم‌آوا ولی متفاوت hu-ud-da-man-ra باشد که در کتیبه خشایارشا در تخت جمشید (XPh) و در گل‌نوشته‌های تخت جمشید (PF) وجود دارد.^{۴۷}

۴۶. معنایی سازگار با معنای شکل‌های دیگر حتی در اینجا به کلی ناممکن نیست: اگر hu-ut-ti-man-ra به عنوان یک اسم فاعل یا صفت فاعلی تعبیر شود (نک. کاربرد اشکال k- غیرخطابی و ti-te-in-ra در DB و hal-be-in-da در XPh به عنوان وجه وصفی) می‌توانیم جمله ساده‌ای داشته باشیم به معنای "آمد نبرد کند، آنگاه ما نبرد کردیم" (نک. امکان دیگر در پانویس ۵۰).

۴۷. در مقاله سال ۱۹۵۵ اظهار عقیده شده است که تفاوت در املاء مؤید شکل‌های متفاوت است، اما هیچ مدرک روشنی درباره آنکه تغییر کیفیت حرف صدادار در پایان پایه فعل از لحاظ ریخت‌شناختی ←

گو این که "زمان" جنبه‌ای از سیستم فعلی ایلامی نبوده که در مراحل آغازین این زبان بازسازی شده است، اما قابل درک است که در دوره هخامنشی به عنوان برآیند تماس زبانی با زبان پارسی باستان، برخی جنبه‌های ریخت‌شناسی صوری فعل ایلامی مورد بهره‌برداری قرار گرفته تا تفاوت‌های زمانی نشان داده شود. در سیستم فعلی زبان پارسی باستان، تقابل ساده میان زمان گذشته با زمان حال اهمیتی درجه‌اول و فراوان داشت، زیرا میراث تمایزات وجهی میان زمان‌های ناقص، کامل و ماضی نامعینی بود که در گویش محلی این زبان کهن ایرانی جنوب‌غربی از بین رفته بود (نک. کاوگیل ۱۹۶۸).

در کتیبه‌های سلطنتی هخامنشی، وجوه اخباری زمان حال پارسی باستان (که به ویژه غیر از در DNB و XPh چندان زیاد نیستند) همیشه به اشکال ایلامی *man-/mak-* ترجمه نشده‌اند، و به عنوان اشکال "صرف I" هنوز در برخی گونه‌های بیانی به زمان حال اشاره می‌کنند، اما استثنائات بالقوه همه مواردی را شامل می‌شوند که در آنها لهجه‌های ایلامی و پارسی باستان با هم تفاوت دارند: مثلاً در مطابقت با جملات پارسی نوع *adam xšāyaθiya amiy* (DB ستون IV، شماره ۱۱) "من شاه هستم" پیوسته به عبارت *SUNKI- me hu-ud-da* یعنی "من اعمال قدرت می‌کنم/می‌کردم" و جز آن همراه با شکل فعلی صرف I برخورد می‌کنیم. در پارسی باستان کتیبه داریوش در نقش رستم (DNb)، بیاناتی نظیر *dauštā amiy* "من دوستم (برای)" (در متن ایلامی ترجمه شده توسط هیتس ۱۹۶۹) ممکن است با اشکال فعلی تصریف I ساده به *ha-ni* یعنی "من دوست دارم" ترجمه شود و غیره.

قسمت‌های ایلامی RAE نقل شده در این بخش نشان می‌دهند که اشکال *man-/mak-* بیش از هر چیز هنگامی به کار رفته‌اند که تضادی با اشکال صرف I (= وجه اخباری ماضی مطلق در پارسی باستان) یا اشکال *-n* (= وجه التزامی در معنای مستقبل در پارسی باستان) موردنیاز بوده است. مشابه همین کاربرد را می‌توان در PF (گل‌نوشته بارویی تخت جمشید) نشان داد.

→ مهم و معنی‌دار بوده وجود ندارد. *hu-ut-ti-man-ba* در PT 1963:5 دقیقاً در همان قالب کلامی *hu-ud-da-man-ba* در PT 1957:1 و به معنای "چوب تراشانی که در حال ساختن پیکره‌هایی از چوب هستند" آمده است. در مورد این فرضیه که چگونه دو صورت‌بندی هم‌اوا ممکن است در *-manra-* ایجاد شوند. بنگرید به پانوش ۵۰.

- (45) Fort. 6754:12^{۴۸} *sa-ap hh. [d]a-ri-ya-u-iš hh-SUNKI hh. [ú]-ik-qa še-ra-iš-da zi-la hh.ú hh-nu-ik-qa še-ra-man-qa*

همان گونه که داریوش شاه به من فرمان داد (صرف I)، من در حال فرمان دادن به تو هستم."

- (46) PFa 28:6ff *ku-ud-qa an-qa h.tup-pi hh.nu-ik-mar hh.Bar-na-ka-ik [ti-ib-be] da-an-da hu-be-me-ir hh.ru-[hu] a[k-q]a h. tup-pi ku-ti-man-ri hu-pir-[ri-hi-iš]- še hu-be-ma tal-li(n)-[iš] ti-ib-be da-iš*

به علاوه، وقتی لوحه‌ای از خود برای پارناکا می فرستی (صرف II)، آنگاه بر آن لوحه نام مردی را که آن لوحه را حمل می کند [در حال حمل است] بنویس (شکل امری صرف I) و آن را بفرست (شکل امری صرف I).

کاربرد فراوان اشکال *-man/-ma-k* در پایان متن های PF که در عین حال حاوی اشکال صرف I برای جمع بندی سهمیه روزانه یا ماهانه است ("A روزانه X سهمیه مصرف می کند"، "B ماهانه Y سهمیه دریافت می کند" و غیره) در عین حال با کاربردهای RAE به خوبی مطابقت دارد. اما بررسی مجدد کامل بسیاری از متون PF و PT که در آنها *-man/-mak* آمده است، نیاز به کشف آن دارد که آیا کارکرد آنها در اینجا روی هم رفته برابر با کارکرد آنها در RAE هست یا نه. آیا ترجمه هالوک (۱۹۶۹) از چند شکل معدود *-man-* به زمان مستقبل انگلیسی و برخی از اشکال *-mak-* به زمان ماضی انگلیسی از آن رو بوده که فحوای مدارک RAE این اجازه را به او می داده است یا برعکس این ترجمه ها خود را بر متون و محتوای PFها تحمیل کرده اند؟^{۴۹}

فقط با مقایسه نتایج بررسی کامل و دقیق مدارک برگرفته از PF و PT با مدارک قدیمی تر ایلامی است که می توانستیم امیدوار باشیم بفهمیم چرا اشکال *-man/-mak* در RAE برای ترجمه پارسی باستان به زمان حال انتخاب شده اند، و شاید این دشواری را حل کنیم که کارکرد اصلی و اولیه این گونه اشکال در سیستم اولیه ایلامی چه بوده

۴۸. متن PF چاپ شده توسط جرج کامرون، در JNES I (۱۹۴۲ ص ۲۱۶). نقل شده توسط هالوک برای اثبات معنای استمراری که برای *-ma-* فرض کرده بود.

۴۹. در برخی موارد که هالوک (۱۹۶۹) نوشته را به زمان آینده ترجمه کرده است، به نظر می رسد که معنای زمان حال نیز به همان اندازه امکان دارد، مثلاً PF1858:5ff (شماره 28) قبل که در آن *pa-ri-man-ka* را می توان به جای "به آنجا نخواهم رفت" یا "نصمیم ندارم بروم" ترجمه کرد "در حال رفتن نیستم" (یعنی "اکنون در راه نیستم") (در ناحیه ای که من به آنجا نخواهم رفت، *pa-ri-man-ka*) او به حساب ها رسیدگی خواهد کرد (*hu-ut-tan-ra*).

است. اگر این درست باشد که معنا و ارزش مستقبل اشکال صرف n- حاصل یک نوآوری و ابداع است، و خود تک‌واژ n- در آغاز و در اصل هیچ ارزش نحوی نداشته است، در آن صورت ظهور آن به شکل‌هایی که می‌توانسته به صورت جملات زمان حال در بیاید هیچ مشکلی ندارد. حتی اگر تک‌واژ k- در اصل از لحاظ وجه ماضی مطلق بوده است، معنا و ارزش آن در اشکال mak- می‌توانسته به سادگی "لازم/معلوم" بوده باشد.

خود تک‌واژ ma- همچنان مشکل‌سازتر است. اگر فرضیه گریلو و والا (۱۹۷۵) درست باشد، آیا می‌توان نشان داد که چگونه طبقه‌ای از اشکال ساخته شده با فعل معین ma- "تصمیم‌گرفتن، آرزو داشتن" توانسته‌اند معنایی را توسعه دهند که به عنوان نوعی زمان حال امکان استفاده از آنها وجود داشته باشد؟ و یا این‌که، آیا اثبات وجود دو تک‌واژ هم‌آوا با کارکردهای متفاوت، و نیز شاید الگوهای متفاوت تصریف^{۵۰} در دورانی کهن‌تر امکان دارد؟

---

۵۰. مدارک اندک مقداری در RAE وجود دارند که به سود راه‌حل اخیر است. ما در جریان بررسی خود درباره اشکال RAE-man/-mak، به تعدادی ناهماهنگی و ناسازگاری در توزیع آنچه اشکال n- "متعدی" نامیدیم در برابر اشکال k- "لازم" اشاره کردیم: در کتیبه داریوش در شوش (DSe32) qa- za-ma-ak و pir-ra-ma-ak به صورت متعدی مورد استفاده قرار گرفته‌اند (با ضمیر ir که نشانه متعدی بودن است)، حال آنکه ip-še-man-ba یعنی "آنها می‌ترسند" و در DB (کتیبه بیستون) ni-man-ki یعنی "من هستم"، ti-ri-man-pi "آنها خود را... می‌نامند"، ti-ri-ma-nu-un "ما خود را... می‌نامیم" که نشان‌دهنده اشکال man- می‌باشند، معانی و صورت‌های "لازم" دارند. در واقع کلیه اشکال man- (غیر از hu-ut-ti-man-ra) در کتیبه بیستون به صورت لازم به کار رفته‌اند، و ni-ma-an-ki ظاهراً معرف شکل گفتاری مطابق با ni-ma-ak غیرخطابی است. این وضع در قدیمی‌ترین کتیبه‌های ایلامی RAE حاکی از امکان تقابل متعدی/لازم man-/-mak است که ما آن را براساس اشکال PF و PT و متون تا اندازه زیادی بازسازی کرده‌ایم و چه بسا تحول بسیار جدیدتری باشند. اگر در mak- شکل محوری مفرد غیرخطابی بوده است ma-n-p می‌توانسته معرف شکل جمع جاندار غیرخطابی مطابق با آن باشد (نک. مفرد غیرخطابی k-: جمع جان‌دار p- در صرف k-؛ چنانکه قبلاً ذکر شد، چنان است که اشکالی مانند huttimap* رخ نمی‌دهند). پس مجموعه تصریف‌ها را می‌توانسته‌اند با ایجاد شکل گفتاری در -man-k و نیز سرانجام با شکل مفرد غیرخطابی جان‌دار در man-r تکمیل کنند. اگر چنین تحولی باعث پیدایش اشکالی با معنای زمان حال شده، بنابراین امکان‌پذیر می‌شود که بتوان hu-ut-ti-man-ra کتیبه بیستون را به عنوان یک شکل‌بندی حاوی فعل معین ma- بنابر فرضیه گریلو و والا توضیح داد.

نتیجه گیری

تمام این نکات نیاز به بررسی بیشتری دارند؛ هدف ما در اینجا فقط جلب توجه به مدارک مکتوبی بود که می‌توانند به تصویر ما از نظام فعل در AE [ایلامی هخامنشی] یاری رسانند، ولو این که به بازسازی پیچیده‌تر تحول "در زمان" نیاز داشته باشیم.

این بررسی نشان داد که نظام فعل در ایلامی هخامنشی [AE] احتمالاً بیش از آنچه غالباً فرض شده از نظام فعلی «ایلامی میانه» [ME] و «ایلامی نو» [NE] فاصله داشته است. پرسش دیگری که این موضوع پیش آورد، مربوط می‌شود به میزان توسعه سیستم فعل در AE در اثر نفوذ خارجی، و حتی میزان توسعه تصویری که ما در اختیار داریم و لزوماً به علت الزامات ترجمه تحریف شده‌اند. اگر تصریف -k را کنار بگذاریم (که ریخت‌شناسی آن به هیچ شیوه منظمی در AE "اسمی" نیست)، کارکرد "صرف‌های اسمی" واقعی (یعنی صورت‌بندی‌های -n و -mak/-man) شکل‌های ترجمه‌ای پدید آورده‌اند که افاده‌کننده تمایزهای زمانی و وجهی هستند که در سیستم پارسی باستان اهمیت داشته‌اند، اما هیچ ضمانتی وجود ندارد که بگوییم یا بینگاریم که در خود زبان ایلامی نیز مهم بوده‌اند.

مناسک "لان" در متون بارویی تخت جمشید*

موریسون هندلی - شاجلر - ادینوبورو**

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

متون بارویی تخت جمشید اسنادی اداری هستند و نه تاریخی و ادبی و یا مذهبی. و از این رو درباره راه و رسم و آیین‌ها در مراسم و جشن‌های مذهبی چندان چیزی برای گفتن به ما ندارند. با این حال مدارکی در مورد سهمیه‌های تعیین شده جهت تبرک و قربانی برای ایزدان گوناگون همراه با نام روحانیونی مأمور دریافت آنها در اختیار ما می‌گذارند که غالباً دارای القابی هستند شایان توصیف و توجه. اغلب اوقات روحانی واحدی سهمیه‌های خدایان متفاوتی را دریافت می‌کند و این بینشی درباره میزان همسازی و همسانی میان آیین‌های متفاوت در اختیار ما می‌گذارد.

با این همه، مقدار و ماهیت اطلاعاتی که متون تخت جمشید به ما می‌دهند با هم فرق دارند. مثلاً در برخی متون از ایزدانی که قرار است برایشان قربانی انجام گیرد نامی برده نشده است. در برخی موارد، نام ویژه‌ای بر مراسم و آیین خاصی داده شده که گاه

---

*. مايلم از این فرصت استفاده کنم و سپاس ویژه خود را تقدیم دیوید لوئیس فقید سازم به خاطر رهنمودهایی که به عنوان استاد راهنمایم هنگام تهیه رساله دکترای فلسفهام به من ارائه داد، و محتوای این مقاله نیز از آن اخذ شده است. همچنین از م.و. استالپر و سی.ای. جونز سپاسگزارم که بزرگواری کردند و به من اجازه دادند از رونوشت‌های انتشار نیافته رت.هالوک از متون بارویی تخت جمشید (PF-NN ۱ تا ۲۵۸۵) استفاده کنم. برتری این گل‌نوشته‌ها در حرف‌نویسی‌های هالوک هستند که کیفیت و دقت و صحت بسیار بالایی دارند اما با خود لوحه‌ها مقابله نشده‌اند.

** . Morrison handley-Schachler-Edinburgh

نام ایزد مربوط ذکر شده و گاه نشده است. موضوع بحث ما مناسکی است که بیش از همه در متون تخت جمشید از آن نام برده شده است و آن شعایر "لان" است که حدود ۷۵ بار با نام آن برخورد می‌کنیم. با آنکه در متون تخت جمشید اشاره و نشانه‌ای از ایزد یا ایزدانی که "لان" به آنان تقدیم شده وجود ندارد، اما اطلاعات فراوانی درباره کارکنانی مذهبی که این مناسک را انجام می‌دهند، و محتوای این مراسم، فراوانی و محل آن وجود دارد.

I. کارکنان

در متون تخت جمشید به پنج لقب روحانی برخورد می‌کنیم: شاتین [šatin]، مکوش [Magus = Makuš یا مُغ]، هاتورماکشا [haturmakša]، پیراماسدا [Piramasda] و لان لیریرا [lan lirira]. شایان ذکر است که فراوان و فراگیرترین لقب شغلی و حرفه‌ای haturmabattiš است که در قالب متن مربوط به هیچ قربانی وجود ندارد و هیچ‌گاه برای توصیف فرد شناخته شده‌ای که بنابر متنی بدانیم در جایی مقام روحانی داشته است به کار نرفته است. ترجمه‌ای که کخ (۱۹۷۷ صص ۱۷۰-۱۶۵) به پیروی از هینتس (۱۹۷۰ صص ۲۹-۴۲۸) و گرشویچ (۱۹۶۹ ص ۱۷۰) از واژه haturmabattiš به زبان آلمانی انجام داده "Oberpriester" به معنای "روحانی ارشد" است که مبتنی بر این تصور است که گویا این واژه آوانویسی شده‌ی واژه فرضی پارسی باستان *aθarvapati [آثروپتی] به معنای "سرپرست موبدان یا روحانیون aθarvan [یا "آتش‌بان"]" است که معادل پهلوی آن "هیرید" بوده و بنابراین بعید به نظر می‌رسد. "هاتورماباتیث" هیچ وظیفه مذهبی و روحانی ندارد و در متون تخت جمشید به هیچ روحانی "آثروان" [aθarvan] برخورد نمی‌کنیم که با لقب "هاتورماباتیث" بتواند تناسب و همخوانی داشته باشد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که هاتورماباتیث فردی روحانی نبوده است.

"شاتین" در زبان ایلامی فقط کلمه‌ای است به معنای "کاهن" و "روحانی". اولین بار که این واژه در یک متن ایلامی، و نه اکدی، مورد استفاده قرار گرفته در کتیبه‌ای به "ایلامی میانه" [ME] و متعلق به "شوتروک-ناهونته" دوم بوده است (کونیش [könig]

۱۹۶۵ صص ۱۵۵-۱۴۹ شماره ۷۴)^۱ که در آن به یک شاتین موسوم به "شوت رورو" اشاره شده است. تفسیر این واژه به عنوان "کاهن" در آن مرحله از تحول زبان ایلامی، با کتیبه هانی تأیید شده است (کونیش، ۱۹۶۵ ص ۱۶۰ شماره 75k)، که در آن به کاهنی در پیشگاه قربانگاه [ku-t[ur] ša-tin] [کوتورشاتین] گفته شده است.

چهار لقب دیگر مورد استفاده مُغان بوده است. القاب "هاتورماکشا"، "پیراماسدا"، و "لان‌لیریرا" هر سه در ارتباط با لقب "ماکوش" [=مُغ] در یک متن و برای یک شخص به کار رفته‌اند، ضمن آنکه القاب "پیراماسدا" و "هاتورماکشا" در ترکیب با یکدیگر وجود دارند. مثلاً در لوحه PF757، فردی موسوم به "کورکا" هم مُغ است و هم "لان‌لیریرا". همین نکته در مورد افرادی موسوم به "ایرکوردوش" (PF758)، "آشیکا" (PF-NN 598) و "زیوترامانیا" (PF-NN 1836) صادق است. فردی به نام "ایردازانا" (PF 1957) هم مُغ [ماکوش] است و هم "پیراماسدا". فردی به نام "ایرداثوپیریا" در PF-NN 2200 هم مُغ است و هم "هاتورماکشا"، و همین نکته در مورد "پارمیانان" (PF-NN 2206) صدق می‌کند و شاید درباره "ایردوماسدا" (PF-NN 2358) نیز چنین باشد، گو این‌که در این گِل‌نوشته واژه m.Ma-ku-iš عمدتاً بازسازی شده است. شخصی به نام "ناری شانکا" که در PF773 "پیراماسدا" است شاید همان "ناری شانکا"یی باشد که در PF-NN 2362 "هاتورماکشا" است.

با وجود این، مُغان هرگز اجازه نمی‌دادند که از آنان با عنوان "شاتین" یاد شود. هیچ نمونه‌ای سراغ نداریم که مرد یا مردانی با یک نام، چه در یک متن و چه در متون متفاوت، دارای یکی از القاب چهارگانه مُغی باشد و در عین حال به او "شاتین" گفته شود. البته به هیچ‌وجه دقیقاً نمی‌توان گفت رده‌بندی درجات یا تفاوت میان وظایف درباره این چهار لقب مُغی چه و چگونه بوده است، اما می‌توانیم با اطمینان دو دسته از روحانیون در متون تخت‌جمشید را از یکدیگر تفکیک کنیم: آنانی که مُغ بوده‌اند و آنانی که نبوده‌اند. از روحانیون نام برده شده در متون تخت‌جمشید، ۳۱ نفر در حداقل یک متن دارای عنوان "شاتین" و ۵۶ نفر حداقل دارای یکی از عناوین و القاب چهارگانه مُغی بوده‌اند. بنابراین، "شاتین"‌ها گرچه در اقلیت‌اند، ولی تعداد قابل توجهی هستند.

دریافت‌کننده سهمیه‌های "لان" مردی است که در همان متن یا جایی دیگر، در ۳۱ مورد "مُغ"، در ۱۸ مورد "هاتورماکشا"، در دو مورد "پیراماسدا"، در ده مورد "لان‌لیرا" و در چهار مورد "شاتین" توصیف شده است.

این الگوی توزیعی معنادار است و اهمیت دارد. شاتین‌ها تقریباً به‌طور کلی در میان دریافت‌کننده‌های سهمیه "لان" همانند روحانیون متون تخت‌جمشید، نیستند. همچنین قابل ذکر است که به‌طور کلی مُغان و شاتین‌ها سهمیه‌هایی که برای قربانی دریافت کرده‌اند برای ایزدان یا مناسکی هم نام نبوده است. مثلاً سهمیه‌های دریافتی برای قربانی کردن در راه خدای "هومبان" در ده مورد به ده نفری بوده که چه در یک متن یا جایی دیگر، "شاتین" توصیف شده‌اند. با این حال، در هیچ‌جا هیچ‌کسی که یکی از چهار لقب مُغی را داشته‌است هیچ قربانی برای "هومبان" قرار نبوده انجام دهد. همچنین همه پنج توزیع سهمیه برای خدای "میش‌دوشی" به "شاتین‌ها" داده شده است. از سوی دیگر، سهمیه‌های مربوط به همه چهار قربانی برای ایزد مشهور به d.GAL ("خدای بزرگ") به روحانیون مُغ داده شده است (که باید توجه داشت بعید است این d.GAL همان "ناپیریشا" خدای ایلامی باشد که سه بار با املاهای هجای کامل در متون تخت‌جمشید دیده شده است، یکی در PF 596 با یک "شاتین" موسوم به "هیدوش" که روحانی مخصوص آن بوده است). همچنین هر دو توزیع سهمیه برای "هاریارامانا" و هر دو توزیع سهمیه برای "ایرداناپیروردیش" به مُغان داده شده است. استثنائاتی وجود دارد. غیر از مناسک "لان"، شش ایزد؛ یعنی "هورامزدا"، "تورما"، "ماریراش"، "کی" (ki به معنای زمین)، "ایشپانداراکورتیش" و "میشه‌باکا" در نظر نخست چنین می‌نماید که مربوط به روحانیون هر دو سوی تقسیم هستند. "میشه‌باکا" ظاهراً فقط اصطلاحی است به معنای "همه خدایان" و به معنای دقیق کلمه منظور تمام مجموعه خدایان اقوام مختلف است. بنابراین، اشارات به "میشه‌باکا" را می‌توان همانند اشارات دیگر به قربانی کردن‌هایی تلقی کرد که مخصوص یک خدای خاص نبوده‌اند. استثنائات باقی‌مانده، از جمله نمونه‌هایی که در آنها "شاتین‌ها" سهمیه "لان" دریافت می‌کنند، به ۵ متن محدود می‌شوند که چهارتای آنها متون روزانه نگار (متون ۷) هستند.

دلایلی داریم تا باور کنیم که همه پنج مورد، سهمیه‌هایی به نام دریافت‌کننده اولی بوده‌اند که او سپس آنها را میان قربانی‌کنندگان نهایی پخش می‌کرده است. اثبات وجود این‌گونه تمهیدات، وجود یک استثناء است که در یک متن ۷ نیست بلکه در یک متن KI (بلیت سهمیه خدا)، یعنی PF - NN.561، است که در آن گفته شده که یک "شاتین" موسوم به "بادوماکا" سهمیه‌هایی برای یک "لان" دریافت کرده است. از این متن آشکارا پیداست که "بادوماکا" خودش قربانی را انجام نداده بلکه فردی موسوم به "زیشاویش این کار را کرده است" (zi-iš-ša-u-išhu-ut-taš-da). این نمایانگر وجود تمهیداتی است که در آن روحانیون گاه سهمیه‌ها را از طریق دیگران دریافت می‌کرده‌اند و یکی از موارد آشکار حذف یک "شاتین" از مراسم "لان" است. افزون بر این، پروفسور لوئیس (۱۹۸۵ صص ۱۱۵-۱۱۴) به درستی استدلال کرده است که نام زیشاویش بیش از هر فرد دیگری در متون تخت جمشید تکرار شده است و او همان تیتایوس پسر داتیس یکی از هویارخ‌های [فرمانداران] خشایارشا در سال ۴۸۰ ق.م بوده است (هرودوت، VII، ۸۰) و این داتیس همان داتیس مادی است که از جنگ ماراتون با او آشنایی داریم. همان‌گونه که یک گروه از مادهایی که بی‌تردید در دستگاه اداری سلطنتی حضور داشته‌اند و چنانکه از متون تخت جمشید پیداست آنان مغان بوده‌اند به شکل "هاتورماکشا"ها، قطعاً می‌توان فرض کرد که خود زیشاویش هم یک مغان بوده است. بدین‌سان معلوم می‌شود که شاتین‌ها مراسم مذهبی "لان" را انجام نمی‌داده‌اند و این کار بر عهده مغان بوده است.

متن استثنایی دوم PF1956 است که در آن یک "شاتین" موسوم به "اومبابا" سهمیه‌هایی برای یک مراسم "لان" دریافت کرده تا برای خدایان موسوم به "تورما"، "ماریراش"، "کی" و "میشه‌باکا" قربانی کند که همه آنها در ارتباط با مغان بوده‌اند. در واقع، غیر از واژه‌های "لان" و "میشه‌باکا" که فقط "همه خدایان" است و هیچ اشاره و نشانه‌ای از باور به کدام ایزد وجود ندارد، این ایزدان "شاتین‌های" دیگری در ارتباط با خود نداشته‌اند. فرد موسوم به اومبابا در PF 1956 احتمالاً همان اومبابای لوحه PF 773 است که در حال توزیع سهمیه به فردی به نام "ناریشانکا" است که مقام‌ها یا القاب "هاتورماکشا" و "پیراماسدا" دارد که در PF- NN 2362 سهمیه‌هایی برای "لان" و برای

قربانی در راه "ماریراش" دریافت کرده است. گرچه سهمیه‌های توزیع شده در PF773 همان سهمیه‌های خاص دریافتی توسط اومبابا در PF1956 نیستند، چنانکه مقدار آنها نیز تفاوت دارد و در PF773 اشاره‌ای هم به خدایان "تورما" و "کی" وجود ندارد، اما یک مورد خاص و معین وجود داد که اومبابا نقشی در توزیع سهمیه‌های قربانی به دیگر روحانیون و از جمله به مُغان برعهده داشته است.

دلیل دیگری در مورد یکی بودن این دو اومبابا، قلمرو جغرافیایی است. اومبابا در PF773 در "کونروش" اقامت دارد. هالوک (۱۹۶۹ ص ۷۱۵) و به پیروی از او کُخ (۱۹۹۰ ص ۴۰۷) عقیده دارند که این واژه تحریف شده "کونتاروش" یا "کونتوروش" است. اومبابا در PF1956 سهمیه‌های قربانی‌های گوناگون را در محلی موسوم به "راشناموتیش" دریافت می‌کند (PF1956:25). در PF2048 که یک متن حسابداری به تاریخ سال ۱۷ در "مکنان" است، اشاره‌هایی به "کونتوروش" (PF2084:3)، "کونتاروش" (PF2084:5) و "کونتوروش در آتیا" (PF2084:9) وجود دارد. کُخ (۱۹۹۰ ص ۱۱۷-۱۱۶) اعتقاد دارد که "کونتوروش در آتیا" (PF2084:9) محلی غیر از کونتوروش در PF2084:3 است. با این حال این هر دو جا در ناحیه اداری واحدی قرار دارند.

سومین متن استثنایی، PF-NN 2372، نیز مربوط می‌شود به دریافت سهمیه‌های لان توسط اومبابا. در این نمونه، او همچنین سهمیه‌ای برای "هومبان" خدای ایلامی می‌گیرد که انجام مراسم این خدا فقط با "شاتین‌ها" است. پس از آنجا که کارکرد و وظیفه شناخته‌شده اومبابا واسطه‌گری در عرضه سهمیه‌های مقدس است، منطقی است اگر فرض کنیم که روحانیون نهایی دریافت‌کننده این دو سهمیه متفاوت بوده‌اند. اومبابا یا شاید خود برای "هومبان" قربانی می‌کرده یا چه بسا سهم هومبان را به "شاتین" دیگری تحویل می‌داده است. اما در مورد سهم "لان" شکی نیست که آن را در اختیار یک مغ می‌نهاده است.

چهارمین متنی که در آن سهمیه‌های "لان" در آغاز به یک شاتین داده می‌شود گِل‌نوشته PF-NN 2337 است، که در آن "باکابادا" سهمیه‌هایی برای یک "لان" و ایزد "ایشپاندراکورتیش" دریافت می‌کند، و این یک ویژگی جغرافیایی است که در پنج موقعیت دیگر در متون تخت‌جمشید و هر بار با یک روحانی مُغ رخ می‌دهد. درحالی

که باکابادا در متونی که سهمیه‌ها توسط مغان دریافت می‌شود مأمور توزیع نیست، مردی با همین نام سهمیه‌هایی را به دو "شاتین" توزیع می‌کند؛ یکی با نام "اورورو" (PF375) و دیگری موسوم به "باکاپارنا" (PF-NN 2035). رسم توزیع سهمیه‌های نذر و قربانی به برخی روحانیون و به نوبه خود توزیع آنها به روحانیونی دیگر ظاهراً آن قدر کافی هست که فرض کنیم "باکابادا" نیز سهمیه‌های دریافتی در PF-NN 2337 را به یک مَنع تحویل داده است. شاید تصادفی به نظر برسد که توزیع اولیه سهمیه‌ها به یک روحانی توزیع‌کننده گاه در متون روزانه‌نگار گزارش شده است، اما همیشه در جاهای دیگر از روحانی مسئول نام برده شده است.

این بدان معناست که دلیل محکمی داریم تا باور کنیم در هر مورد که یک "شاتین" در ارتباط با یک "لان" یا یک ایزد خاص مغان حضور دارد، می‌توان قطعاً پذیرفت که نقش او در این میان فقط واسطه‌گری در دریافت سهمیه‌ها برای توزیع مجدد میان روحانیون دیگر بوده است.

اگر متون مربوط به اومبابا و باکابادا و مورد بسیار خاص و معین دریافت سهمیه از سوی بادوماکا برای دادن به زیشاویش را کنار بگذاریم، آنگاه یک حالت و نمونه باقی می‌ماند که می‌بینیم یک خدا هم در ارتباط با مغان حضور دارد هم در ارتباط با شاتین‌ها؛ و آن خدای بزرگ و یکتای داریوش، اهورامزدا است که یک بار آن را با مَنع مشهور، ایردائوپیریا، در لوحه PF-NN 2200 می‌بینیم و پنج بار در ارتباط با "شاتین‌های" نامدار. باید توجه داشت که در این متن "ایردائوپیریا" دارای القاب مرکب مَنع [ماکوش] و "هاتورماکشا" است؛ یعنی حالتی که فقط در مواردی پیش می‌آید که دریافت‌کننده سهمیه‌ها، مسئولیت مشترک همه صورت‌حساب‌های مربوط به سهمیه‌ها را داشته باشد (مثلاً پارمیانا در PF-NN 2206؛ ایردوماسدا در PF-NN 2358). اگر ایردائوپیریا با لقب "هاتورماکشا" در این متن در کسوت اداری ظاهر می‌شود (سطور ۲۷-۲۵ شکسته و پاک شده‌اند)، پس او نقشی مرکزی در توزیع سهمیه‌های مناسکی مذهبی به دیگر روحانیون داشته است. به علاوه، نقش "ایردائوپیریا" به عنوان مسئول رسمی انبارها، با ظهور او در این وظیفه در PF-NN 2351: 17 به اثبات می‌رسد و نام او در لوحه و به‌رغم خراب شدن دو سطر در پی علامت معرف مذکر، m.Ir-da-u-pir-ri-ya قابل خواندن است. بنابراین

احتمال دارد که ایردائوپیریا به جای آنکه خود برای اهورامزدا قربانی یا نذر کند، فقط سهمیه‌ها را به عنوان واسطه می‌گرفته و سپس آنها را به "شاتین"ها برای انجام نذر می‌داده است.

این بدان معناست که مغان و شاتین‌ها خدایان همانندی را نمی‌پرستیده‌اند. در واقع محتمل به نظر می‌رسد که یک گروه، روحانیت یک مجموعه انحصاری آیین‌هایی است که گروه دیگر موظف به اجرای آنها نیست یا اجازه اجرای آنها را ندارد. به علاوه باید احتمالاً مغان و نه شاتین‌ها را به عنوان روحانیتی منحصر به فرد تلقی کنیم، چون ایزدکده آنان یکپارچه تر و همگن تر است. شاتین‌ها این احساس را ایجاد می‌کنند که مجموعه ناهمگونی روحانی هستند که فقط منفرداً و جداگانه به خدایان بسیاری از ملل خدمت می‌کنند؛ از جمله به "هومبان" ایلامی، "اهورامزدا" ایرانی و "آدَد" بابلی. مغان تعدادی از ایزدان طبیعی یا جغرافیایی را می‌پرستند؛ مانند زمین، کوه‌ها - از جمله "شیروماندا" و "هاریارامانا" - و رودخانه‌ها. آنها همچنین به پرستش خدایان ایرانی نظیر "تورما" (= ژروان) و "ناری‌شانکا" (= نریوسنگ) نیز می‌پردازند. با این حال خدایان بیگانه مانند هومبان یا خدایان ایرانی مانند اهورامزدا را نمی‌پرستند چون این خدایان - و حتی کوه‌ها و رودهایی را که شاتین‌ها می‌پرستند - در انحصار مدها نیستند. و این تناقض آشکاری دارد با نظر نیبرگ (نیبرگ ۱۹۳۸ ص ۳۸۹) که مغان را مظهر وحدت عقاید دینی زمان هخامنشی می‌دانست. برعکس به نظر می‌رسد که اتفاقاً مغان افراد بسیار متعصب و خشکه مقدسی بوده‌اند.

II. محتوای نذرها و قربانی‌ها

در متون تخت‌جمشید مواد گوناگونی مانند غلات، آرد، شراب، آبجو و گوسفند گزارش شده که برای نذر و قربانی فدیة می‌شده‌اند. در مورد مناسک "لان" مقدار و نوع سهمیه‌ها فرق می‌کند. گاه شراب توزیع می‌شود و گاه آرد. مقادیر نیز در محلی نسبت به محل دیگر با هم فرق دارند. مثلاً در PF759، هاتاریانوش مَع سی ماریش [پارچ] شراب برای سال بیست‌وسوم [پادشاهی داریوش] دریافت می‌کند که معادل ۲/۵ ماریش برای هر ماه می‌شود. در لوحه PF 760، مردی موسوم به "باشدا" که بیش از

مناسک "لان" در متون بارویی تخت جمشید □ ۲۹۵

هرکسی به‌عنوان یک روحانی از او در متون تخت‌جمشید نام برده شده است نیز سهمیه‌هایی برای اجرای مراسم "لان" da-u-ša-um d.la-an-na دریافت می‌کند، که در این مورد برای یک ماه است و این البته میزان اندکی محسوب می‌شود؛ او در ماه "سامیاش" [ماه ۱۱ سال = تقریباً بهمن] سال ۲۳ سلطنت داریوش فقط ۱/۵ ماریش شراب می‌گیرد.

با این حال، در شعائر "لان" که توسط روحانیون خاص و در جاهایی مخصوص انجام می‌گرفت اندازه فدیه‌ها منظم بودند. مستندترین مورد مربوط به "یاشدا" در "ماتزیش" است. ۹ بار نام بردن از او در جدول زیر به ترتیب تاریخ تنظیم شده است. گفته شده که هر سهمیه به‌خصوص برای یک ماه است.

متن	سال	ماه	مقدار	جنس
PF - NN 1140	۲۳	۳	۱/۵ ماریش	شراب
PF 761	۲۳	۴	۴ پیمانۀ [BAR]	آرد
PF 762	۲۳	۷	۴ پیمانۀ	آرد
PF - NN 1138	۲۳	۸	۱/۵ ماریش	شراب
PF - NN 250	۲۳	۹	۴ پیمانۀ	آرد
PF - NN 1141	۲۳	۱۰	۱/۵ ماریش	شراب
PF 760	۲۳	۱۱	۱/۵ ماریش	شراب
PF - NN 1601	۲۴	۱	۴ پیمانۀ	آرد
PF - NN 1602	۲۴	۱۰	۴ پیمانۀ	آرد

سهمیه "لان" در "ماتزیش" برای دوره مسئولیت "یاشدا" بنابر جدول بالا، یا ۱/۵ ماریش [پارچ = حدود ۱۰ لیتر] شراب یا ۴ پیمانۀ [BAR = حدود ۱۰ کیلو] آرد در ماه بوده است. چنین می‌نماید که در هر ماه هم شراب و هم آرد داده نمی‌شده است، و این به‌رغم معدود منطقی سهمیه‌هایی است که در دوره از ماه "ساکوریزیش" (ماه سوم)

سال ۲۳ تا ماه "مارکاشاناش" (ماه دهم)* سال ۲۴ توزیع می‌شده و هیچ ماهی دو بار تکرار نمی‌شود. اگر دو متن گزارش ماهانه دادن سهمیه به "یاشدا" برای نذر "لان" در ماتزیش باشند، بخت‌های یک انتخاب تصادفی از نه عدد از این متون نسبت به آنهایی که به بیست ماه از ماه "ساکوریزیش" سال ۲۳ تا ماه "مارکاشاناش" سال ۲۴ اشاره دارند، از لحاظ دربرگرفتن تصادفی دو متن از یک ماه مشابه به حدود $31/4494$ درصد است؛ این بدان معناست که نذر و نذورات در "لان" فقط با یک جنس به تنهایی انجام می‌شده است. بنابراین، کُخ (۱۹۷۷ صص ۴۰-۱۳۹؛ ۱۹۸۷ ص ۲۴۲). در این فرض اشتباه کرده که در هر مراسم "لان" بیش از یک جنس فدییه و نذر می‌شده است. همچنین پیداست که جنس تقدیم و نذر شده در مراسم "لان" در هر محل خاص در هر ماه نسبت به ماه دیگر فرق می‌کرده است. با این حال، در هر جا مقدار جنس فدییه شده در صورت استفاده ثابت بوده است.

وسوسه این نظریه‌پردازی وجود دارد که در هر "لان" مراسم شراب‌افشانی انجام می‌شده است و هرکجا هم که غله نذر می‌شده، در درجه نخست جو را به آبجو تبدیل می‌کرده‌اند و آنگاه بدین صورت در مناسک آن را به کار می‌برده‌اند؛ اما توزیع سهمیه‌های آرد در مورد "یاشدا" بیش از آنکه به صورت "جو" [tarmu] بوده باشد، تبدیل به نذریه‌ای جامد می‌شده است. آرد، همان‌گونه که کُخ اظهار نظر کرده، به صورت شیرینی و کلوچه پخته و نذر می‌شده است.

III. فراوانی

متن‌های گزارش دهنده توزیع آرد و شراب به "یاشدا" در عین حال سرنخی می‌توانند باشند برای فراوانی میزان انجام مراسم "لان". از مقدار آرد و شراب توزیع شده برای مراسم "لان" در هر بار در "ماتزیش" پیداست که مقدار آنها ثابت بوده است، اما از مقدار چهار پیمانانه آرد [یعنی حدود چهل کیلو] بعید می‌نماید که برای مصرف نذر روزانه بوده باشد. ضمن این که نذر یک و یک سوم کوارت [QA] آرد امر ناممکنی نیست. اما بعید به نظر می‌رسد که براساس چنین پایه منظمی، چنین مقدار نامناسبی

*. ماه دهم "هاناماکاش" بوده‌است و ماه "مارکاشاناش" ماه هشتم است و گمان می‌رود در این جا اشتباهی رخ داده‌است. م.

درخواست شود. بنابراین، احتمال بیشتر آن است که مناسک "لان" در ماتزیش نه روزانه، بلکه در هر ماه یکبار انجام می‌شده است. با وجود این، سهمیه‌های برای "لان" همیشه برای هر ماه جداگانه دریافت نمی‌شده است. مقدار سی ماریش شراب هاتاربانوش برای سال ۲۳ [شاهی داریوش]، معادل ۲/۵ ماریش، چنان که گفتیم، برای هر ماه است، و این بیش از ۱/۵ ماریش است که یاشدا در هر ماه در ماتزیش دریافت می‌کرده است.

با این حال، ضمن آنکه به نظر می‌رسد مناسک "لان" به‌طور ادواری برگزار می‌شده است، دلیلی ندارد فرض یا باور کنیم که این مناسک برای دستگاه اداری سلطنتی هیچ اهمیتی داشته است. کُخ (۱۹۷۷ صص ۱۴۰-۱۳۹؛ ۱۹۸۷ صص ۲۴۲-۲۴۱) اظهار نظر کرده که "لان" نذری بوده برای اهورامزدا که فرمان انجام آن توسط شاه صادر می‌شده است. قسمت اول این اظهار نظر نمی‌تواند درست باشد، چون ثابت شده است که مُغان اهورامزداپرست نبوده‌اند، حال آنکه "لان" یک مناسک مُغانی بوده است. همچنین برای پذیرش این نظر که "لان" مناسکی بوده که بنا به خواست ویژه حکومت انجام می‌شده است، موانع چندی وجود دارد.

نخست آنکه اگر شعایر "لان" انجام نذوراتی به فرمان شاه می‌بوده، پس بایستی مدارکی وجود داشته باشد که نشان دهد این مراسم به تعداد زیاد در جاهای مختلف در سراسر امپراتوری انجام می‌شده است، حال آنکه از متون و مدارک تخت جمشید پیداست که این مراسم در جاهای اندکی برگزار می‌شده‌اند.

دوم آنکه، اگر لان به‌راستی برای سازمان اداری سلطنتی اهمیتی می‌داشت. این اهمیت می‌بایست به‌نحوی در اسنادی که به آن اشاره می‌کنند بازتاب می‌یافت. با این حال مناسک لان، غیر از فراوانی غیرمتعارف آن، از چنین برجستگی و اهمیتی برخوردار نیست و همیشه در متون لزوماً به آن اولویت و برتری داده نشده است. مثلاً در PF773، مناسک لان از مراسم نذر و قربانی برای "ماریراش" نه تنها سهمیه کمتری دریافت کرده -۲ ماریش شراب در برابر سه ماریش برای دومی- بلکه پس از قربانی برای ایزد دیگری برگزار شده است.

غیر از متون تخت-جمشید، در فرمان داریوش در عزرا (باب ۶ آیه‌های ۳ تا ۱۲) با همه اشارات به گذراندن قربانی‌ها در اورشلیم، هیچ اشاره‌ای برای انجام هیچ نذر و قربانی و مراسم مذهبی ایرانی در معبد اورشلیم وجود ندارد. حال اگر به متون تخت-جمشید بازگردیم، پرستندگان خدای ایرانی "پیرداکامیا" در "کورا" ظاهراً هیچ دستوری برای پرستش خدای دیگری دریافت نکرده‌اند. البته وقوع چنین امری امکان دارد، گو این‌که هیچ مدرکی نداریم که داریوش دستور داده باشد مراسم "لان" انجام گیرد، مگر این‌که قصد او کلی و برای محل‌های مشخص و ویژه و توسط گروه خاصی از مردم به انگیزه اعمال سیاست آزادی مذهبی بوده است. بنابراین، فقدان آشکار عمومیت و رسمیت قائل‌شدن برای یک مذهب خاص، دلیل سومی است برای رد این نظر که "لان" مناسکی بوده که به فرمان دربار انجام می‌گرفته است.

پس "لان" مناسک قربانی یا نذری بوده که به‌طور منظم در فواصل زمانی ماهانه انجام می‌گرفته اما انگیزه اصلی آن گرایش پرستندگان مادی بوده است که در آن شرکت می‌کرده‌اند نه صدور فرمانی از سوی حکومت.

IV. محل

باتوجه به اسناد انتشار یافته موجود، در جاهای بسیار اندکی مراسم نذر و قربانی برگزار می‌شده است. در مورد مناسک "لان" از مجموع ۷۵ محل اجرای مراسم نذر و قربانی، ۳۲ تای آن در محلی خاص مراسم لان بوده است. در مورد مناسک دیگر، مدارک ما از این نیز کمتر است: تنها ۳۴ مراسم دیگر به محل خاصی نسبت داده شده است. مع‌ذلک، داده‌های موجود درباره محل‌ها، مدارک کافی برای تعیین محدوده جغرافیایی انجام مراسم مربوط به این مغان را در اختیار ما می‌گذارد. در آنچه در زیر می‌آید، فرض بر آن است که مراسم نذر و قربانی در یک محل یا نزدیکی آن انجام گرفته‌است در صورتی که نام آن محل در متن تنها به‌عنوان محل توزیع سهمیه برای انجام مراسم یا گروهی از مناسک نذر و قربانی برده شده‌باشد، یا در صورتی که نام محل قربانی و مراسم آن صراحتاً در یک متن روزانه‌نگار یا حسابداری ذکر شده باشد.

البته در اینجا منظور ما محل اولیه توزیع سهمیه‌ها نیست؛ چون این محل چه بسا یک مرکز اداری برای محل‌های متعدد توزیع نهایی بوده است.

بر این اساس، ۱۹ محل شناخته‌شده وجود دارد که در آنها مناسک لان انجام می‌گرفته است. به ترتیب زیر: آنداباش، آنکاراکان، هاناماسان، هاربوش، هاتاریکاش، هیدالی، کارینوش، کائوپیریش، کونروش، کورتی‌پیش، مارشاکاش، ماتزیش، ناریدزاش، پاسارگاد، شیاکاش، تیرازیش، اوشکاناش، اوزیکوراش و زانا. فقط در ۱۴ محل زیر اجرای مناسک لان تأیید شده است: آنداباش، آنکاراکان، هاربوش، هاتاریکاش، هیدالی، کارینوش، کورتی‌پیش، مارشاکاش، ماتزیش، ناریدزاش، شیاکاش، تیرازیش، اوشکاناش و اوزیکوراش. نکته جالب‌تر در این زمینه آن است که در پنج محل، اجرای شعایر لان در ارتباط با اجرای شعایر خدایان دیگر انجام می‌گرفته است. هاناماسان نام محل مناسک موسوم به "هالما" است. در کونروش برای "ماریاش" قربانی می‌شود و در زانا مناسک قربانی برای "کی" [خدای زمین] انجام می‌گیرد. همه اینها معروف به قربانی‌های مُغانه هستند؛ چون توسط فردی که دارای القاب مُغانه بوده، نظیر یک هاتورماکشا یا یک پیراماسدا انجام می‌گرفته‌اند. زانا هم محل انجام مراسم قربانی برای "میشه‌باکا" است که معنای ثابتی ندارد. در دو محل، کائوپیریش و پاسارگاد، مراسم لان در حوالی قربانی‌هایی انجام می‌گیرد که توسط "شاتین‌ها" اداره می‌شود. در کائوپیریش، یک شاتین موسوم به ایرتامانوش یک "ناه" [nah] انجام می‌دهد، حال آنکه در همان سال فردی به نام ناکوندا مراسم لان را اجرا می‌کند. در پاسارگاد، همان ایرتامانوش دو بار به هدایت مراسم "آکریش" می‌پردازد (PF774 and PF1942) و مُغی به نام شاتریزادا سی‌گوسفند برای اجرای مناسک لان در آن‌جا دریافت می‌کند (8-7: PF-NN 2259).

در متن مربوط به اجرای مناسک لان در پاسارگاد چنین نوشته شده است: "با مُهر پارناکا، شاتریزادای مُغ سی رأس گوسفند گرفت تا "لان" را در "پارتتاش" در پاسارگاد انجام دهد". پارتتاش شاید به معنای "باغ" است (معادل پردیس پارسی و paradeisos که یونانیان با همان معنا از آن ساخته‌اند) و این واژه را ما دیگر در هیچ گل‌نوشته‌ای نمی‌بینیم. گو این‌که معنای دقیق اشاره به این محل یا زمان انجام لان روشن نیست، با این حال چنین به نظر می‌رسد که می‌خواسته بر تفاوتی میان این مراسم و دیگر شعایر و

مراسمی که در پاسارگاد انجام می‌شده، تأکید بگذارد. این واقعیت که توزیع سهمیه‌ها برای مراسم "ناه" در کائوپیریش در نامه‌ای از پارناکا (PF1802) مورد تأیید قرار گرفته‌است و طبق معمول در یک متن سهمیه عادی نوشته نشده است نیز خود نشان می‌دهد که این مراسم خاص نذر و نیاز و قربانی احتمالاً استثنایی بوده و برای اجرای آن نیز مجوز ویژه‌ای برای تهیه جو جهت (شاید ساختن آبجو) مورد نیاز بوده است. شایان ذکر است که این‌ها تنها دو موردی هستند که هم نذر و قربانی‌های مغان و هم غیر مغان در یک محل واحد مورد تأیید قرار گرفته‌است. از نام جاهایی که در بالا فهرست کردیم و محل شناخته‌شده دیگری برای پرستش موسوم به "آپیش تاپدان" که زیشواویش در آنجا مناسک "آن‌شیمان" را انجام داده است (PF - NN 2486) نیز معلوم می‌شود که پرستش مغانه تا دور دست و سرزمین ایلام گسترش نیافته‌بوده است. به‌ویژه که مناسک "لان" هیچ‌گاه در پایگاه‌های خدای "هومبان" یعنی در پالاک، سولوشونا و تاشپاک، انجام نمی‌گرفت. با این حال تأیید شده است که این مناسک در همه نواحی اداری دیگر زیر پوشش متون تخت‌جمشید، یعنی منطقه خود تخت‌جمشید، و مناطق جنوب‌شرقی و جنوب‌غربی و شمال‌غربی تخت‌جمشید و منطقه شیراز، که زیر سلطه مغان بوده‌اند، اجرا می‌شده است.

از این‌رو به نظر می‌رسد که مغان، و شاید به‌طور کلی مادها، علاقه داشته‌اند زیستگاه‌های خود را به برخی شهرک‌ها در روستاهای مرکز شاهنشاهی محدود سازند. بنابراین مناسک "لان" تنها در این جماعات برگزار می‌شده است. شاید بتوان فرض کرد که خود مغان اجرای مناسک لان در محل‌هایی را که مناسب می‌انگاشته‌اند ترجیح می‌داده‌اند. اگر شاه، یعنی یک پارسی و پرستنده اهورامزدا، و بنابراین کسی که بعید است حامی مذهب مغانه بوده باشد، خواهان و دستوردهنده اجرای مناسک لان می‌بوده، بی‌گمان بایستی خواهان انجام آن در ناحیه جغرافیایی گسترده‌تری بوده‌باشد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که برخلاف نظر کُخ (۱۹۷۷، ص ۱۳۸) بی‌گمان دولت هیچ نقشی در اجرای ادواری این مناسک و تقدیم نذر و قربانی در سراسر شاهنشاهی نداشته‌است.

۷. نتیجه گیری

نتیجه عمده‌ای که از این بحث حاصل می‌شود آن است که مناسک "لان" منحصرأ یک شعایر مغانه بوده و توسط روحانیتی انجام می‌گرفته که نسبت به آیین‌ها و مناسک خود بسیار تعصب داشته و هرگز در شعایر و مراسم مذهبی ملل دیگر شرکت نمی‌کرده است. همچنین می‌توانیم نتیجه بگیریم که شاه به مراسم "لان" که تا این اندازه انحصاراً مورد توجه مغان بوده، هیچ علاقه‌ای نداشته است. نمی‌توانیم بگوییم در مراسم "لان" کدام خدا یا خدایان مورد پرستش قرار می‌گرفته‌اند. احتمال ایزدان "تورما" (یعنی "زروان") و "ماریراش" وجود دارد، اما موضوع درباره اهورامزدا به کلی منتفی است. این مناسک شاید نذر و نیازی عمومی برای همه ایزدان مغانه بوده است.

با این حال نکته بسیار مهم آن است که "لان" بخشی از مجموعه آداب و آیین‌های مذهبی اختصاصاً مغانه‌ای بوده که عناصری از هیچ‌یک از مذاهب دیگر شاهنشاهی را در خود نداشته است. چنانکه پیش از این گفتیم، مغان در زمان داریوش بزرگ و خشایارشای یکم، به‌رغم وظایف و مشاغل عرفی و غیرمذهبی خود و همکاری در اداره شاهنشاهی ایران، آشکارا پاسداران سرسخت یک ایمان مذهبی متعصبانه و خشکی بوده‌اند که بدون شک با قدرت و بی‌گمان با تعصب شدید به سنت‌های دینی خود وفادار مانده و اجازه رسوخ هیچ‌گونه اندیشه بیگانه و تأیید هیچ‌گونه انحراف و آلودگی را نمی‌داده‌اند. همچنین در هیچ زمان مایل به شرکت در مراسم دینی پارسیان و دیگر اقوام نبوده‌اند.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

دروئافرنس و تندیس سارد*

بی.یر بریان-تولوز

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

در زمستان ۷۴ - ۱۹۷۳ فرسایش خاک ناشی از جریان رودخانه پاکتولوس [واقع در غرب ترکیه]، کنیه‌ای سنگی را به نمایش گذاشت که کاوشگران و باستان‌شناسان آن را در آغاز ۱۹۷۴ با مراقبت برداشتند و به باغ‌های "مبلغان مذهبی آمریکایی" انتقال دادند که هنوز در آنجاست و می‌توان به دیدار و مطالعه آن پرداخت.^۱ به محض کشف این کنیه، عکسی از آن برای ل. روبر فرستاده شد که او نیز بی‌درنگ نظر خود را به کاوشگران آمریکایی اعلام کرد (گرین‌والد ۱۹۷۸ صص ۶۳-۶۲)، نظری که پس از گسترشی طولانی آن را به فرهنگستان فرانسه ارائه داد (روبر ۱۹۷۵). شاید لازم باشد که بر سرعت نسبتاً استثنایی انتشار چنین سند جدید و مهمی تأکید کنیم. گرچه قرائت متن مشکلی ندارد (Barlikeō) / Βαλρκωε / سطر ۲ که طبعاً Βαρακεω [Barakeō] بازسازی شد:

* اولین نسخه این پژوهش در ۲۵ مه ۱۹۹۵ به دعوت ماریا بروسیوس در دانشگاه آکسفورد ارائه شد. سپس در سمینار تاریخ هخامنشی در دانشگاه تولوز که با عنوان "کنیه‌شناسی یونانی و تاریخ هخامنشی" در نوامبر ۱۹۹۵ برگزار گردید، مطرح شد و بالاخره در کنفرانس‌هایی که در تورنتو (کانادا، ۱۳ مارس ۱۹۹۶)، در هامپلتون (۱۴ مارس ۱۹۹۶) و در برکلی (۹ مه ۱۹۹۶) تشکیل شدند برای شرکت‌کنندگان خوانده شد. من همچنین این فرصت را یافتم که آن را در کلاس‌های درس تاریخ هخامنشی در دانشگاه شیکاگو در ترم بهار ۱۹۹۶ که برای تدریس دعوت شده‌بودم مطرح سازم و به بحث بگذارم. در همین جا از همه شرکت‌کنندگان در این نشست‌ها و اظهارنظرهای‌شان سپاسگزار می‌کنم.
۱. درباره تاریخ کشف بنگرید به گرین‌والد (۱۹۷۸، صص ۶۵-۶۳)، همراه با عکس‌ها. من به برکت مهمان‌نوازی سی. اچ، گرین‌والد کوچک که بسیار سپاسگزارش هستم، توانستم در پایان ماه ژوئیه ۱۹۹۵ سنگ را مطالعه کنم. عکس‌هایی را که در این‌جا چاپ کرده‌ام، نیز مرهون همین بزرگواری هستم.

نک. روبر ۱۹۷۵ ص ۳۰۶)، اما در مورد درک متن و فحوای آن چنین نیست. روبر که کاملاً به مشکلات کار آگاه بود، با امید به آن که "همکاران - و بی تردید قبل از همه، ایران شناسان - مطالب او را تصحیح و تکمیل کنند" (ص ۳۰۸) تصمیم به "چاپ موقت" این اثر گرفت. در واقع، از آن زمان شمار تفسیرها چندان زیاد نبوده است: امروزه هنوز بسیاری از مشکلات و پرسش‌ها بی پاسخ مانده‌اند و بقیه نیز نه به درستی مطرح شده‌اند و نه در چند پژوهش نادری که از ۱۹۷۵ تاکنون انتشار یافته‌اند حتی از آنها یاد شده است.^۲ اهمیت سند برای مورخ شاهنشاهی هخامنشی از سرگیری بررسی متن و تفسیرها را در بافتی منسجم و همراه با یکدیگر ضروری می‌سازد. و من این بررسی را با احساس قدردانی فراوان به دیوید لوئیس تقدیم می‌کنم که هم کتیبه‌شناسی یونانی و هم تاریخ هخامنشی در کانون علایق او قرار داشت.

۱. متن و مشکلات آن

متن ویرایش شده و ترجمه

پیشنهادی لویی روبر چنین است:

- 'Ετέων τριήκοντα ἑννέα Ἄρτα-
ξέρξεω βασιλεύοντος τὸν ἀν-
δριάντα Δροαφέρνης νας.
4 Βαρ(ά)κεω Λυδῆς ὑπαρχος Βαρα-
δάτεω Διί. *feuille*. Προστάσσει τοῖς
εἰσπορευομένοις εἰς τὸ ἄδυ-
τον νεωκόροις θεραπευ- νας.
8 ταῖς αὐτοῦ καὶ στεφανοῦσι τὸν θε-
ὸν μὴ μετέχειν μυστηρίων Σαβα-
ζίου τῶν τὰ ἔνπυρα βασταζόν-
των καὶ Ἄνγδίστεως καὶ Μᾶς. Προ-
12 τάσσουσι δὲ Δοράτη τῷ νεωκόρῳ τού-
των τῶν μυστηρίων ἀπέχεσθαι.

2. CF.SEG XXIX, 1205; XXXV, 1253; XXXVI, 1089; XL.1071.

به‌طور کلی تفسیرها و ترجمه‌های ل. روبر لااقل در اوایل نسبتاً مورد پذیرش همگان، و از جمله مری‌بویس قرار گرفت (بویس ۱۹۸۲ صص ۵۷-۲۵۵؛ بویس-گرونه ۱۹۹۱ ص ۲۰۵ با نادیده گرفتن مقالاتی که در این میان منتشر شده‌بود)، و نیز هانفمان-سایرزه ۱۹۸۳ ص ۱۰۴، هانفمان ۱۹۸۷ ص ۵. خود من بدون بحث ترجمه و تفسیرهای او را در مقاله‌ای که در ۱۹۸۶ منتشر کردم (و نیز ۱۹۸۷ صص ۱۷ و ۲۰) دنبال نمودم، اما سپس در مقاله‌ای در ۱۹۸۵ راه خود را از روبرو دربارهٔ مسأله استمرار چندصدساله کیش ایرانی جدا کرده‌بودم (بریان، ۱۹۸۵ صص ۱۸۱-۱۸۰). همچنین بنگرید به سوکولوفسکی، ۱۹۷۹، وایسکویف، ۱۹۸۲، ۱۹۸۹، شومون، ۱۹۹۰ صص ۵۸۴-۵۸۰ و کورستن، ۱۹۹۱ صص ۱۷۸-۱۷۵ که به جای خود درباره‌اش بحث خواهم کرد. یگانه اعتراض‌ها درباره متن به معنای دقیق کلمه و درک آن از سوی گشنیتزر، ۱۹۸۶ و فرای، ۱۹۸۴ بود که در بخش دوم این مقاله تحلیل خواهم کرد.

در سال ۳۹ پادشاهی اردشیر، دروئافرنس، پسر باراکس، فرماندار لودیا [لیدی]، تندیس را وقف زئوس قانون‌گذار کرد. (دروئافرنس) به درمانگران پرستشگاه [néokoros] (زئوس) که حق ورود به حرم و نهادن تاج گل بر سر خدا را دارند دستور می‌دهد در مراسم رازورانه "سابازیوس" که توسط کسانی اجرا می‌شود که قربانی برای سوزاندن می‌آورند و "آنگدستی‌ها" و "ما" شرکت نکنند. [آنها] به دوراس دستور می‌دهند از شرکت در این مراسم خودداری ورزند.

ساده‌ترین راه برای ورود به مسأله و بحث درباره آن، تلفیق استدلال‌هایی است که شالوده ترجمه و تفسیر لویی روبر را تشکیل می‌دهند:

(۱) آنچه بر روی سنگ می‌خوانیم، بدون شک کنده‌کاری مجدد و دیر هنگام زمان امپراتوری روم است که احتمالاً قبل از اواسط سده دوم میلادی نبوده است و دلیل آن نیز شکل حروف است (۳۰۸-۳۰۶). درباره تاریخ سند اصلی، می‌توان به سه نشانه یا ردپا توجه کرد: در درجه نخست بی‌گمان فرمول تاریخ‌گذاری است: یعنی "سال ۳۹ پادشاهی اردشیر" سپس موضوع شناسایی نام‌های خاص است: "دروئافرنس" یک نام زیبای پارسی/ ایرانی است (که البته تاکنون تأیید نشده است): درووافرنه [Druvafarnah] (ص ۳۱۱، با تکیه بر مکاتبات ژرژ دومزیل و م. مایرهوفر)؛ در مورد نام پدرش "باراکس" [Barakés] نیز چنین است (صص ۳۱۲-۳۱۱)؛ عنوان رسمی که به دروئافرنس داده شده

۳. با این حال خوب است تصریح کنیم که هیچ واقعه تاریخ‌داری در این باره از دوره هخامنشی وجود ندارد. لویی روبر (ص ۳۱۲ پانویشت ۱۴) رجوع می‌دهد به مایرهوفر ۱۹۷۴ ص ۱۴؛ مایرهوفر ظاهراً در روی یک پوست یونانی از آورو مان از دوره پارت با نام "باراکس" برخورد کرده است، اما کاملاً پیداست که برای بازسازی شکل اصلی نام به مشکلاتی برخورد کرده است. با یک "باراکوس" نامی بر روی یک کتیبه یونانی از هوران آشنا هستیم (BE1953, n°218)، و با "باراکوس" دیگری در کتیبه‌ای از آتن (IG II² 10032)؛ اوردال (۱۹۶۸ ص ۴۸) درباره این اهداییه (به Bapakov) از "عنصر Bar در نام پدر" سخن می‌گوید و منظورش آشکارا (نک. ۴۹) آن است که نام کوچک او از نوع سامی بوده است و می‌افزاید که شاید Matheis با Matthieu مرتبط بوده است. اما همان‌طور که روبر در جایی دیگر به روشنی نشان داده (۱۹۶۰ ص ۶-۵ و ۱۹۶۳ ص ۳-۳۴۲)، Mateis در فحوی کلام هیچ ربطی به این نظریه ندارد. درست است که به خودی خود Barakés می‌تواند انسان را به یاد دنیای سامی بیندازد (که این را به من متیواس‌تالپر یادآور شد) اما این واقعیت را نیز باید در نظر داشت که "همین" ریشه ممکن است در "بسیاری فضاهای نامگان‌شناسی بی‌ارتباط با یکدیگر نیز وجود داشته باشد" (روبر ۱۹۶۳ ص ۳۴۲ درباره ریشه -Mat). پس ممکن (و حتی محتمل) است که در کتیبه هوران، باراکوس (جدداً از باراکس) احیاناً نامی سامی بوده باشد، اما در مورد کتیبه سارد، من تفسیر ایرانی را که مایرهوفر به روبر القا کرده است بیشتر می‌پذیرم.

(هوپارخ یا فرماندار لودیا) مؤید آن است که او شخصیت بلندپایه‌ای در دستگاه هخامنشیان در سارد بوده است (خواه چنان که روبر می‌انگارد یک شهر [ساتراپ] (صص ۳۱۳-۳۱۲) و خواه مقامی دیگر: نک. بعد)؛ و نیز حضور عناصر و اشکال متعدد ایونی در بخش نخست (ص ۳۱۰).

اما هیچ‌یک از این ویژگی‌ها چندان به ما اجازه نمی‌دهد که تاریخ دقیقی برای آن در درون دوره هخامنشی پیدا کنیم؛ زیرا فرمول تاریخ‌گذاری هم ممکن است مربوط به اردشیر یکم و هم اردشیر دوم بوده باشد. با این حال ویرایش‌ها به راحتی می‌گوید (ص ۳۱۰): "من اردشیر دوم با حافظه را ترجیح می‌دهم."

(۲) یکی دیگر از مشکلات ترجمه که روبر با آن روبه‌رو شده، واژه BARADATEO است که درست قبل از "مفعول برای" $\Delta\text{Π}$ (سطور ۵-۴) قرار گرفته است. روبر آن را صفت زئوس می‌انگارد. اما با توجه به اینکه زئوس در حالت "مفعول‌له" یا "مفعول باواسطه" است، حال آنکه بنابر تمام شواهد BARADATEO یک "حالت اضافی یا ملکی" ایونی است، مشکلاتی جدی وجود دارد. با این حال روبر اعتقاد دارد که این کلمه می‌تواند حالت "مفعول‌له" ای داشته باشد؛ زیرا "در فقدان (i) iota در حالت "مفعول برای" مانعی در این زمینه وجود ندارد." (ص ۳۱۳). این باید واژه‌ای ایرانی باشد و در واقع باید به‌عنوان واژه‌ای ایرانی با آن برخورد کرد و روبر آن را "قانون‌گذار" (پارسی باستان = baradata^*) معنا می‌کند که البته به پیروی از نظر ژرژ دومزیل و مایرهوفر بوده است (۳۱۴). به نظر او در چنین شرایطی زئوس لزوماً برابر یونانی (*interpretatio graeca*) یک خدایی ایرانی است که نمی‌تواند خدایی غیر از اهورامزدا باشد؛ درونافرنس یک تندیس (۳۱۱-۳۱۰) وقف خدای اهورامزدا قانون‌گذار کرده است (۳۱۳-۳۱۴؛ تأکیدها از من یعنی بریان است). باز به نظر روبر (۲۰-۳۱۹) این تندیس دینی یا ایزدی بوده که خدام پرستشگاه [*néokoros* های] ذکر شده در سطور ۹-۸ تاج گل بر آن نهاده‌اند: *kai stephanousi ton theon*.

(۳) پس بدین ترتیب این کتیبه اطلاعات مطلقاً جدیدی را درباره آداب و اعمال دینی ایرانیان می‌آموزد که مؤلفان کلاسیک [مانند هرودوت] آن را رد می‌کردند و

۴. یادآور می‌شوم که طبق قراردادی در میان خود ایرانی‌شناسان بر روی یک واژه ایرانی گذاشته می‌شود، نشانه آن است که این واژه در پارسی باستان وجود نداشته بلکه براساس اقتباسی (از آرامی، ایلامی، بابلی، یونانی و غیره) تنها بازسازی شده است.

می‌نوشتند که ایرانیان نه تندیس برای پرستیدن (agal mata) دارند، نه معبدی و نه قربانگاهی. به نظر ویراستار یعنی روبر، باتوجه به اینکه آن را یک تندیس اهورامزدا می‌داند (۱۷-۳۱۴) آنگاه می‌توان پیوندی با قطعه‌ای از بروسیوس به نقل از کلمنس اسکندرانی برقرار کرد که می‌نویسد: "اردشیر استفاده از تندیس‌های مذهبی و پرستیدنی را مرسوم ساخت، او اولین شاه ایرانی بود که فرمان داد تندیس از آفرودیت آناتی تیس [=آناهیتا] در بابل، شوش و اکباتان برپا سازند و پارسیان، بلخیان، دمشقیان و ساردیان را به حرمت نهادن و مقدس شمردن آن برانگیخت." (FGrH 680 F11) وانگهی لویی روبر این سند را جزء پرونده بسیار پرویمانی (البته توسط بیشتر خودش) می‌گنجاند که در آن پر از اسناد مربوط به اشاعه آداب و آیین‌های مذهبی و ایرانی در غرب آسیای صغیر است (صص ۳۲۲-۳۲۳).

(۴) لویی روبر با تکیه بر سطور ۵ تا ۱۱ کتیبه که با فعل Protassei (بدون فاعل آشکار) آغاز می‌شود، تأکید می‌کند که دروئافرنس "پاکی و خلوص آیین پرستش اهورامزدا را حفظ می‌کند" چنان‌که قرن‌ها بعد در اوج امپراتوری روم، "پرستش زئوس ایرانی تبار [یعنی اهورامزدا] می‌خواهد درست همانند آغاز آن در سده چهارم ق. م. از هرگونه آلودگی مصون بماند، و این بسیار درخور توجه است. این سند عمق و استمرار احساس مذهبی ایرانی را در غرب آسیای صغیر تأیید می‌کند." (صص ۷-۳۲۶؛ نک. نیز ۳۳۰). به عقیده وی، به این دلیل است که سده‌ها پس از سقوط فرمانروایی هخامنشی "آیین آیین ایرانی را از بایگانی‌ها بیرون کشیدند" و آن را دوباره بر این سنگ حک کردند (صص ۷-۳۲۶).

تفسیرها، اظهار عقیده‌ها و نتیجه‌گیری‌های لویی روبر با اتکای خود بر همین متن کوچک و فشرده، انبوهی از اطلاعات بسیار مهم در اختیار مورخ شاهنشاهی هخامنشی قرار می‌دهد. از دیدگاه مذهبی گرفته (تندیس‌های پرستیدنی خدایان و معابد اهورامزدا در ایالات) تا سیاسی (مداخله حکومت هخامنشی در امور مذهبی)، و اداری (ساتراپ "جدید" سارد)، و فرهنگی (چفت و بست استوار جماعت ایرانی سارد درباره ارزش‌های خاص خود در برابر نفوذ مذاهب محلی، حتی مدت‌های طولانی پس از سقوط حکومت هخامنشی) و آیینی (وجود تاکنون ناشناخته آیین رازورانۀ "ما" [Ma]

در لودیای [لیدی] دوره هخامنشی: ص ۳۲۲). به علاوه، من در چارچوب اندیشه‌ای فراگیر و کلی و مستمر درباره تاریخ هخامنشی (و نیز تحولات مربوط به سیاست مذهبی اردشیر دوم) اخیراً به بحث درباره این موضوع بازگشته‌ام و اخیراً تردیدهای عمیق خود را درباره این اظهارنظر ابراز داشته‌ام که در اینجا روشن تر و صریح تر باز خواهم گفت (بریان ۱۹۹۶a صص ۷-۶۹۶؛ ۲۶-۱۰۲۵). اما پیش از آنکه وارد جزئیات بحث خود شوم مایلم یادآوری کنم که قبلاً در مقاله سال ۱۹۸۵ خود با آن که هنوز خط اصلی استدلال لویی روبر را دنبال می‌کردم، اما تردید خود را نسبت به بخشی از دیدگاه‌های او درباره استمرار دین ایرانی تا اوج دوره امپراتوری روم ابراز کرده بودم (بریان ۱۹۸۵ ص ۸۱-۱۸۰). مفسر خبرنامه کتیبه‌شناسی ضمن گزارش این مقاله من، اظهار نظر کرده بود که این مناظره قبل از همه به "مورخان اقلیت‌های قومی و مذهبی دوره هلنیستی" مربوط می‌شود (BE [بولتن کتیبه‌شناسی] ۱۹۸۷، شماره ۳۳۶). در واقع من در اینجا می‌خواهم نشان دهم که این مسائل فقط به سادگی با بحث میان کارشناسان کنونی و مورخان حل نمی‌شود، بلکه در درجه نخست نیاز به تحلیلی در زمینه دستور زبان، نحو و کتیبه‌شناسی دارد. مسأله این است که آیا اصولاً لویی روبر (و چند نویسنده پیرو) متن کتیبه را به خوبی فهمیده‌اند یا نه؟

بدین منظور لازم است در آغاز استدلالی را که لویی روبر پیش نهاده است از بنیاد رها کنیم، تنها با این هدف که اعتبار آن را بسنجیم و نقاط ضعف آن را روشن سازیم:

(۱) به نظر من ریشه و خاستگاه اعتقاد لویی روبر مربوط به تفسیر و برداشت وی از اصطلاح ΒΑΡΑΔΑΤΕΩ [باراداتو] است که درست قبل از واژه ΔΠ قرار گرفته که در حالت مفعول با واسطه است (سطور ۵-۴). به نظر او این کلمه را باید "صفت نسبت داده شده به زئوس" دانست، و از آنجا که به عقیده او "ساختن عبارت از یک مضاف‌الیه ایونی Βαδα'τεω [باراداتو] و تبدیل آن به یک اسم انسان "باراداتس" ممکن نیست"، بنابراین بهتر است آن را مورد استفاده قرار گرفته در حالت مفعول با واسطه (بدون حرف iota [یعنی i یونانی]) مانند زئوس بدانیم. درباره برابر انگاشتن پیشنهادی زئوس و هورامزدا نیز او می‌گوید "مؤید این نیز در اینجا صفت ایرانی است" (ص ۳۱۴). در مورد این نکته تنها کافی نمی‌دانیم متذکر شویم که گزینش دستور زبانی او که بر کل ترجمه و تفسیرش اثر گذاشته، برخلاف انتظار، مبتنی بر تحلیل صریح و دقیق دو بدیل ممکن

دستوری (یعنی یا "مفعول باواسطه" یا "مضاف‌الیه") نبوده است، بلکه می‌خواهیم بر بی‌اعتباری احتمال دستوری کم احتمال‌ترین حالت (یعنی مضاف‌الیه) که نویسنده برگزیده تکیه کنیم که نویسنده این کار را بدون آنکه دلایل گزینش خود را به خواننده اطلاع دهد انجام داده است.^۵

(۲) روبر فکر می‌کند نقشی که به دروئافرنس نسبت داده است تأییدی است برای تفسیر خودش: "ظاهراً چندان معقول نیست که یک مقام سیاسی ایرانی در تمهیدات مذهبی پرستش یک زئوس لیدیایی یا یونانی به مداخله پردازد، و چنان‌که می‌بینیم، روحانیت آن را از ورود و تشرف به آیین‌های رازورانه سابازیوس، آگدیسریس و "ما" باز دارد و ممنوع کند." (ص ۳۱۴). این تأکید خود برانگیزاننده ملاحظاتی در مورد روش است:

(الف) با آن‌که واژه hyparkhos [= فرماندار] به اندازه کافی روشن است (نک. بحث صص ۱۳-۳۱۲)، اما لویی روبر، دروئافرنس را یک شهرپ [ساتراپ] می‌داند (ص ۳۱۳) و اینکه او به‌عنوان دارنده این مقام در این امر دینی موضع‌گیری و مداخله کرده است (۳۱۷). و از اینجا به این نتیجه می‌رسد که پای یک "تشریف رسمی" در میان بوده است (۳۱۴، ۳۱۷):

(ب) روبر برای اثبات این نتیجه‌گیری از متن بسیار مشهور بروسوس درباره اقدام اردشیر دوم به سود تندیس‌ها و پرستش آنها در ایالات مختلف امپراتوری خود (از جمله در سارد) یاری می‌گیرد و اعلام می‌کند که این متن و کتیبه کاملاً مکمل یکدیگر هستند، تا جایی که کتیبه مؤید صحت گزارش بروسوس در مورد اقدام شاه است (۳۱۷) و بی‌گمان این اشاره کوتاه او در آغاز تفسیر در مورد حل مسئله تاریخ ماجرا (اردشیر یکم یا دوم؟) از همین جا سرچشمه می‌گیرد: "من اردشیر دوم با حافظه را برمی‌گزینم" (۳۱۰) - نتیجه‌گیری از پیش اخذشده‌ای درباره ارتباط مفروض کتیبه با متن بروسوس در هفت صفحه بعد. اما توجه داشته‌باشیم که به‌طور پیش‌ذهنی هیچ چیزی به ما اجازه

---

۵. وقتی او برای توجیه فقدان i یونانی (iota) برای حالت مفعول باواسطه می‌نویسد "تاریخ دیرینه کتیبه" من منظور او را درست نمی‌فهمم: به گمان من او حتی به تاریخ اصلی نیندیشیده است و برایش چندان اهمیتی نداشته، چون برخی ویژگی‌های نحوی را با ارجاع به کاربردهای اصطلاحی "دوران باستان" توضیح می‌دهد (ص ۳۱۳): اگر هم به کنده‌کاری مجدد می‌اندیشد، من چندان اعتباری برای گفته‌اش قائل نیستم، چون به نظر خودش این کنده‌کاری مجدد بدون هیچ‌گونه تغییری انجام گرفته بوده است (صص ۱۱-۳۱۰).

حل مسئله انتخاب میان اردشیر یکم و اردشیر دوم را نمی‌دهد، چون توسل به بروسوس خود تفسیری است که می‌توان در درستی آن شک کرد (چون بروسوس حتی یک کلمه درباره پرستش اهورامزدا سخن نمی‌گوید). ما با یک مورد (متأسفانه) پیش‌پاافتاده سندی (به زبان اکدی، آرامی، دموتیک، یونانی) سروکار داریم که برحسب سال سلطنت یک داریوش یا اردشیری تاریخ‌گذاری شده است بی‌آن‌که خود متن بتواند مسأله هویت شاه مورد نظر را حل کند (نک: بریان ۱۹۹۶ا صص ۵۸۶ و ۹۹۷).

(۳) کل تفسیر مبتنی بر اعتقاد دیگری است که احتمالاً قطعیت بیشتری دارد و آن عبارت از این است که (شاید به‌استثنای فرمول آخری که با prostassousi آغاز می‌شود: ص ۳۱۷) کتیبه به یک دوره معین و واحدی اشاره دارد و آن دوره‌ای است که درونافرنس نامی در آن زندگی می‌کرده است، یعنی دقیق‌تر (البته دست‌کم به نظر روبر) سال ۳۹ پادشاهی اردشیر دوم. به عبارت دیگر، ممنوعیت‌های مذهبی سطور ۵ تا ۱۳ توسط درونافرنس و در مقام "هوپارخوس" [فرماندار] فرمایش صادر شده است. و این از بحث درباره فاعل (بیان نشده) فعل Prostassei که بخش مربوط به ممنوعیت‌ها از آنجا آغاز می‌شود مایه می‌گیرد: "فاعل فعل سوم شخص را بی‌گمان باید در بخش اول جستجو کرد." (۳۱۷). این تفسیر اهمیتی تعیین‌کننده و قاطع دارد، چون نه تنها شالوده کل تفسیر نظام سیاسی است، بلکه تعیین‌کننده معنای "تندیس ایزدی" است که لویی روبر آن را به اصطلاح andrias در سطر ۳-۲ نسبت می‌دهد: "پس این همان تندیس ایزدی است که درونافرنس به زئوس اهدا کرده است" (۳۱۳). در واقع ممنوعیت نخست در مورد néocore هایی است که "تاج گل" بر سر خدا می‌گذارند (سطور ۹-۸) - و این خدا نیز بی‌چون و چرا، به نظر روبر (۳۱۹) همان "زئوس باراداتس" است که در آغاز کتیبه مطرح می‌شود، یعنی "اهورامزدا ی قانون‌گذار". و دیدگاه بیان‌شده از این جا سرچشمه می‌گیرد: "... این آیین کهن ایرانی حدود پنج قرن پیش را از بایگانی‌ها استخراج کرده‌اند، آیینی که سرچشمه‌اش قدرتی بوده که مدت‌ها پیش از میان رفته بوده است... این سند مؤید عمق و استمرار احساس مذهبی ایرانی در غرب آسیای صغیر است" (۲۷-۳۲۶).

باری، اعتقاد به یکتایی سندی که قرن‌ها بعد دوباره حکاکی شده است، سلسله مشکلاتی پیش می‌آورد که باید برای آنها چاره‌ای بیندیشیم:

(الف) در سطح تحلیل تاریخی، بعید به نظر می‌رسد که (دست‌کم) پنج قرن بعد از اردشیر (یکم یا دوم؟)، جماعت ایرانی ساکن سارد، خود و همراه با خود، همگونی و یکدستی فرهنگی و مذهبی خویش را حفظ کرده باشد. من با خودداری از بازگشت بعدی دوباره به این موضوع، فعلاً درباره استدلالی که جای دیگری مطرح کرده‌ام (بریلان ۱۹۸۵ صص ۸۱-۱۸۰) پافشاری نمی‌کنم، باتوجه به اینکه این استدلال مبتنی بر تفسیری است که می‌توان درباره‌اش بحث کرد. تنها متذکر می‌شوم که اگر مسیر من در این راستا دنبال شود، مسئله حکاکی / حکاکی مجدد متن به دوره‌های لزوماً دیگری مربوط خواهد شد.

(ب) لویی روبر خود می‌پذیرد (۳۰۸) که متن را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد، بخش I (سطور ۱ تا ۵)، بخش II (سطور ۵ تا ۱۱) و بخش III (سطور ۱۱ تا ۱۳). او به‌خصوص بر یکپارچگی و همگنی بخش I تأکید دارد "که کاملاً با دانه برگی که این بخش را از بخش بعدی جدا می‌سازد، مشخص شده است." با این حال، گرچه بخش II در تفاوت با بخش I "سندی مستقل و کامل محسوب نمی‌شود" (۳۱۷) پیوند ارگانیکی با بخش I دارد، چون -چنان‌که قبلاً گفته شد- روبر فرض می‌کند که واژه andrias بخش I به معنای تندیس ایزدی است که برخی "سرپرستان پرستشگاه‌ها" [nēokoros] مسئول گذاشتن حلقه گل بر آن هستند و فاعل فعل Prostatsei (که آغازگر بخش II است) را لزوماً باید در بخش یکم جستجو کرد (۳۱۷). اما بخش III استثناء است و ممکن است "افزوده‌ای باشد مربوط به زمان کنده‌کاری مجدد لوحه سنگی ما" (۳۲۶). ناچارم بگویم که استدلال ویراستار دور از تناقضات و خطاها نیست. در واقع روبر فراموش کرده (چون بدون شک آن را روی عکس چاپ شده در صفحه ۳۰۹ خود ندیده است) که تکه برگ دیگری در پایان کتیبه (پایان سطر ۱۳) که به‌خوبی بر روی سنگ دیده می‌شود^۶ (شکل ۲ ما) نیز وجود دارد.^۷ پس اگر (همراه با روبر) بپذیریم که برگ اول نشانه جداکننده است^۸، این نکته در مورد برگ دوم نیز صدق می‌کند، و آنگاه است که می‌توان کتیبه

۶. برگ دوم (بلندی ۱ سانتی‌متر و پهنا ۲ سانتی‌متر) کوچک‌تر از برگ اول (۳/۲ × ۴) است. این نکته در هیچ‌یک از مطالعات بعدی مربوط به این سند (و حتی لویی روبر) ذکر نشده است، زیرا ظاهراً هیچ‌کدام اصل سنگ و کتیبه را ندیده‌بوده‌اند.

۷. بنگرید به عکس چاپ شده در هانفمان ۱۹۸۷ ص ۳ (شکل ۲ در پایین سمت راست).

۸. البته این کار عمومیت نداشته است، حتی در دوره امپراتوری که از برگ به‌عنوان نشانه جداکننده بیشتر استفاده می‌شد (گواردوتچی ۱۹۶۷ صص ۳۹۵-۹۷): حتی در سارد آن را در وسط یک کلمه هم ←

را متشکل از دو بخش بزرگ اصلی دانست: بخش I (پیش از برگ اول) و آنچه از این پس بخش II خواهیم نامید (میان دو برگ).

(پ) نکته دیگر آن است که همگنی هر یک از دو بخش کاملاً مشخص است. نخست در سطح کارکردی: همان‌طور که روبر می‌گوید، بخش I چیزی نیست جز اهدای یک تندیس به زئوس (۱۱-۳۱۰). بخش دوم حاوی ممنوعیت‌های مذهبی خاصی برای برخی خادمان معبد است، هر یک از جمله‌ها با فعل واحدی (prostassō) آغاز می‌شود، به صورت سوم شخص مفرد (سطر ۵) و سپس سوم شخص جمع (سطر ۱۱). هويت فاعل (یا فاعلان) ذکر نشده هرچه باشد، این فرض دشوار به نظر می‌رسد که وحدتی منطقی و گاه شناختی میان دو جمله وجود داشته است. با این حال روبر تصمیم می‌گیرد فرض کند که عبارت آغاز شده توسط prostassousi مؤید قاعده‌ای مربوط به دوره امپراتوری است و معنای آن را "ممنوع است" پیشنهاد می‌کند (۳۲۶): اگر او می‌خواهد تضادی را با جمله‌ای که با نام prostassei شروع می‌شود نشان دهد، فقط از آن روست که فرض می‌کند فاعل فعل اخیر را باید در بخش I جستجو کرد (یعنی درونافرنس) - چیزی که البته نتوانسته است دقیقاً اثبات کند.^۹ در برابر بخش I، ویژگی‌های سطور ۱۳-۵ (از prostassei تا apekhestai: اینجا در بخش II) به خصوص در سطح دستوری و زبان‌شناختی نیز به همان اندازه درخور توجه و غیرقابل انکار هستند: خود روبر تأکید دارد که بخش I و فقط این بخش حاوی تعداد بسیار زیادی عناصر ایونی است. (۳۱۰)^{۱۰}

→ می‌گذاشتند (Sardis VII: 93a). اما به نظر من پیداست که وجود این برگ دوم، شالوده استواری است برای فرضیه نشانه‌های جداسازی.

۹. این دو شکل صرف فعل prostassein به صورت مفرد و جمع بی‌گمان مشکل‌ساز است. من تصور می‌کنم فاعل به سادگی به مقامات پرستشگاه که "دستور می‌دهند" برمی‌گردد یا به خود مقررات سنتی که در اینجا به افراد ذی‌ربط یادآوری می‌شود. اما ب. لوگان مرا به نوشته سوکولوفسکی و تفسیر وی در LSCG شماره ۸ سطر ۶ توجه داد: [ei nomima meta tōn Eumo] ipidōn Kai ta patria prostatt ... که بازسازی شده‌های آن توسط ویلهلم با ارجاع به کتاب هفتم قوانین افلاطون (۷۹۳ ب) توجیه شده است. و هر جور که حساب کنیم، ترجمه "ممنوع است" پیشنهادی لویی روبر (۳۲۶) برای فاعل جمع prostassousi به همان اندازه برای حالت مفرد آن یعنی prostassei نیز صدق می‌کند.

۱۰. روبر که به تضادهای میان این ملاحظات با تحلیلی که خود بعداً ارائه داده آگاه است، می‌کوشد بُرد نظر خود درباره همگنی زبان‌شناختی بخش I را کاهش دهد و معتدل‌تر سازد و می‌نویسد (ص ۳۱۰ پانویشت ۱۰): "از سوی دیگر به نظر نمی‌رسد که بخش‌های I و II حاوی اشکال ایونی خاص که با koiné فرق دارد باشند" - که به معنای انکار آن است که ویژگی زبان‌شناختی بخش I بتواند به این نتیجه بینجامد که از لحاظ گاه‌شناختی نیز با بقیه کتیبه فرق دارد. به آسانی می‌توان فهمید که او به مشکل هماهنگ کردن تحلیل‌های ناهمگون و سرانجام ناسازگار خود پی برده است؛ پس آنچه می‌ماند آن است که تأکید او در پانویشت ۱۰ چندان قانع‌کننده نیست.

(ت) از این مشاهدات و بررسی‌ها (که بخشی از آنها از خود لویی‌روبر است)^{۱۱}، به‌طور "پیش‌ذهنی" به این نتیجه می‌رسیم که فرضیه‌ای براساس کار زیر را ترجیح دهیم: و آن این است که فقط بخش یکم (اهدای فدیة) بازنویسی و رونویسی شده‌ی سندی تاریخ‌دار متعلق به دوره هخامنشی است^{۱۲}، و بقیه کتیبه (بخش II که با نشانه برگ‌ها جدا شده) معرف مقررات بعدی است (همان‌طور که خود روبر درباره سطور ۱۱-۱۳ که با prostassoui شروع شده‌اند چنین می‌اندیشد)^{۱۳} به‌عبارت دیگر، بهتر آن است که در درجه نخست بخش I را برای خود معنا کنیم و بفهمیم بدون آن که فرض کنیم دروئافرنس مسئول ممنوعیت مذهبی مطرح شده در آغاز بخش II بوده یا این که خدای سطر ۹-۸ لزوماً همان زئوس سطر ۵ است، و نیز بدون این فرض که تاج‌گذاری بر سر خدای سطر ۸ آیینی بوده که درباره تندیس اهدایی دروئافرنس انجام گرفته‌است. پس دست‌کم در وهله نخست، شاید بهتر باشد که استدلال را بدون یاری گرفتن از متن بروسوس برای "روشن کردن" کتیبه دنبال کنیم، یعنی از روش توجیه لویی‌روبر و بقیه مفسران پیرو او پیروی نکنیم. پرسش‌هایی واقعی مربوط می‌شوند به مسائل دستوری و واژه‌شناسی: معنای ΒΑΡΑΔΑΤΕΩ [باراداتو] چیست؟ و andrias سطر ۲-۳ چه مفهومی دارد؟

۲. خروج اهورامزدا

در این عرصه ترم‌شناسی و زبان‌شناختی، انتقادکنندگان اصلی و مستقل از یکدیگر عبارت بوده‌اند از ف. گشنیتزر (۱۹۸۶) و پ. فرای (۱۹۸۴ صص ۲۱-۱۹). اولی با بحث درباره بخش اعظم تفسیر روبر اعتقاد دارد که Baradateō حالت مضاف‌الیه یک نام کوچک یعنی Baradatès است، و این مضاف‌الیه مربوط می‌شود به مضاف "زئوس"، و از این‌جا نتیجه می‌گیرد که هدیه مورد بحث به "زئوس باراداتس" اهدا شده است.

۱۱. همچنین متذکر می‌شوم که پیوندهای برقرار شده توسط روبر (۲۱-۳۲۰) میان متن موردنظر ما با کتیبه دیگری از دوره هلنیستی که آن نیز مربوط می‌شود به درمانگران و خادمان معبد زئوس و حلقه گل نهادن بر سر خدا، بی‌گمان نمی‌تواند شالوده تفسیر او قرار گیرد، بلکه درست برعکس است (نک. بعد پانوشته‌های ۳۶ و ۵۲).

۱۲. به‌علاوه بنگرید به فرمول مورد استفاده ژان و لویی‌روبر (BE 1976, n° 624): "سطور ۵-۱، که با یک برگ جدا شده‌اند، مربوط به اهداییه‌ای از قرن چهارم ق. م. و به لهجه ایونی هستند."

۱۳. برای من درک این نکته دشوار است که چرا به نظر لویی‌روبر، در دوره کنده‌کاری مجدد (یعنی دوره رومیان)، بخش I می‌بایست بدون هیچ تغییری دوباره کنده‌کاری شده باشد (۱۱-۳۱۰)، حال آنکه ممنوعیت مذهبی اول می‌توانسته بدون نسخه‌برداری دقیق از سند اصلی فقط جوهر مطلب را حفظ کند (۳۱۷) و ممنوعیت دوم مربوط به دوره رومی باشد (۳۲۶).

نویسنده برای تبیین سخن و استدلال خود از کنیه‌های مشهور و مشابه دیگری کمک می‌گیرد (نام خدایی و در پی آن نام یک قوم یا محلی به حالت مضاف‌الیه و برای بستگی یافتن به آن خدا)، ضمن آن که به عنوان نمونه به‌ویژه به نام معبد "مینِ فارناکس" (Mên pharnakou) اشاره می‌کند که استرابو (XII, ۳, ۳۱۱) از آن نام برده‌است و به معنای پرستشگاه ایزد "مین" است که فارناکس آن را بناخته بوده است^{۱۴} و بسیاری دیگر با او هم عقیده هستند^{۱۵}. به نحوی کاملاً همگون، "ژئوس باراداتس" مشخص‌کننده خدایی خانوادگی است که گویی پرستش آن را فردی به نام باراداتس بنیاد نهاده که به احتمال بسیار از اجداد درونافرئوس بوده است. با این حال، ف. گشنیتزر ضمن رد این نظر که واژه "هوپارخوس" بتواند دلیلی قانع‌کننده برای "شهرَب" [ساتراپ] بودن درونافرئوس باشد (ص ۷۷) باور دارد که در پس این ژئوس، اهورامزدا نهفته است - که البته این عقیده کمی متناقض می‌نماید: اگر از جایگاه اهورامزدا در ایزدکده رسمی هخامنشیان آگاه باشیم، به دشواری می‌توانیم بپذیریم که یک ایرانی در سارد تندیسی را به "اهورامزدای باراداتس" هدیه کرده باشد.^{۱۶} پ. فرای نیز با این نظر که "باراداتو" یک مضاف‌الیه است موافقت دارد، منتهی نمی‌تواند تفسیری را بپذیرد که به نظر او از لحاظ زبان‌شناسی چندان روشن نیست.^{۱۷} در عوض برخلاف لویی روبر عقیده دارد که این

۱۴. قبل از همه در کسلر ۱۸۹۷ (که تاریخ این بحث با او آغاز می‌شود) و سپس لانه ۱۹۷۶ ص ۶۷. فان هاپپرن-پوربایکس (۱۹۸۴ صص ۹-۲۳۷) بدون ارتباط با متن مورد بحث در اینجا، تفسیر متفاوتی (درباره خاستگاه ایرانی ایزد "مین") پیشنهاد کرده که باید بگویم برای من متقاعدکننده نیست.

۱۵. شاید منظور نیاکان افسانه‌ای سلسله شاهان پونتوس در کاپادوکیه باشد که دیودوروس نیز آن را نقل کرده است (XXXI, ۱۹, ۵-۱؛ نک. بریان a ۱۹۹۶ صص ۹-۱۴۷): نک. اندیشه‌های گشنیتزر ۱۹۸۶ صص ۵۱-۵۰ درباره این نام کوچک در خاندان ساتراپی داسکلئون.

۱۶. بنگرید به تناقض‌های باز هم فاحش‌تر در نزد کورستن (۱۹۹۱ صص ۸-۱۷۶) که ضمن پذیرش تصحیح گشنیتزر، با این حال نتیجه‌گیری‌های اساسی لویی روبر را می‌پذیرد و می‌پندارد که با نوشتن "اهورامزدا کمی پس از ورودش به لودیا [لیدی] با یک ایزد محلی یعنی لودیایی که همان ژئوس یونانی بود" برابر انگاشته شد (ص ۱۷۷ پانویشت ۶۶) مشکل را به آسانی حل کرده‌است - پیشنهادی که خود تضادها و تناقض‌های تازه‌ای در استدلال او درباره استقرار یک کیش دولتی اهورامزدا و آنهایتا در دوره اردشیر دوم (ص ۱۷۸) پدید می‌آورد. (درباره استدلال کورستن همچنین می‌توانید اکنون به ملاحظات انتقادی فرای ۱۹۹۵ ص ۱۹ پانویشت ۷۶ رجوع کنید).

۱۷. بنگرید به بحث او در صفحه ۳۴ و پانویشت ۵۴. ر. اشمیت نیز به نوبه خود (در گفت‌وگویی شفاهی به نقل از شومون ۱۹۹۰ صص ۸۱-۵۸۰) اعتقاد دارد که این جزء یک مضاف‌الیه نمی‌تواند باشد و می‌افزاید (گرچه این نظر تأیید نشده) شکل باراداتس "درست است و با قواعد شکل‌بندی افعال -

کتیبه نه ارتباطی با اهورامزدا دارد و نه با متن بروسوس، بلکه به احتمال زیاد یا منظور همان زئوس یونانی است یا یک ایزد اپیکوری؛ دروئافرنس نیز، چه شهرب بوده باشد یا نه، به این ترتیب اقدامی درباره پرستش یک ایزد محلی انجام داده است^{۱۸}؛ آنگاه نویسنده این موضوع را با مداخله پیکسوداروس مقایسه می‌کند که از کتیبه مشهور سه زبانه کسانتوس با آن آشنا هستیم.

پس نکته‌ای که گشیتزر و فرای و اشمیت درباره‌اش اتفاق نظر دارند آن است که Baradateō یک مضاف‌الیه است، چیزی که روبر نیز به راستی آن را انکار نکرده است ولی چون نمی‌دانسته با آن چه کند، حالت مفعول با واسطه را درباره‌اش پذیرفته است (۳۱۳). از اینجا باید نتیجه گرفت که این اصطلاح (تفسیر نهایی درباره آن که آیا کیش خانوادگی بوده یا نه) را نمی‌توان لقب زئوس دانست و هیچ دلیلی نداریم که زئوس برابر با اهورامزدا ایرانی دانسته شده باشد، زیرا کاملاً روشن است که پیوندی که روبر با سیاست اردشیر دوم برقرار می‌کند هیچ‌گونه ارزش اثباتی ندارد، چون بر نوعی استدلال دوری بنا شده که با یک پیش‌فرض در آغاز کار "توجیه" شده است؛ این‌گونه

→ هند و اروپایی مطابقت دارد" با این همه به نظر من و به پیروی از خود اشمیت (سال ۱۹۹۴)، نام کوچک "داتابارا" (با شکل آرامی "Dtbr") در اسناد تخت‌جمشید تأیید شده است - ساخته شده بر اساس الگوی مشهور *databara (= "داور") که خود بارها به شکل اسامی اقتباسی در زبان‌های ایلامی، اکدی و آرامی دیده شده است؛ اما در مورد Baradata (یا هر نام کوچک از این نوع) چنین نیست. به هر روی من عقیده دارم که این یک دعاگونه مذهبی است که به احتمال زیاد در اصل به شکل *databara (و نه baradata) بوده است، همان‌طور که در یک کتیبه یونانی بعدی از کیلیکیه، توانسته‌اند یک لقب مذهبی ایرانی را که تا آن زمان دیده نشده بوده است بازسازی کنند یعنی لقب *Satabara (داگرون و فایسل ۱۹۸۷ ص ۳۶).

۱۸. من تصور کرده‌بودم که بایستی قبلاً تفسیر پ. فرای را رد کنم: نک. بریان (۱۹۸۵) ص ۱۸۹ پانویشت (۱۳)؛ (همین‌طور یوزف ویزهوفر ۱۹۸۵ صص ۶-۵۶۵)؛ شرمندهم که می‌بینم نوشته من در آن زمان باعث شد تا مری‌بویس نیز به نوبه خود دیدگاه فرای را رد کند (بویس-گرونه ۱۹۹۱ ص ۲۰۵ پانویشت ۳۲، ظاهراً بی‌آنکه با مقاله ف. گشیتزر آشنایی داشته باشند). گشیتزر با بررسی پ. فرای خیلی دیر آشنا شد و مقاله کوتاهی را نیز به آن اختصاص داد، بی‌آنکه درباره فرضیه به بحثی طولانی بپردازد و اهمیت ماجرا را دریابد، و با این‌حال اعتقاد دارد که وجود یک zeus persōn [زئوس پارسی] در یک کتیبه فریگیه‌ای (نک. BE 1979 n°. 529) می‌تواند برابرانگاری اهورامزدا با زئوس در سارد را توجیه کند؛ ولی من باید بگویم که این مقایسه متقاعدکننده نیست؛ در واقع هرکسی می‌داند که در برخی متون تک‌معنا و بی‌ابهام زئوس را می‌توان "تفسیر یونانی" اهورامزدا تلقی کرد (مثلاً هرودوت I، ۱۳۱)؛ اما این با فحوای کلام کتیبه سارد فرق دارد، به‌خصوص که گشیتزر خود قاطعانه صفت مفروض "باراداتا / قانون‌گذار" را رد کرده‌است!

استدلال به نوبه خود نویسنده را به آنجا کشانده که درونفرنس را یک شهرَب بینگارد؛ زیرا چنین مقامی در سلسله مراتب دولتی به روبر امکان می‌داده تا در lex sacra [قانون مقدس] بخش II کتیبه وجود یک گواهی برای یک سیاست رسمی از سوی حکومت هخامنشی مشاهده کند که شبیه به سیاستی باشد که بدون ابهام در متن بروسوس بیان شده است. در واقع، از یک سو واژه "هوپارخوس" محتوای معناشناختی بسیار شناور و شکل‌پذیری دارد، و کافی نیست تا همانند روبر (۳۱۶) استفاده هرودوت از آن را دستاویزی برای حل مشکل بتوانیم قرار دهیم؛^{۱۹} از سوی دیگر بخشیدن عنوان شهربی لیدی به درونفرنس مشکلات لاینحلی پدید می‌آورد. اگر فرضیات تاریخی من‌درآوردی را کنار بگذاریم، تاریخ‌گذاری برای دوره اردشیر یکم به همان اندازه اردشیر دوم قابل دفاع است: هرچه باشد، وجود تعداد زیادی ویژگی و عناصر ایونی در زبان بخش II از لحاظ تاریخ اشاعه koinē [لهجه یونانی] در ایونیه، می‌تواند حتی دلیل به ظاهر بهتری برای تأیید تاریخ‌گذاری قدیمی‌تر باشد!^{۲۰} بنا به همه این دلایل، من فکر می‌کنم بهتر است نظر پ. فرای را بپذیریم که زئوس یک زئوس یونانی یا خدایی بومی بوده است. البته من در جای دیگری ترجیح خود را برای امکان دوم بیان کرده‌ام (بریان ۱۹۹۳ ص ۲۷ پانویس ۱۹): پذیرش زئوس لیدیایی که بارها و بسیار وجود آن در سارد مورد تأیید قرار گرفته و از جمله وجود تصویر آن بر سکه‌های دوره رومی (نک. جانستون ۱۹۸۱ صص ۱۱-۱۰)،

۱۹. در این باره بنگرید به بحث کوتاه ولی روشن‌گرانه گشتنیزر (۱۹۸۶ ص ۶۶)؛ و نیز (بدون رجوع به متن) ملاحظات اصطلاح‌شناسی پتی (۱۹۹۰ صص ۲۰-۱۵ و ۳-۱۵۲) و مقاله طولانی شومون ۱۹۹۰ که دست‌کم توانسته به اثبات برساند که قرار دادن درونفرنس در میان شهرهای سارد غیرممکن است و به هیچ‌وجه منتفی نیست که تاریخ این سند مربوط به زمان پادشاهی اردشیر یکم باشد. م. وایسکوپف (۱۹۸۲ صص ۱۰۷-۹۸؛ نک. ۱۹۸۹ صص ۳-۹۱) نیز تحلیلی طولانی درباره وظایف و تاریخ درونفرنس انجام داده‌است؛ او نتیجه می‌گیرد که این شخصیت شهر نبوده‌است و زمان او نیز حدود ۳۶۶/۵ ق.م. است، اما نویسنده اساساً داستان‌های تاریخی را زیاد از اندازه جدی می‌گیرد و بر آن‌ها تکیه می‌کند (به‌خصوص آن‌هایی که محل تردید دارند مانند گزارش‌های مربوط به آشوب‌های آسیای صغیر) و بر نتیجه‌گیری‌های لویی‌روبر درباره امور مذهبی نیز باور دارد، ضمن این‌که امکان شهر بودن او در زمان اردشیر یکم را نیز رد نمی‌کند!

۲۰. درباره "اولین گویش محلی [koinē] حقیقی ایونی آسیایی که عمدتاً زبان هرودوت نیز بوده‌است" بنگرید به بریکسه [Brixhe] ۱۹۹۳، صص ۷ و ۱۵ (درباره ایونی گرای)؛ درباره گویش آتئی یا آتیک (ص ۱۸) نیز به نظر نویسنده اشاعه آن دیرتر انجام گرفته، گو این‌که پیش از اسکندر مقدونی آغاز شده است (لوپز-آیر ۱۹۹۳؛ بریکسه ۱۹۹۳ ص ۸۰).

بسیار آسان‌تر و طبیعی‌تر می‌نماید. با این حال بپذیریم که به همان اندازه احتمال یک زئوس یونانی نیز وجود دارد.^{۲۱}

۳. خروج تندیس زئوس

سوال دوم: دروئافرنس چه نوع تندیس را وقف زئوس کرده است؟ روبر ضمن ترجمه طبیعی Dii به "به زئوس" و بنابراین به صورت "مفعول با واسطه"^(۳۱۷) بی‌درنگ ابهام بزرگی را در تفسیر خود وارد می‌کند، زیرا پس از ساتراپ کردن دروئافرنس (۳۱۲) می‌نویسد که این شخصیت "تندیس زئوس را اهدا کرد..."^(۳۱۳). البته در اینجا پای یک تفسیر درمیان است، زیرا بنا به کاربردی بسیار رایج، اهدا فقط اشاره است به این تندیس (استفاده از حرف تعریف معین)، یعنی تندیس که هرکس می‌تواند آن را ببیند و بشناسد. اگر لویی روبر این نتیجه‌گیری را انتخاب کرده، از آن‌روست که به نظر او بخش‌های I و II معاصر هستند و بنابراین آیین تاج‌گل‌گذاری بر خدا (بخش II سطور ۸-۹) لزوماً اشاره‌ای است به تندیس زئوس که خود در فحوای متن کتیبه با اصطلاح andrias مشخص شده است (صص ۳۱۹-۳۱۳)- و مقایسه آن با تندیس‌های کیش آن‌اهیتاپرستی که توسط بروسوس به دوره اردشیر دوم نسبت داده شده نیز از همین جا سرچشمه می‌گیرد. اما، افزون بر اینکه پیوند منطقی و گاه‌شناختی میان بخش I و بخش II به نظر من بسیار مورد تردید است (نک. بعد)، تفسیر با یک مشکل لغوی و معنایی (معنای عادی- و آماری- اصطلاح andrias) نیز برخورد می‌کند که البته لویی روبر نیز به آن پی برده است اما کوشیده با روشی که به نظر من از بی‌توجهی و لاقیدی اصطلاح- شناختی در امان نمانده است بر این مشکل غلبه کند. اهمیت موضوع مرا وادار می‌کند که عین نوشته روبر (۳۱۳) را برای خواننده نقل کنم:

---

۲۱. بی‌گمان چندین پرستشگاه زئوس در سارد وجود داشته‌است (یک زئوس یونانی، یک زئوس لیدیایی؛ نک. هانفمان ۱۹۸۳ صص ۲۸-۲۹ و هانفمان-مایرس ۱۹۸۳ صص ۹۳، به‌جز درباره زئوس/هورامزدا به پیروی از لویی روبر)، و چنانکه می‌دانیم در دوره هخامنشی یک آرتیمیس پارسی، یک آرتیمیس افه‌سوسی و یک آرتیمیس کولوئه (همان صص ۲۲-۲۱ و بریان a ۱۹۹۶ صص ۷۲۴ و ۱۰۳۶؛ نک. مقاله بروسوس در همین جلد). اگر (بنا به دلایلی که من بعداً در پانوش ۴۴ توضیح خواهم داد) فرض کنیم که کتیبه اهداییه مستقیماً به زبان یونانی حکاکی شده باشد، فرضیه زئوس یونانی می‌تواند تقویت شود.

"مورخ زبان‌شناس به تفکیک بنیادی دوره هلنیستی بین دو واژه *ἀγάλμα* [آگالما] به معنای "تندیس پرستیدنی" - حتی اگر تندیس شاه یا نیکوکار بزرگی باشد که به افتخارات ایزدی نائل شده است- و واژه *ανδρίας* [آندریاس] یعنی تندیس افتخاری از یک انسان، خوگرفته است. همچنین می‌داند که واژه دوم پیوسته در کتیبه‌های یونانی مصر به معنای تندیس ایزدی و پرستیدنی به کار رفته است. و ما نمی‌دانیم که در سارد در این دوره این واژه "آندریاس" به کدام معناست، در حالی که در آن زمان در جهان یونانی به معنای دقیق آن تندیس انسانی بسیار کمیاب بوده، و هیچ نام انسانی هم برای تندیس مورد بحث ما ذکر نشده است و بنابراین شاید این تندیس "شاه بزرگ" بوده است. واقعیت آن است که در دوران باستان واژه *andrias* هم به تندیس‌های انسانی اطلاق می‌شده است و هم به تندیس‌های ایزدی و پرستیدنی. در مورد هرودوت و کاربرد او از این واژه نیز چنین است، و نیز کافی است به کتیبه کهن تندیس غول‌پیکر آپولون ناکسوسی‌ها و دلوسی‌ها با این عبارت مشهور *ανδρίας και τὸ σφέλας* اشاره کنیم. پس این تندیس خاص ایزد است که درونافرنس به زئوس هدیه کرده است..."

پس به بررسی مجدد جزئیات بحث او می‌پردازیم:

(۱) معنای بسیار کهن "آندریاس" که پیوسته نیز مورد تأیید قرار گرفته، "تندیس انسانی" است که معمولاً و در واقع همیشه در برابر "آگالما" به معنای "تندیس ایزدی" قرار می‌گیرد. خود لویی روبر در نوشته‌های خود^{۲۲} پیوسته بر این تقابل تأکید کرده است، و کافی است فهرستی از تعداد اشارات به *agalma* و *andrias* (یا *eikōn* [شمایل پرستیدنی]) در کتاب پائوسانیاس تهیه کنیم تا قاطعانه به این نتیجه برسیم که در نزد این نویسنده این قاعده هیچ‌گاه استثناء بر نداشته است.^{۲۳}

(۲) در این باره لویی روبر اولین استثناء- گیریم منطقه‌ای- را بر این قاعده وارد کرده و به معنای کلمه "آندریاس" در کتیبه‌های مصری استناد می‌کند. آ. برنار در جنگ‌های خود پیوسته بر این جنبه تأکید و اصرار ورزیده است: "واژه آندریاس" در مصر برخلاف ریشه خود بارها به معنای تندیس مذهبی به کار رفته است." (برنار ۱۹۸۸)

۲۲. به عنوان نمونه در OMSII صص ۸۳۵-۸۳۳، در EA:17، یا باز در BE سال ۱۹۵۵ شماره ۲۱۰: "اما معنای "آگالما" کامل مشخص و روشن است و این واژه در مورد تندیس‌های پرستیدنی به کار می‌رود، به استثنای تندیس‌های افتخاری در میدان‌های اصلی شهر [آگورا] که *eikones* و *andriantes* گفته می‌شوند". نک. نیز ک. کونسه ۱۹۸۸ (این ارجاع را مرهون ل. میژوت هستم).

۲۳. من در این باره به یاری TLG پژوهیده‌ام، اما بحث در این باره را در اینجا بی‌سود می‌دانم.

ص ۲۶). اما این اشاره به سه دلیل نمی‌تواند عدم اطمینان ما درباره متن سارد را برطرف سازد. نخست آن‌که در مواردی که نام ایزد در حالت مفعول با واسطه است (در مجموع مانند سارد) من مطمئن نیستم که منظور از andrias همیشه تندیس پرستیدنی بوده باشد؛ می‌تواند اشاره به تندیس انسانی باشد که به خدا تقدیم شده است. وانگهی آبرنار در پی خود لویی روبر (OMS II: 833, n.I)^{۲۴} بر نکته مهمی تأکید دارد: "استفاده از "آندریاس" به جای "آگالما" برای اشاره به تندیس ایزدی خاص مصر است. این جایگانه جایی است که این واژه معنای ریشه شناختی خود را از دست می‌دهد" (برنار ۱۹۶۹ ص ۴۰۶)؛ این کاربرد "خاص مصر است" (۹۹۲ ص ۸۱). و سرانجام، مثال کتیبه‌های مصر دوره یونانی-رومی می‌تواند در مورد کتیبه‌ای از سارد متعلق به قرن چهارم و در واقع قرن پنجم ق.م معتبر باشد:^{۲۵} و این درحالی است که دنباله استدلال روبر مبتنی است بر تفکیک میان کاربرد دوره هلنیستی (تقابل قاطع آندریاس/ آگالما) و آنچه خود "دوره‌های کهن" نامیده است. (۳) به نظر لویی روبر، در این دوره واژه "آندریاس" هم به معنای تندیس‌های انسانی و هم تندیس‌های ایزدی است: "کاربرد هرودوت چنین بود"^{۲۶}. آنگاه روبر برای استوار کردن سخن خود (ص ۳۱۳ پانوشتهای ۲۱-۲۰) فقط به DELG شایسته‌ترین و فرهنگ لغات پاول ارجاع می‌دهد. نقل قول اولی گویا معنای "آندریاس" را برای "دوران کهن" توجیه می‌کند. با وجود این، در آن فقط می‌خوانیم (۸۸): "tos, andrias- "تصویر یک انسان"، و دقیق‌تر "تندیس" گاه یک زن یا یک خدا"، بدون ذکر هیچ متن مرجع. اما یاول (۲۵) در مدخل andrias در لغتنامه خود می‌نویسد:

۲۴. "من متون مصری را کنار می‌گذارم، چون کاربرد آنها از واژه "آندریاس" برای تندیس‌های ایزدی امری استثنایی است". راست آن است که روبر در CRAI 1975 در تحلیل از کار خود می‌نویسد: "در کتیبه‌های مصری و جاهای دیگر" (BE 1976, n°624)؛ اما در CRAI 1975 ص ۳۱۳ پانوشته ۱۹، فحوای سخن بسیار خویش‌دارانه‌تر است: "این کاربرد را می‌توان به طور پراکنده در جاهای دیگر، حتی در دوره امپراتوری، پیدا کرد" (نقل قول از MAMA IV, n° 275A).

۲۵. نکته جالب‌تر آن است که پس از انتشار کار لویی روبر در ۱۹۷۵، آبرنار در ارجاع به آن برای کسب تأیید بیشتر نظر خود درباره معنای "آندریاس" در مصر تردید نمی‌کند (برنار، ۱۹۸۸ ص ۲۶ پانوشته ۱).
۲۶. نک. خیرنامه کتیبه‌شناسی (BE)، ۱۹۷۶ شماره ۶۲۴: "...andrianta (به معنای تندیس ایزدی. بنابه کاربرد قدیم، که به‌ویژه توسط هرودوت استفاده شده و در کتیبه‌های مصر و جاهای دیگر نیز پایدار مانده است)". من به قسمتی توجه دارم که با پیشنهاد "کاربرد قدیم" تناقض دارد، ضمن آنکه نویسنده می‌خواهد به هر بهایی تاریخ کتیبه را به حدود اواسط قرن چهارم یعنی یک قرن پس از هرودوت برساند.

1. (۴) تندیس یک موجود انسانی... (در تقابل با agalma); 2. (۵) تندیس به طور کلی... به‌ویژه در جلوی دروازه‌های دوبرجی معابد مصری؛ 3. (۴) = agalma یعنی تندیس پرستیدنی در یک معبد: 1/183² ; 3bis ؛ 6/118³.

پیش از آن‌که به کاربرد این کلمه توسط هرودوت بپردازم، مایلم از LSJ نیز نقل کنم که در آن نوشته شده (128): "تصویر یک انسان، تندیس... معنای مخالف agalmata خدایان... به ندرت خدایان." فقط با خواندن این مدخل‌ها در لغت‌نامه‌ها، این احساس (به زبان ساده‌تر) به انسان دست می‌دهد که "آندریاس" یک معنایش که از لحاظ آماری در اکثریت کامل قرار دارد، همان معنای تندیس انسانی است، در برابر معنای دومی که بسیار نادرتر است (rarely, Parfois) و آن تندیس ایزدی است. در چنین شرایطی، برای آن‌که انتخاب اصطلاح شناختی استثنایی لویی رویر قابل قبول باشد، ناچار است که گرفتار تناقض نشده باشد. اما آیا به راستی چنین بوده است؟ برای داوری در این باره که آیا کاربرد هرودوت به راستی این بوده که "آندریاس" را به معنای "تندیس ایزدی" مورد استفاده قرار داده است، بهتر است به موارد ذکر شده توسط پاول (که رویر توجه به آنها را مفید نیافته) دوباره بنگریم:

* هرودوت (VI، ۱۱۸) ماجرای دزدیده شدن این مجسمه آپولون توسط یک سرباز داتیس [سردار ایرانی] را حکایت می‌کند که چگونه این سردار داریوش آن را در اختیار اهالی دلوس گذاشت و به آنها مأموریت داد تا آن را به جای اولیه‌اش، یعنی معبد دلیون در یونان برگردانند. هرودوت در جریان گزارش داستان داتیس، سه بار از واژه "آگالما" استفاده می‌کند، و فقط یکبار ضمن اشاره به سوءنیت دلوسی‌ها واژه "آندریاس" را به کار می‌برد. پس اگر می‌خواهیم از این قسمت به عنوان شاهدهی برای استفاده احتمالی هرودوت از این دو واژه به جای یکدیگر، استفاده کنیم، استدلال ما چندان مفید و اثبات‌گرانه نیست چون سه بار استفاده از واژه "آگالما" هرگونه ابهام در مورد یکبار استفاده از واژه "آندریاس" را می‌زداید.

۲۷. این اشاره آخر مبتنی است بر یک کتیبه دلوسی (GDI 5421) که آشکارا همان کتیبه‌ای است که لویی رویر نیز به آن اشاره کرده است (۳۱۳ پانویس ۲۲: I Delos شماره ۴) - کتیبه‌ای که به متن یونانی آن هنگام نقل قول از رویر اشاره کردیم و همچنان برای مفسران مشکل‌برانگیز است (BE 1947, n° 389)؛ نیز بنگرید به رالی ۱۹۹۴ ص ۲۲ که ضمن نقل قول از همین کتیبه معتقد است که "تفکیک میان agalma و andrias نسبتاً دیر انجام شده است (که ظاهراً به طور ضمنی نظر رویر را تأیید می‌کند). بررسی مجدد تازه‌ای که هرماری (۱۹۹۳a) انجام داده ما را وامی‌دارد تا با این سند بسیار بااحتیاط برخورد کنیم.

* هرودوت (I، ۱۸۳) پرستشگاه زئوس (= مردوک) در بابل را توصیف می‌کند؛ می‌نویسد در درون معبد (hieron) تندیس بزرگی (agalma) از طلا از ایزد وجود دارد؛ در زمان کوروش، در داخل صحن مقدس (téménos)، تندیس (andrias) دیگری باز از طلا وجود داشت که داریوش جرأت تصاحب آن را نیافت؛ اما در عوض خشایارشا در این کار تردید نکرد. مورخانی که می‌خواهند نشان دهند خشایارشا با شدت میاست پیشینیان خود را زیر پا گذاشته و در موارد متعدد به باج‌گیری از معابد بابل و انهدام آنها اقدام کرده، از این قسمت هرودوت پیوسته شاهد آورده‌اند. آملی کورت و سوزان شروین-وایت (۱۹۸۷) با موفقیت علیه این نظر بسیار کلی و بسیار بی‌پایه به‌پا خاستند. دومی با تفسیر این قسمت از متن هرودوت (۱۹۸۷ صص ۷۲-۷۱) متذکر می‌شود که افعال هرودوت در این قسمت در زمان حال اخباری نامعین هستند، و ثابت می‌کند که هرودوت از دو تندیس متفاوت سخن می‌گوید و خشایارشا "آندریاس" را تصاحب کرده بوده است نه "آگالما" را^{۲۸}. به احتمال بسیار زیاد در اینجا منظور از آندریاس یک تندیس انسانی است^{۲۹}.

پس بحث‌های مربوط به این دو متن هرچه باشند، به نظر من کمترین نتیجه‌ای که می‌توان با قاطعیت گرفت آن است که هرودوت پیوسته و همیشه از دو واژه "آندریاس" و "آگالما" با معانی برابر استفاده نمی‌کرده است. وانگهی کافی است به مدخل agalma در فرهنگ لغات پاول نظری بیندازیم تا درست‌ترین دیدگاه را بیابیم! وقتی هرودوت (I، ۱۳۱) می‌گوید ایرانیان برای خدایان خود مجسمه نمی‌سازند، بی‌گمان از واژه agalma استفاده می‌کند و هنگام بحث درباره آداب و آیین‌های مذهبی ایرانی نیز چنین است، و این نکته در مورد استرابو (XV، ۳، ۱۳) و بروسوس (FGrH 680 F11) نیز صدق می‌کند. در نتیجه باید بی‌پرده گفت که نوع کاربرد هرودوت نه چیزی را تأیید می‌کند و نه شالوده‌ای برای ترجمه لویی رویر فراهم می‌سازد که می‌خواهد andrias اهدا شده به زئوس توسط دروثافرنس را به میل خود تفسیر کند.

۲۸. استدلال‌های مخالف داندامایف (۱۹۹۳ ص ۴۳) چندان قانع‌کننده نیستند (نک. نظریات من در بریان ۱۹۹۶a صص ۹۸۹-۹۸۸).

۲۹. سوزان شروین-وایت تقابل میان دو واژه را یادآور می‌شود، ضمن آنکه فرضیه وجود تندیس ایزدی دیگری را نیز منتفی نمی‌داند، و در عین حال متذکر می‌شود که این تندیس ممکن است متعلق به یک شاه آشوری یا بابلی بوده باشد.

(۴) لویی روبر استدلالی را می‌افزاید که آن نیز چندان الزامی نیست و آن این است که موضوع اهدای یک تندیس افتخاری انسانی در سارد چندان شدنی و قابل‌تصور نیست. چرا؟ فقدان نام برای شخصیتی که به این‌گونه معرفی می‌شود به نظر من نمی‌تواند به‌خصوص یک ضداستدلال مهمی را تشکیل دهد.^{۳۰} یک تندیس نذری هدایی می‌تواند بی‌نام باشد؛ در مورد تضاد و مخالفت میان جهان یونانی^{۳۱} و پایتخت لیدی در این زمینه نیز، این چیزی جز یک اصل مسلم و بدیهی نیست.^{۳۲} می‌دانیم که نه‌تنها تندیس‌هایی از "شاهان بزرگ ایران" وجود داشته بلکه اشراف ایرانی نیز دوست داشتند تندیس‌هایی از آنان ساخته شود و ساخته می‌شد.^{۳۳} دست‌کم دو نمونه مشهور از این موارد که شهرهای غربی هخامنشی بوده‌اند، سراغ داریم. نخست به تکه‌ای از کتاب دیودوروس سیسیلی می‌اندیشیم که ورود اسکندر به تروئاد در ۳۳۴ و به عبارت دقیق‌تر به معبد آتنا ایلپاس را چنین توصیف می‌کند: "آریستاندروس قربانی‌کننده که در مقابل معبد (pro tourēo) روی زمین بود، چشمش به تندیس (eikōn) آریوبرزن شهر ب پیشین فریگیه افتاد (XVII, 6, 17). در خود سارد چندی بعد (حدود ۳۲۲/۳۲۰) نمونه آدرستوس لیدیایی را داریم که از طریق پائوسانیاس با او آشنا هستیم (VII, 6, 6)؛ این

۳۰. از جمله در مورد تندیس از "شاه بزرگ" که لویی روبر (نسبتاً با ابهام) به آن اشاره کرده است (۳۱۳): به‌ویژه یادآور می‌شوم که، در مورد تندیس داریوش که در شوش کشف شده است (CDAFI 1974)، اگر جز پایه تندیس را در اختیار نداشتیم درباره هویت داریوش جز به حدس و گمان نمی‌توانستیم متوسل شویم، چون کتیبه مهم روی خود تندیس (با خطوط میخی و هی‌یروگلیف) حکاکی شده است و در روی پایه تنها با اسامی اقوام و ملل روبه‌رو هستیم.

۳۱. وانگهی من شک دارم که تندیس‌های انسانی تا این اندازه در شهرهای یونانی کمیاب بوده باشند. سرچشمه دیدگاه روبر به‌طور ضمنی همان نظر بسیار قدیمی است که اساساً متکی بر گفته‌های جدلی خطبای آتنی سده چهارم است؛ آ. آیمار (۱۹۶۷ صص ۶۲ و ۶۷) این اندیشه را بسط داده که تاریخ تکوین آن پایان سده پنجم و آغاز سده چهارم ق.م بوده است (در نیمه نخست قرن چهارم نامدارترین مثال، نمونه کونون است که تندیس‌های او را در اریتره (Tod II.106: eikōn)، در آرتمیسیون افه‌سوس و در هی‌یرون [هرایون = معبد] ساموس (پائوسانیاس 3, VI, 16) و نیز بر روی آکروپول آتن (Tod II.128؛ پائوسانیاس I, 3, 24) وقف کرده و نصب نموده بودند؛ همچنین درباره تندیس لوساندر در اولمپیا (VI, 3, 14) و بسیاری از آثار شناخته شده دیگر که در متون ادبی (به‌ویژه پائوسانیاس) و کتیبه‌ای از آنها نام برده شده است می‌توان اندیشید. اما این‌گونه نمونه‌های امروزی دیگر جایز نیست و همان‌طور که لونی نشان داده است "در نیمه نخست سده پنجم ق.م برپا کردن تندیس برندگان مسابقات اولمپیک در آتن رایج شد" (۱۹۷۹ ص ۲۶) و از آغاز سده پنجم نیز (صص ۹۷-۲۸۴) این امر در مورد سرداران فاتح صدق می‌کرد.

۳۲. به‌خصوص وقتی روبر ادعا می‌کند که هنر یونانی در سارد نفوذ کرده بود (310, 316).

۳۳. نک. به‌ویژه نامه آرشام DAE 70 (و نظریات من در بریان ۱۹۸۸ا ص ۱۶۸).

شخصیت با یک تندیس (eikôn) برنزی مفتخر شده بود که لیدیایی‌ها این تندیس او را وقف کرده و در جلوی پرستشگاه (prohierou) آرتیمیس پارسی نصب کرده بودند^{۳۴}؛ در روی این تندیس کتیبه‌ای بود که یادآور می‌شد آدراستوس در حال نبرد در کنار یونانیان علیه لئوناتوس در جنگ لامیاکوس جان باخته است. من از همه اینها نتیجه می‌گیرم که هیچ دلیلی نداریم انکار کنیم که درونافرنس یک تندیس انسانی را در مقابل پرستشگاه زئوس در سارد وقف کرده باشد. با توجه به اینکه چنین نتیجه‌گیری مبتنی بر رایج‌ترین معنای پذیرفته شده برای "آندریاس" است.

۴. یک ترازنامه و چند ابهام

سرانجام، اگر از یک سو می‌پذیریم که "باراداتو" نام کوچکی است در حالت اضافی یا مضاف‌الیه، و اگر، از سوی دیگر، اعتقاد داریم که بخش اول کتیبه اهداییه‌ای است به زبان یونانی که انسجام خاص خود را دارد^{۳۵}، ناچاریم نتیجه‌گیری‌های تاریخی پیشنهادی لویی روبر را رد کنیم و تفسیر جایگزینی به جایش ارائه دهیم. یک شخصیت بلندپایه اداری شهربی لیدی موسوم به درونافرنس (احتمالاً بازمانده یک خاندان ایرانی که از چند نسل پیش در سارد مستقر بوده است) یک تندیس انسانی (andrias) را به زئوس وقف کرده است، چه این تندیس بی‌نام بوده باشد، چه احتمالاً تندیس نیای خودش "باراداتی" بوده باشد که قبلاً ایمان و پارسایی خاصی به افتخار و احترام این ایزد محلی از خود نشان داده، و خواه تندیس خود درونافرنس بوده باشد. هیچ دلیلی ندارد که متن را به یک سیاست رسمی در مورد یک کیش دولتی قابل قیاس با سیاست نسبت داده شده به اردشیر دوم توسط بروسوس مرتبط سازیم (ضمن آن‌که تاریخ اهدا نیز می‌تواند مربوط به زمان اردشیر یکم باشد). قوانین و مقررات مذهبی، یونانی و صرفاً یونانی هستند (نک، فرای، ۱۹۸۴، ص ۲۱، پانوشت ۵۵)، و به گمان من نه از مقامات ایرانی بلکه از مراجع مذهبی معبد زئوس در دوره هلنیستی و رومی سرچشمه می‌گیرند.^{۳۶}

۳۴. من نمی‌دانم سخن باکلر و رایبسون (۱۹۱۲ ص ۳۰) که اینجا معبد محلی شده‌هی پیروسزازه قرار داشته بر چه مبنایی بوده است.

۳۵. چنانکه خود روبر نیز می‌پذیرد (ص ۳۱۰).

۳۶. لویی روبر ضمن مقایسه بخش II متن مورد بحث ما (مربوط به ممنوعیت‌های مذهبی) با کتیبه دیگری از سارد (Sardis VII. I. n°22) که آن نیز مربوط به خادمان و متولیان معبد زئوس است (ص ۳۲۲) ←

اهدای تندیس توسط درونافرنس به عرصه خانوادگی تعلق دارد و به موقعیت رسمی او (به عنوان هوپارخوس = فرماندار) ربطی ندارد.^{۳۷} و بالأخره، به هیچ وجه مسئله تجلی اخلاق در را به روی خود بستن از سوی جماعت ایرانی سارد مطرح نیست، بلکه متن هداییه نشان می‌دهد که یک شخصیت بلندپایه شهری لیدی خواسته است وابستگی و گرایش خود به یک ایزد محلی را به نمایش بگذارد - رسمی که می‌توان در دیگر مناطق شاهنشاهی ایران و به‌ویژه در مصر نیز مشاهده کرد. به‌خصوص می‌دانیم که نمایندگان بلندپایه حکومت هخامنشی در منطقه کوپتوس [قنط]^{۳۸} هدایایی (به خط هی پروگلیف) به ایزدان مصری (از جمله "مین") تقدیم می‌کرده‌اند. همچنین با یک ستون سنگی (به

→ به این نتیجه می‌رسد: "استمراری قابل توجه و چشمگیر با قرن‌ها فاصله در یک کیش زئوس پرستی در سارد... پیداست که در این مورد نیز اشاره به همان معبد است" - اما او با این سخن بلافاصله تناقضی در گفتار خود ایجاد می‌کند؛ او با فرض این که "زئوس ایرانی... همان ایزدی است که "مگیستوس پولیوس زئوس" یا "زئوس پولیوس" نامیده شده است" می‌کوشد تا این تناقض را برطرف سازد، اما این امر چگونه امکان دارد در حالی که خودش می‌گوید (ص ۳۲۶) که کتیبه درونافرنس ثابت می‌کند که در اوج دوره رومی "زئوس پرستی ایرانی تبار می‌خواهد خود را از هرگونه آلودگی مصون نگه دارد"؟

۳۷. ذکر تاریخ بر حسب سال سلطنت پادشاه ایران پیوسته حتی در همه اسناد و قباله‌های خصوصی حتی در سارد نیز وجود دارد: نک. کتیبه تدفینی آرامی - لیدیایی منتشر شده توسط لیتمان و سپس کاولی ۱۹۲۱ و اخیراً توسط لی پینسکی ۱۹۷۵ صص ۱۶۱-۱۵۳. در این مورد نیز چنین است. بنابراین من باز نمی‌پذیرم که وضعیت درونافرنس مشابه و قابل مقایسه با وضع پیکسوداروس در کتیبه سه زبانه کسانتوس باشد، زیرا پیکسوداروس در مقام یک شهرت (نک. روایت آرامی) در کسانتوس مداخله می‌کند. تفسیر پ. فرای بی‌گمان از آن چیزی سرچشمه می‌گیرد که او (به پیروی از لویی روبر) مقررات مذهبی تلقی می‌کند (که البته خود ماهیت عمیقاً یونانی آن را متذکر می‌شود: ص ۲۱ پانوشت ۵۵) و می‌گوید این مقررات را درونافرنس وضع کرده و فرمان داده است. همچنین درباره مقایسه با کتیبه سه زبانه کسانتوس نیز همین عقیده را دارد، حال آنکه به نظر من (مطرح شده در بریان ۱۹۸۶ صص ۷-۴۳۴؛ ۱۹۸۷ ص ۵ پانوشت ۴۸؛ بریان ۱۹۹۶ا ص ۷۲۹) خود پیکسوداروس هیچ مداخله‌ای در مقررات مذهبی اهالی کسانتوس نداشته است. همچنین اعتقاد دارم که مقایسه (موجه) انجام شده توسط ف. گشتینتزر میان "زئوس باراداتس" ما و "مین فارناکس" نباید از حدی فراتر برود، زیرا در مورد "مین پونتوس استرابو (XII, 3, 31) توضیح می‌دهد که پرستشگاه آن را فارناکس بنا کرده بوده است؛ حال آنکه در مورد زئوس کتیبه مورد نظر ما چنین نیست - مگر آنکه البته به پیروی از روبر دو بخش کتیبه را به هم مربوط سازیم؛ اما در آن صورت از موضوع "کیش خانوادگی" که خود گشتینتزر از آن سخن می‌گوید دور می‌شویم، چون لویی روبر صریحاً از ابتکار رسمی درونافرنس به عنوان "شهرت" سخن می‌گوید. در واقع به نظر من اصطلاح "مداخله درونافرنس" و حتی اصطلاح "پرستش یا کیش" را باید کنار گذاشت: مقام اداری درونافرنس در سلسله مراتب اداری در لیدی هرچه بوده، او تندیس را به یاد حرمتی که خانواده‌اش از زمان نیای بزرگش باراداتس برای این ایزد قایل بوده آن را تقدیم کرده و چیز دیگری جز این نیست.

۳۸. نک. پوزنه ۱۹۳۶ صص ۱۳۰-۱۱۷) و نظریات من در بریان ۱۹۸۸ا ص ۱۶۶ به بعد.

زبان آرامی) از آسوان آشنا هستیم (DAE 75) که تا مدت‌ها آن را سنگ بنای یک پرستشگاه ایرانی وقف اهورامزدا می‌پنداشتند. اما قرائت تازه آن نشان می‌دهد که سنگی است اهدایی از سوی "ویدرانگا"ی مشهور به افتخار "اوزیریس قادر متعال"^{۳۹}. از این نظر، کتیبه درونفرنس تغذیه‌کننده پرونده فرایند روابط فرهنگی متقابل است که من سابقاً آن را "ایالتی شدن قوم-طبقه حاکم" (۱۹۸۷ ص ۲۱) نامیده‌ام^{۴۰}، که در سارد بیشتر زیرنفوذ لیدی بوده است تا نفوذ یونان^{۴۱}. بنابراین نظریه وجود مقررات غیرقابل نقض دائمی مذهبی ایرانی در فاصله میان دوره هخامنشی و دوره امپراتوری روم که با یک استدلال ساده تاریخی غیرقابل دفاع بود (بریان ۱۹۸۵)^{۴۲}، اکنون به این ترتیب هرگونه پشتیبانی مستند خود را از دست می‌دهد^{۴۳}.

به جز مشکلات مربوط به درک قوانین و مقررات مذهبی (که فعلاً بنا به دلایلی که قبلاً گفته‌ام به من ربطی ندارد)^{۴۴}، بدیهی است که برخی ابهام‌ها^{۴۵}، و به خصوص تصور

۳۹. نک. لومر، ۱۹۹۱ صص ۲۰۱-۱۹۹ و ۱۹۹۵ ص ۵۴ و تفسیرهای من در بریان ۱۹۹۶b صص ۱۲۲-۱۲۰.
 ۴۰. حتی اگر در این مقاله، که من وفادارانه پیگیر تفسیر لویی روبر هستم، ارزیابی تاریخی بر شالوده پیش‌فرض‌هایی نادرست بنا شده باشد!
 ۴۱. درباره خصلت یونانی اهداییه نک. روبر، ۱۹۷۵ ص ۳۱۰؛ درباره نفوذ یونانیان در سارد، نک. هانفمان-میرزه ۱۹۸۳ صص ۸۹ تا ۹۹ و ۱۰۶ تا ۱۰۸، گرین والت، ۱۹۹۵ صص ۳۳-۱۳۲ و ملاحظات من در بریان ۱۹۹۶a صص ۲۵-۷۲۱.

۴۲. وانگهی به گمان من خود لویی روبر از آنچه فکر می‌کند مثالی است از ثبات فرهنگی و مذهبی غافلگیر شده بوده است، چون مورد (مفروض) اهورامزداي خود را در تقابل با مورد آنهایتا قرار می‌دهد که در دوره امپراتوری "در کنار خدایان بومی نظیر زئوس سبازیوس و خدای ماه یعنی "مین" قرار گرفتند" (ص ۳۲۶ پانویشت ۶۹). همین تازگی‌ها سارتر (۱۹۹۵ ص ۳۱۹) درباره این نکته موضع لویی روبر را تأیید کرده و درباره نتیجه‌گیری‌های سال ۱۹۸۵ من ابراز تردید نموده و "حضور دائمی مؤمنان به این مذاهب و استمرار سنت‌های مذهبی آنها" را نتیجه گرفته است (اشاره کنم به برخی تخمین‌زدن‌های تأسف‌بار: باگاداتس به جای باراداتس؛ و از این تخمین نادرست نویسنده نتیجه گرفته که کنده‌کاری مجدد "بنا به دستور داریوش یکم بوده است"؟! تصور می‌کنم که ایشان این جریان را با ماجرای نامه داریوش به "گاداتس" درهم آمیخته است. ML12).

۴۳. که نیز به معنای آن است که (برخلاف آنچه هانفمان و میرزه، ۱۹۸۳ ص ۱۰۴ نوشته‌اند و برخلاف آنچه خود من مثلاً در بریان ۱۹۹۳ ص ۱۹ پذیرفته‌ام) این سند درباره کیش‌های رازورانه در سارد زمان هخامنشی هیچ چیز به ما نمی‌آموزد، و "تجدد" مفروض به علت وجود کیش رازورانه "ما" در سارد در سده چهارم ق.م (روبر ص ۳۲۴) چیزی جز پندار نیست.

۴۴. فقط اشاره می‌کنم که به نظر من، اگر به این اندیشه ادامه دهیم که این مقررات درباره یک ایزد و یک کیش ایرانی صدق می‌کنند و بنابراین (مانند روبر صص ۳۱۱ و ۳۱۹ و یا سوکولوفسکی ۱۹۷۹) فرض کنیم که یک متن آرامی اصلی و اولیه وجود داشته است و بدین گناه مشکلات تفسیری مدرن را به گردن مترجمان باستانی بیندازیم، هیچ‌گاه نخواهیم توانست این مشکلات را به نحوی رضایت‌بخش حل کنیم (نک. لویی روبر ۳۱۰ که می‌نویسد: "قسمت ترجمه شده از آرامی به یونانی شاید توجه‌کننده ←

→ این همه مشکلات باشد!!). به نظر من تقریباً روشن است که این مقررات مذهبی نوعاً یونانی هستند و هیچ‌گاه مطابقت شناخته شده‌ای با مذاهب پارسی - ایرانی ندارند (که پرسش‌های از سر آزدگی روبر ۳۲۰-۳۱۹ و اشاره خردمندانه فرای ۱۹۸۴ ص ۳۵ پانویس ۵۵ از همین‌جا مایه می‌گیرد). فرضیه وجود یک نسخه اولیه آرامی از آن لویی روبر و ظاهراً به قصد تبیین تاریخ‌گذاری با یک "عدد اصلی" فرض شده است (گو این‌که او این امر را متفی نمی‌داند که همانندهایی شاید از نظرش گریخته باشند: ص ۳۱۰)؛ در واقع درباره این نکته نیز موضع روبر به راستی محکم نیست، چون چند صفحه بعد (۳۱۱) با نظر مساعد به این امکان می‌نگرد که شاید "این بخش [= بخش اهداییه] هرگز به هیچ زبان دیگری [غیر از یونانی] نوشته نشده بوده است." فرضیه وجود یک نسخه اصلی آرامی را گشیتزر، ۱۹۸۶ ص ۴۵ پانویس ۴ و فرای، ۱۹۸۴ ص ۳۵ پانویس ۵۶ دوباره مطرح کردند (البته فقط در مورد بخش یکم: نک. پانویس ۵۵ [که به نظر می‌رسد فرای در ۱۹۹۵ صص ۱۹-۱۸ این احتیاط را هم کنار گذاشته است]). باید بگویم که من بسیار تردید دارم، گرچه راست است که در اسناد آرامی دوره هخامنشی "استفاده از عدد اصلی به جای عدد ترتیبی برای مشخص کردن سال مرسوم است" (دوپون-سومر، ۱۹۷۹ ص ۱۲۸؛ نک. نیز لومر-لوزاشمور در داون-لومر-لوزاشمور، ۱۹۸۷ ص ۳۶۹ و بالأخره ملاحظات مهم فولمر، ۱۹۹۵ ص ۳۲۲؛ و به‌رغم ترجمه لی‌پینسکی، ۱۹۷۵ صص ۵۵-۱۵۴، تاریخ کتیبه دوزبانه آرامی سارد نیز با "عدد اصلی" نوشته شده است: نک. ترجمه کاله-سومر به نقل از گوسمانی، ۱۹۶۴ ص ۲۵۰ پانویس ۱). اصل بدیهی و مسلم انگاشتن آرامی بودن نسخه اولیه برای من بسیار حیرت‌انگیز می‌شود وقتی مشاهده می‌کنم که نویسنده در همان حال افزوده است که "بخش یکم به سبک یونانی، شکل عادی یک اهداییه با عناصر گوناگونش را دارد (ص ۳۱۰)؛ تأکید از من است). احساس بسیار صریح و روشن من آن است که فرضیه آرامی بودن به‌خصوص برای تحکیم تز مداخله رسمی مقام ساتراپی مورد استفاده قرار گرفته است. اما به محض آنکه می‌پذیریم زئوس به راستی خود زئوس (یونانی یا لیدیایی) است و سند نمایانگر عمق تماس‌های فرهنگی و میان‌فرهنگی در سارد می‌باشد، فرضیه الزام‌آور بودن خود را از دست می‌دهد. روی هم رفته، مگر نه اینکه لویی روبر (ص ۳۱۰) در عین حال بر "استفاده از گویش ایونی در این دوره در سارد" (برای مترجمان) تأکید می‌ورزد، و مگر نه اینکه می‌نویسد (۳۱۶) سارد "محیطی است تحت نفوذ یونان"؟ پس آیا چاره‌ای جز این هست (آنچه خود روبر ص ۳۱۱ نیز رد نمی‌کند!) که به این نتیجه برسیم که هدیه مستقیماً و از آغاز به گویش [koinē] ایونی (با اشکال محلی احتمالاً متأثر از زبان‌های لیدیایی و آرامی) نوشته شده بوده است؟ به علاوه این برای وارث یک خاندان ساکن سارد طی گذشت نسل‌ها، یعنی درونافرنس به هیچ‌وجه عجیب نیست که به زبان یونانی و نیز لیدیایی سخن بگوید (گوسمانی، ۱۹۶۴ پانویس ۲۰) و آنگاه این را قیاس کنید با هدایای دو مقام بلندپایه ایرانی در مصر به خدایان مصری به زبان‌های مصری (و خط هیروگلیف) و آرامی (نک. قبل پانویس‌های ۳۸ و ۳۹).

۴۵. علاوه بر فاعلان Prostassei و Prostassousi (نک. قبل پانویس ۹)، کلمه autou (سطر ۸) نیز هست که به نظر لویی روبر (صص ۱۸-۳۱۷) = درمانگران و هاتفان یا خادمان زئوس) اشاره‌ای است به همان زئوس - فرضیه‌ای که به نظر من غیرقابل دفاع است. اگر بپذیریم که متن اول کاملاً مجزا از مقررات و آیین‌های مذهبی به معنای واقعی بوده است؛ به علاوه من درست نمی‌فهمم چرا باید نویسندگان سه کلمه دورتر اصطلاح ton Theon را نوشته باشند (باز با معنای همان زئوس به نظر روبر). تا وقتی که این سطور پر از این دام‌ها و تله‌ها هستند (که بدون شک فرضیه روبر (ص ۳۱۷) که در اینجا با یک "سند درست و حسابی" سر و کار نداریم بلکه فقط با بنیادی به شکل خلاصه شده)، من هیچ راه‌حل و راه نجاتی جایگزین ندارم. فقط از خود می‌پرسم آیا autou نمی‌توانسته به همان معنای قیدی خودش -

می‌کنم که یک پرسش بزرگ به جای خود باقی است. چرا، بنابه فرضیه تفسیری گسترش یافته در اینجا، مردمان سده دوم میلادی باید سودمند انگاشته باشند که بر روی سنگی که قبلاً کنده‌کاری شده است، دوباره به کنده‌کاری متنی دیگر پردازند (یعنی موضوع اهداییه و مقررات مذهبی) که چنان‌که متذکر شدم از لحاظ گاه‌شناختی بی‌ارتباط با یکدیگر هستند؟ لویی روبر (۳۲۶-۳۲۵) که در اندیشه گسترش نظر خود درباره استمرار مذهبی ایرانی در سارد است، از مقایسه و سنجش این کتیبه با بسیاری از کتیبه‌های مجدداً کنده‌کاری شده مشابه و مشهور دوره رومی، که بهترین نمونه آن می‌تواند نامه داریوش به گاداتس باشد (ML 12) امتناع می‌ورزد، اما سناریویی که به جایش پیشنهاد می‌کند خود چندان قانع‌کننده نیست.^{۴۷} راست آن است که در کتیبه مورد مورد بحث ما پای هیچ امتیاز مالیاتی [برخلاف نامه داریوش] در میان نیست که مقامات معبد خواهان یادآور شدن آن باشند. با وجود این به تصور من کنده‌کاری مجدد این متون از یک دغدغه کلی درباره حفظ تمام اسناد مربوط به معبد زئوس در سارد سرچشمه می‌گیرد^{۴۸}، به خصوص اگر در نظر داشته باشیم و بپذیریم که تندیس اهدایی

→ "همین‌جا" و "همین لحظه" باشد و منظور مشخص‌تر کردن افرادی باشد که در میان خدام و هاتقان حرم، درمانگر نیز بوده‌اند: ب. لوگان که این عقیده را مرهون او هستیم، وجود auto در این کتیبه را برای من به هشدار تبدیل کرد (BE 1971, n° 648). من قاطعانه به این نتیجه رسیده‌ام که اگر بخش II را مستقلاً و بدون ارجاع به دوره هخامنشی یا به تندیس بررسی کنیم (نک. پانوش پیش) آنگاه کتیبه‌شناسان می‌توانند راه‌حل‌های دستوری و نحوی استواری بیابند.

46. Cf. Cousin-Deschamps 1889 et Cousin 1890, Boffo 1978, et Briant 1996a: 507-508.

۴۷. به نظر او در دوره رومیان بخش I (اهداییه) بدون هیچ تغییری دوباره حکاکی شده (۱۱-۳۱۰) حال آنکه بخش II مربوط به ممنوعیت مذهبی خلاصه شده و اصل مطلب حفظ شده و به طور کامل از سند اولیه بازنویسی نشده است و چه‌بسا ممنوعیت دوم مربوط به دوره رومیان باشد (۳۲۶). اما چرا باید مقامات معبد بخواهند این مقررات مذهبی ایرانی حدود پنج قرن پیش را از بایگانی بیرون بکشند و خلاصه و بازنویسی کنند، و آن‌گاه هر دو بخش را به طور متفاوتی بنویسند، در حالی که به نظر خود روبر، انتشار مجدد این "ممنوعیت مذهبی قدیمی... [ثابت می‌کند که] این کیش زئوس پرستی ایرانی تبار می‌خواسته همانند قرن چهارم ق.م. خود را از هرگونه آلودگی مصون نگاه دارد" (۳۲۶)؟ در مورد افزوده‌های مفروض دوره رومی نیز چرا باید بخواهند "نقاب اصیل" بر آن بزنند" (۳۲۶)؟ این چیزی است که روبر توضیح نمی‌دهد و به نظر من در چارچوب فرضیه خود قادر به توضیح آن هم نیست.

۴۸. روی هم رفته من فکر نمی‌کنم که نامه داریوش به گاداتس در دوره امپراتوری روم بازنویسی شده باشد فقط به منظور توجیه امتیازات مالیاتی که معبد به فرمان داریوش از دوره هخامنشی از آن برخوردار می‌شده است (نک. بریان ۱۹۹۳ صص ۴-۲۳)؛ یا به عبارت دقیق‌تر، به نظر من روشن است که از آغاز قرن پنجم ق.م این متن بایگانی شده و پیوسته از نو حکاکی شده است.

درونافرنس، مانند تندیس آریوبرزن در ایلون که در برابر معبد آتنا نصب شده بود (دیودوروس XVII، ۶۱۷) و تندیس آدراسستوس در همین سارد در برابر معبد آرتیمیس پارسی (پانوسانیاس VII، ۶۰۶)، در برابر معبد زئوس نصب گشته بوده است.^{۴۹} در این تاریخ تندیس اهدایی درونفرنس به احتمال بسیار زیاد از بین رفته بوده است، اما متن کتیبه اهداییه، یا بر روی پایه برجا مانده مجسمه یا بر روی لوحه سنگی اولیه هنوز دیده می‌شده (یا از قرن پنجم یا چهارم ق.م. همراه با پیشکش‌های نذری دیگر^{۵۰} پیوسته بازنویسی می‌شده و در "موزه سنگی گرانه‌های" معبد با دقت نگهداری می‌شده است). بنابراین در زمان معینی، مقامات معبد تصمیم گرفته‌اند تمام این متون را بازنویسی کنند^{۵۱} - و البته دقت کرده‌اند که قسمت I را از قسمت II با کنده‌کاری دو برگ در آغاز و پایان بخش II از یکدیگر جدا سازند، و بنابراین این بلوک سنگی کنونی ما چه بسا تکه‌ای از دیواری بوده که پوشیده از همین گونه کتیبه‌ها بوده است.^{۵۲}

بنابراین به نظر من، ما این بخت استثنایی را داریم که یک متن اهداییه به زبان یونانی از تندیس که یک مقام بلند پایه ایرانی سارد معاصر باردشیریکم یا دوم به شکل "در سال ۳۹ پادشاهی اردشیر، درونفرنس پسر باراکس، هوپارخ لیدی این تندیس را وقف زئوس باراداتی کرد"، در برابر خود داشته باشیم؛ از یک سو مرهون ارتباط آن با زئوس هستیم و از سوی دیگر مرهون روحیه "بایگانی کردن" مسئولان معبد زئوس در دوره رومیان.

49. Cf. également e.g. Pausanias 1.27.4, ou encore OGIS 415(ἀνδρίας disposé ante templum, a dextra parte portae).

50. Cf. Plutarque. Thém. 31.1: kai tōn anathematōn to plēthos (temples de Sardes).

51. Sur cette pratique en Asie Mineure. voir Welles 1934: XL-XLI.

۵۲. گرین‌والت (۱۹۷۸ ص ۶۳) این فرضیه را بررسی کرده و هنگام آزمایش آناتیزوهای سنگ‌های کتیبه‌ها (نک. تصویر ۱) به این نتیجه رسیده که این بلوک سنگی "بخشی از یک سازه ساختمانی" بوده است و به عنوان نمونه به مثال آتن (داو ۱۹۶۱) و نمونه "مترون سارد" اشاره کرده است (درباره محل اخیر. نک. گوئی ۱۹۸۹ صص ۸-۵۳) و دیوارهای شناخته شده دیگری از این نوع در آسیای صغیر اشاره کرده (ص ۶۴) و حتی نوشته است که "بنایی که بر روی دیوارهایش اطلاعات رسمی دولتی را حک می‌کردند"؛ اما بی‌درنگ این فرضیه را رد کرده و براساس تفسیر لویی روبر نوشته است زیرا "اشاره به تندیس زئوس در سطور ۵-۴ نشان می‌دهد که این سازه یک "پاستون" عظیم یادمانی بوده است." هنگامی که در پایان ژوئی ۱۹۹۵ در سارد اقامت داشتیم، ک.ه. گرین‌والت کوچک به درستی به من یادآور شد که فرضیه وجود "دیوار اطلاعات" از دیدگاه معماری امری کاملاً امکان‌پذیر است. کتیبه "سارد VII، I شماره ۲۲" را نیز که روبر در صفحه ۳۲۰ ترجمه کرده و محتوایش بسیار قابل مقایسه با مقررات مذهبی بخش II کتیبه ماست (نک. قبل پانوست ۳۶) می‌توان مرتبط با آن دانست. برای تصمیم‌گیری نهایی بهتر است بلوک Sardis 22 نیز بررسی شود تا بتوان دریافت که آن را نیز می‌شده در درون دیوار و متصل به سنگ کتیبه مورد بحث ما گنجانند یا نه.

پیوست‌ها

۱- درباره واژگان مورد استفاده هرودوت برای مشخص کردن نوع تندیس‌ها (نک. قبل بخش ۳ همین مقاله) یادآور می‌شوم که در مقاله تازه‌ای که من نخوانده بودم، آهرماری درباره گفته هرودوت در VI، ۱۱۸ به همان نتیجه رسیده است: "توجه داشته باشیم که هرودوت تنها یک‌بار در VI، ۱۱۸ تصویر خدا را andrias نامیده است، اما از تکرار این کار خودداری کرده است چون درباره همین تندیس آپولو که فنیقی‌ها آن را در معبد دلوس دزدیده بودند و داتیس آن را برگرداند، هرودوت سه‌بار در سطور پیشین آن را agalma نامیده است... در همه جاهای دیگر، معنای تندیس انسانی و به‌ویژه تندیس انسان مذکر از واژه andrias استفاده کرده است" (۲۳) ۵۳.

۲- من چاپ دوم و تجدیدنظر شده (۱۹۹۶) کتاب پ. فرای و ک. کُخ را (که از چاپ اول آن در ۱۹۸۴ استفاده کرده بودم) بعد از نوشتن این مقاله دیدم. پتر فرای در متن خود بسیار تجدیدنظر کرده و به‌ویژه آن را گسترش داده است (صص ۱۳۱-۷۳). نویسنده بیش از همه بر کتیبه سارد تکیه می‌کند. من اکنون در اصل موضوع با موضع‌گیری‌های او کاملاً موافقم، اما تردیدهای خود را نیز ناچارم اظهار کنم: (۱) بنا به دلایلی که توضیح دادم، به وجود یک روایت اصلی نوشته شده به زبان آرامی (برخلاف فرای ص ۹۲) متقاعد نشده‌ام^{۵۴}؛ (۲) من باور ندارم که کتیبه را بتوان "Droaphernes-Dekret/Erlass" توصیف کرد؛ اگر همانند من پذیرفته شود که فقط هداییه مربوط به دوره هخامنشی است، دیگر متن را لازم نیست جزء دسته‌ای بدانیم که مؤلف آن را "Reichsautorisation" نامیده است (فرای صص ۹۶-۹۴ و ۱۱۳-۱۰۲) ۵۵.

۵۳. هرماری ۱۹۹۳b صص ۲۹-۲۱. من این ارجاع را مرهون بریزیت لوگان هستم. یادآور می‌شوم که آهرماری از مقاله لویی روبر یاد نمی‌کند.

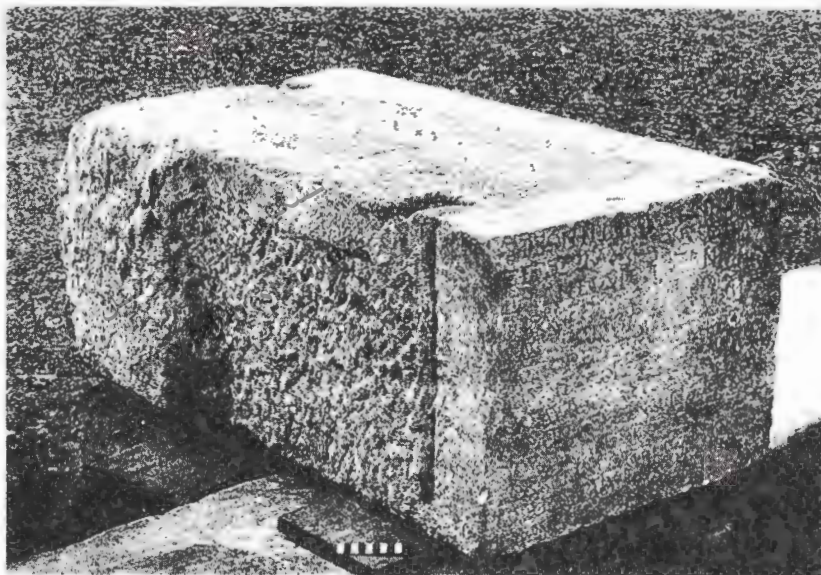
۵۴. به طور گذرا می‌گویم که همان تردیدهایی را دارم که اخیراً لومر و لوزاشمور (۱۹۹۶ صص ۱۲۳-۹۱) و به‌ویژه در ۹۹-۹۸ ابراز کرده‌اند: "با این حال باید تأکید کرد که بازسازی نسخه اصلی آرامی یکی از این دو سند رسمی (کتیبه درونفرنس و نامه داریوش به گاداتس) کماکان در حد فرضیه است؛ می‌توان همچنین انگاشت که این دو فرمان مستقیماً به یونانی یا حتی زبان لیدیایی و چه‌بسا حتی دوزبانه نوشته شده بوده‌اند." درباره کتیبه درونفرنس، این پیشنهاد (که به نظر من درباره عدم باور به وجود یک نسخه اصلی لیدیایی بسیار نزدیک است) گمان می‌کنم بسیار درست باشد و همان‌طور که خود نیز گفته‌ام، مسئله هیچ "سند رسمی" مطرح نبوده است. در مورد نامه داریوش به گاداتس نیز اعتقاد دارم که فرضیه وجود یک نسخه اصلی آرامی (که البته روی هم رفته درخور بررسی بیشتر است) مشکلات خاصی را پدید آورد که من در جای دیگری به آنها خواهد پرداخت.

۵۵. درباره این مفهوم که پتر فرای آن را گسترش داده است بنگرید به گفت‌وگوهای میان او، یوزف ویزه هوفر و ی. روترزوردن در ZABR I (1995): 1-61 - دو نفر آخر تردیدها و انتقادهای خود درباره نظر فرای را بیان کرده‌اند.

(۳) پ. هرمان در مقاله‌ای که تازگی (پایان نوامبر ۱۹۹۶) منتشر کرده به بررسی مجدد کتیبه درونفرنس در مجموعه مطالعاتی پرداخته که در آن همه کتیبه‌های سارد درباره انجمن‌ها و کیش‌های رازورانه را گردآوری کرده است.^{۵۶} نویسنده تاریخچه مناظرات و بحث‌ها در این زمینه را به خوبی نقل کرده است ولی خود چیز تازه‌ای بر آنها نیفزوده است.^{۵۷} برای من حیرت‌انگیز می‌نماید که چرا و چگونه نویسنده بدون هیچ تغییری متن منتشر شده توسط لویی روبر را آورده است بدون اینکه به دومین برگ اشاره‌ای کند (۳۳۰). با وجود این، کل مجموعه‌ای که او گردآورده است به روشنی نشان می‌دهد که بخش دوم کتیبه دارای همتایان یا همگون‌هایی در کتیبه‌های مربوط به صاحبان اسرار (خدام، معابد، هاتفان، درمانگران و...) دوره هلنیستی-رومی است و با بخش یکم کتیبه، یعنی قسمت اهداییه، به کلی تفاوت دارد.

---

۵۶. هرمان، ۱۹۹۶، صص ۳۴۱-۳۱۵؛ کتیبه به تفصیل نقل شده و در صفحات ۳۲۹-۳۳۵ مورد بررسی قرار گرفته است؛ یک عکس از سنگ نیز در صفحه ۳۴۷ چاپ شده است.
۵۷. نک ص ۳۳۴ یادگاهی بسیار بدبینانه درباره امکان نتیجه‌گیری درست در مورد مشکل سند درونفرنس ("... Probleme der angemessenen Einordnung der Droaphernes-Urkunde, wo nach meiner Meinung schlüssige Ergebnisse nicht zu erzielen sind").

تصویر ۱

تصویر ۲

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

آرتمیس پارسی و آرتمیس آنایی تیس

ماریا بروسیوس* - آکسفورد

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

۱. مقدمه

اصطلاحات آرتمیس پارسی [Artemis Persike] و آرتمیس آنایی تیس [Artemis Anaitis] که در ادبیات یونانی و در مدارک کتیبه‌شناسی و سکه‌شناسی به کار رفته است، از سوی دانشمندان دوره کلاسیک با ایزدبانوی آناهیتای ایرانی برابر دانسته شده‌اند. این ادعا به این اعتقاد فراگیر انجامیده که پرستش آناهیتا یونانی مآب شده است، و به سخن دیگر با تطبیق خود با جنبه‌هایی از ایزدبانوی آرتمیس یونانی، خصیلت ایرانی خود را از دست داده است. اما استدلال‌هایی که برای اثبات این ادغام یا هم‌اندیشی دینی ادعایی پیش نهاده شده‌اند خود بحث‌برانگیز و مشکل‌سازند، و از این رو مقاله کنونی به تحقیق در معیارهای مورد استفاده برای این هم‌ذات‌انگاری و طرح پرسش‌هایی درباره روش‌های مناسب تحقیق منابع اختصاص دارد. در بررسی مجدد این مسئله که اصطلاحات آرتمیس پارسی و آرتمیس آنایی تیس به معنای کدام ایزدبانو هستند، استدلال شده است که آناهیتا ایزدبانوی ایرانی در دوره هلنیستی در لودیا [لیدی] با پرستش ایزدبانوی آرتمیس فرق داشته و از آن جدا بوده است، و بنابراین درست نیست که هنگام سخن از

---

*. Maria Brosius

ایزدبانوی آرتیمیس پارسی یا آرتیمیس آنایی تیس سخن از یونانی مآب شدن کیش آناهیتا بگوییم، بلکه چه بسا درست تر آن است که بپذیریم کیش پرستش آرتیمیس "ایرانی مآب" شده بوده است.

بحث را باید با "هشدار" آغاز کنیم، چون باید دانست که درباره کیش پرستش آناهیتا در ایران و این که مذاهب ایرانی به طور کلی چگونه در دوره های هخامنشی و پس از آن در آسیای صغیر گسترش یافته اند، چندان چیز مهمی نمی دانیم. نام آناهیتا برای نخستین بار در کتیبه های اردشیر دوم که بر روی پایه های ستون های کاخ های سلطنتی حک شده اند پدیدار گشت. در قسمت مربوطه در کتیبه این پادشاه در شوش ($A^2 Sa$) نوشته شده است: "این کاخ به لطف اهورامزدا، آناهیتا و میترا ساخته شد، باشد که اهورامزدا، آناهیتا و میترا مرا از هر بلا بپایند." (کنت ۱۹۵۳ ص ۱۵۴). همچنین در کتیبه دیگری از شوش ($A^2 Sd$) و کتیبه سومی از همدان ($A^2 Ha$) نام آناهیتا پس از اهورامزدا و پیش از میترا ذکر شده است.^۱ به دلیل وجود این کتیبه ها چنین به نظر می رسد که اردشیر دوم نخستین پادشاه هخامنشی است که به رواج و تبلیغ کیش پرستش آناهیتا در ایران پرداخته است. سخن بروسوس که می گوید اردشیر دوم تندیس هایی از پرستش آناهیتا در "بابل، شوش، اکباتان و در میان پارسیان و بلخیان [باکتریان ها] و از دمشق تا سارد برپا کرد" (FGrH 680 F11؛ به نقل از کلمنس اسکندرانی در Protrepticus 5.65.4) را باید بدین معنا دریابیم که پرستش آناهیتا [ناهید] در مراکز خاص شاهنشاهی ایران معمول شده بوده است. شهرهای نام برده شده در اینجا مناطق و محل هایی بودند که اقامتگاه های سلطنتی داشتند: بابل، اکباتان، شوش و تخت جمشید. دمشق، سارد و بلخ [باکتریا] مراکز عمده حکومتی در آسیای صغیر، سوریه و آسیای میانه بودند (نک. بریان ۱۹۸۶ ص ۴۳۱؛ بریان ۱۹۹۶ا صص ۶۹۹-۶۹۴). تندیس ها و پرستش آناهیتا که در مراکز حکومتی ایران برپا و برقرار شد در درجه اول برای مقامات سلطنتی و شهرها در آن جاها بود. این پرستش و اجرای آیین های آن به اشراف پارسی - ایرانی این شهرها محدود می شد و هدف آن استوار کردن پیوند میان شاه و طبقه حاکم پارسی بود (بریان ۱۹۸۶ ص ۴۳۱). چنان که بریان اشاره کرده است، این بخش از گفته های بروسوس به

۱. یک کتیبه منسوب به اردشیر سوم ($A^3 Pa$) تنها از اهورامزدا و میترا نام می برد و همین چه بسا آن باشد که "تئلیشی" از خداگان در ایران وجود نداشته است.

۲. گرچه باید آگاه باشیم که بروسوس به آناهیتا با عنوان "آفرودیت آنایی تیس" اشاره می کند.

معنای هیچ‌گونه عدم مدارای مذهبی از سوی شاه ایران نبود. اتباع امپراتوری در شهرهای هابی که این کیش ایرانی در آنجا مرسوم و جشن گرفته می‌شد، همچون گذشته شامل این فرمان سلطنتی نمی‌شدند (بریان ۱۹۸۶ ص ۴۳۱). با آن‌که این نکته تصویری درباره چگونگی توزیع کیش‌های سلطنتی هخامنشیان به دست می‌دهد، اما چیزی درباره آداب و آیین‌های مذهبی کیش آنها نمی‌دانیم. و از اینجا این پرسش پیش می‌آید که مذاهب ایرانی چگونه می‌توانستند در دسترس یونانیانی قرار گیرند که در کنار یا در نزدیکی ایرانیان در شهرها و روستاهای لودیا (لیدی) و جاهای دیگر آسیای صغیر زندگی می‌کردند؟ میزان همانندگردی میان ایرانیان و یونانیان طی گذشت قرن‌ها حکومت هخامنشی از سده ششم ق.م تا دوره‌های سلوکی و سپس امپراتوری روم ادامه داشته است. هر جامعه‌ای در یک دوره زمانی به این درازی دستخوش تحول و تغییر می‌شود، و بنابراین مناسک و آیین‌های مذهبی و چگونگی درک آنها در خارج نیز چه‌بسا تغییر کرده باشند.

۲. پژوهش‌های عصر جدید

برابر انگاری آرتمیس با آناهیتا برای اولین بار توسط پی‌یریدس و وُگه و با انتشار چهار کتیبه یونانی کشف شده (بی‌تاریخ) در سال ۱۸۶۶ در قبرس مطرح شد. وُگه درباره کتیبه به دست آمده از کیتوم که به آرتمیس اشاره دارد، نوشت: "کتیبه‌ای حکاکی شده افتخاری توسط [انجمن] Thiasos آرتمیس در سوناندوس به منظور قدردانی از خدمات انجام شده توسط خاندان استاسیکوس به هم‌کیشان" (۱۸۶۶ ص ۴۴۱). وُگه واژه Thiasos به معنای برادری یا "انجمن برادری" را اصطلاحی می‌انگاشت که تنها خاص مذاهب شرقی بوده و بنابراین نتیجه گرفت که ایزدبانوی ذکر شده در این کتیبه به عنوان آرتمیس بایستی همان آناهیتا بوده باشد: "ایزدبانویی که با نام (...) معرف آن است چیزی نبوده جز الهه شرقی ماه یعنی یا "تانیث" یا "آناهیتا" (۱۸۶۶ ص ۴۴۱). در ۱۸۸۵ ساموئل رناک [Reinach] کتیبه به دست آمده از "اودمیش" را انتشار داد (رناک ۱۸۸۵ صص ۱۰۵-۱۰۴=OGIS470)، که متعلق به سده یک تا دو میلادی بود و در آن از "توفرون" به عنوان کاهن آرتمیس آنایی تیس نام برده شده بود.

3. 'Αγαθῆ Τύχη/ Σοαντείων δ. Θίασος τῆς/ 'Αρτέμιδος Τιμοκράτην/ Στασιοίκου καὶ τὴν θυναικά/ Τιμάγιον τὴν θυγατέρα Τιμίδα/ καὶ τὴν θυγατέρα αὐτῆς 'Αριστήν/ καὶ τοὺς δίοδος αὐτοῦ Στασιοίκον/ Βοίσκον Αριστοκρέοντα 'Απιστ[αρ]/ χον, Στασιοίκου τὸν δῖον Τιμοκράτην/ τὴν θυγατέρα Κάριον, Βοίσκου [τὸν δι.] ὄν Τιμοκράτην/ Ἐδνοίας ἔνεκεν τῆς/ εἰς ἑαυτούς.

(ΘεόΦρονος τοῦ ΘεόΦρονος Ἐρμολάου ΘεόΦρονος ἱερέως διὰ γένου τῆς Ἀναΐτιδος Ἀρτέμιδος ἐν τῇ Ἀσίᾳ)^۴

دوکتیبه دیگر از "کاوله" و "دی ولیت" نیز از آرتیمیس آنایی تیس نام برده‌اند و رِناک با استفاده از کتیبه‌ای که وُگه درباره‌اش بحث کرده بود، در این کتیبه‌ها این الهه را برابر با ایزدبانوی آناهیتا دانست (رِناک ۱۸۸۵ ص ۱۰۸) و نتیجه گرفت که "اینها ثابت می‌کنند که همانندگردی آرتیمیس با آنایی تیس در لیدی قبلاً به طور مثبت تأیید شده بوده است" (رِناک ۱۸۸۵ ص ۱۰۸).^۵ او همچنین از این برابرنگاری به این نتیجه رسید که اصطلاح آرتیمیس پارسی نیز اشاره‌ای است به آناهیتا (رِناک، همان، ص ۱۰۹) و به عنوان گواهی استدلال خود به دو قسمت از کتاب پائوسانیاس اشاره کرد: یکی در III، ۸، ۱۶ که از آرتیمیس آنایی تیس نام می‌برد، و دیگری در VII، ۲۷، ۵ که در آنجا به توصیف آیین‌ها و شعائر ایرانی در لیدی می‌پردازد (رِناک ۱۸۸۵ ص ۱۰۹ پانوشت ۲).^۶ از این زمان به بعد، برابرنگاری آناهیتا با آرتیمیس پارسی و آرتیمیس آنایی تیس به طور کلی مورد پذیرش همگان قرار گرفت. فرانس کومون نیز در کتاب *Realenzy klopädie des Klassischen* Altertums [دانشنامه دوران باستان کلاسیک] (کومون ۱۸۹۴ صص ۳۱-۲۰۳۰) و در مقاله سال ۱۹۰۵ خود با عنوان "یادداشت‌هایی درباره کیش آنایی تیس" این امر را رسماً پذیرفت (کومون ۱۹۰۵ ص ۲۴).

۴. گرچه کتیبه‌ای از "حمیسه" داریم که در آن پدر دارای نام ایرانی (Maidatos) [همای داد = ماه داد] و پسر دارای نام یونانی (متوفیلوس) است و این شاید مدرکی باشد برای "همجوشی" ایرانیان در جامعه یونانی، اما این گونه ادغام و همجوشی را در پنج نام شخصی یونانی ذکر شده در OGIS 470 انگاشتن دشوارتر است. برعکس، یک روحانی یا کاهن خادم معبد آرتیمیس در شهر افسوس دارای نام ایرانی "مگابوخوس" [مگ‌بوخس] است و این درست نمونه‌ای است از حفظ نام‌های ایرانی (صرف‌نظر از این که دازنده نام ایرانی بوده است یا یک یونانی؛ نام به هرحال ایرانی است). همچنین باید در نظر داشته باشیم که یک روحانی یونانی - اگر به گفته پائوسانیاس اعتماد کنیم - ناچار بوده مناسک را به زبان پارسی انجام دهد.

۵. (کتیبه کاوله): Ἀρτέμιδι Ἀνάειτι καὶ Μηνί Τιάμου Μελιτινῆ ὑπὲρ τῆς δλοκλη-ρίας τῶν ποδῶν εὐχὴν ἀνέστησεν.

(Divinit inscription) Ἔτους τκ', μη[νός] Περειτίου β', Ἀδρ. Στρατόνεϊκος β, ἐπειδὴ κατὰ ἄγνωϊαν ἐκ τοῦ ἄλλοιους ἔκοψα δένδρα θεῶν Διὸς Σαβαζαίου καὶ Ἀρτέμιδος Ἀναείτις κολασθεῖς, ἐδξάμενος εὐχαριστήριον ἀνέστησα.

رِناک این را با دو کتیبه دیگر درهم آمیخت که یکی از Anaeiteia یاد می‌کند (CIG 3424) و دیگری از meter Anaeitis (BCH 1884:376).

۶. برای بحث درباره این قسمت‌ها. نک. ۳۴۰-۳۴۲

در سال ۱۹۱۳ باکلر و رایینسون به بحث درباره مدارک کتیبه‌ای کیش آرتمیس در سارد پرداختند و نشان دادند که این کیش با کیش آناهیتا فرق داشته است. استدلال اصلی آنها در مورد این تفاوت آن بود که در کیش آرتمیس مراسم و جشن‌ها توسط کاهنه‌ها یا کاهن‌های زن ملقب به Kaneis انجام می‌گرفت حال آن‌که در کیش آناهیتا این کار برعهده روحانیون مرد بود. همچنین اظهارنظر کردند که کیش آرتمیس در قلمرو لودیان [لیدی] پیش از آن‌که کوروش آنجا را فتح کند نیز وجود داشته است، و جدایی آن با کیش آناهیتا در سراسر دوره‌های ایرانی، سلوکی و رومی حفظ شده است (باکلر و رایینسون ۱۹۱۳ ص ۳۶۹). باکلر براساس این فرض، آرتمیس آنایی تیس OGIS 470 را با آناهیتا برابر انگاشت چون در کتیبه از یک روحانی مرد موسوم به توفرون یاد شده است. بنابراین، باکلر و رایینسون به‌رغم آن‌که می‌خواستند این دو کیش را از هم جدا سازند، به این نتیجه رسیدند که کیش آناهیتا با یافتن لقب آرتمیس در واقع یونانی مآب شده بوده است. آن‌گاه آنان با استفاده از نوشته پائوسانیاس (۲۷،۶،۷) به عنوان مدرک برای پرستش آناهیتا در شهرهای لیدیایی هوپایا و هی پراکومه، و نیز استفاده از کتیبه‌های بیشتر، کایبل ۹۰۳a و CIG 3422،^۷ متذکر شدند که روحانیون مرد نیز امکان داشته که در مراسم پرستش آرتمیس شرکت کنند (۱۹۱۳ صص ۹-۳۶۸ پانوش ۳)، و بدین ترتیب از معیار خود برای تفکیک میان دو کیش سلب اعتبار کردند.^۸ در نتیجه، اشاره به مرد بودن کاهن، نظیر در OGIS 470 و در CIG 3422، را نمی‌توان معیاری برای شناسایی کیش آناهیتا انگاشت. اما برابری آناهیتا با آرتمیس و آرتمیس آنایی تیس یگانه موضوعی است که می‌توان درباره‌اش به تفسیر پرداخت و پائوسانیاس (۵-۶،۷) نیز ظاهراً در تأیید آن مطالبی دارد.

7. a. 'Αγαθὴ τύχη./ 'Ανδρείου παῖς οὗτος δεσ ἀνθυπάτων μέγ' ἀμινων./ ὑπάρχοφ πατρὸς ζηλῶν τπόκον ἠδ' ὑπάτοιο./ ἴσα Διδὸς θέμιδι φαίνων χραῖσιμη[σιν] ἀπασιν.

b. 'Αγαθὴ τύχη./ 'Ασιδος ἀνδυπατον, μεγαλήτορος υἱὸν ὑπάρχου./ 'Αθημιδην 'Ισιδωρον ἐν ἰκόσιν μαρμαρέησιν/ 'Υκαίπων ναετήρες ἐτίσαμεν εἰνεκεν ἀρχῆς./ προνοησαμένου τ[ῆς ἀναστάσεως] 'Απολλωνίου ἀρχιμάγου. (Kaibel 903a and b, from *Hyraera*) There seems to be an error in quoting Kaibel 903a, which Buckler & Robinson used to attest an *archimagus* in the service of Artemis. In fact, the *archimagus* is mentioned in Kaibel 903b and is in the service of Apollo. CIG 3422 mentions Hermippus, the priest of Artemis ('Ερμιππον, ζυστάρχη, ἱερέα τῆς 'Αρτέμιδος).

۸ در مورد مدارک خدمت روحانیون زن و مرد در پرستش این ایزدبانو نک. Ael. NA 12.9 [Autocrates, Tympanistae fr 1k]: Athen. 14.636a-b: Strab 12.2-7.

لویی روبر با تکیه بر این مباحثات آغازین، با استفاده از مدارک کنیه‌ای و سکه‌شناختی بیشتر از نظریات این دانشمندان حمایت کرد. او نوشت که سکه‌های به دست آمده از هوپایا در روی خود تصویر "بت ایزدبانوی آناهیتا را دارند" و در پشت خود همین الهه را بر روی ارابه‌ای که دو اسب آن را می‌کشند نشان می‌دهند (روبر ۱۹۷۶ صص ۶-۵۵؛ همان ۱۹۷۷ صص ۷-۴۶؛ همان ۱۹۷۸ صص ۲۸۴ پانویث ۶۱)، و سکه‌های به دست آمده از هی‌یراکومه ایزدبانوی آرتیمیس شکارگر را نشان می‌دهند با سکه نوشته ΠΕΡΣΙΚΗ [پرسیکه = پارسی] (ایمهوف-بلومر ۱۸۹۷ صص ۱۵ تصویر I شماره‌های ۲۲، ۲۰، ۱۶؛ روبر ۱۹۷۶ صص ۳۹ و ۴۷-۸؛ همان ۱۹۷۸ صص ۲۸۴)؛ این‌ها به عنوان مدارکی در مورد نزدیکی به کیش ایرانی، و البته باز با اتکاء به نوشته پائوسانیاس تلقی شدند (روبر ۱۹۷۶ صص ۳۶). به‌رغم اطمینان روبر در مورد این‌که تصویر زن روی مسکوکات کشف شده از هوپایا و هی‌یراکومه یک ایزدبانوی ایرانی است، تن‌پوش و سرپوش این بانو بدون شک یونانی هستند. برابرنگاری این دو ایزدبانو هنگامی پیچیده‌تر می‌شود که به یگانه منبع ایرانی خود، یعنی کتاب اوستا که در آن ظاهر ایزدبانوی آناهیتا توصیف شده است مراجعه می‌کنیم، و شگفت اینجاست که پژوهندگان عصر جدید نیز از این منبع برای اثبات استدلال خود با دست و دل‌بازی بهره گرفته‌اند. در اوستا این ایزدبانو به صورت دوشیزه‌ای بلندبالا، زیبا، نیرومند که جامه زرین گرانبهای پرچینی از پوست ببر به بر دارد و کمر بر میان بسته توصیف شده است؛ گوشواره‌های زرین چهارگوشی بر گوش‌ها، گردن‌بندی برگردن و تاجی آراسته به صدستاره بر سر دارد (آبان‌یشت، ۱۲۶ تا ۱۲۹). او ارابه‌ای را می‌راند که چهار اسب آن را می‌کشند (آبان‌یشت ۱۳؛ لومل ۱۹۲۷ صص ۳۳). این اسب‌ها عبارتند از باد و باران و برف و تگرگ که اهورامزدا آنها را پدید آورده است (آبان‌یشت، ۱۲۰). چندان شباهتی میان این توصیف اوستا از آناهیتا با تصویر ایزدبانوی روی سکه‌های هوپایا و هی‌یراکومه وجود ندارد. افزون بر این، ظاهر تصویر "نیکه" (بر روی سکه‌های هوپایا) این همانندنگاری را نامعقول‌تر می‌نماید (روبر، ۱۹۷۶ صص ۴۰).

ناسازگاری‌های موجود در پژوهش‌های جدید بر کاربرد مشکل‌آفرین و تفسیر منابع افزوده می‌شود. از یک‌سو فرض برابرنگاری آناهیتا بر روی مسکوکات یا براساس توصیف آن در اوستا یا صورت کاملاً هلنی شده یا یونانی‌مآب آن در وجود آرتیمیس

برایمان مطرح می‌شود؛ از سوی دیگر روبر (۱۹۷۶ ص ۴۸) نتیجه گرفته است که این تصویر آناهیتا بر روی سکه‌ها، وجود یک "ماگوس" [فغ] (پانوسانیاس ۷، ۲۷، ۶) و یک "آرخی‌ماگوس" [رئیس مغان] (کایل ۹۰۳a) ثابت می‌کند که آناهیتا از آغاز استقرار ایرانیان در لودیا خصلت ایرانی خود را حفظ کرده است (روبر ۱۹۷۶ صص ۴۸ و ۵۵؛ روبر ۱۹۷۷ صص ۷-۴۶). تصویر یک ارابه دو اسبه، نظیر سکه‌های هوپاپا را به عنوان مدرکی برای تأیید برابرنگاری تصویر روی سکه‌ها با آناهیتای توصیف شده در اوستا با چهار اسب کافی پنداشته‌اند؛ توصیف جامه‌های اوستایی آناهیتا به هیچ‌وجه با لباس و ظاهر او در روی سکه‌ها سازگار نیست. همچنین گویا اهمیتی ندارد که ما دارای هیچ توصیف دقیقی از آناهیتای دوره هخامنشی نیستیم، بلکه به طور کلی پذیرفته شده که تصویر او پیوسته بیشتر به درون تصویر آرتمیس فرو رفته و در آن غرق شده است، و همین اجازه داده است تا تصویری نوعی از آرتمیس شکارگر به عنوان شکل یونانی‌مآب آناهیتا مورد قبول قرار گیرد. درک دلایل این تفسیر دشوار است، اما گویا از این اندیشه مایه گرفته که یک الهه شرقی معمولاً مبهم و ضعیف است و از این رو به علت فقدان خصوصیات نیرومند، بی‌درنگ شکل الهه دیگری را می‌پذیرد. حداکثر آنچه می‌توانیم بگوییم آن است که پذیرش القاب و عناوین ایرانی تبار (مانند آرخی‌ماگوس) و استفاده از صفات ایزدان ایرانی (آنایی تیس) در جماعات لیدیایی شهرهای گوناگون، چیزی است که در وجود آن تردید نمی‌توان کرد. اما این به معنای یونانی‌مآب شدن کیش آناهیتا نیست. درحالی که شاید بتوانیم درباره یک جمعیت مختلط لیدیایی/ ایرانی سخن بگوییم، اما درباره ارزیابی میزان شرکت این گروه‌ها در آداب و رسوم مذهبی مشترک باید محتاط باشیم.

اخیراً پی‌یر بریان در بحث خود درباره مذهب در آسیای صغیر پس از پایان دوره امپراتوری هخامنشی، برابرنگاری آناهیتا با آرتمیس پارسی را پذیرفته است (بریان ۱۹۸۵ ص ۱۷۷ به بعد). بریان بر تغییر در مواضع و اوضاع مذهبی در آسیای صغیر در پی گذار از دوره هخامنشی به دوره هلنیستی تأکید می‌کند و کیش‌های ایرانی را به عنوان نهادهایی می‌نگرد که بازتاب ایدئولوژی "قوم-طبقه" حاکم بوده‌اند که در دوره یونانی‌مآبی و هلنیستی در حاشیه قرار گرفته‌اند: "این کیش‌ها حتی در مواردی که شعایرشان ویژگی‌های خاص خود را حفظ کرده‌اند، در برابر کیش‌های یونانی غالباً به حاشیه رانده

شده‌اند" (بریان ۱۹۸۵ ص ۱۷۹). بریان اعتقاد دارد که نوشته‌های پائوسانیاس درباره حفظ یک شعایر ایرانی بدان معناست که یا این شعایر معنا و مفهوم خود را از دست داده و دیگر بافت و قالب معینی نداشته‌اند، یا به چیزی تماشایی تبدیل شده‌اند که برای کسی قابل درک نبوده‌اند: "گاه‌ها، شعایر و مناسک و آیین‌ها پایدار مانده‌اند، اما درونه و عمق معنای آنها زیر تأثیر برتری فرهنگی یونانی از یاد رفته و به چیزی مشابه بقایای فرهنگ عامیانه یا فولکلوریک تبدیل گشته‌اند." (بریان ۱۹۸۵ ص ۱۸۰). نتیجه‌گیری او در پذیرش حضور یک جماعت ایرانی در آسیای صغیر در دوره هخامنشی و وجود یک جامعه مختلط در دوره هلنیستی-رومی بدان معناست که با ملغمه‌ای از گروه‌های جمعیتی مختلف و مذاهب متفاوت سر و کار داریم. بریان با پذیرش نوشته پائوسانیاس به عنوان مدرکی گواه بر وجود کیش آناهیتا در هوپایا و هی‌پراکومه، در برابرانگاری آناهیتا با آرتمیس پارسی و آرتمیس آنایی تیس پیرو لویی روبر است و آن را حاصل یونانی‌مآبی می‌داند (بریان ۱۹۸۵ صص ۱۸۶-۱۷۰): "هوپایا و هی‌پراکومه معابدی هستند وقف ایزد بانوی ایرانی آناهیتا که با اسامی آنایی تیس یا آرتمیس پارسی از او با احترام یاد می‌شود" (بریان ۱۹۸۵ ص ۱۷۷).^۹

۳. پائوسانیاس

اکنون باید به دو قطعه یاد شده پائوسانیاس بازگردیم که به نظر می‌رسد برای شناخت کیش آناهیتا و برابرانگاری آناهیتا با آرتمیس پارسی و آرتمیس آنایی تیس از اهمیتی حیاتی برخوردارند. پائوسانیاس در چارچوب توصیف خود از کیش‌ها یا انواع متفاوت پرستش آرتمیس، به پرستش "آرتمیس اورتیا" نیز اشاره می‌کند و ردپای آن را تا پونتوس دنبال می‌نماید و بدین‌گونه هم صفت او (τῆ Ταυρικῆ θεῶ) را توضیح می‌دهد و هم می‌افزاید که آرتمیس هنوز مورد احترام اهالی کاپادوکیه بوده است که ادعا می‌کرده‌اند تندیس چوبی او را در اختیار دارند، حال آن‌که لیدایی‌ها نیز همین سخن را می‌گویند.

Καὶ Λυδῶν οἷς ἐστὶν Ἀρτέμιδος ἱερὸν Ἀναίτιδος (Paus.3.16.8).

۹. نک. بریان (۱۹۹۶ا ص ۶۹۶): "گرچه انتشار و اشاعه پرستشگاه‌های "آنایی تیس پرسیک/ آناهیتا در غرب آسیای صغیر تاریخچه‌اش مسلماً به زمان دوری می‌رسد (نک. تاکیتوس [تاسیت]، سالنامه‌ها III، ۶۲)، اما هیچ گواهی مستقیمی از وجود یک پرستشگاه آناهیتا در سارد حتی قبل از سال ۳۲۲ ق.م در اختیار نداریم (پائوسانیاس VII، ۶، ۶: آرتمیس پرسیکه)."

محتوای این قطعه به ما اجازه می‌دهد فرض کنیم که کیش لیدیایی "آرتمیس آنایی تیس" به عنوان یکی از انواع کیش‌های آرتمیس قابل درک است و کیش جداگانه و متفاوتی نیست. پائوسانیاس (V, 27, 6-5) در قطعه دوم می‌نویسد:

ἔστι γὰρ Λυδοῖς ἐπικλησιν Περσικοῖς ἱερά ἐν τε Ἱεροκαίσαρειά καλουμένη πόλει καὶ ἐν Ὑπαίποις, (...) ἐσελθὼν δὲ ἐς τὸ οἶκημα ἀνὴρ μάγος καὶ ξύλα ἐπιφοπήσας αὐὰ ἐπὶ τὸν βωμὸν πρώτα μὲν τιάραν ἐπέθετο ἐπὶ τῇ κεφαλῇ, δευτέρα δὲ ἐπικλησιν οὗτου δὴ θεῶν ἐπάδει βάβαρα καὶ οὐδαμῶς συνετά Ἕλλησιν. ἐπάδει δὲ ἐπιλεγόμενος ἐκ βιβλίου.¹⁰

این توصیفی است از آیین‌های ایرانی به طور کلی و بدون هیچ اشاره خاصی به یک دین معین در هی‌یراکومه و هوپایا؛ در اینجا هیچ اشاره‌ای هم به خدایان مورد پرستش ایرانیان وجود ندارد. یعنی به نظر من این نقطه ضعف اساسی استدلال‌هایی است که در بالا نقل کردیم: از قطعه پائوسانیاس برای تأیید استدلالی استفاده کرده‌اند که ربطی به موضوع ندارد؛ شناسایی و برابرنگاری کیش آناهیتا در لودیا [لیدی] در منابع مکتوب و از طریق پیدا شدن یا کوشش برای یافتن معابد آناهیتا در هی‌یراکومه و هوپایا، چراکه پژوهندگان مدارک سکه‌شناختی را براساس اشاره پائوسانیاس در همین قطعه به کیش‌های ایرانی تفسیر کرده‌اند. درحالی که نه در روی سکه‌های به دست آمده از هوپایا و هی‌یراکومه می‌توان آناهیتا را شناسایی کرد و نه سخنان پائوسانیاس را، می‌توان مدرکی درباره وجود کیش آناهیتا در این دو شهر محسوب داشت، در عوض مدارک دالّ بر وجود آرتمیس پرستی در آنجاها در دست است. پولی‌بیوس (32.15.11) تأیید می‌کند که در هی‌یراکومه معابدی برای آرتمیس و "آپولوکونیوس" وجود داشته که مورد حمله پروسیاس قرار گرفته و سوخته‌اند. تاکیتوس [تاسیت] که به آرتمیس به عنوان "دیانای پارسی" اشاره دارد، وجود این پرستشگاه آرتمیس را تأیید می‌کند و می‌افزاید که در تصاحب اهالی هی‌یراکومه بود و در زمان پادشاهی کوروش ساخته و وقف شده بود (تاکیتوس، سالنامه‌ها، 2-61، 3). نمی‌توان تردید کرد که اشاره تاکیتوس به

۱۰. نک. هرودوت I, ۱۳۲؛ استرابو XV, 3, 15: "در کاپادوکیه مغان مناسک خود را در آتشکده‌هایی بزرگ و محصور انجام می‌دهند. در وسط این صحن‌های محصور آتشدان یا محرابی است که روی آن مقادیر فراوانی خاکستر است و مغان آتش را در آنجا همیشه فروزان نگاه می‌دارند. هر روز به آنجا می‌روند و حدود یک ساعت زمزمه می‌کنند در حالی که دسته ترکه [جرسم] خود را در برابر آتش گرفته‌اند. به دور سر خود دستارهای بزرگ نمدی می‌پیچند به طوری که روی صورت آنها آویزان باشد و لب‌هایشان را ببوشانند." در *اوستا* موبدان مرد برای شناخت و ستایش از آناهیتا دعا می‌خوانند.

آرتمیس یونانی است^{۱۱}. این مدرک به ما اجازه می‌دهد به وجود کیش آرتمیس پرستی در هی‌یراکومه که در دوره هخامنشیان وجود داشته است، اطمینان یابیم. سرانجام، اصطلاح "آرتمیس پرسیکه" [آرتمیس پارسی] که در سه قطعه از پائوسانیاس ذکر شده است، اشاره‌ای است به معبد لیدیایی آرتمیس پارسی (πρὸ ἱεροῦ Περσικῆς Ἀρτέμιδος) که اهالی لیدی تنیدیسی از آدراستوس را به آن اهدا کرده بودند، و این همان کسی بوده که به یونانیان در برابر لئوناتوس کمک کرده بوده است (پائوسانیاس ۶،۶،VII). به جای آن‌که آن را هدیه‌ای به آنها بتادانیم، منطقی‌تر آن است که بپذیریم لیدیایی‌ها به تکریم از یک یونانی در یک پرستشگاه یونانی پرداخته‌اند.

آنچه براساس سه قطعه پائوسانیاس به اثبات می‌رسد آن است که الف) جمعیت ایرانی ساکن لیدی، به‌ویژه در شهرک‌های هی‌یراکومه و هوپایا، پیرو کیش‌های ایرانی (نامشخص) بوده و سنت آن را اجرا می‌کرده‌اند، و ب) لیدیایی‌ها پرستشگاه‌هایی برای آرتمیس داشته‌اند که به آنها هم آرتمیس آنایی تیس می‌گفته‌اند و هم آرتمیس پرسیکه. بنابراین باید بپذیریم که مؤلفان باستانی آشکارا میان ایزدبانوی آناهیتای ایرانی و الهه آرتمیس یونانی که به آن هم آرتمیس پرسیکه و هم آرتمیس آنایی تیس گفته می‌شده است، تفاوت قائل بوده‌اند. استرابو نیز بر این تمایز مهر تأیید می‌کوبد و ضمن توصیف معابد آناهیتا، از سویی می‌گوید خادمان و روحانیون آن در شهرهای زلا (XII، ۳، ۳۷) و آکسیلنه (XI، ۱۶، ۱۴) مرد بوده‌اند، و از سوی دیگر وجود روحانی زن [و حتی "بزرگ‌ترین روحانی آن پرستشگاه"] را در پرستشگاه آرتمیس پارسی در شهر کاستابالا/هی‌یراپولیس (XII، ۲، ۷) را مورد تأیید قرار می‌دهد^{۱۲}. ایسودوروس خاراکسی نیز میان پرستشگاه آرتمیس در کنگاور و پرستشگاه آناهیتا در اکباتان تفاوت می‌گذارد (Mans.Parth.6).

۴. یونانی‌مآب شدن یک کیش ایرانی؟

یونانی‌مآب شدن پرستش آناهیتا از کتیبه‌ای که از کیتیوم به دست آمده است (OGIS470 و CIG 3422) روشن می‌شود (وگه و بی‌یریدس ۱۸۶۶؛ رناک ۱۸۸۵ ص ۱۰۵؛ روبر

11. Cf. Tac. Ann. 3.62: Diana Leucophronae, Tac Ann. 3.63: Diana worshipped in Sardis.

۱۲. از جمله اشارات متعدد به پرستش و پرستشگاه آرتمیس می‌توان از "آرتمیس آمارونتیا" (استرابو، X، ۱، ۱۰)، "آرتمیس کیندوناس" (استرابو XIV، ۲، ۲۰)، "آرتمیس مونوخیا" (استرابو XIV، ۱، ۲۰)، "آرتمیس پرگیا" (استرابو، XIV، ۴، ۲) و "آرتمیس سارپدون" (استرابو، XIV، ۵، ۱۹) یاد کرد.

۱۹۷۶ ص ۳۱؛ بریان ۱۹۸۵ ص ۱۷۸)، اما دیگر از این اسناد نمی‌توان به عنوان دلیلی بسنده برای یونانی‌مآب شدن کیش آناهیتا بهره گرفت. در عوض می‌توانیم اثبات کنیم که پائوسانیاس، استرابو، و ایسیدوروس خاراکیسی میان کیش‌های یونانی و ایرانی، و به‌خصوص میان آرتمیس و آناهیتا تفکیک قایل شده‌اند. چنین می‌نماید که در دوره هلنیستی، علت اضافی جدایی مذاهب ایرانی از دیگر مذاهب در لیدی آن بود که مراسم آنها را روحانیون ایرانی و به زبان ایرانی اجرا می‌کرده‌اند. همچنین می‌توان اثبات کرد که اشارات به "آرتمیس آنایی تیس" و "آرتمیس پرسیکه" به معنای همسان‌انگاری آنها با ایزدبانوی آناهیتا نیست، و بنابراین نمی‌توانیم از یونانی‌مآب شدن کیش آناهیتا سخن بگوییم. با انجام این تفکیک، مدارک در مورد وجود پرستش خود آناهیتا در لیدی بسیار کمیاب می‌شود. این امر ضمن آن‌که به برخی پرسش‌های بنیادی درباره گسترش کیش‌های (سلطنتی) هخامنشی در لیدی در دوره پس از هخامنشی می‌انجامد، و هم‌اندیشی دینی و انحصارگرایی کیش‌های ایرانی را مطرح می‌سازد، در عین حال مدارک کتیبه‌ای و ادبی نشان می‌دهند که کیش‌های یونانی از انحصارطلبی کمتری برخوردار بوده و آغوش بازتری برای نفوذهای بیگانه در آداب و آیین‌های مذهبی خود داشته‌اند. به عنوان مثال، گاداتس [دولوس = بنده]* شاه ایران در باغ معبد آپولو در ماگنسیا (ML 12) و مگابوخوس [بگ بوخش] روحانی الهه آرتمیس در شهر افه‌سوس (گزنفون، هلنیکا، ۳۷.۱۳-۶) ۱۳، گواهی هستند از مداخله و مشارکت ایران در مذاهب یونانی در دوره هخامنشی. گواهی احترام ایرانیان به معابد یونانی را می‌توانیم در اقدامات تیسافرن مشاهده کنیم که در ۴۰۹ هنگام حمله تراسولوس به پوگلا با سپاه خود به حمایت از معبد آرتمیس در افه‌سوس برخاست (گزنفون، هلنیکا، I، ۲، ۶)، یا درونافرنس پسر باراکس و فرماندار [هوپارخوس] لیدی که تندیس به معبد زئوس محلی در سارد اهدا کرد (بریان ۱۹۹۶a ص ۹۶۹؛ بریان در همین مجلد؛ شروین-وایت و آملی‌کورت ۱۹۹۳ ص ۷۵). کتیبه آمیزون به تاریخ

*. تأکید نویسنده مقاله بر اصطلاح یونانی "بنده" نشان می‌دهد که او نیز مانند بسیاری از اروپاییان امروزی و یونانیان باستان تفاوت میان "بنده" و "برده" را درک نمی‌کند. گاداتس از اشراف پارسی و احتمالاً شهرت ایونیه بود و "بنده" در اینجا به معنای "وابسته" و نوعی ابراز وفاداری به شاه محسوب می‌شود. م
۱۳. اظهار عقیده شده که "مگابوخوس" لقبی بوده که یک کاهن یونانی از آن استفاده می‌کرده است. چه چنین بوده باشد یا نه، به هر حال همین نشانه نفوذ ایران در یک کیش یونانی است (لوئیس ۱۹۷۷ ص ۱۰۸ پانویشت ۱).

۳۲۱ ق.م به افتخار باگاداتس و پسرش آریارامنس، خادم [neokoros] معبد آرتیمیس در آمیزون نوشته شده است (روبر ۱۹۵۳ ص ۴۱۰؛ بریان ۱۹۸۵ ص ۱۷۱-۱۶۹؛ بریان ۱۹۸۶ ص ۴۳۵؛ شروین-وایت و کورت ۱۹۹۳ ص ۱۲۲).

چه نتیجه‌ای از این بحث می‌توان گرفت؟ پرستش آرتیمیس از سده ششم قبل از میلاد و بسیار پیش از رواج پرستش آناهیتا، در لیدی گسترش یافته بوده است و گوناگونی صفات متعدد نسبت داده شده به او، تأکیدی است بر جنبه‌های خاص آرتیمیس. در پی فتح لیدی توسط کوروش، یک جماعت ایرانی شروع به زندگی در میان، یا در کنار، اهالی لیدی کرده است. در دوره هخامنشی، پرستش آرتیمیس در سارد، پایتخت شهری لیدی، در افه‌سوس، کانون اصلی پرستش آرتیمیس، و در شهرک‌های لیدیایی هی‌پراکومه و هوپایا تأیید شده است. از دوره هلنیستی به بعد، مدارکی داریم که در خارج از شهر افه‌سوس، آرتیمیس لقب "پارسی" [پرسیکه] گرفته که نشانه پرستش او در نواحی روستایی لیدی است: مثلاً مدرکی به دست آمده از آسیای صغیر به تاریخ میان اواخر قرن چهارم و اوایل قرن سوم ق.م، گواهی است بر استفاده از این‌گونه صفات یا القاب. کتیبه‌ای بر روی یک ستون سنگی قبر پوسئیدس، پسر هراکلیدس، در ستون دوم سطور ۵-۱۴ نوشته است:

"ἡ Ἀρτεμις ἡ Μήδεια καὶ ἡ Ἐφεσία καὶ οἱ θεοὶ ἅπαντες" (Oikonomides 1982).

سوزان شروین-وایت استدلال می‌کند که صفت یا لقب قومی *Mēdeia* [Medeia] احتمالاً به معنای "از قوم ماد/پارس" است، و من با نظر او موافقم، زیرا به عنوان یک صفت یا لقب قومی، آن را منطقاً با صفت دوم یعنی "Ephesia" [متعلق به شهر افه‌سوس] پیوند می‌دهد (شروین-وایت ۱۹۸۲ ص ۳۰)^{۱۴}. اگر این تبیین شروین وایت را بپذیریم این سند قدیمی‌ترین اشاره به القاب "پارسی" و "افه‌سوسی" است که به آرتیمیس داده شده است. این القاب را در یک منبع پسین‌تر، در دیودوروس سیسیلی نیز می‌بینیم که ضمن توضیح منشاء کیش‌های یونانی، جنبش‌های جغرافیایی کیش پرستش دیمتر و آفرودیت، آپولو و آرتیمیس را توصیف می‌کند (دیودوروس ۶،۷۷،۷). به نوشته دیودوروس، آپولو در شهرها و مناطق دلوس، لوکیا [لوقیه]، دلفی و آرتیمیس در افه‌سوس، پونتوس، پارس و

۱۴. به جای استدلال برای "آرتیمیس مادی" (PN) که تبیین آن دشوارتر است (oikonomides 1982:115-8).

کرت، بر انسانها پدیدار می‌شوند. طبق نام‌های جغرافیایی، آپولو با القاب "دلوسی"، "لوکیایی" و "پوتیایی" نامیده شده، حال آن‌که آرتمیس "افه‌سوسی"، "کرتی"، "تائورپولوسی" و "پارسی" خوانده شده است (دیودوروس ۷، ۷۷، ۷). به علاوه او می‌گوید که این ایزدبانو (یعنی "آرتمیس پارسی") از سوی پارسیانی که آیین‌های رازورانه‌ای برایش دارند محترم داشته و پرستیده می‌شود (همان، ۷، ۸، ۷۷، ۷). دانشمندان و محققان برپایه همین جمله به این نتیجه رسیده‌اند که "آرتمیس پارسی" باید "آناهیتا" بوده باشد. اما توضیح دیودوروس بسیار سراسر است و منطقی است: اعطای القاب به خدایان یونانی نشان دهنده توزیع منطقه‌ای پرستش و کیش‌های آنهاست. پس نام "آرتمیس پارسی" را باید به عنوان اشاره به آرتمیس دارنده لقب "پرسیکه" دانست که مؤلفان یونانی برای مشخص کردن محل جغرافیایی پرستش آرتمیس در لودیا [لیدی] به وی داده‌اند.

جماعات پارسی یا ایرانی ساکن شهرها، شهرک‌ها و روستاهای لودیا، آیین‌های مذهبی خود را از زمان کوروش در آنجا برگزار می‌کرده‌اند. اما کیش پرستش آناهیتا توسط اردشیر دوم رواج یافته و در کنار پرستش اهورامزدا و میترا به کیش رسمی سلطنتی تبدیل شده است. آیین‌های پرستش آن را اشراف پارسی ساکن مراکز ساتراپی [شهری] برگزار می‌کرده و جشن می‌گرفته‌اند که یکی از آنها سارد بوده است (بروسوس FGrH 680 F11). این آیین به عنوان یک مذهب سلطنتی یا درباری، انحصاری باقی ماند؛ و ما درباره هم‌اندیشی دینی یا "عامه‌پسند شدن" و عمومیت یافتن کیش‌های سلطنتی هخامنشی در لودیا در دوره هلنیستی هیچ مدرکی نداریم. در مورد برابر انگاری‌ها و هم‌اندیشی‌های دینی ادعایی اهورامزدا با زئوس در کتیبه درونفرنس (روبر ۱۹۷۵؛ فرای ۱۹۸۴؛ گسنتزر ۱۹۸۶)، اخیراً نشان داده شده که منظور اشاره به خدای ایرانی اهورامزدا نبوده، بلکه اشاره‌ای بوده به پرستش محلی خدای یونانی زئوس که ایرانیان آن را گرامی می‌داشته و برگزار می‌کرده‌اند (بریان ۱۹۹۶a ص ۶۹۷؛ نیز نک. بریان. مقاله قبلی همین مجلد).

گوا این‌که یونانیان با اسامی خدایان ایرانی و برگزاری جشن‌ها و آیین‌های آنها آشنا بودند اما احتمالاً به شعایر و مناسک آنها یا دسترسی نداشتند یا بسیار اندک می‌دانستند. با وجود این، جماعت ایرانی ساکن آسیای صغیر گرچه در زندگی سیاسی و اجتماعی به خوبی با بقیه جامعه جوش خورده بود، اما در عرصه حیات مذهبی جداگانه‌ای داشت که در کنار حیات مذهبی یونانی به زندگی خود ادامه می‌داد ولی با آن جوش

نخورده بود. اهورامزدا خدای اصلی شاه هخامنشی بود و آیین‌های پرستش او را طبقه اشراف پارسی ساکن مراکز ساتراپی امپراتوری انجام می‌دادند، و تا وقتی که این "طبقه بالا"ی پارسی در دوره هلنیستی وجود داشت، احتمالاً به حیات مذهبی خود با همان انحصارگرایی دوره هخامنشی ادامه داد. این نکته درباره پرستش آناهیتا نیز صدق می‌کرد که از زمان اردشیر دوم رسماً برگزار می‌شد و همچنان انحصارگرا و متمایز باقی ماند.^{۱۵}

ما ضمن آن‌که باید خواهان مدرکی در مورد یونانی‌مآب شدن کیش‌های سلطنتی ایران باشیم، می‌توانیم به آسانی نفوذ ایران بر مذاهب یونانی را مشاهده کنیم. در طول دوره هخامنشی، ایرانیان در کیش‌های یونانی حضور داشته‌اند. اشراف پارسی "آرتمیس افه‌سوسی" را به رسمیت پذیرفته بودند و یک روحانی پارسی یا کاهنی که نامی پارسی به عنوان لقب بر خود می‌نهاد اداره این معبد را برعهده داشت. در سارد کتیبه‌های دوره هلنیستی وجود روحانیون مؤنث برای معبد آرتمیس را تأیید می‌کنند. در این کتیبه‌ها از آرتمیس با عنوان "آرتمیس پرسیکه" (*Ἀρτέμιδι Περσικῇ καὶ τῷ Δῆμῳ* - کای، روبر ۱۹۸۲ ص ۳۷۲) یا با عنوان "آرتمیس آنایی تیس" (*Ἀρτέμιδι Ἀναείτι/ Ἀμμιάς Ματρῖδος ἔκτισσε ὡς* [*σα ἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς*]; *κολασί* / *σα ἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς*) یاد شده است.

اصطلاح "آرتمیس آنایی تیس" در چهار کتیبه مورد استفاده قرار گرفته است: یکی از سارد (باکلو و رایبسون ۱۹۱۲ ص ۹۷) دو تا از کاوله و دی‌ولیت (رناک ۱۸۸۵ ص ۱۰۷) و یکی از هوپایا (OGIS 470)، و پائوسانیاس (III, ۱۶) نیز به او اشاره دارد که چنان‌که من قبلاً

۱۵. یک کتیبه از "اورکتای" در کاپادوکیه وجود دارد که از آناهیتا با عنوان *thea megiste Anaetidi* "Barzoxara" یاد شده است ("باشد که خادمان معبد، فوتیس و تئون و پریم... همراه با فرزندانشان در سراسر زندگی و در همه چیزها تندرست و در امان از بلا بمانند" - هارپر ۱۹۶۷ ص ۱۹۳). اشمیت به نحو متقاعدکننده‌ای استدلال می‌کند که لقب *Barzoxara* [بارزوخارا] برای آناهیتا از دو جزء *brzi* [برز = بلند] و *-xara/hara* [خارا/هرا = کوه هرا] تشکیل شده و به معنای "فرودم آمده از کوه هرا" است (اشمیت ۱۹۷۰ صص ۲۱۰-۲۰۷). "هرا" نام کوهی است که از آن "آردوی سور آناهیتا" به صورت رودی بزرگ و ایزدی سرازیر می‌شود (آبان‌یشت، ۲ و ۴). این باید یک کیش ایرانی آناهیتا باشد که خاستگاه آن آراخوزیا است و در زمانی نامشخص در کاپادوکیه رواج یافته است. این آناهیتا بی‌گمان این لقب را حفظ کرده است اما برگزاری آیین‌های آن با سنت‌های مذهبی محلی منطبق شده است. این شاید نشانه‌ای از این واقعیت باشد که پرستش آناهیتا در شرق ایران و مدت‌ها پیش از آن‌که به عنوان یک ایزد بانو مقام والایی در مذاهب سلطنتی هخامنشی پیدا کند، در میان مردم عادی رواج داشته است.

گفتم به احتمال زیاد اشاره او به معبد آرتمیس لیدیایی‌ها بوده است. این اصطلاح نیز مانند "آرتمیس پارسی" اشاره به آنهایتا نیست بلکه به آرتمیس است و به علاوه انطباق یونانی با جنبه‌هایی از ایزدبانوی آنهایتا را منعکس می‌سازد.^{۱۶} لقب آنایی تیس باید به این معنا باشد که آرتمیس جنبه‌هایی از این ایزد بانوی ایرانی را اخذ کرده که ما را به طرح این پرسش می‌کشاند که آرتمیس و آنهایتا چه خصوصیات همانند و مشترکی داشته‌اند؟ ظاهراً یک جنبه مشترک ارتباط آنان با آب بوده است. گزنفون (آناکسیس، ۳، ۷، ۱۳-۷) معبد آرتمیسی را توصیف می‌کند که خود در اسکیلوس در نزدیکی اولمپیا ساخته بوده است. محل بنا را که هاتف آپولو انتخاب کرده بوده جایی بوده که با آب رودخانه سلینوس مشروب می‌شده است، درست شبیه محل معبد آرتمیس در شهر افه‌سوس. موقعیت محل در عین حال برای نمایش‌های شکار در زمان برگزاری جشن‌ها مناسب بوده است. پیرامون محوطه معبد را چمن‌زارها و تپه‌های پوشیده از درخت فراگرفته بود که برای چرای خوک‌ها، بزها، گاوها و اسب‌ها بسیار مناسب بود. همچنین انواع درختان میوه در آنجا کاشته شده بود. الگوی بنای پرستشگاه درست شبیه معبد افه‌سوس، منتهی کمی کوچک‌تر از آن بود. هزینه معبد توسط سرداران از فروش غنایمی که به دست

۱۶. چنین انطباقی، همان‌گونه که دیودوروس می‌دانست (۵، ۷۷، ۷) نظایری داشت. آرتمیس در کنار نام‌های جغرافیایی می‌توانست نام‌های اصلی ایزد بانوهای دیگری را نیز بگیرد. یک نمونه کتیبه‌های مربوط به دوره سلوکی است (SEG VII 18 و VII24). در SEG VII 18 نام ایزد بانوی ملقب به "آرتمیس ناناثیایی" ذکر شده که مورد احترام و پرستش آنتیوخوس بوده است؛ در SEG VII 24 نیز نام "ناناثیایی" آمده است، گو این‌که از محتوای متن چنین برمی‌آید که منظور همان ایزد بانوست. به یادآوریم که مرگ آنتیوخوس چهارم در سال ۱۶۴/۳ ق.م در معبد "نانایی" رخ داده که به نوشته پولوبیوس (۹، ۳۱) معبد آرتمیس بوده است. اگر به استرابو (XVI، ۱۸، ۱) مراجعه کنیم که در آن آرتمیس "آزارا" خوانده شده است، شاید دریابیم که در اینجا با اشاره‌ای در ارتباط با "ناناثیا" سروکار داریم که در دوره هلنیستی در "ایمانیس" مورد احترام و پرستش بوده است (فون‌گال ۱۹۸۶ صص ۱۱-۴۰۹). بنابراین، ایزد بانوی شرقی پرستشگاهی در شوش و پرستشگاه دیگری در ایران داشته که "آزارا" نامیده می‌شده است. اشاره استرابو را شاید بتوان لقب دیگری برای این الهه دانست. نقش "آرتمیس ناناثیا" در روی سکه‌های به دست آمده از شوش وجود دارد که فردی موسوم به "آرساکس [=ارشک] تنوپاتور انورگتیس" آن را ضرب کرده و در آن، الهه همانند آرتمیس شکارگر با ردایی کوتاه و بی‌آستین برتن و چکمه‌ای بلند در پا و تاجی تابان بر سر و دبوسی بر دست چپ ترسیم شده است (لوریده ۱۹۶۵). در اینجا چه‌بسا آرتمیس صفات بیشتری از "ناناثیا" بودن را نمایان می‌سازد که به احتمال زیاد تأکید بر جنبه‌های رزمندگی اوست. این نمونه روشنگرانه‌ای است از گوناگونی نام‌های شخصی آرتمیس (آنایی تیس / ناناثیا) یا القاب منطقه‌ای (پرسیکه / آزارا / تاوریکه).

آورده بودند تأمین شده بود. در سال ۳۹۷ ق.م ارتش یونان به فرماندهی "درکولیداس" پس از برگزاری کنفرانسی با تیسافرن [شهرب ایرانی] در معبد آرتیمس که در نزدیکی دریاچه‌ای واقع شده و آب آشامیدنی ارتش را تأمین می‌کرد، برای جنگ با "لئوکوفروس" حرکت کرد (گزنون، هلنیکا، III، ۱۹، ۲).^{۱۷} رسم قربانی کردن حیوانات برای آرتیمس تأیید شده است، چنانکه به عنوان مثال لاکه‌مونی‌ها برای "آرتیمس آگروترا" بز قربانی می‌کردند (گزنون، هلنیکا، IV، ۲، ۲۰)؛ نام آرتیمس در ارتباط با زایمان (Ael.NA 7.15) و درمان (هومر، ایلیاد، ۷، ۸-۴۷؛ پانوسانیاس، VIII، ۱۸، ۸) نیز مطرح شده است.

در یشت ۵ اوستا [آبان یشت] آناهیتا با صفت "آردوی سور" [Ardvi Sura] شناخته می‌شود که "آردوی" به معنای "تری و نمناکی"، "سور" به معنای "توانا و نیرومند"، و آناهیتا به معنای "پاکدامن" و "بی‌آهو" است. او ایزدبانوی آب است، و از لحاظ فیزیکی معرف رودی افسانه‌ای است که از کوه "هوکاریا" [Hukarya] [یا "هکر"] سرازیر می‌شود و به دریای "ووروکورت" [فراخ کَرت Vurukurta] می‌ریزد. او با هوم آمیخته به شیر همراه با نمازی با بانگ بلند و نیکو ستوده می‌شود (آبان‌یشت، ۹). آناهیتا پشتیبان و فرزاینده رودها، رمه‌ها و گله‌ها و کشت و برز است (همان، ۱)، و در عین حال ایزد بانوی زایش و باروری است (همان، ۲). جنبه‌های مشترک آناهیتا و آرتیمس بی‌درنگ قابل شناسایی‌اند. پرستشگاه‌های آرتیمس در کنار یا نزدیکی رودخانه‌ها ساخته می‌شد، و حمایت از گیاهان و رُستنی‌ها در هر دو ایزد بانو اهمیت داشت، همچنان که هر دو نیز حامی بارخیزی زمین و باروری زنان بودند. شاید همین کافی بود تا یونانیان در وجود آناهیتای ایرانی آرتیمس خود را بازشناسند. با این حال اینها فقط صفات منفردی بودند که لزوماً به همانندنگاری و از آن بالاتر به برابرنگاری کامل آناهیتا با آرتیمس نمی‌انجامیدند. آرتیمس از آنرو لقب "آنایی‌تیس" [آناهیتا] گرفته بود که یونانیان شباهت‌هایی میان این دو ایزدبانو می‌یافتند، ضمن آن‌که تفاوت بنیادی میان آنها را نیز انکار نمی‌کردند، زیرا آرتیمس بیش از هر چیز الهه شکار بود و آناهیتا ایزد بانوی آب.

17. Cf. also Xen. Hell.4.1.41 which has Agesilaus retiring to Artemis of Astyra, and Strabo 10.1.10.

۶. نتیجه‌گیری

اگر بپذیریم که "آرتمیس پرسیکه" [آرتمیس پارسی] و آناهیتا دو الهه متفاوت بوده‌اند، و بپذیریم که اصطلاح "آرتمیس آنایی تیس" بازتاب انطباق یونانی با یک کیش ایرانی است، آنگاه باید قبول کنیم که، جز اشاره استرابو درباره این که روحانیون ایرانی شعایر و آیین‌های آناهیتا را در پرستشگاه‌هایی محصور انجام می‌داده‌اند، هیچ چیز درباره چگونگی پرستش آناهیتا در لیدی یا ادامه آن در دوره هلنیستی نمی‌دانیم. می‌دانیم که آیین‌های مذهبی ایران در برابر محرابی با یک آتشدان، بنا حضور یک روحانی مرد انجام می‌شدند و احتمالاً گاه حیوانی نیز قربانی می‌شده است. حضور یک روحانی [یا مُغ یا موبد] مرد در اجرای مراسم را اولین بار هرودوت (I, ۱۳۲) گزارش کرده و سپس استرابو (۳، XV، ۱۵) و پانوسانیاس (۷، ۲۷، ۶-۵) تکرار کرده‌اند. در مورد پرستش آناهیتا در شهرک‌های هی‌پراکومه/هی‌پرو کایساریا و هوپاپیا هیچ مدرکی نداریم. در مورد تصاویر و تجسم این الهه، آنچه بر روی مسکوکات یونانی حفظ شده است مدارکی متقاعدکننده برای همسان‌نگاری و برابرانگاری آناهیتا در کسوت آرتمیس محسوب نمی‌شوند. پرسش بنیادی‌تر آن است که اصلاً در دوره‌های هخامنشی و هلنیستی، تصاویر و شمایل‌هایی از خدایان ایرانی تهیه می‌شدند یا نه؟ روی هم رفته باید در ذهن داشته باشیم که از این دو دوره هیچ تصویر متقاعدکننده‌ای از آناهیتا در اختیار نداریم. پرستش آرتمیس در لودیا به عنوان کیش "آرتمیس پارسی" شناخته شد و این لقبی بود که این کیش را برای یونانیان از لحاظ جغرافیایی تعریف و معرفی می‌کرد. با توجه به نمونه‌های متعددی از القاب متفاوت برای آرتمیس، معلوم می‌شود که این کار رسم مشترک یونانی بوده است. اصطلاح "آرتمیس آنایی تیس" نیز نظیر مشابه آن "آرتمیس نانائیایی" بازتاب منطبق‌کردن جنبه‌هایی از ایزد بانوهای بیگانه توسط یونانیان با الهه‌های خویش است.

من در این مقاله کوشیدم نشان دهم که مدارکی کافی برای تأیید این ادعا که کیش‌های ایرانی پس از سرنگونی امپراتوری هخامنشی یونانی‌مآب شده بوده‌اند نداریم، بلکه برعکس، باید بپذیریم که ایرانیان در دوره‌های هخامنشی و هلنیستی در کیش‌های یونانی نفوذ کرده‌اند و جنبه‌ها و صفاتی از ایزدبانوی آناهیتا در توصیف و تجسم آرتمیس راه یافته است. پس به نظر من به جای سخن از یونانی‌مآب شدن پرستش آناهیتا، باید از ایرانی‌مآب شدن کیش آرتمیس سخن گفت.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

گاه‌شناسی جنگ‌های اردشیر دوم در یادداشت‌های روزانه نجومی بابلی

پیشکش "در آستردام" پایه تبرستان
روبارتوس فان در اسپک* - آستردام
www.tabarestan.info

این واقعیت کاملاً شناخته شده‌ای است که شناخت ما از شاهنشاهی هخامنشی در درجه نخست بر ادبیات یونانی استوار است. و این البته وضعیت آزارنده و ناراحت‌کننده‌ای است چون بدان معناست که دیدگاه ما را عقاید و منافع دیگران و بیگانگان تعیین می‌کند. دیوید لوئیس دانشمندی بود که کوشید با استناد و تکیه بر مدارک غیر یونانی حتی المقدور و تا جایی که امکان دارد این وضع را اصلاح کند تا ارزیابی متوازن‌تری از لحاظ اطلاعاتی نسبت به منابع یونانی ایجاد کند. هدف این مقاله نیز معرفی و تفسیر مدارک تازه‌ای است که با انتشار یادداشت‌های روزانه نجومی بابلی (زاکس و هونگر ۱۹۸۸) در اختیار ما قرار گرفته‌اند. درست است که این مواد و مدارک نیز غیر ایرانی هستند، اما از دل شاهنشاهی ایران به دست آمده‌اند و شاید چشم‌انداز متفاوتی را به روی ما بگشایند.

دیباچه

یادداشت‌های روزانه نجومی نوع خاصی از دانش بابلی را تشکیل می‌دهند. آنها حاوی مشاهدات دقیق آسمان پرستاره هستند که قرن‌ها روز به روز، ماه به ماه و سال به

---

*. R.J. van der Spek

سال ثبت شده‌اند و این وضع احتمالاً از زمان سلطنت نبونصر پادشاه بابل در ۷۴۷ ق.م (هالو ۱۹۸۴/۵؛ ۱۹۸۸) تا دوره‌های هلنیستی و اشکانی ادامه داشته است.

با این حال این یادداشت‌ها حاوی چیزی فراتر از این‌اند، زیرا در آنها همچنین گزارش‌هایی درباره قیمت اجناس، هوای بابل و رویدادهای تاریخی نیز وجود دارد. ترکیب این‌ها شاید عجیب به نظر می‌رسد، اما با سنت علمی بابلی به خوبی سازگار است که ویژگی آن تنظیم فهرست‌های بی‌پایان و علاقه شدید به پیشگویی و اخترگویی و طالع‌بینی بوده است. شالوده یادداشت‌ها عملاً تهیه و تألیف فهرست‌ها و احتمالاً به قصد ایجاد یک "پایگاه داده‌ها" برای پژوهش اخترگویی است (راچبرگ - هالتون ۱۹۹۱a؛ ۱۹۹۱b). و به همین دلیل اطلاعات تاریخی آن کمابیش درست و بی‌طرفانه است. اطلاعات، برخلاف رسم معمول متون تاریخی بین‌النهرینی، برای تجلیل و ستایش از شاهان ارائه نشده‌اند (فان در اسپک ۱۹۹۳).

به علت نامرتبی و بی‌نظمی اطلاعات یادداشت‌ها و این واقعیت که داده‌های تاریخی بدون ارتباط با یکدیگر ارائه شده‌اند، نوشتن تاریخی براساس اطلاعات آنها امری ناممکن است. و این واقعیت هنگامی دست و پاگیرتر و مشکل‌سازتر می‌شود که می‌بینیم بیشتر لوحه‌های گلی که این یادداشت‌ها بر آنها نوشته شده‌اند شکسته‌اند، به‌ویژه در لبه‌های الواح که بخش‌های تاریخی را معمولاً در آنجاها می‌نوشتند. در نتیجه، سهم من در این مجلد خصلتی باستانی نویسانه دارد چون به معرفی و تفسیر قسمت‌های تاریخی این یادداشت‌های روزانه می‌پردازم. برحسب تصادف بیشتر بخش‌های تاریخی مربوط به زمان پادشاهی اردشیر دوم هخامنشی هستند. اطلاعاتی نیز درباره آخرین شاه یعنی داریوش سوم وجود دارد که اما من وارد بحث آن نخواهم شد زیرا اخیراً آملی کورت (۱۹۸۷؛ ۱۹۹۰؛ نیز نک. کورت و سوزان شروین-وایت ۱۹۹۴) درباره این اطلاعات و شکست او به دست اسکندر و تسلط اسکندر بزرگ بر ایران به بحث پرداخته‌اند.

پادشاهی اردشیر دوم

بخش اعظم قسمت‌های تاریخی سالم و محفوظ مانده، مربوط به پادشاهی اردشیر دوم است. یک لوحه گلی (BM 33478= NO.-440) که زاکس و هونگر تاریخ آن را سال

۲۴ اردشیر یکم تعیین کرده بودند، اکنون معلوم می‌شود اشاره به سال ۲۳ سلطنت اردشیر دوم (۳۸۲/۱ ق.م) دارد. این نتیجه‌گیری توسط ی. کخ و خود من و هر یک مستقلاً و از راه‌های مختلف کسب شده است: ی. کخ (۱۹۹۱/۲ ص ۳-۱۰۱) براساس داده‌های نجومی، و من (فان دراسپک، ۱۹۹۳ ص ۹۶) براساس تفسیر بخش تاریخی، که با وجود این البته تفسیر کنونی من کمی فرق می‌کند.

من بخش‌های موردنظر خود را بازنویسی، آوانویسی، ترجمه و تفسیر خواهم کرد. به نظر من این کار به بهبود گاه‌شناسی جنگ‌های اردشیر دوم کمک می‌کند.

۳۸۱ ق.م: انقیاد سالامیس در قبرس

No. -440 > No. -381C

یادداشت ماه VII تا XII²، سال ۲۳ اردشیر دوم (۲ سپتامبر ۳۸۲ ق.م-۲۶ آوریل ۳۸۱ ق.م؛ کیسه در ماه آدار [ماه XII² = ۲۷ مارس تا ۲۶ آوریل ۳۸۱ ق.م]).

[پشت لوحه] Rev.

4. [...] KUR sa- <la>- mi-nē-e URU SIG-ú KUR ku-up-ru šá ana DÙ [...]

5. [...] x-su-un-du KUR ia-a-mun-ia-am-mu šá LUGAL D[Ú-u] š [...]

ترجمه

۴. [آن ماه (XII²) شاه (؟) سرزمین (!) سا <لا> میس، شهر نامدار (!)]

سرزمین قبرس، که برای انجام [...]

۵- [...] - سوندو سرزمین Iamuniammu (ایونیه؟)، که آن را شاه انجام داد [...]

تفسیر

سطر ۴. این اولین بار است که در یک متن میخی آگدی، جزیره قبرس به نام "قبرس"

(Kupru) خوانده شده است. در عصر آمارنا [Amarna] این جزیره به عنوان

"آلاشیا" [Alašia] شناخته می‌شد، در کتیبه‌های سارگون دوم [Iadnana] [یادانانا]

نامیده شده است. نک. RIA مدخل Alašija؛ پارپولا ۱۹۷۰ مدخل Iadnana.

sa-mi-nē-e گمان می‌رود خطای کاتب در نوشتن sa-la-mi-nē-e یعنی "سالامیس" یا "اهالی سالامیس" (Salaminioi) باشد. شهر سالامیس تحت حکومت اواگوراس به مهم‌ترین شهر قیرس تبدیل شد.

شهر نامدار: نک. دیودوروس XIV، ۹۸. "اواگوراس، پادشاه سالامیس، بزرگ‌ترین و نیرومندترین شهرهای قبرس بود."^۱ بازسازی‌های لوحه در آغاز، بازسازی‌های مشابه دیگری در مدخل‌های تاریخی را ایجاب کردند. به جای "آن ماه"، ترجمه "آن سال" نیز امکان دارد، اما کمی بعید است. بخش‌های تاریخی معمولاً به ماه اشاره دارند. چون شهرها طبعاً به عنوان فاعل عمل در نظر گرفته نشده‌اند، فرض من آن است که از شاه سالامیس (با یا بدون ذکر نام شخصی) یاد شده است. چنین شاهی تنها می‌توانسته اواگوراس بوده باشد.

سطر ۵. KUR ia-a-mun-ia-am-mu. این کلمه باید "ایونیه" یا "یونیه" باشد (یونانی = Iōnia Iā(w)oniā. پارسی باستان = yaunā، آکدی = KUR ia-a-man-a-a و اشکال مربوطه^۱). توضیح رضایت‌بخش نشانه‌های آخر یعنی am-mu برای من ممکن نیست. یک m در میان دو حرف صدادار می‌تواند نشانه w باشد، اما این نکته در مورد دو m صدق نمی‌کند. با این حال فکر می‌کنم که این نام چنان به yaunā و Ia-a-man-a-a نزدیک است که ترجمه آن به "ایونیه" یا "سرزمین ایونیه‌ای‌ها" اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. X-su-un-du یا باید انتهای یک نام جغرافیایی یا یک نام شخصی باشد. بسیاری از نام‌های جغرافیایی در منطقه گسترده‌ای پایانی شبیه به این دارند: Trapezus (حالت ملکی یا اضافی Trapezountos)، (یا اضافی = Amathous, Aspendos)، Rhazounda و Razaundu (نک بعد صص ۳۷۲-۳۷۰)، cyinda و جز آن. ولی من نمی‌توانم نامزد مناسبی بیابم. Orontes به عنوان یک نام شخصی (و شکل دیگری از Aroandes) با فحوای کلام سازگار است، اما وجود su (مقابل شده توسط م.ج. گلر، لندن) در نام، در چنین تعبیری متفی به نظر می‌رسد. من هیچ توضیح رضایت‌بخشی ندارم.

۱. در مورد نظری کامل به تأییدهای "ایونیه" در اسناد میخی بنگرید به برینکمن ۱۹۸۰.

متأسفانه این لوح گلی به صورتی که هست مدرک خالی از ابهامی در اختیار ما نمی‌گذارد. فعل epēšu یعنی "ساختن، کردن" در هر دو سطر ۴ و ۵ نادقیق‌تر از آن است که بتوان نتایجی از آن گرفت. این فعل در عبارات اصطلاحی می‌تواند ده‌ها معنا داشته باشد، از "مطیع ساختن" و "صلح برقرار کردن" گرفته تا "جنگ کردن" (نک. CAD E 201-225). یگانه چیزی که می‌توان گفت آن است که رویداد مهمی در ارتباط با شهر سالامیس در قبرس رخ داده است. مسلم به نظر می‌رسد که این رویداد با سرکشی اواگوراس پادشاه سالامیس [در برابر ایران] که در سال ۳۹۱ ق.م آغاز شد و در ۳۸۱ پایان گرفت، چنان‌که در زیر خواهیم دید، ارتباط داشته است.

کامل‌ترین توصیف این جنگ در کتاب دیودوروس است که اطلاعات خود را از افوروس گرفته است. به نوشته دیودوروس (XIV, 98, 1-4) جنگ در ۳۹۱ ق.م آغاز شده است. دیودوروس می‌گوید که چگونه قبلاً اواگوراس با بیرون کردن آبدمون اهل صور از این شهر خود شاه سالامیس شده و سپس سراسر جزیره قبرس را تصرف کرده است. با این حال شهرهای آماتوس، سولی و کیتیوم^۲ ایستادگی کرده و سفیرانی نزد اردشیر فرستاده و درخواست کمک کرده‌اند. اردشیر با این درخواست موافقت کرده و به شهرب‌های نواحی ساحلی آسیای صغیر فرمان داده تا به ساختن رزمناوهای "تری‌رم" پردازند. او به هکاتومنوس پادشاه محلی "کاریا" و "آنوتوفراداتس"^۳ فرمان حرکت به

۲. یک کتیبه فنیقی از ملکیاتوم شاه کیتیوم، ایستادگی موفق شهر کیتیوم را تأیید می‌کند (yon & Sznycer 1991).

۳. فقط تئوپومپوس XII (فوتیوس، کتابخانه، ۱۷۶، ص ۱۲۰a = FGrH II 115 F103.4) است که از آنوتوفراداتس به عنوان شهرب لیدی در این دوره آغازین یاد می‌کند. من همانند لوئیس (۱۹۷۷ ص ۱۱۸ پانوش ۷۵) مطمئن نیستم که او در این برهه زمانی و موقعیت حساس شهرب لیدی بوده باشد. منابع مکتوب از وی تنها در ارتباط با "شورش بزرگ شهرب‌ها" در دهه ۳۶۰ یاد می‌کنند. لوئیس (همان) عقیده دارد که از ۳۹۱ تا ۳۸۸ استروتاس (یا استروسس) شهرب ایونیه و لیدی و در عین حال ἐπιμελησόμενος τῶν κατὰ θάλατταν بوده است (گزنفون، هلنیکا، IV, ۸، ۱۷). احتمالاً در این زمان تیریباز که مقام فرماندهی نظامی ویژه‌ای داشته جای استروتاس را گرفته است (گزنفون، همان، ۸، ۱۲؛ دیودوروس XIV, ۸۵، ۴؛ نک. لوئیس ۱۹۷۷ ص ۱۴۵ پانوش ۶۳؛ پوتی ۱۹۸۳)، اما شاید در عین حال شهرب لیدی و ایونیه هم شده باشد (شومون ۱۹۹۰ ص ۵۹۷). این‌که آنوتوفراداتس هنوز شهرب لیدی نبوده شاید از متن دیودوروس (XIV, 98, 1-4) سرچشمه گرفته باشد: اردشیر به شهرهای

سوی قبرس را صادر کرده است. تاریخ شروع جنگ که دیودوروس (۳۹۱/۰) می‌گوید عموماً پذیرفته شده است (بلوخ، ۱۹۲۳، ص ۲۲۶؛ توپلین ۱۹۸۳، ص ۱۷۸ و پانوش ۴۶ برای ارجاعات بیشتر).

در آغاز جنگ، اوگوراس بسیار موفق بود. بخش اعظم قبرس (دیودوروس XIV، ۱۱۰، ۵) و بخش‌هایی از فنیقیه (صور) و کیلیکیه را تصرف کرد (ایسوکراتس، اوگوراس ۶۲) و با همکاری آتن و آکوریس [آخوریس] فرعون مصر شورش بزرگی علیه شاه ایران برپا کرد. در این مرحله از جنگ اردشیر کامیاب نبود چون در جنگ با یونانیان درگیر بود (دیودوروس XIV، ۱۱۰، ۵). با این حال در ۳۸۷ بنا بر پیمان صلح مشهور به "صلح شاهانه"، قبرس ناچار به ایران تعلق یافت و تحت انقیاد ایران درآمد؛ شرایط این صلح را در واقع شاه ایران دیکته کرد و آن را "تیریباز" در سارد برای هیئت نمایندگی یونانی قرائت نمود که طبق مفاد و شرایط این پیمان قبرس به شاه بزرگ تعلق می‌یافت (دیودوروس XIV، ۱۱۰، ۴-۱)؛ گزنون، هلنیکا V، ۱، ۳۱؛ ایسوکراتس، پانه گوریکوس ۱۴۱).

→ واقع در نواحی ساحل دریا و شهرهای فرمانده دستور داد به ساختن "تری‌رم" بپردازند و با شتاب فراوان ناوگان مورد نیاز را فراهم سازند و "به هکاتومنوس والی موروثی کاریا فرمان داد به اوگوراس اعلان جنگ بدهد و خود او [یا هکاتومنوس؟] با نیروی فراوان شهرهای "شهری‌های بالا" را پشت‌سر نهاد و از دریا گذشت"

(αὐτός δὲ τὰς ἐν ταῖς ἄνω σατραπείαις πόλεις ἐπιτορευόμενος μέγαλαις δυνάμεσι διαβαίνει εἰς τὴν κύπρον).

این‌که اردشیر خود علیه قبرس وارد عمل شده باشد بعید می‌نماید و بقیه داستان این را تأیید نمی‌کند. در نتیجه دیندورف کلمه *αὐτός* را به *οὗτος* اصلاح کرده است تا از جمله چنین برآید که هکاتومنوس از شهری‌های بالا (= سرزمین‌های شرق دجله و گاه شامل بین‌النهرین و بابلستان، نک. بریان ۱۹۹۰، ص ۴۹) عبور کرده است نه آن‌که از کاریا آمده باشد. منطقی‌تر می‌نماید که سپاه شاه از شوش حرکت کرده و از شهری‌های بالا گذشته و فرمانده آنان نیز اگر *تثوپومپوس* اشتباه نکرده باشد) *آنوتوفراداتس* بوده است. پس *αὐτός* [autos] یا اشاره است به اردشیر و سپاهیانش، یا آن‌که باید *autos* را به *αὐτός* [AUTO <phradate> s] *Auto* <Φραδάτη> اصلاح کنیم.

یک گزینه بدیل آن است که بین سال‌های ۳۹۱ تا ۳۸۸ وقتی که تیریباز به شوش احضار شده، *آنوتوفراداتس* جایش را در لیدی (همراه با استروتاس در ایونیه) گرفته است. به هر روی تیریباز حدود سال‌های ۳۸۵ تا ۳۸۱ از کار برکنار شده است و *آنوتوفراداتس* یا هنگامی در لیدی جانشین او شده که اورونتس شهر ایونیه/ موسیا بوده، یا اورونتس نیز بعداً، چنان‌که من نشان خواهم داد، به جای تیریباز شهر لیدی شده است.

اکنون که اردشیر دستش باز شده بود، به تلاشی جدی برای سرکوب شورشیان پرداخت و سپاه تازه‌ای همراه با ناوگان و به فرماندهی تیریپاز به قبرس فرستاد، درحالی‌که فرماندهی ارتش با اورونتس، شهرپ ارمنستان، بود.^۴ ناوگان ایران به فرماندهی گلوس پس از برخی بدبیماری‌های اولیه، پیروزی بزرگی بر ناوگان اوگوراس در کیتیوم در قبرس به دست آورد، و آن‌گاه اوگوراس در شهر خودش سالامیس پناه گرفت و آرام نشست. ایرانیان از زمین و دریا سالامیس را محاصره کردند، اما موفق به تسخیر آن نشدند. اوگوراس برای درخواست کمک به مصر گریخت ولی موفقیتی به دست نیاورد (دیودوروس XV، ۲، ۱-۳ و این وقایع را در ۳۸۶/۵ ق. م. می‌داند).

یک سال بعد (۳۸۵/۴) اوگوراس از مصر برگشت، درحالی‌که مقداری پول، اما نه آن قدر که امید داشت، از آکوریس گرفته بود. بنابراین، اوگوراس تصمیم گرفت با تیریپاز، فرمانده کل قوای ایران، به مذاکره پردازد. تیریپاز خواستار آن شد که اوگوراس از همه شهرهای قبرس عقب‌نشینی کند و فقط به‌عنوان سلطان سالامیس خراج سالانه ثابتی به شاهنشاه ایران پردازد و از او همانند برده‌ای از ارباب خود اطاعت کند. اوگوراس با همه این خواسته‌ها موافقت کرد به‌جز آخری که حاضر نشد به‌عنوان برده مطیع شاه ایران باشد بلکه گفت باید به‌عنوان شاهی از یک شاه بزرگ‌تر اطاعت کند. مذاکرات قطع شد (تئوپومپوس مقصر را تیریپاز می‌داند و می‌گوید او "علیه اوگوراس توطئه کرد." FGh II 115 F103.9) و جریان رخداد مسیر دیگری یافت. دیودوروس در اینجا جهش منطقی عجیبی را از رویدادها مطرح می‌کند و می‌نویسد "چون تیریپاز با این شرط موافق نبود، اورونتس سردار دیگر [ایران] که به مقام بلند تیریپاز رشک می‌برد، محرمانه نامه‌هایی علیه تیریپاز برای اردشیر فرستاد." عملاً انسان انتظار دارد که اوگوراس، در مقام بهتان زنده ابتکار عمل را به دست گیرد، و این دقیقاً همان چیزی است که تئوپومپوس می‌گوید (F. 103.9). اما احتمالاً هر دو [یعنی اوگوراس و اورونتس] در این کار شرکت داشته‌اند، و اورونتس تیریپاز را دستگیر کرد (پولیانس VII، ۱۴، ۱) و او را به شوش فرستاد که در آنجا زندانی شد. آن‌گاه اورونتس و اوگوراس به توافق رسیدند که

۴. بریان، ۱۹۹۶ a صص ۱۰۱-۱۰۱ درحالی‌که هنوز از تاریخ‌گذاری مجدد لوحه توسط کخ به سال ۳۸۱ ق. م. براساس یادداشت‌های نجومی اطلاع نداشت، این یادداشت‌ها را تأییدی بر اظهارنظر دیودوروس (XV، ۲، ۱) می‌دانست که اردشیر شخصاً فرماندهی لشکرکشی را برعهده داشته‌است.

اوگوراس باید شاه سالامیس باقی بماند، سالانه خراج ثابت بپردازد، و از شاه ایران به‌عنوان یک شاه و نه برده اطاعت کند. این را دیودوروس به‌منزلهٔ پایان جنگ می‌داند.

دیودوروس از این سال دو داستان دیگر نیز حکایت می‌کند: یکی شورش گلوس داماد تیریاز است که از بیم آن‌که مبادا پس از بازداشت پدر زنش او نیز مغضوب شود سر به شورش برداشت (xv, 9)، و دیگری ماجرای محاکمهٔ تیریاز است که پس از فارغ شدن اردشیر از جنگ با کادوسیان انجام شده است (xv, 10 و 11). این داستان به گمان من نوعی حاشیه رفتن داستان‌سرایانه است و احتمالاً یک قصه اخلاقی یونانی درباره داوری و قضاوت خردمندانه منشأ آن بوده است* (که تصمیم‌های سه قاضی با هم مقایسه می‌شوند) و ربطی به این سال ندارد، اما نویسنده برای کامل کردن ماجرای تیریاز آن را گنجانده است. یگانه واقعیت تاریخی که می‌توان گویا به آن مطمئن بود، تبریئه بعدی تیریاز و تنزل رتبه اورونتس است (نک. سودا، مدخل Arbazakios؛ پلوتارک، اخلاقیات B 174): البته استیونسون (1987 صص 31 تا 34) حتی از این فراتر می‌رود و هم واقعیت تاریخی محاکمه تیریاز و هم تنزل رتبه اورونتس را انکار می‌کند.

بنا به گزارش دیودوروس (xv, 8 تا 11) همه این وقایع در 385/4 ق. م. رخ داده‌اند، اما بی‌گمان این نادرست است. خود دیودوروس می‌گوید جنگ "حدود 10 سال" به درازا کشیده است و این سخن را ایسوکراتس (اوگوراس 64) نیز تأیید می‌کند، به‌طوری که پایان جنگ می‌بایست در 381 ق. م. بوده باشد (توپلین 1983 صص 182-178). این ناهمسازی موجب پریشانی بیشتری در پژوهش‌های جدید شد. چون دیودوروس زمان پایان جنگ را در سال نادرستی قرار داده بود، رویدادهای قبلی و به‌ویژه نبرد دریایی در کیتیوم نیز ممکن بود گرفتار تاریخ‌گذاری نادرستی شوند. بلوخ (1923 صص 230-226) دیرترین تاریخ یعنی 381 ق. م. را پیشنهاد کرده بود.

آیا یادداشت‌های روزانه نجومی می‌تواند در حل این مسئله به ما کمک کند؟ حادثه‌ای که در لوحه مورد بحث ما در سال 382/1 رخ داده و به آن اشاره شده و به بیشترین احتمال آخرین ماه سال یعنی آوریل 381 بوده است، بایستی بسیار مهم بوده باشد که بر منجمان بابلی اثر گذاشته است. در سال 381 ق. م. دو حادثه مهم

*. آیا دو روایت و گواهی هرودوت درباره قضات شاهی (III, 31 و 7, 25) و اشاره به سنجش خدمات و گناهان هرکس در هنگام قضاوت (I, 137) نیز منشأ یونانی داشته است؟! - م

احتمالاً رخ داده است: شکست ناوگان اوگوراس در نزدیکی کیتیوم می‌تواند تعبیر خوبی از متن باشد مشروط بر آن‌که بازسازی بلوخ از گاه‌شناسی درست باشد. گزینه دوم اشاره یادداشت نجومی به پایان جنگ است که نشانه تسلیم نیروهای اوگوراس به نیروهای ایران بوده که پس از نبرد دریایی سالامیس را محاصره کرده بوده‌اند.

من نخست گزینه اول یعنی این امکان را در نظر می‌گیرم که اشاره یادداشت نجومی در اینجا به نبرد دریایی نزدیک کیتیوم است. منابع یونانی بله هم ناسازگارند و پیشنهادهای گوناگونی شده است، از سال ۳۸۶ (بودایک ۱۸۹۲ طصص ۱۳۱ - ۱۱۷) گرفته تا ۳۸۱ ق.م. (بلوخ ۱۹۲۳ صص ۲۳۰ - ۲۲۶). از زمان پژوهش ک. ی. بلوخ، تاریخ ۳۸۱ ق.م. به‌طور کلی پذیرفته شده است (توپلین ۱۹۸۳، ۱۹۹۵؛ فان دراسپک ۱۹۹۳ ص ۹۶؛ هورن بلوئر ۱۹۹۴ صص ۸۰ + ۸۸)، اما شریمپتون (۱۹۹۱) مدافع قدیمی‌ترین تاریخ است که دیودوروس داده یعنی سال ۳۸۶ ق.م.

استدلال بلوخ (۱۹۲۳ ص ۲۲۷) مبتنی بر سه تأیید است:

(۱) دیودوروس ۲۷، ۹، ۲: "جنگ ده سال طول کشید، اما فقط دو سال آن به نبرد واقعی گذشت". از آنجا طول مدت ۱۰ سال را ایسوکراتس (اوگوراس ۶۴) نیز تأیید کرده‌است و از آنجا که وقتی ایسوکراتس کتاب پانه‌گوریوس [= مدح‌نامه] خود را در ۳۸۱ یا ۳۸۰ منتشر کرده‌است، فرض بر آن است که دیودوروس خطای گاه‌شناسی مهمی کرده و مرحله پایانی جنگ، از جمله نبرد دریایی کیتیوم و تسلیم اوگوراس به اورونتس، در ۳۸۱ ق.م. رخ داده است.

(۲) ایسوکراتس، (مدح‌نامه، ۱۳۵): پس از صلح شاه، شش سال سپری شد (نک. نیز توپلین ۱۹۸۳ ص ۱۸۰).

(۳) ایسوکراتس، (مدح‌نامه، ۱۳۵): هنگامی که ایسوکراتس مدح‌نامه خود را در سال ۳۸۱ ق.م. به پایان رسانده، تیریباز هنوز در قبرس بوده‌است و بنابراین نمی‌توانسته در ۳۸۴/۵ بازداشت شده‌باشد.

به نظر من این هر سه استدلال قابل بحث و تردیدند:

(۱) دیودوروس نمی‌گوید نبرد واقعی و مداوم در دو سال آخر اتفاق افتاده‌است، بلکه فقط می‌گوید دو سال در طی ده سال چنین بوده: "بدین‌سان جنگ قبرس پایان

یافت؛ این جنگ تقریباً ده سال طول کشید، ولی چون قسمت اعظم این سال‌ها صرف فراهم ساختن تدارکات بود، تنها دو سال به جنگ واقعی و تمام عیار مداوم گذشت." (دیودوروس XV، ۹، ۲).^۵ فقط چون دیودوروس در پایان سخن خود درباره این جنگ به این دو سال اشاره می‌کند، چنین به نظر می‌رسد که دو سال آخر به جنگ واقعی گذشته است.

(۲) ایسوکراتس در *مدح‌نامه*، ۱۴۱ به صلح شاه اشاره نمی‌کند، بلکه به پیروزی ایران در دریا در شش سال پیش اشاره می‌کند، که البته ایرانیان نتوانسته‌اند از این پیروزی بهره‌برداری کنند:

بعد، شاه با لشکرکشی علیه اوگوراس، که فقط فرمانروای یک شهر است و طبق عهدنامه تسلیم شده و در جزیره‌ای زندگی می‌کند، و قبلاً در جنگ دریایی شکست خورده (προδεδυστύχηκεν) و در روی این جزیره فقط ۳ هزار پیاده سبک اسلحه دارد، [آری شاه ایران] نمی‌تواند بر چنین نیروی اندکی غلبه کند، بلکه تاکنون شش سال را به هدر داده است، و اگر بتوان آینده را از گذشته پیش‌بینی کرد، امید بیشتری وجود دارد که یکی دیگر از اتباع او پیش از آن‌که بتواند با محاصره اوگوراس را شکست دهد سر به شورش بردارد؛ و کندی خاص عملیات شاه از اینجا مایه می‌گیرد.^۶

تفسیر و برداشت تند و تلخ [crux interpretum] این متن اشاره به همان "شش سال به هدر رفته" است. اگر فقط از لحاظ لغوی سخن او را جدی بگیریم، لشکرکشی علیه اوگوراس در ۳۹۱ ق.م. آغاز شده است. اما این اشاره مهمی نیست چون در ۳۸۱ مدت ده سال از جنگ می‌گذشت و این نکته‌ای نبود که ایسوکراتس از آن غافل مانده و برایش اهمیتی نداشته باشد. آنچه ایسوکراتس بر آن تأکید می‌کند این است که اردشیر به‌رغم پیروزی‌هایش در آغاز کار (رانده شدن اوگوراس به درون یک شهر، خیانت

5. ὁ μὲν οὖν Κυπριακὸς πόλεμος δεκαετῆς σχεδὸν γεγενημένος καὶ τὸ πλεον τοῦ χρόνου περὶ παρασκευῆς ἀσχοληθεὶς, διετηῖ χρόνον τὸν ἐπὶ πᾶσι συνεχῶς πολεμηθεὶς τοῦτον τὸν τρόπον κατελύθη.

6. Μετὰ δὲ ταῦτ' ἐπ' Ἐθαγόραν στρατεύσας, ὅς ἄρχει μὲν μᾶς πόλεως, ἐν δὲ ταῖς συνθήκαις ἐκδοτὸς ἐστίν, οἰκῶν δὲ νῆσον κατὰ μὲν θάλατταν προδεδυστύχηκεν, ὑπὲρ δὲ τῆς χώρας τρισχιλίουσιν ἔχει μόνον πελταστὰς, ἀλλ' ὁμοῦ οὕτω ταπεινῆς δυνάμεως οὐ δύναται περιγενέσθαι βασιλεὺς πολεμῶν, ἀλλ' ἤδη μὲν ἐξ ἑτη διατέτριφεν, εἰ δὲ δεῖ τὰ μέλλοντα τοῖς γεγενημένοις τεκμαίρεσθαι, πολὺ πλείων ἐλπίς ἐστίν ἕτερον ἀποστήναι πρὶν ἐκεῖνον ἐκπολιορκηθῆναι· τοιαῦται βραδυτῆτες ἐν ταῖς πράξεσι ταῖς βασιλέως ἐνεῖσιν.

دوستان یونانی‌اش در صلح با شاه در ۳۸۷/۶، شکست قبلی در یک نبرد دریایی در ۳۸۶)^۷، باز قادر نیست از فرصت استفاده کند و شهر سالامیس را بگیرد، بلکه شش سال وقت خود را با محاصره شهری که فقط ۳ هزار نفر پیاده از آن دفاع می‌کنند تلف کرده بود. اگر این نبرد دریایی تازه اتفاق افتاده بود، براستی سخن ایسوکراتس نکته مهمی نداشت.

(۳) تئوپومپوس (F 103.9 که در سه صفحه بعد نقل خواهیم کرد) تلویحاً می‌گوید که تیریباز در اثر توطئه اوآگوراس و اورونتس پیش از آن‌که اوآگوراس سفیرانش را به نزد لاکدمونی‌ها [اسپارته‌ها] اعزام کند، (F 103.10) بازداشت شد. اما ایسوکراتس می‌داند که اوآگوراس سفیرانی به اسپارت فرستاده است (مدح‌نامه، ۱۳۵)، به طوری که بی‌گمان شنیده بود که تیریباز از مقام فرماندهی برکنار شده است، اما اشاره‌ای به این موضوع نکرد. پس این توالی رویدادها، چه برای گاه‌شناسی بلوخ و چه آن گاه‌شناسی که بازداشت تیریباز را در زمانی قبل‌تر قرار می‌دهد، مشکلی جدی است، اما البته بلوخ از وجود این مشکل آگاه نبود. من می‌توانم دو راه حل بینم: الف) بازداشت تیریباز آن‌قدر جدید بوده که حتی هنوز به گوش ایسوکراتس نرسیده بوده است؛ ب) ایسوکراتس در مدح‌نامه، ۱۳۵، چنان‌که از فحوای کلام او برمی‌آید، به زمان حال اشاره نمی‌کند بلکه به گردآوری و تدارک ناوگان در ایونیه اشاره دارد که در سال ۳۸۶ ق. م. رخ داده است.^۸ این که اوآگوراس فقط پس از مغضوب شدن و بازداشت تیریباز جویای حمایت لاکدمونی‌ها و اسپارت شده قابل درک است: همه از دوستی تیریباز با اسپارتیان آگاه بودند (همین دوستی از جمله اتهامات مهمی بود که اورونتس به او وارد می‌کرد).

۷. فعل *προδευστυχηκεν* نیز اشاره‌ای است به حادثه‌ای در زمان گذشته، و احتمالاً در این متن حتی پیش از صلح نهایی آنتالکیداس در ۳۸۶، و به هرحال پیش از آن‌که اردشیر در تلاش برای شکست اوآگوراس از طریق محاصره شش سال وقت را تلف کند.

8. *τῶν τε μετὰ Τειριβάζου στρατευόμενων καὶ τοῦ πεζοῦ τὸ χρησιμώτατον ἐκ τῶνδε τῶν τόπων ἤθροισται, καὶ τοῦ ναυτικοῦ τὸ πλεῖστον ἀπ' Ἰωνίας συμπέπλευκεν.* "and of those who have marched with Tiribazus the best part of the infantry has been levied from these parts (i.e. the Greek world) and the greater part of the navy has sailed from Ionia." The perfect tenses *ἤθροισται* and *συμπέπλευκεν* refer to an event in the past (though somehow continuing in the present) and the present tense of *στρατευόμενων* accords with that, so that strictly speaking this "marching under Tiribazus" can refer to the time that the troops were assembled and the navy sailed out (suggestion S.R. Slings, Amsterdam).

اگر تاریخ ۳۸۲ یا ۳۸۱ برای وقوع نبرد دریایی در کتیوم درست نباشد، پس بهتر می‌نماید که امکان وقوع آن در ۳۸۶ ق. م. را در نظر بگیریم؛ یعنی همان تاریخی که ظاهراً دیودوروس در نظر دارد. من برای تأیید انتخاب دیودوروس، سه استدلال دارم:

(۱) دیودوروس در XV، ۳ که زیر عنوان سال ۳۸۶/۵ آمده است، هم نبرد کتیوم را توصیف می‌کند، هم محاصره سالامیس را و هم فرار اوآگوراس به مصر را. بیشتر مشکلات مربوط به تعیین تاریخ در نوشته‌های دیودوروس ناشی از این عادت اوست که کل داستانی را که طی چند سال رخ داده است، معمولاً تحت عنوان سالی شرح می‌دهد که مهم‌ترین واقعه در آن رخ داده است. او هنگامی که نبرد غزه در سال ۳۱۲ را توصیف می‌کند نیز همین کار را انجام می‌دهد و به شرح عزیمت سلوکوس به بابل و نبرد سلوکوس برای گرفتن شهر و روستاهای اطراف آن در زیر همین تاریخ می‌پردازد، درحالی که اکنون می‌دانیم جنگ بابل حداقل چهار سال بعد رخ داده است (گلر ۱۹۹۰ صص ۳-۷؛ فان دراسپک ۱۹۹۲ صص ۹-۲۴۴). با وجود این، هنگامی که پیکار کتیوم را شرح می‌دهد، رویدادهای بقیه جنگ را زیر عنوان آن سال قرار نمی‌دهد، چون در آنجا داستان را قطع می‌کند و بقیه ماجرا را در XV، ۸ زیر عنوان سال ۳۸۵ می‌آورد که بازگشت اوآگوراس از مصر و دسیسه‌ها و برنامه‌هایش با اورونتس و تیریباز در آن تاریخ رخ می‌دهد که سرانجام نیز به تسلیم اوآگوراس به اورونتس پس از "حدود ده سال" جنگ می‌انجامد. پس در اینجا حق داریم فرض کنیم که دیودوروس بقیه رخدادهای مربوط به جنگ را زیر همین عنوان یک‌جا آورده است که ویژگی اصلی آن بیشتر مذاکرات جدید صلح و دسیسه‌ها بوده است تا نبرد واقعی.

(۲) چنان‌که قبلاً استدلال کردم، سال ۳۸۶ ق. م. به عنوان تاریخ نبرد کتیوم در عین حال با سخن ایسوکراتس نیز سازگاری دارد که کتاب مدح‌نامه‌اش را در ۳۸۱ ق. م. به پایان رسانده و همان سالی است که اردشیر پس از پیکار پیروزمندانه دریایی اولیه، شش سال را با محاصره سالامیس تلف کرده بود به طوری که قادر به بهره‌برداری از پیروزی دریایی خود برای تسخیر سالامیس نبود (مدح‌نامه، ۱۴۱؛ شریمپتون، ۱۹۹۱ ص ۱۱).

(۳) گزارش توپومپوس از نبرد کتیوم، آن گونه که در فوتیوس، کتابخانه، ۱۷۶، ص ۱۲۰a (FGrH II 115. F103=) محفوظ مانده است، ارتباط نزدیکی با "صلح شاه" دارد:

کتاب دوازدهم حاوی [مطالب زیر] است ... (۴) چگونه شاه به این نتیجه رسید که باید با اوگوراس جنگ کند، انتصاب آئوتوفراداتس، شهرب لیدی، به سرداری و فرماندهی کل قوا، و هکاتومنوس به فرماندهی نیروی دریایی؛ (۵) جریان صلحی که او بر هلن‌ها [یونانیان] تحمیل کرد؛ (۶) چگونگی شدت گرفتن جنگ او با اوگوراس، و درباره نبرد دریایی در قبرس؛ (۷) چگونه شهر آتنی‌ها کوشید پیمان با شاه را برتابد، اما لاکدمونی‌ها گستاخانه مفاد این پیمان را زیر پا نهادند؛ (۸) آنان چگونه [پیمان] صلح آنتالکیداس را پابرجا کرده‌شد؛ (۹) تیریباز چگونه جنگید و چگونه علیه اوگوراس دسیسه کرد و اوگوراس چگونه آبروی او را نزد شاه برد و با هم‌دستی اورونتس موجب بازداشت وی شد؛ (۱۰) اوگوراس چگونه پس از جلوس نکتانبو بر تخت مصر، سفیرانی نزد لاکدمونی‌ها فرستاد؛ (۱۱) جنگ چگونه و به شیوه‌ای برای (یا توسط؟) او به پایان رسید.^۹

شریمپتون (۱۹۹۱ صص ۱۵-۱۱) به نحو متقاعدکننده‌ای اثبات کرده‌است که "نبرد دریایی در قبرس" (=۶) در فاصله زمانی میان اعلام شرایط صلح دیکته شده توسط اردشیر و قرائت آن توسط تیریباز در سارد در سال ۳۷۸ (=۵) و کنفرانس رسمی صلح در اسپارت در سال ۳۸۶ (=۸) انجام گرفته‌است. افزون بر این، از روایت تئوپومپوس چنین برمی‌آید که گویی تیریباز پس از نبرد دریایی شروع به ایفای نقش کرده‌است (=۹) که با سخن دیودوروس که می‌گوید گلوس در کتیوم فرمانده نیروی دریایی بود، چندان ناسازگار نیست.

همه اینها این نکته را قابل درک می‌کند - و با منابع دیگر نیز سازگاری دارد - که دیودوروس دو سال نبرد واقعی را درست تاریخ‌گذاری کرده‌است، اما آن را به زمان تسلیم پیوند داده‌است که مدتها بعد رخ داد، و داستان جنگ قبرس را در همان جا پایان داده بدون آن‌که تاریخ دقیق‌تر سالنامه‌نگاری خود را که بالای سطور به شکل "عنوان" می‌نوشته تغییر دهد. بنابراین دیودوروس، ایسوکراتس و تئوپومپوس در مورد تاریخ نبرد دریایی در کتیوم و این که بی‌درنگ پس از "صلح شاه" درگرفته‌است، با

9. και περιέχει ὁ δωδέκατος λόγος ... 4) ὅπως τε ὁ βασιλεὺς Εὐαγόραι συνεπίσθη πολεμῆσαι, στρατηγὸν ἐπιστήσας Αὐτοφραδάτην τὸν Λυδίας ἐξατράπην, ναύαρχον δὲ Ἑκατόμων· 5) καὶ περὶ τῆς εἰρήνης ἦν αὐτὸς τοῖς Ἑλλησιν ἐβράβευσεν· 6) ὅπως τε πρὸς Εὐαγόραν ἐπικρατέστερον ἐπολέμει, καὶ περὶ τῆς ἐν Κύπρῳ ναυμαχίας· 7) καὶ ὡς Ἀθηναίων ἡ πόλις ταῖς πρὸς βασιλέα συνθήκαις ἐπειράτο ἐμμένειν, Λακεδαιμόνιοι δὲ ὑπέρογκα φρονούντες παρέβαινον τὰς συνθήκας· 8) τίνα τε τὸν ἐπὶ Ἀνταλκίδου ἔθεντο εἰρήνην· 9) καὶ ὡς Τιρίβαζος ἐπολέμησεν, ὅπως τε Εὐαγόραι ἐπεβούλευσεν, ὅπως τε αὐτὸν Εὐαγόρας πρὸς βασιλέα διαβαλὼν συνέλαβε μετ' Ὀρόντου· 10) καὶ ὡς Νεκτενίβιος παρειληφὸς τὴν Αἰγύπτου βασιλείαν πρὸς Λακεδαιμονίους πρέσβεις ἀπέστειλεν Εὐαγόρας· 11) τίνα τε τὸν ἐπὶ Κύπρον αὐτῷ πόλεμος διελύθη. (translation Shrimpton 1991: 12)

هم توافق دارند. افزون بر این، با فرض این که دیودوروس از افوروس استفاده کرده، و فوتیوس مطالب تئوپومپوس را درست خلاصه کرده باشد، هر سه منبع معاصر محسوب می شوند.

معنای این سخنان از لحاظ بررسی "یادداشت های نجومی" ما چیست؟ اگر بازسازی بالا درست باشد و اگر کخ یادداشت نجومی را درست تاریخ گذاری کرده باشد، اشاره این لوحه نمی تواند به نبرد دریایی در کیتیوم باشد، بلکه باید به واقعه مهم دیگری مربوط شود. محتمل ترین راه حل آن است که آن را اشاره ای بدانیم به پایان گرفتن جنگ و تسلیم اوآگوراس، شاه سالامیس. این با کلمات هنوز سالم مانده لوحه نیز مطابقت دارد: اشاره کتیبه به شهر سالامیس است نه به کیتیوم یا به نبرد دریایی.

مؤلفان یونانی، و به ویژه ایسوکراتس، کوشیده اند تا از اهمیت این واقعه بکاهند، گویی اوآگوراس توانسته این همه مدت با کامیابی در برابر شاه ایران پایداری کند (ایسوکراتس، اوآگوراس، ۵۸-۶۹)، اما واقعیت آن است که کار اوآگوراس به هیچ جا نرسید. فتوحاتی که قبلاً کرده بود بلافاصله پس از "صلح شاه" توسط ایرانیان بازپس گرفته شد، و خود او با تسلط بر فقط یک شهر قبرس که می بایست سالانه خراج پردازد، به شاهی سرسپرده تبدیل گردید. این که پیروزی نهایی ایران این چنین دیر به دست آمد، دلیلش آن بود که شاه در این زمان گرفتار لشکرکشی به مصر بود (شریمپتون، ۱۹۹۱) که به علت اهمیت آن از اولویت بیشتری برخوردار بود.

یک مسئله کوچک آن است که بدانیم اوآگوراس به کدام فرمانده ایرانی خود را تسلیم کرده است. گزارش از دوبار مذاکرات صلح وجود دارد، و پژوهندگان معاصر گاه به فرض درباره مذاکرات سومی نیز پرداخته اند. مذاکرات نخست، گفت و گوهای تیریباز و اوآگوراس بود که به شکست انجامید و در پی آن تیریباز دستگیر شد؛ مذاکرات دوم میان اورونتس و اوآگوراس انجام گرفت که موفقیت آمیز بود. اوآگوراس و اورونتس به این توافق رسیدند که اوآگوراس "باید فقط شاه سالامیس باشد، خراج ثابت پردازد، و همچون یک شاه از فرمان شاه ایران اطاعت کند." به نوشته دیودوروس "این توافق به منزله پایان جنگ قبرس بود. با این حال، دیودوروس در ادامه می افزاید که چگونه تیریباز تبرئه شده و بنابر رسم موجود به بالاترین افتخارات دست یافته است." از سوی

دیگر، اورونتس از سوی شاه محکوم شد و به پایین‌ترین رتبه تنزل یافت (دیودوروس XV، ۱۱، ۲ نک. سودا، مدخل Arbazakios؛ پلوتارک، اخلاقیات b ۱۷۴). این جملات کمابیش مبهم‌اند، اما کسانی که هوادار تاریخ زودتری برای نبرد کیتیوم هستند، فرض می‌کنند که اورونتس پیش از پایان جنگ، در همان قبرس از مقام خود برکنار شده و توافق نهایی صلح میان اوآگوراس و ایرانیان با همان شرایط توافق اورونتس انجام گرفته است. یودایک (۱۸۹۲ ص ۱-۱۳۰) و شریمتون (۱۹۹۱ ص ۱۶) تاریخ برکناری تیریپاز را ۳۸۵/۴ و توافق صلح اورونتس با اوآگوراس را به ترتیب ۳۸۵/۴ (یعنی تاریخ دیودوروس) و ۳۸۳ برآورد کرده‌اند و استدلال نموده‌اند که این توافق نهایی - که سال‌ها بعد انجام گرفته - نبوده و در توافق نهایی اورونتس نقشی نداشته است. با این حال هیچ‌یک نمی‌گویند که پس از برکناری اورونتس چه کسی این مسئولیت را داشته است.

من در این مورد که اوآگوراس خود را به اورونتس تسلیم کرده است پیرو نظر دیودوروس هستم. اما نمی‌دانم تیریپاز در چه تاریخی بازداشت و به شوش فرستاده شده است (زمانی بین ۳۸۵ و ۳۸۱). او پیش از پایان جنگ دوباره به مقام قبلی گماشته نشده است. در مورد این گزینه هیچ‌گونه مدرکی نداریم. به نظر می‌رسد که تیریپاز در شوش مانده است. این را می‌دانیم که بعدها در دسیسه‌های درباری در کنار ولیعهد، داریوش، علیه اردشیر شرکت کرده است (پلوتارک، اردشیر ۲۷، ۴ به بعد). فقط بعدها و پس از پایان جنگ بوده که تیریپاز تبرئه شده و اورونتس تنزل مقام یافته است. بنابراین قابل درک است که چرا دیودوروس به برکناری اورونتس از فرماندهی عالی قوا در قبرس و ماندن تیریپاز در شوش اشاره‌ای نمی‌کند: این مقام مدت‌ها بوده که بی‌صاحب مانده بوده است (دیودوروس XV، ۱۱، ۲).

تاریخ اعاده حیثیت از تیریپاز مسئله بعدی است که باید حل شود. درباره این ماجرا گفته‌اند که بلافاصله پس از جنگ رخ داده است، اما این نظر با چارچوب امور سازگار نیست. محاکمه تیریپاز داستان جداگانه‌ای است که چه بسا خیال‌پردازی بسیاری دارد و احتمالاً مدت‌ها بعد رخ داده است. به نوشته دیودوروس محاکمه پس از لشکرکشی اردشیر به سرزمین کادوسیان انجام شده است. این لشکرکشی نمی‌تواند در ۳۸۵/۴ انجام گرفته باشد، زیرا در این تاریخ دو لشکرکشی دیگر در حال انجام یا تدارک بوده است: یکی جنگ در قبرس و دیگری لشکرکشی به مصر. دیودوروس تنها منبعی است

که این سال را برای لشکرکشی علیه کادوسی‌ها ذکر می‌کند. هم پلوتارک (اردشیر، ۲۴) و هم پومپئوس تروگوس (prol. X.3) تاریخ این لشکرکشی را پس از لشکرکشی به مصر در ۳۷۳ و پیش از آغاز شورش داتام در ۳۶۷ قرار می‌دهند. من چنان‌که در زیر خواهم گفت، تاریخ این لشکرکشی علیه کادوسی‌ها را سال ۳۶۹ ق. م. می‌دانم.

سکوندا، که اولین کسی بود که تاریخ جنگ با کادوسیان را پس از ۳۷۳ دانست، هنوز فرض می‌کند که این لشکرکشی در ۳۸۵/۴ انجام شده است (۱۹۸۸ صص ۳۹-۳۸). با این حال با توجه به این‌که منابع تنها از یک جنگ با کادوسیان، گرچه ظاهراً در تاریخ‌های متفاوت، سخن می‌گویند، توسل به فرضیه دو جنگ با کادوسیان کاری نامعقول و غیر قابل اعتماد است. به نظر من بهتر است نخست به این امکان توجه داشته باشیم که فقط یک جنگ با کادوسیان وجود داشته که در ۳۶۹ ق. م. بوده است و تیرباز احتمالاً در پی این جنگ و به دلیل آن تیرئه شده است، فرضی که غیرممکن نیست. ما درباره این مقام بلندپایه بین ۳۸۱ تا اواخر دهه ۳۶۰ که او را در دربار می‌بینیم، چیزی نمی‌شنویم، که شاید بدان معنا باشد که تا چند سال در شوش زندانی بوده است، سپس در جنگ اردشیر با کادوسیان شرکت کرده و از آن پس افتخارات گذشته خود را به‌علت خدماتی که در این جنگ انجام داده باز یافته است.^{۱۰}

اگر این درست باشد، پس اورونتس در تاریخی میان ۳۸۵ تا ۳۸۱ جانشین تیرباز در تمام مقام‌های او شده که بی‌گمان "فرماندهی نظامی ویژه غرب" [kúranos] را نیز شامل می‌شده است (نک. پوتی ۱۹۸۳) و احتمالاً شهرهای لیدی و ایونیه را هم دربرمی‌گرفته است (شومون ۱۹۹۰ ص ۵۹۷). این بدان مفهوم است که انتصاب اورونتس

۱۰. اگر به‌راستی تنها یک لشکرکشی علیه کادوسیان انجام گرفته، پس سخن نبوس (داتام ۲.I) مشکل‌آفرین است. او می‌گوید داتام نخست شایستگی خود را در این جنگ نشان داد و آن‌گاه به مقام شهری بخشی از کیلیکیه که از آن پس به کاپادوکیه پیوسته بود، رسید. این می‌تواند بدان معنا باشد که او فقط در ۳۶۹ شهرت بوده‌است به‌طوری که طی فعالیت‌های قبلی‌اش، مشارکت در لشکرکشی به مصر تحت فرماندهی فارنا باز و تیرائوست در ۳-۳۸۵ او هنوز شهرت این ایالت نبوده بلکه شغل دیگری داشته‌است. این همچنین بدان معناست که گفته نبوس که برای اولین بار در جنگ با کادوسیان لیاقت نظامی خود را نشان داده نیز درست نبوده‌است. چنان‌که در بالا گفتم، اگر یک جنگ قدیمی‌تری با کادوسیان وجود می‌داشت به دشواری می‌توان تاریخ آن را ۳۸۵ دانست. این جنگ بایستی پس از لشکرکشی فارنا باز و تیرائوست به مصر (۳۸۵ تا ۳۸۳ ق. م.) و کمی پیش از تیرئه تیرباز رخ داده‌باشد و بنابراین نمی‌تواند قبل از سال ۳۸۱ باشد. پس ظاهراً نبوس اشتباه کرده‌است که نظیر آن کم نیست، چنان‌که به خطا آریوبرزن را استاندار لیدی، ایونیه و سراسر فریقیه می‌نامد.

به‌عنوان شهرَب موسیا، که دیودوروس می‌تواند آن را به معنای ایونیه در نظر گیرد (آزبورن، ۱۹۷۵ صص ۷-۳۰۶) برای او یک تنزل رتبه محسوب نمی‌شده (آزبورن، ۱۹۷۳ صص ۳-۲۹۱؛ وایسکوف، ۱۹۸۹ ص ۷۰) بلکه پاداشی بوده برای خدماتش در جنگ قبرس و بنابراین در اواخر دهه ۳۶۰ رخ نداده (آزبورن ۱۹۷۵ ص ۳۰۸ به بعد) بلکه حدود سال ۳۸۲ بوده است. شاید اورونتس در عین حال شهربی لیدی را هم داشته است، در همان زمانی که درونفرنس "فرماندار" [هوپارخوس] بوده است که این را از کنیه‌ای مربوط به سال ۳۹ پادشاهی اردشیر (دوم؟) آگاهی داریم [نک. مقاله قبل به قلم ماریا بروسیوس] یعنی سال ۳۶۷/۶ ق. م. (بریان a ۱۹۹۶ صص ۷-۶۹۶؛ بریان، همین مجلد؛ روبر ۱۹۷۵؛ شومون ۱۹۹۰). مسلم نیست که او ناچار شده ارمنستان را ترک کند یا نه. به نوشته پومپئوس تروگوس (pro.x) او در زمان "شورش شهرب‌های بزرگ"، شهرب [praefectus به لاتین = ساتراپ] ارمنستان بوده است.

اورونتس پس از جنگ با کادوسیان در ۳۶۹، و شاید حتی پس از ۳۶۷/۶ تنزل مقام یافته است. این شاید بدان معناست که فقط در آن زمان بوده که آئوتوفراداتس به شهربی لیدی منصوب شده است و آنگاه اورونتس در زیر دست وی قرار گرفته است. شاید همین امر باعث شده تا اورونتس تصمیم بگیرد به "شورش" بپیوندد و مخالف آئوتوفراداتس شود. از آنجا که او مهم‌ترین و بلندپایه‌ترین مقام در غرب بوده، قابل درک است که برای رهبری شورش انتخاب شده باشد (دیودوروس xv، ۹۱، ۱)، اما در عین حال او گمان می‌کرد اگر شورشیان را تسلیم ایران کند از شاه هدایای گرانبها و نیز مقام شهربی تمامی مناطق ساحلی را دریافت خواهدکرد (دیودوروس، همان). با این همه، دلیل این که چرا اورونتس به کسانی که به او اعتماد کرده بودند، یعنی به شورشیان، خیانت کرده‌است، مورخان امروزی را گیج کرده‌است، اما به گمان من عمل او کاملاً منطقی بوده‌است. آئوتوفراداتس مدتی دراز به شاه ایران وفادار مانده و شهربی بود که با شورشیان جنگیده بود. او در عین حال کسی بود که آماج اصلی جاه‌طلبی‌های اورونتس محسوب می‌شد. اما به محض آن که آئوتوفراداتس به شورشیان پیوست، اورونتس از فرصت استفاده کرد که به شورشیان پشت کند و آنها را به شاه تحویل دهد و انتظار داشت که با این کار مقام قبلی فرماندهی کل را که آئوتوفراداتس از او گرفته بود

بازستاند. با این حال دیگر خیلی دیر شده بود زیرا اورونتس در فاصله کمی از این اقدام درگذشت.^{۱۱}

یک بازسازی بدیل دیگر در مورد وضع شغلی اورونتس آن است که پس از بازداشت تیریاز، او ضمن حفظ مقام خود در ارمنستان، مقام فرماندهی ویژه آسیای صغیر را که برعهده تیریاز بود نیز به دست آورده است، اما آئوتوفراداتس شهرب لیدی و ایونیه شده است. این شاید بتواند سخن تورگوس را که اورونتس در طول "شورش بزرگ" شهرب ارمنستان بوده پذیرفتنی تر سازد و این واقعیت را روشن کند که بنا بر نوشته رویدادنامه پرگاموم (OGIS 264/cf.n.۱۱) اورونتس پس از پشت کردن به شاه، پرگاموم را تسخیر کرد. بدین ترتیب در طول شورش او پرگاموم را از چنگ آئوتوفراداتس درآورد. این بازسازی لزوماً بر این اندیشه که خلع رتبه اورونتس به صورت از دست دادن فرماندهی کل قوای آسیای صغیر به سود آئوتوفراداتس بوده است آسیبی نمی‌رساند.

بازسازی‌های من از رویدادنامه و از جریان رویدادها را نمی‌توان قاطعانه اثبات کرد. داده‌ها بسیار ناچیز و زیاده از اندازه پراکنده و متناقض‌اند. یگانه تاریخ‌هایی را که می‌توانیم با میزانی از اعتماد به آنها یقین داشته باشیم، عبارتند از نبرد کیتیوم در ۳۸۶ (که هر سه منبع مستقل از یکدیگر آن را تأیید کرده‌اند) و پایان جنگ قبرس در ۳۸۱ (طبق محاسبات متکی بر گفته‌های دیودوروس و ایسوکراتس که اکنون مورد تأیید یادداشت‌های نجومی نیز قرار گرفته است). تصور کاترین رید (۱۹۷۴) که جنگ قبرس از ۳۹۴ تا ۳۸۴ به درازا کشیده است به هیچ رو ممکن نیست. متأسفانه یادداشت‌های روزانه نجومی درباره سرداری که قرارداد نهایی صلح را امضا کرده است هیچ سرنخی در اختیار ما نمی‌گذارد. سطر ۵ شاید سرنخی و اشاره‌ای به اورونتس و ایونیه داشته است.

11. Cf. the Pergamene Chronicle, OGIS 264:

'Ορόντης δὲ Ἀρτασούρου, τὸ γένος Βάκτριος, ἀποστάς ἀπὸ Ἀρταξέρ[ξου τοῦ Περσ]ῶν βασιλέως, ἐκράτησεν τῶν Περγα[μηνῶν καὶ μετώκισεν αὐτοὺς πάλιν ἐπὶ τὸν κο[λωνῶν εἰς] τὴν πα[λαι]ᾶν πόλιν· εἶτα Ὀρόντης [τὴν πόλιν ἐ]πιτρέ[ψας Ἀρτα]ξέρ[ξῃ ἀπέθανεν.

نک. آزبورن، ۱۹۷۳ ص ۵۴۷. آزبورن به نحو متقاعدکننده‌ای استدلال می‌کند که شورش بعدی اورونتس یک افسانه است.

اگر بازسازی ما درست باشد، آنگاه تاریخ استواری برای روایت نهایی مدح‌نامه ایسوکراتس در اختیار داریم؛ چون ایسوکراتس از تسلیم شدن اوآگوراس هنوز خبر نداشت، روایت نهایی خطابه او بایستی پیش از ۲۶ آوریل ۳۸۱ ق.م. یا کمی دیرتر ایراد شده باشد، البته با در نظر گرفتن زمان لازم برای رسیدن اخبار به آن.

اگر ترتیب زمانی رویدادها را که فوتیوس در خلاصه خود از کتاب دوازدهم تئوپومپوس ارائه داده است باور کنیم، جنگ پس از بر تخت نشستن نکتانبو در مصر به پایان رسیده است. این بدان معنا می‌تواند باشد که جلوس نکتانبوی یکم به‌عنوان شاه مصر در تاریخ ۳۸۰/۳۷۹ نبوده بلکه پیش از آوریل ۳۸۱ بوده است. این تأییدکننده گزینه توپلین در محاسبه نوامبر ۳۸۲ تا نوامبر ۳۸۱ به‌عنوان اولین سال سلطنت نکتانبو است و بر رجحان سال ۳۸۱/۳۸۰ توسط او به‌عنوان سال جلوس این شاه می‌چربد (توپلین، ۱۹۸۳ صص ۶-۱۸۵). راه حل دیگر می‌تواند نظر کاوکول باشد که می‌گوید نکتانبو پیش از جلوس رسمی بر تخت عملاً قدرت را به دست داشته است. به نظر لوید (۱۹۹۴، ص ۳۵۹) مسئله تا حل شدن فاصله زیادی دارد.

۳۷۳ ق.م. : لشکرکشی به مصر

No – 373B

ماه XII [دوازدهم]، سال ۳۱ اردشیر دوم (۲۸ فوریه تا ۲۸ مارس ۳۷۳ ق.م.).

لبه بالایی لوحه

1. [...Ú.G] UG ina KUR GAR – an UN.M [EŠ...]
2. [...] ME mim-ma ši-pir DINGIR- ú-tu GIM šá ina E.K] I?...
3. [...] ^hERÍN- ni LUGAL šá[...]
4. [...] ¹MU- x – KAM¹ [...]

ترجمه

۱. [...] خشک] سالی در کشور رخ داد. مردم [کودکان خود را فروختند (؟)]
۲. [...] همه آیین‌های مذهبی مانند آیین‌ها در بابل [...]
۳. [...] سپاهیان پادشاه، که [...]
۴. [...] سال x [...]

متأسفانه این لوح گلی بدجور شکسته است. کل آنچه می‌توان تشخیص داد وقوع سختی‌ها و مصائب در بابلیه، انجام برخی مراسم مذهبی (به این مناسبت؟) و سپاهیان شاه است. جمله آخر احتمالاً اشاره‌ای است به دومین لشکرکشی ایران به مصر که در این زمان رخ داده است. شاه ایران سپاه و نیروی دریایی بزرگی در "آکره" [Akko = عکای کنونی در اسرائیل] به فرماندهی فارنا باز ایفی کراتس آتنی گردآورده است.^{۱۲} دیودوروس (xv, 41, 4) می‌گوید: "در آغاز تابستان [سال ۳۷۳] سرداران شاه با کل نیروی زمینی و دریایی فرمان حرکت به سوی مصر را صادر کردند." این تاریخ با تاریخ ذکر شده در یادداشت‌های نجومی یعنی مارس ۳۷۳ ق. م. تطابق دقیق دارد. وقتی رود نیل شروع به طغیان کرد (یعنی ماه جولای) لشکرکشی با شکست روبه‌رو شد. این امر از دیدگاه طالع‌بینی شاید بی‌معنا نبوده‌است: دو رویداد مصیبت‌بار (یک قحطی و یک لشکرکشی که در آغاز کار با بداقبالی روبه‌رو می‌شود) در یک ماه گزارش شده‌اند. دقیقاً یک‌صدسال بعد مجموعه حوادث مشابهی با هم رخ می‌دهند: در ۲۷۳ ق. م. آنتیوخوس یکم نیز مجبور می‌شود در به اصطلاح "اولین جنگ سوریه" در مصر به نبرد پردازد. یادداشت‌های نجومی این جنگ را نیز کمابیش با همان کلمات توصیف کرده‌اند: "در بابل قحطی شد؛ مردم کودکان خود را فروختند" (زاکس و هونگر، ۱۹۸۸: No. 273B UE 1).

۳۶۹ ق. م: جنگ با کادوسیان

No. ۳۶۹، پشت لوحه، سطور ۸ و ۹

ماه XII [۱۲]، سال ۳۵ اردشیر دوم (= ۱۴ مارس تا ۱۲ آوریل ۳۶۹ ق. م)

8. [LUGAL ERÍN.] MEŠ- šú id-ke-e-ma ana šal-tu₄ ina KUR Ra-za-un-du

9. [...] 'x' - nu-uh TA TIL ur-ḫu SÚD- tú

10. [...] 'x' nu 'x x x' a-na

11. [...] 'x x'

ترجمه

۸ [شاه] [سپاه] هیان خود را برای نبرد در سرزمین رازائوندو گردآورد

۹. [...] ... از پایان سفری دور و دراز

۱۰. [...] ... به

12. Diod 15.41.1-4; Nepos Iphicrates 2.4; Plutarch Art. 24; Polyaeus 3.9.38.56.59.

مهم‌ترین اطلاعات این لوحه لشکرکشی ایران به "سرزمین رازائوندو" است. رازائوندو را از منابع دیگر خط میخی نمی‌شناسیم، اما این نام شبیه به نام شهر یا روستایی واقع در میان ماد و شرق اکباتان است موسوم به "رازوندا" [Rhazounda] که فقط در کتاب جغرافیای بطلمیوس (VI، ۲، ۱۲) به آن اشاره شده است (نک. RE پیوست X، ۲-۸۷۱ در مورد مکان آن [هانس ترایدلر]). متیواستالپر (۱۹۹۴ ص ۲۳۹) فکر می‌کند که این لشکرکشی علیه شهر یا روستایی بوده است.

من تصور نمی‌کنم این نظر درست باشد. نخست آن‌که به دشواری قابل درک است که لشکرکشی بزرگی بتواند علیه چنین هدف بی‌اهمیتی انجام گیرد. دوم آن‌که از "رازائوندو" با عنوان سرزمین / کشور یاد شده است (KUR: که می‌بایست دست‌کم یک دولت - شهر بوده باشد، نه یک شهر URU). سوم آن‌که، یادآور یک نام جغرافیایی در کتیبه‌های سارگون دوم است؛ یعنی سرزمین "زاراندا" یا "زرتنده". سارگون در لشکرکشی هشتم خود علیه اورارتو جایی را به نام "اوشقایا" [Ušqaiia] فتح کرد: "دژ استواری در بالاترین نقطهٔ مرزی اورارتو که مدخل سرزمین زاراندا را مانند دری قفل می‌کرد" (مایر، ۱۹۸۳ سطر ۸ - ۱۶۷). سپس سارگون به لشکرکشی خود ادامه می‌دهد ولی دیگر نامی از زاراندا برده نمی‌شود. مایر (۱۹۸۰ صص ۲۹-۲۲) "اوشقایا" را در جنوب دریاچه ارومیه دانسته است و بنابراین زاراندا در شمال قرار داشته و یا بخشی از اورارتو بوده است یا همسایه آن. چون به نظر می‌رسد که سارگون به حرکت خود در غرب دریاچه ارومیه ادامه داده، پس لابد زاراندا در مشرق دریاچه و بنابراین میان دریاچه ارومیه و دریای مازندران قرار داشته است. اینجا دقیقاً محل سرزمین کادوسیان است (نک. سایم ۱۹۸۸) که اردشیر پس از لشکرکشی به مصر اما پیش از شورش داتام، سپاه به آنجا کشیده بوده است (پومپیوس تروگوس، Prol. X؛ پلوتارک، اردشیر ۲۴؛ نک. سکوندا ۱۹۸۸ ص ۳۹). دو نکته دیگر در یادداشت نجومی هست که شناسایی ما را تأیید می‌کند: اولاً هم پومپیوس تروگوس و هم پلوتارک تأکید دارند که اردشیر شخصاً هدایت ارتش به سرزمین کادوسیان را برعهده داشته است.^{۱۳} این نکته در یادداشت نجومی نیز گفته می‌شود. ثانیاً پلوتارک توصیف زنده‌ای از مشکلاتی که اردشیر در حمله به این سرزمین دچارش شده است به دست می‌دهد:

13. Plut. Art. 24.1: ἐπὶ δὲ καθουσίους αὐτος ἐστράτευσεν; Pomp. Trog. Prol. X: ipse in Cadusiis victor (or: victus, of. N. 15)

اما سرزمینی که او [اردشیر] در آن گام نهاد برای عبور بسیار سخت و ناهموار و پر از ابر و مه بود، هیچ غله‌ای در آن نمی‌روید، هرچند گلابی‌ها و سیب‌ها و دیگر درختان میوه آنجا مردمانی جنگی و دلاور بار آورده بود. بنابراین اردشیر که از این موضوع ناآگاه بود گرفتار رنج و محنت و خطر فراوانی گردید (۱، ۲۴)... او شخصاً پیشاپیش سپاه خود حرکت می‌کرد و راه‌های کوهستانی خطرناک و پر از پرتگاه را می‌پیمود، اسب خود را از دست داد... او در روز با سرعت دویست فورلنگ و بیشتر حرکت می‌کرد (۲۴، ۶)*

۳۴۵ سال قبل از این تاریخ، سارگون دوم نتوانسته بود در درون این سرزمین چندان پیشروی کند. او در گزارش خود از لشکرکشی هشتم به این منطقه نیز توصیف زنده‌ای از مشکلات ارائه می‌دهد. این مقدار اندکی که از لوحه گلی یادداشت نجومی سالم مانده است، وقتی می‌گوید "از پایان سفری دور و دراز" در واقع به مشکلات این لشکرکشی اشاره دارد.

۳۶۷ ق. م. حمله داتام به بین‌النهرین

No. ۳۶۶ A، مجموعه II (هونگر ۱۳)

ماه دوم، سال ۳۸ پادشاهی اردشیر دوم (= ۲۰ مه تا ۱۹ ژوئن ۳۶۷ ق. م.)

2. ... ITU BI ^{lu}EN[?] [...]
3. [^{lu}] ERÍN- ni LUGAL šal- tu₄ ana ltb- bi ^{lu}ERÍN- ni [...]
4. [K]UR- ú šá bi-rit ÍD.ME DÙ. ME- ma ^{lu}[...]
5. šá bi-rit.ÍD.ME GAZ .ME ITU BI BU[R[?].MEŠ...]
6. šá É.SAG.ÍL ina a-mat LUGAL a-na (É) [LUGAL[?]]
7. É.ME ITU BI U₄ 19 ^{lu}AGRIG [...]
8. ina šu-šá-an-KI ana mu-ma-'-ir- ú-tu [...]
9. 25 ^mTat-tan-nu ^{lu}GAL um-mu [...]
10. ITU BI ^{lu}GIG AN.TIL[A...]

* ترجمه فارسی زنده‌یاد رضا مشایخی از حیات مردان نامی پلوتارک از ترجمه فرانسوی ژاک آمیو انجام گرفته که به اواسط قرن ۱۶ میلادی تعلق دارد و بسیار پرغلط است. در همه جا شماره فصل‌ها فرق می‌کند و در زندگی اردشیر نیز نه تنها به جای فصل ۲۴ وقایع به‌طور مخلوط در فصول ۳۵-۳۴ نقل شده بلکه حمله به مصر با حمله به سرزمین کادوسیان درهم آمیخته است - م.

ترجمه

۲. ... آن ماه، خدا [یگان ...]
۳. سپاهیان شاه با سپاهیان [...] جنگیدند [که در]
۴. منطقه کوهستانی "میان رودان" [بین‌النهرین] واقع شده است. سپا [هیان...]
۵. "میان دو رود" شکست خوردند.
- آن ماه، ... [ها]ی
۶. از اگیلا را به فرمان شاه به خا [نه‌ی شاه(؟)]
۷. آوردند.
- آن ماه، روز نوزدهم (۷ ژوئن ۳۶۷) پیشکار [...]
۸. در شوش به مقام شهری [منسوب شد].
۹. روز بیست و پنجم (۱۳ ژوئن ۳۶۷) تاتانو، rab umma [...]
۱۰. آن ماه، بیماری...

تفسیر

۲. نشانه‌ها به LUEN [...] اشاره دارند، پس منظور یک فرد مثلاً bēl pīhāti "فرماندار (ران)"، یا "bēl uqu"، "فرمانده" بوده است.
۴. bi-rit ID, ME "میان رودان" = "بین‌النهرین" [Mesopotamia] یعنی منطقه شرق فرات در خم رود در سوریه. نک. فینکل اشتاین، ۱۹۶۲. تفسیر کلمه "میان رودان" اخیراً با انتشار لوح یادداشت نجومی شماره B ۱۱۱- [= ۱۱۱ ا.ق.م] "روی لوحه" سطر ۶ مورد تأیید قرار گرفته است (زاکس و هونگر، ۱۹۹۶ صص ۱-۳۴۰):
[ID.ME] Na-si-bi-in šá ina bi-rit، یعنی "نصبین" که در میان [رودان] است (یعنی فقط بین‌النهرین شمالی به معنای امروزی) و به خوبی با کاربرد این واژه در آن زمان در بابل، برخلاف کاربرد امروزی آن، مطابقت دارد.
۵. [...] ها]، منظور "کالاها" است؛ از لحاظ دستور زبان نشانه‌ای از وجود "معرف" برای انسان نیست، به گمان من کالاها یا اجناس گرانبهایی را برای خزانه سلطنتی

(É. GAL) آورده‌اند. نک. A. d. No.-187 A "پشت لوحه سطور ۵ تا ۱۸؛ فان دراسپیک ۱۹۹۴ ص ۲۹ - ۲۸.

۶. amašenu = LÚ. AGRIG "پیشکار" یا "مباشر" مقام بلندی که املاک سلطنتی را اداره می‌کرده است. نک. استالپر ۱۹۸۵ صص ۴۹-۴۵.
۹. rab Umma, نک. استالپر ۱۹۸۵ ص ۴۴ پانویشت ۳۰؛ ص ۷۶.

به نظر می‌رسد این بخش مربوط می‌شود به "شورش شهرب‌های بزرگ" (۳۶۸ تا ۳۶۰). سطور ۲ تا ۵ احتمالاً اشاره‌ای است به اقدام "داتام"، "شهرب کاپادوکیه" که از فرات عبور کرده تا با سپاه شاه بجنگد و سپس توانسته بگریزد (پولیانوس VII، ۲۱، ۳). داتام اولین شهربی بود که سر به شورش برداشت و شورش او در آغاز محرمانه و حدود سال ۳۷۰/۶۹ بود (نیوس، داتام ۵، ۷-۶، ۶؛ مویزی [Moysey] ۱۹۹۲ ص ۱۵۸) یا در سال ۳۶۸ (سکوندا، ۱۹۸۸ ص ۴۵). این اقدام طبعاً برای اواخر دهه ۳۶۰ تاریخ‌گذاری شده چون به آخرین مرحله "شورش شهرب‌های بزرگ" تعلق داشته است، اما وایسکوف (۱۹۸۹، ص ۵۹-۵۸) به دوره قبل‌تری نظر دارد، یعنی ۳۷۰ تا ۳۶۸، هنگامی که داتام به چشم دشمن آشکار دولت نگریسته می‌شد. هورن بلوتر نیز کمابیش پیرو همین اندیشه است و حادثه را درست پس از شروع شورش در ۳۶۸ ق. م. قرار می‌دهد (هورن بلوتر، ۱۹۹۴ صص ۸۵ و ۸۷). بنابراین اکنون دلیل خوبی در دست داریم که تاریخ واقعه را مه یا ژوئن ۳۶۷ ق. م. بدانیم.

ظاهراً یک نکته با این شناسایی ما مطابقت نمی‌کند بلکه مغایرت دارد. به نوشته پولیانوس شاه شخصاً در جنگ بین‌النهرین شرکت داشته‌است، حال آن‌که در یادداشت نجومی فقط از "سپاه شاه" نام برده شده است. این روایت درست است، چون همان‌گونه که وایسکوف متذکر شده است، اردشیر در این دوره در شوش بوده‌است (دیودوروس XV، ۹۲، ۵).

نتیجه‌گیری

یادداشت‌های روزانه نجومی به ما امکان می‌دهند چند واقعه زمان سلطنت اردشیر را با اطمینان بیشتری تاریخ‌گذاری کنیم. رویدادهای مورد بحث در پیشگفتارهای موجود کتاب‌های IX و X تاریخ فیلیپی پومپئوس تروگوس به نحو مناسبی خلاصه شده‌اند. من

در زیر سطور مربوطه را نقل می‌کنم و تاریخ‌های معادل قبل از میلاد را درون قلاب [ ] می‌گذارم؛ تاریخ‌های یادداشت‌های نجومی با حروف ایرانیک چاپ شده‌اند [در ترجمه فارسی با اعداد لاتین آمده‌اند - م]

پیشگفتار کتاب IX [نهم]

"... سپس تاریخ ایران از زمان داریوش نوتوس یادآوری می‌شود، کسی که پس از او پسرش اردشیر ملقب به "خوش حافظه" جایش را گرفت [۴۰۴] که پس از پیروزی بر برادرش کورش [۴۰۱] و پس از شکست ناوگان لاکدمونی‌ها در کیندوس به دست کونون [۳۹۴] به جنگ با اوگوراس، شاه قبرس، پرداخت [۳۹۱]؛ در اینجا تاریخ قبرس نیز یادآوری می‌شود.

پیشگفتار کتاب X [دهم]

در جلد دهم امور ایران ذکر شده است: چگونه اردشیر خوش حافظه پس از صلح با اوگوراس شاه قبرس [381] برای جنگ با مصر در شهر "آکو" آماده شد [373]؛ چگونه او خود در سرزمین کادوسیان پیروز شد [یا: شکست خورد، نک. پانویست ۱۵] [369]، شهرهای شورشی خود در آسیا را به ستوه آورد، نخست داتام شهرب پافلاگونیا [367] - که در اینجا منشاء و اصل و نسب اهالی پافلاگونی گفته می‌شود -، سپس آریوبرزن شهرب هلسپونت [۳۶۶ تا ؟]، سپس در سوریه اورونتس شهرب ارمنستان [۳۶۶ تا ؟]، و پس از آن که همه آنها را شکست داد [۳۶۰] درگذشت [نوامبر ۳۵۹ - آوریل ۳۵۸]، و تاج و تخت را به پسرش اوخوس [که لقب اردشیر سوم گرفت] و جانشین او بود سپرد. این اوخوس پس از کشتن مقامات بلندپایه ایران، شهر صیدون [صیدا] را گرفت [۳۴۵].^{۱۴} او سه بار با مصر جنگید [که آخری در ۳۴۳ بود]. پس از مرگ اوخوس [اوت/ سپتامبر ۳۳۸ ق. م. نک. استالپر ۱۹۹۴ ص ۲۴. پانویست ۲۱] آرسس شاه شد [۳۳۸

۱۴. به نوشته "زویدادنامه بابلی" ۹ (ABC: 114) اسرای صیدونی در ماه تشری (ماه هفتم = مهر) سال چهاردهم سلطنت اوخوس به بابل و شوش رسیدند. در ۱۳ تشری (= ۲۳ اکتبر ۳۴۵) عده معدودی از این افراد را به بابل آوردند و سه روز بعد "زان سرشناس" (sinnišāti edūti=SAL. MEŠ SIG. MEŠ) را از صیدون به کاخ سلطنتی بردند.

۳۷۶ □ تاریخ هخامنشی (جلد یازدهم)

تا ۳۳۶/۵]، پادشاه بعدی داریوش بود [۳۳۶/۵ تا ۳۳۱] که با اسکندر پادشاه مقدونیه جنگید.^{۱۵}

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

---

15. Prologus libri IX:... Repetitae res inde Persicae a Dareo Notho, cui successit filius Artaxerxes cognomine Mnemon, qui post fratrem Cyrum victum pulsaque Cnido per Conona classe Lacedaemoniorum bellum cum Euagora rege Cyprio gessit: origines Cyprii repetitae. Prologus libri X: Decimo volumine continentur Persicae res. Ut Artaxerxes Mnemon pacificatus cum Euagora rege Cyprio bellum Aegyptium in urbe Ace compararit, ipse in Cadusis victor [mss victor or victos, Gutschmid emends to victus], defectores in Asia purpuratos suos persecutus, primum Datamem praefectum [Paphlagoniae]: Paphlagonon origo repetita: deinde praefectum Hellesponti Ariobarzanem, deinde in Syria praefectum Armeniae Orontem, omnibusque victis decesserit filio successore Ocho. Is deinde occisis optimatibus Sidona cepit: Aegypto bellum ter intulit. Ut post mortem Ochi regnaret Arsen. Dein Dareus, qui cum Alexandro Macedonum rege bello confligit.

مهرهای هرمی شکل - در ارتباط با تخت جمشید*

مارگارت کول روت - ان آربر

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

پیش درآمدی درباره موضوع بحث

من در این مقاله کوتاه برای نخستین بار مجموعه کوچکی از مهرهای هرمی مورد استفاده در منطقه تخت جمشید در شاهنشاهی ایران بین سال‌های ۵۰۹ تا ۴۹۴ ق.م. را معرفی می‌کنم (نک. پیوست‌های I-II). کانون اصلی توجه من در درجه اول، یک مجموعه از مهرهای هرمی (باسطح هشت ضلعی) است که صحنه‌هایی غیر از انواع مهرهای بابلی را که مضمون یا نقش مایه پرستشی دارند به نمایش می‌گذارند (تصاویر ۱ تا ۹). با وجود این به منظور قرار دادن این انواع مهرهای هرمی غیر بابلی در جایگاه و چهارچوب مناسب خود، پیشگامان و هم‌تایان بابلی آنها را نیز نشان خواهم داد (مثلاً تصاویر ۱۰ تا ۱۲).

* اجرای طرح گریسون - روت درباره مهرهای تخت جمشید با لطف مؤسسه شرقی دانشگاه شیکاگو که مجوز این کار را به ما داد امکان‌پذیر گردید. حمایت‌های بزرگوارانه و گشاده‌دستانه را نیز طی سال‌ها از "موقوفه ملی برای فرهنگ‌های باستانی"، "بنیاد سامونل کرس"، "بنیاد جان سیمون گوگن‌هایم مموریال"، "کالج واسار"، "دانشگاه ترینیتی" و دانشگاه میشیگان، دریافت کرده‌ایم که سپاسگزاریم. گذشته از منابع پژوهشی مؤسسات شهر خودمان، منابع پژوهشی "مؤسسه شرقی" و "موزه اشمولن" نیز در مراحل مختلف اهمیت داشته‌اند.

به خوانندگان هشدار می‌دهیم که هنگام استفاده از این مقاله همراه با "متون بارویی ایلامی" منتشره توسط هالوک (۱۹۶۹) باید جهت به روز کردن اطلاعات خود به شماره‌گذاری مهرها در رجوع به این لوحه‌های گلی حتماً نگاهی به "گریسون و روت، ۱۹۹۶" بیندازند.

آثار مَهرهایی که من درباره‌شان بحث خواهم کرد بر روی "گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید" پیدا شده‌اند. هدف من تحلیل جامع یا قطعی و نهایی هر یک از آنها نیست، بلکه ارائه نظریات و پیشنهادهایی کلی (همراه با اظهارنظرهایی مقدماتی) است تا سپس زبان‌شناسان تاریخی، باستان‌شناسان و مورخان فرهنگی "مدیترانه بزرگ" بتوانند پیشاپیش به بحث بیشتر و گسترده‌تری درباره کاتالوگ سه دسته‌ای اثر مهرها بر روی گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید از شماره ۱ تا ۲۰۸۷ بپردازند (گریسون و روت زیر چاپ و به زودی).

این زیرمجموعه از آثار مهرها ما را قادر خواهد ساخت تا بحث بیشتر و مفصل‌تری درباره بخش‌های بررسی پیشگامانه سرجان بوردمن درباره انواع مهرهای هرمی غیربابلی امپراتوری ایران (بوردمن، ۱۹۷۰) آغاز کنیم. بدین ترتیب مقاله من تا اندازه‌ای به‌ویژه وقف نکاتی است که بوردمن مطرح کرده‌است، گو اینکه قصد من به روز کردن تفصیلی کتاب او نیست. موضوع‌هایی که من در اینجا درباره گروه کوچکی از مهرها مطرح خواهم کرد، بی‌گمان بسیار مورد علاقه دیوید لوئیس بود. مایلم خود را با او تصورکنم که بحث‌های فراوانی درباره چگونگی وزن بخشیدن به این مدارک، چگونگی برخورد با شکاف‌های مایوس‌کننده آنها و چگونگی ساختن تاریخی درباره آنها با هم داشته باشیم. موضوع‌های اساساً بسیار حساس و مهم (که این مقاله فقط به آنها اشاره خواهد کرد) عبارتند از: جنبه‌هایی از تماس فرهنگی میان ایران و یونان و ایران و آناتولی و نفوذپذیری متقابل آنها، تعاملات فرهنگی بابلی در درون دل شاهنشاهی ایران، سنت‌های حکاک‌های بابلی و تأثیر آنها بر سنت‌های روبه رشد در چارچوب امپراتوری جدید، روابط احتمالی میان شگردهای خطی و کلمات و نام‌های حک شده، مسافرت به فراسوی امپراتوری، گاه‌شناسی کامل، چهره‌نگاری و نامگان‌شناسی و مشکلات خاص اصلاح داده‌های بصری اغفال‌کننده گزارش‌های درباره کلمات و تصاویر است.

پیشینه و وضعیت نوع مَهر

یک مَهر کوبیدنی هرمی شکل دست‌ساز، کمابیش بلند است و در نزدیکی انتها یا بالای آن سوراخ شده است تا بتوان آن را آویزان کرد. در مقطع طولی ظاهر یک مستطیل را دارد با لبه پخی که به روی سطح مَهرشکل یک هشت گوش یا هشت ضلعی می‌دهد.

این رو یا سطح مهر (که طرح حکاکی مهر روی آن انجام شده) اندکی برآمده یا محدب است. شکل مهر هرمی ارتباط نزدیکی با نوعی مخروط ساده دارد - که لبه پشتی آن پخ نشده است به طوری که سطح روی مهر بیشتر بیضی به نظر می‌رسد تا هشت ضلعی.

این گونه مهر کوبیدنی (چه از گونه هرمی چه مخروطی) به نظر می‌رسد که در چارچوب مهرهای بابلی از دوره نوبابلی یعنی حدود سده هفتم پیش از میلاد سرچشمه گرفته باشد. باید ویژگی این شکل مهر را پاسخ خاص منطقه‌ای بابل به روند در حال شکل‌گیری و تکوینی به سوی تأکید مجدد بر برتری مهرهای کوبیدنی در بین‌النهرین آن دوره بدانیم پس از حدود ۲۵۰۰ سال که در آن منطقه، مهر استوانه‌ای برتری داشته است (بوکانان و موری، ۱۹۸۸ صص ۵۶-۵۷؛ برگستاین ۱۹۹۳ صص ۷-۶؛ روت، ۱۹۹۶b - درباره مهرهای کوبیدنی بسنجید با مهرهای استوانه‌ای با نظری به مجموعه بارویی تخت‌جمشید). به نظر می‌رسد که مهر کوبیدنی هرمی به‌ویژه شکل عقیق سفید مایل به آبی آن محبوبیت داشته است. تصاویری که بر روی سطح هشت گوش مهر می‌کنند به نظر بسیار استاندارد می‌نمایند و انواع پرستندگان را در برابر مظاهر یا نمادهای مذهبی (که گاه فقط به تصویر پرستنده یا این نمادها به صورت جداگانه کاهش می‌یابد) به نمایش می‌گذارند.

این مهرهای هرمی با صحنه‌های پرستش بابلی، در محل‌هایی (چه واقعی و چه ادعایی) از سراسر مدیترانه بزرگ و نیز از رشته پیوندهای بابلی شناخته شده‌اند (نک. بوکانان و موردی ۱۹۸۸ صص ۵۷ و ۶۲-۶۰،] 390, 389, 388, 387, 385, 384, 383, 381, 380 s cat. # 396, 394, 393, 392, 391]; جکوب - راست ۱۹۷۵ (279 - 278 - 275 - 271 و 269 - 268 - 265 - 264 - 262 - 261 - 258 - 257 - 255 - 251 - 246 - 245 - 239 - 230 s cat #) شمار بسیار کمتری مهرهای کوبیدنی هرمی با تصاویر مذهبی متفاوت (و نیز تصاویر متداول آشوری - بابلی) وجود دارد. مثلاً در یک مهر از بابل موجود بال‌داری دیده می‌شود (جکوب - راست، ۱۹۷۵: cat.# 216)؛ اثر مهر دیگری از نمرود و نینوا موجودات/شیاطینی را نشان می‌دهند (هربرت، ۱۹۹۲ ص ۲۰۷، نمرود، ۱۴۲ و ۲۱۸، نینوا ۵۰)؛ نمونه‌هایی که منشأ آنها معلوم نیست و دو تایی آنها در موزه برلین هستند، صحنه‌های اجرای مناسک مذهبی از جمله اطلس‌هایی را نشان می‌دهند که قرص بال‌داری را حمل می‌کنند (جکوب - راست، ۱۹۷۵ صص ۲۳۲-۲۳۱)؛ و یافته‌های اضافی گوناگون جوراجور که انتشار یافته‌اند (مثلاً گرین ۱۹۸۶ و ۱۹۸۸). اگر می‌خواهیم چگونگی پیدایش مهرهای هرمی و خاستگاه آنها و اینکه تا چه اندازه شاید با گروه اجتماعی خاصی پیوند داشته‌اند را بهتر دریابیم، باید درباره

تاریخ اولیه آنها بیشتر کار کنیم. در مرحله کنونی حتی اثبات اینکه شکل خاص مهر برای اولین بار در کجا مورد استفاده قرار گرفته ناممکن است. صحنه پرستش بابلی یا تصاویر جوراجور و ظاهراً کم‌شمارتر مذهبی آشوری-بابلی به نحو فراگیری در همه جا دیده می‌شود.

مهر هرمی کوبیدنی به‌عنوان یک شکل مهر از برخی لحاظ بسیار جالب توجه است و به‌عنوان وسیله‌ای برای نشان‌دادن شمایل نگاری متفاوت و سبکی که ارتباط مستقیمی با سنت آشوری-بابلی تصویرگری مذهبی ندارد، با آن (البته در تولید محدود ولی مهمی) رقابت می‌کند و حتی برتری دارد. در این نکته است که اثر جان بوردمن (بوردمن ۱۹۷۰) گام برداشته و اهمیت یافته است. او با تألیف و تفسیر معنا و اهمیت مهرهای هرمی به این نتیجه رسیده است که این مهرها تشکیل‌دهنده توالی گاه‌شناختی مهرهای پرستشی سنتی بابلی هستند. بوردمن با آن‌که به مهرهایی دسترسی داشته که به نسبت بالایی منشاء نامعلوم داشته‌اند، با همان تعداد اندک نتیجه‌گیری کرده که مهرهای هرمی دارای تصاویر غیر بابلی به‌عنوان یک طبقه ویژه در دوره شاهنشاهی ایران در غرب آناتولی و به‌ویژه در کارگاه‌های لیدی تولید شده‌اند. این اظهارنظر اهمیت فراوانی دارد؛ و بسیاری از عناصر بحث که بوردمن را به چنین نتیجه‌گیری واداشته‌اند نیز به همین اندازه اهمیت دارند. اما باید دید که آثار مهرهای روی گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید در این زمینه چه دارند تا ما بگوییم؟

مهرهای هرمی گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید

الف) تهیه فهرست ثابت با مشخصات معین

حداقل تعداد هشت مهر هرمی که با اطمینان می‌توان شناسایی کرد و همگی دارای تصاویر پرستشی غیر بابلی هستند، از یک مجموعه کلی حدود ۱۵۰۰ مهر که اینان بیش از ۹۰۰۰ اثر بر روی گل‌نوشته‌ها (کامل یا ناقص و شکسته) برجا گذاشته‌اند و از این تعداد، ۲۰۸۷ عدد گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید هستند که ریچارد هالوک آنها را در ۱۹۶۹ انتشار داده است. بدین ترتیب تعداد آنها معرف کمتر از نیم درصد کل مجموعه است (که ما در "طرح گریسون - روت درباره مهرهای تخت‌جمشید" درباره آنها پژوهش می‌کنیم).

هنگام کوشش برای شناسایی خصوصیات فیزیکی یک مهر اصیل دست‌ساز فقط از روی آثار آن مهر بر روی لوحه‌های گلی بارویی تخت جمشید، درمی‌یابیم که شناخت و اثبات برخی جنبه‌ها ناممکن است، و اثبات جنبه‌های دیگر نیز گاه بسیار به دشواری امکان دارد. مثلاً شناسایی انواع سنگ به کار رفته در ساخت مهر هرمی که اثر آن بر گل‌نوشته‌ها باقی مانده کاری غیرممکن است. در اواخر دوره هخامنشی در بایگانی تجارتنخانه مورشو در نیپور به لوحه‌هایی برخورد می‌کنیم که کاتبان یادداشت کوچکی درباره ماده‌ای که مهرها با آن ساخته شده‌اند افزوده‌اند، از جمله تفکیک خاصی که میان انواع متفاوت فلزات قائل شده‌اند (برگستاین، ۱۹۹۳ ص ۵۳). اما در گل‌نوشته‌های تخت جمشید نظیر چنین توضیحاتی وجود ندارد و بنا به دلایل گوناگون آثار مهرها چنان است که امکان فرضیه‌پردازی سیستمی درباره ماده مهر اصلی براساس تحلیل تجربی وجود ندارد. مثلاً، "گل‌نوشته‌های بارویی" چیزی به معلومات ما درباره فراوانی نسبی استفاده از سنگ عقیق آبی در مقایسه با دیگر سنگ‌ها برای ساخت مهرهای هرمی، نمی‌افزایند.

از طریق گل‌نوشته‌ها غالباً به دشواری می‌توان قاطعانه قضاوت کرد که آیا سطح مهر اصلی صاف بوده است یا محدب. موارد با یکدیگر متفاوتند (و بستگی دارند به میزان ضعف یا قدرت فشار هنگام مهرزدن و سختی یا نرمی گل در آن هنگام، و نیز میزان استفاده از یک مهر نوساخت یا فرسوده و کهنه). یگانه اثر مهر بر لوحه PFS 1321s (تصویر ۷) است که آشکارا تحدب مهر اصلی را از طریق تقعر و گودی اندک اثر مهر به نمایش می‌گذارد. آثار مهرهای برجامانده بر گل‌نوشته‌های PFS 44S و PFS 1694s (تصاویر ۱-۳) گاه تحدب مهر اصلی را آشکار می‌سازند؛ اما در برخی موارد جای اثر مهر بسیار صاف است. به علت این مشکلات تشخیصی، من فقط می‌توانم بگویم که آثار در دسترس ما شکاف و اختلالی در خصوصیات مهرهای هرمی را نشان نمی‌دهند (شناختی که در درجه اول مبتنی است بر مشاهده مهرهای مورد استفاده) و این که همگی سطوحی محدب داشته‌اند.

نکته مهم‌تر به‌عنوان هسته اصلی این مقاله آن است که گاه به دشواری می‌توان تشخیص داد که یک اثر مهر مربوط به یک مهر هرمی واقعی با سطح هشت ضلعی بوده

است یا ناشی از یک مهر مخروطی با سطح بیضوی. این مشکل گهگاهی، گاه معلول این واقعیت است که مهرها بر روی گل‌نوشته‌های بارویی معمولاً پیش از نوشتن متن زده می‌شده‌اند. بنابراین پس از زدن مهر(ها)، لوحه‌ها دستخوش دستکاری زیادی می‌شدند. گاه به محلی که مهر زده شده بود چندان اهمیتی داده نمی‌شد یا بر روی تصویر اثر مهر فشار آورده می‌شد- و از این رو لبه‌ها خراب یا نامشخص می‌شدند. افزون بر این، اجرای فوق‌العاده غیرمحتاطانه عمل مهر زدن می‌توانست لبه‌های دست‌ساخت اصلی را صدمه بزند. ذکر این نکته آموزنده است که حتی امروزه عمل مهر زدن با مهرهای مخروطی در شرایط موزه باز باعث می‌شود که لبه پیخ این ابزار که بسیار نرم و لطیف است آسیب ببیند و اثر آن به شکل بیضی درآید و تاحدی زایل شود (بسنجید با آثار دو مهر هرمی که یکی کاملاً هشت گوش است و دیگری ظاهر بیضی نرم شده‌ای دارد: بوکانان و موری ۱۹۸۸: cat. #s 380-394).

با در نظر آوردن این مشکلات، احتمال دارد که ما در تشخیص خود برای تاریخ‌گذاری فقط هشت مهر غیر بابلی به‌عنوان مهرهایی که دارای سطح هشت ضلعی بوده‌اند، از مجموعه‌ای بالغ بر ۲۰۸۷ گل‌نوشته ایلامی منتشره توسط هالوک در ۱۹۶۹، زیاده از اندازه محافظه‌کاری از خود نشان داده باشیم. مثلاً یک جفت اثر مهر ظاهراً بیضوی بلافاصله به ذهن می‌رسند که باید به این مجموعه هشت‌گانه افزوده شوند. به هرروی با توجه به اطلاعات موجود، هیچ کاری جز تأکید مجدد بر نتیجه‌گیری‌های مطرح شده در اینجا نمی‌توان کرد.

در مجموعه "بارویی"، ما ۳۵ اثر مهر را شناسایی کرده‌ایم که بی‌چون‌وچرا از نوع مرسوم صحنه‌های پرستش بابلی هستند. جالب اینجاست که با وجود همه مشکلات تعیین لبه سطح مهر، ۱۴ اثر کامل از این ۳۵ مهر بابلی را قاطعانه می‌توان گفت که از مهرهای هرمی شکل بوده‌اند؛ ضمن آن‌که در مورد هفت نمونه اضافی دیگر با احتمال بیشتر و دوتا را با احتمال کمتر می‌توان متعلق به مهرهای هرمی دانست. بنابراین، حتی با حداکثر احتیاط، می‌توانیم بگوییم که تعداد مهرهای هرمی بابلی بیشتر از مهرهای هرمی سبک‌های دیگر در حد دو به یک یا حتی سه به یک بوده‌اند. همه مهرهای هرمی بابلی طرح مهرشان در امتداد محور عمودی سطح مهر است.

گرچه تعداد انواع مهرهای هرمی غیر بابلی در مجموعه "بارویی تخت جمشید" اندک است، اما به ۸۰۰ درصد تعدادی می‌رسد که بوردمن در ۱۹۷۰ از آثار مهرهای قدیمی شناسایی کرده بود. در آن زمان بوردمن فقط توانست از یک مهر هرمی غیر بابلی در کل قلمرو مدیترانه بزرگ که اثر آن باقی مانده بود، نام ببرد (بوردمن، ۱۹۷۰ ص ۳۸). این اثر مهری بود که گروه کاوش‌کنندگان شهر ممفیس یافته بودند و در سابق در آکسفورد قرار داشت اما گویا در جریان جنگ جهانی دوم مفقود شد و بنابراین اکنون برای بررسی دست اول در دسترس نیست. به هر روی اکنون دیگر با سندی ارتباط ندارد. بدین‌سان، مجموعه تخت جمشید عرصه کاملاً نوینی را برای پژوهش در این زمینه به روی ما می‌گشاید.

ب) اطلاعات تازه درباره پیدایش مهرهای هرمی غیربابلی

به‌طور کلی براساس کار بوردمن، پذیرفته شده است که مهرهای هرمی غیر بابلی شاهنشاهی هخامنشی محصول بومی و محلی [koinē] کارگاه‌های لیدی بوده‌است. بوردمن (۱۹۷۰ ص ۳۰) قبول کرده‌است که خود شکل مهر از مهرهای هرمی بابلی الهام گرفته شده است، اما گفته نمی‌شود که این الهام و انتقال کی، کجا، چگونه و چرا انجام گرفته‌است.

سرانجام اینکه، گل‌نوشته‌های بارویی تخت جمشید دارای بافت و انسجامی هستند که نوعی میانجی و واسطه بودن میان انواع بابلی و غیر بابلی این‌گونه مهرهای هرمی را به نمایش می‌گذارند. در این مجموعه گواه وجود دو الگو هستیم که همزمان در یک دستگاه اداری و در یک منطقه جغرافیایی مورد استفاده و فعال هستند.

برخی مدارک قبلاً چنان با هم ترکیب شده و در کنار یکدیگر وجود دارند که نمایانگر استمرار استفاده از مهرهای انواع بابلی در دوره هخامنشی در خود بابل هستند (زتلر ۱۹۷۹)، و این تأکید بر این نکته مهم است که سبک‌های کننده‌کاری و حکاکی لزوماً در زمان‌های انقطاع سیاسی، ناگهان تغییر نمی‌کنند. این تلاش برای تغییر را اکنون می‌توان فراتر برد - به‌ویژه در تحلیل تاریخچه کاربرد پایدار صحنه‌های پرستش نوع مرسوم "نوبابی" بر روی مهرهای هرمی. این نوع مهر متمایز است؛ و شاید به علت

جنبه قراردادی و مرسوم تصاویر و جنبه‌های بصری آن، ادبیات مربوطه چندان توجهی به جزئیات آن نکرده‌اند. یک نوع ظاهراً پسین و کاهش‌یافته تصویرگری مهر بابلی، عمیقاً تا سده پنجم در بابل پایدار مانده است؛ اما آنچه ما در مجموعه بارویی تخت جمشید می‌بینیم پدیده متفاوتی است که با مهرهای نوع نوبابی فرق دارد - که به‌راستی متعلق به دوره نوبابی پسین‌اند یا به تقلید از آن ساخته شده‌اند (نک. برگستاین ۱۹۹۳ ص ۵۷ پانوش ۲۱ درباره "مهرهای بابلی پسین" در بایگانی مورشو در مقایسه با مهرهای "نوبابی"). از این گذشته، محققان هنوز درباره موضوع‌های مربوط به تطبیق شکل مهر هرمی بابلی از نظر جنبه‌های فرهنگی / زیبایی‌شناختی متفاوت، کندوکاوی نکرده‌اند و برنامه‌ای نیز برای این کار نداشته‌اند. در راستای کوشش برای نزدیک‌شدن به این موضوع‌ها، باید بگوییم به‌راستی بسیار درخور توجه است که این همه مهر نوع هرمی بابلی در گل‌نوشته‌های بارویی تخت جمشید وجود دارد. همچنین بسیار درخور توجه است که ظاهراً هیچ‌یک از آنها در بایگانی تجارتخانه مورشو وجود ندارد (برگستاین، ۱۹۹۳ ص ۵۳، هنگامی که توضیح می‌دهد که مهرهای زده‌شده بر روی اسناد مورشو "نوعاً اثری مدور و محدب از خود برجا گذاشته‌اند"). بایگانی مورشو مسلماً از لحاظ زمانی با دوره بابلی فاصله بیشتری دارد تا با دوره بایگانی بارویی تخت جمشید و در این باره تردیدی نیست، اما باید توجه داشت که خاندان مورشو در کانون و قلب جغرافیایی / فرهنگی بابل زندگی می‌کرد که قاعدتاً باید انتظار داشته باشیم تداوم و استمرار این محصول فرهنگی ویژه را حفظ کند.

برخی، و اما نه لزوماً همه مهرهای نوع هرمی بابلی که در گل‌نوشته‌های تخت جمشید مورد استفاده قرار گرفته‌اند، احتمالاً محصول کارگاه‌های نوبابی از امپراتوری هخامنشی بوده‌اند. پس هنگامی که با یک بایگانی اسناد مهر شده و تاریخ‌گذاری شده خاور نزدیکی سروکار پیدا می‌کنیم باید انتظار استمرار استفاده از میراث آباء و اجدادی را داشته باشیم. با وجود این، اسناد دیگر چه‌بسا دارای مهرهای جدیدی باشند که یا در کارگاه‌های بابلی به شیوه سنتی ساخته می‌شده‌اند، یا خریداران مهرهای خود را همراه خویش به تخت جمشید می‌آورده‌اند، یا کارگاه‌هایی در قلب ایران به سفارش مشتریان خود کار می‌کرده‌اند، یا در هر جای دیگر امپراتوری چنین کارگاه‌هایی وجود داشته‌اند که بر حسب نیاز مشتری و تقاضای موجود کار می‌کرده‌اند. به سخن دیگر، تأکید من آن

است که همه مهرهای هرمی "نوبابی" که ما می‌بینیم در گل‌نوشته‌های بارویی تخت جمشید بین سال‌های ۵۰۹ تا ۴۹۴ مورد استفاده قرار گرفته‌اند لزوماً همان مهرهای کهنه قدیمی نبوده‌اند. برخی از مهرهای بابلی زده شده بر روی گل‌نوشته‌های بابلی بسیار نو به نظر می‌رسند (مثلاً در PFS 1037s: تصویر ۱۲). این امر این احتمال را تقویت می‌کند که این گونه مهرها، حداقل در یک چارچوب محدوده تا زمان پادشاهی داریوش بزرگ، کماکان تولید می‌شده‌اند.

اکنون در وضعیتی هستیم که بهتر می‌توانیم با مفهوم کی، کجا، چگونه و چرا در مورد مهرهای هرمی شکل بابلی دست‌وپنجه نرم کنیم و به این پرسش‌ها در مورد سازگاری این مهرها و وجودشان با تصاویر مختلف و در نواحی گوناگون شاهنشاهی ایران پاسخ گوئیم. من در اینجا این امکان را مطرح می‌کنم که به‌ویژه در منطقه تخت جمشید (یا به‌طور کلی در فارس) تا مدتی چند کارگاه برای ساخت مهرهای هرمی نوبابی به حیات خود ادامه داده‌اند. این استمرار چه بسا در آغاز برای رفع نیاز فرهنگی کاتبان مهاجر بابلی بوده‌است (که در مورد حضور آنها در تخت جمشید مدارکی کامل و به‌خصوص از خود متون گل‌نوشته‌های بارویی گواهی‌های بسیار در اختیار داریم). بررسی این موضوع که فقط بابلی تباران عملاً از این مهرها در لوحه‌های تخت جمشید استفاده می‌کرده‌اند و اندازه و گستره آن را به‌عهده همکاران ذی‌صلاح تر خود می‌گذارم که در "پیوست II" به من یاری کرده‌اند. من مسلماً این را یک فرض ضروری نمی‌دانم، ولو اینکه به نظر برسد که انگیزه اصلی هر تولید جدیدی از این مهرهای سبک قدیم، در بابلی تباران وجود داشته‌است.

افزون براین، معتقدم که فضای خلاقه چند فرهنگی مسلط بر منطقه تخت جمشید و ناحیه اطراف آن و چه‌بسا استان فارس در اواخر سده ششم پیش از میلاد، تأثیر ویژه‌ای داشته‌است: این فضا بود که باروری و غنی‌سازی اشکال و تصاویر را در میان مهرسازان و حکاکان که در ارتباط با هم بودند و به اشراف و دربار خدمت می‌کردند تقویت نمود. به‌خصوص همین فضا و شرایط محیطی بود که تجربه‌اندوزی در انطباق شکل مهر هرمی بابلی با تصاویر و سبکهای گوناگون را آغاز کرد و پرورش داد. مدارک موجود از اثر مهرها بر گل‌نوشته‌های بارویی تخت جمشید تأییدکننده دلیل من برای این اظهار نظر است.

از حداقل هشت مهر غیر بابلی دارای سطح هشت ضلعی در مجموعه ما، شش عدد با سبک "بارویی تخت جمشید" تراش خورده‌اند. این سبک را که تاکنون به‌عنوان سبک منطقه‌ای تخت جمشید مورد پذیرش نبود، مارک گریسون توضیح داده و اثبات کرده است (گریسون، ۱۹۸۸ و ۱۹۹۱). این سبک محلی در مجموعه "بارویی" ما کاملاً حالت مسلط را دارد. در زیرمجموعه کلیه مهرهایی (۳۱۶) که صفحه‌های درگیری قهرمانانه را به نمایش می‌گذارند، بیش از ۵۰ درصد آنها با "سبک بارویی" تراش خورده و حکاکی شده‌اند. بنا بر آگاهی‌های کنونی ما، بسیار احتمال دارد که مهرهای هرمی "سبک بارویی" همگی محصولات محلی منطقه تخت جمشید بوده باشند. همزیستی اثبات شده مهرهای بابلی و غیر بابلی در تخت جمشید (یعنی دارای شکل بابلی اما با "سبک بارویی" و نقشمایه‌های گوناگون "غیر مذهبی") به‌طور روزافزونی روشن می‌سازد که باید درک کنیم منطقه تخت جمشید، از روحیه و فضایی فوق‌العاده پر شور و زنده و غنی از گوناگونی‌ها و تنوعات زبانی یک امپراتوری پهناور و در اوج خود برخوردار بوده است. این نکته بی‌گمان در دوره مورد نظر ما که از طریق گل‌نوشته‌های بارویی (از ۵۰۹ تا ۴۹۴ ق.م.) نظری اجمالی به آن می‌اندازیم، صدق می‌کند. و گو اینک اکنون بایگانی کاملی از آن در اختیار نداریم، باید فرض کنیم که این وضع در همان آغاز یعنی در سال ۵۰۹ حاکم بوده است. این نکته‌ای بدیهی و در عین حال پراهمیت است. این واقعیت که اکنون فقط می‌توانیم در چارچوب محیط بصری چند فرهنگی بین ۵۰۹ تا ۴۹۴ و از طریق گل‌نوشته‌های بارویی داوری کنیم، بدان معنا نیست که تاریخ دو رگه شدن تجربی کارگاه‌های مهرسازی از این زمان آغاز شده یا در چارچوب این زمان محدود می‌شود. همان‌طور که مجبور نیستیم بگوییم که هیچ مهر هرمی غیر بابلی پیش از سال ۵۰۹ ساخته نمی‌شده است، بلکه منطقاً باید انتظار داشته باشیم که اسناد قدیمی‌تر اداری منطقه مؤید وجود کارگاه‌های مهرسازی و سیستم‌های حمایتی از آنها به‌عنوان زمینه پرورش مهرهای دورگه باشند (که نوع سنتی بابلی را با ابزار تازه سبک‌های جدید و شمایل نگاری‌های نوین مجهز ساخته‌بوده‌اند).

این پیشنهاد ما چه اثری می‌تواند بر استدلال بنیادی بوردمن داشته باشد که منشأ مهرهای هرمی غیر بابلی را غربی و شاید به‌ویژه یک ابداع لیدیایی می‌انگارد؟ مدرک

وجود همزیستی فعال در لیدی میان مهر هرمی بابلی با سبک آناتولی که خود را با شکل بین‌النهرینی سازگار کرده است چیست؟ در گزارش حفاری‌های اولیه سارد از ۲۲ مهر دست ساخت همراه با تصاویر آنها یاد شده است (کورتیس، ۱۹۲۵ صص ۴۶ - ۳۹). هیچ‌یک از این مهرها بابلی نیست. با وجود این دو مهر هرمی نوع بابلی از مجموعه موزه آشمولی‌ین که در سارد خریداری شده بوده‌اند انتشار یافته است (بوکانان [یوکنن] و موری ۱۹۹۸: cat. #s 389 & 393)؛ که چه بسا این دو نمونه‌ای از گروهی بزرگ‌تر بوده‌اند. این دو مهر نشان می‌دهند که به‌راستی برخی از مهرهای هرمی در زمانی به سارد راه یافته بوده‌اند که از وضع و شرایط دارنده‌شان اطلاعی نداریم. اما با توجه به فقدان هرگونه منبع اطلاعاتی، نمی‌توانیم به خود اجازه دهیم که از این دو دست ساخت مجرد، برای اثبات رابطه دورادوری با وضع مستند تخت جمشید بهره بگیریم. خلاصه کلام به نظر می‌رسد که هیچ مدرک استواری برای اینکه انطباق نوع بابلی در آغاز در لیدی یا به‌طور کلی در آناتولی انجام گرفته وجود ندارد. برعکس، گل‌نوشته‌های بارویی تخت جمشید یک سناریوی منطقی از وجود تعاملی خلاقه میان سنت‌های حکاکی بابلی و دیگر سنت‌های کنده‌کاری در اختیار ما می‌گذارد - که می‌تواند نشان آشکاری از وجود نوعی فرآیند انطباق خلاقه باشد. با توجه به اینکه مدرکی نداریم که به اثبات برساند سارد، لیدی، یا آناتولی غربی به معنای گسترده‌تر همان میعادگاهی یا جایگاهی بوده که در آن پدیده آغازین پیوند دوگانه یا دورگه‌پروری رخ داده است، باید بپذیریم که فرضیه میعادگاه بودن منطقه تخت جمشید کارآمدتر و قابل قبول‌تر است.

شایان ذکر است که حضور مهرهای هرمی نوع بابلی در محل خود تخت جمشید تا مدتی بعد یعنی سده پنجم ق.م. نیز ادامه یافته است و مدرک آن اثر مهر شماره ۶۲ بر "گل‌نوشته‌های خزانه تخت جمشید" [PT] است (اشمیت، ۱۹۵۷، تصویر ۱۳). یک مهر بابلی با سطح مدور نیز به اثبات رسیده است (اشمیت، ۱۹۵۷، تصویر ۱۳مهر ۶۱). در حفاری‌های "خزانه تخت جمشید" از هیچ مهر هرمی واقعی، چه از نوع بابلی و چه غیر بابلی، خبری نیست.

من یک مهر هرمی می‌شناسم که ظاهراً از تخت جمشید است و برای اولین بار توسط کُست و فلاندن انتشار یافته و بوردمن نیز آن را فهرست کرده است (بوردمن، ۱۹۷۰ ص ۴۲، # ۸۳؛ نک. موان، ۱۸۸۶ ص ۱۶۵ شکل ۱۴۳). شاید - به‌ویژه در مجموعه‌های

ایرانیان- بیش از این‌ها وجود داشته باشد. اکنون یکی در "کتابخانه ملی پاریس" است که نبرد یک پهلوان با شیری که بردوپا ایستاده است را نشان می‌دهد همراه با یک طرح خطی از نوع مهرهای مورد بحث بوردمن (D3/4) که میان دو پیکر قرار دارد. کنده‌کاری مهر به سبکی است که بوردمن جزء "سبک درباری" هخامنشی طبقه‌بندی کرده است (بوردمن، ۱۹۷۰ صص ۳۷-۳۰). براساس بررسی نهایی ما از ویژگی‌های این مهر و مقایسه با گل‌نوشته‌های بارویی، در واقع این مهر به سبک درباری هخامنشی مرکز شاهنشاهی تعلق ندارد (گریسون ۱۹۸۸؛ و خلاصه‌ای عالی در ۱۹۹۱). بلکه به سبک محلی [koinē] متعلق است که برخی جنبه‌های سبک درباری هخامنشی را دارد اما آشکارا با آن متفاوت است. نمونه‌های متعددی از این سبک از منطقه سارد دیده شده که نشان می‌دهد احتمالاً در آنجا و در میان نخبگان دربار محلی وابسته به شاهنشاهی رواج داشته است (دوسین بر، ۱۹۹۷a).

در این زمینه درخور توجه است که در "گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید" ما حتی یک نمونه از یک مهر هرمی کنده‌کاری شده به سبک درباری هخامنشی در اختیار نداریم. پیدایش مهر هرمی تراش خورده به یک سبک محلی [koinē] که نمایانگر جنبه‌هایی منتخب از این سبک درباری باشد ولی به‌راستی از این سبک نباشد، این احتمال را پیش می‌آورد که محصول کارآگاهی وابسته به یک دربار محلی در درون امپراتوری ایران بوده است. چه‌بسا فرآورده قلمرو سارد بوده و همراه دارنده‌اش به قلب ایران مسافرت کرده است. البته این احتمال نیز وجود دارد که کارگاهی در منطقه تخت‌جمشید یا پارس نظارت یا سرپرستی تولیدات "محلی" غرب را برعهده داشته که آگاهانه جنبه‌هایی از سبک درباری تخت‌جمشید را به آنجا انتقال می‌داده است. ولی ما فقط با دو مهر مخروطی دارای سبک محلی غرب آشنا هستیم که از طریق آثارشان بر گل‌نوشته‌های بارویی شناخته شده‌اند (PFS 1309s و PFS 1321s)؛ و بر روی "گل‌نوشته‌های خزانه" [PT] هیچ اثری از آنها و همانندشان وجود ندارد. و هیچ‌یک از این مهرها نیز به همان "سبک محلی" اولین مهر چاپ شده توسط کست و فلاندن تعلق ندارند. غیر از این دو اثر مهر دارای سبک محلی غربی، یک مهر استثنایی و منفرد انتشار یافته توسط کُست و فلاندن مدرک بسیار ناچیزی است که براساس آن نمی‌توان وجود

یک مرکز تولیدی را نتیجه‌گیری کرد. این نکته به‌ویژه از آن رو حقیقت دارد که اکنون "گل‌نوشته‌های بارویی تخت جمشید" مدارک کافی برای اثبات حرکت در امپراتوری از طریق جنوب غربی ایران فراهم می‌سازند.

تصویر پیچیده‌ای که من در بالا ترسیم کردم، با موضوعاتی ارتباط می‌یابد که در حال حاضر با روشن‌بینی مورد بحث قرار دارند. آن گنجینه غنی کشف شده در تپه حسنلوی ایران است که به عصر آهن تعلق دارد. البته موقعیت سیاسی اینجا به کلی با تخت جمشید تفاوت داشته‌است؛ و من به دشواری می‌توانم آرزومند اظهار نظر درباره مقایسه و سنجش یکایک آنها در سازوکارهای تعامل فرهنگی باشم. اما پژوهش‌های انجام شده درباره یافته‌های حسنلوی توسط میشل مارکوس (مثلاً مارکوس، ۱۹۹۰a و ۱۹۹۰b، با رجاعات فراوان به پژوهش‌های قبلی پورادا، موسکارلا و ویتتر) توصیف‌گر جنبه‌های مهم، ولو مبهم، عرصه‌ای است سرشار از پذیرندگی و رقابت در تولیدات هنری در مناطقی از امپراتوری که باید آنها را "نواحی آستانه‌ای" بنامم (که در آنها آستانه‌ای بودن می‌تواند هم در مرکز و هم در پیرامون رخ دهد).

ج) زندگانی رشد یافته نوع غیربابلی

۱. ارتباط با سارد

استقرار محتاطانه و موقت پدیده آموزش و دورگه‌گی آغازین مهرهای هرمی شکل در قلب شاهنشاهی بدان معنا نیست که بخواهیم از اهمیت آناتولی در عرصه ارزشمند بحث درباره زندگانی شکل یا "فرم" هنری بکاهیم. فقط از حفاری‌ها و کاوش‌های اولیه در سارد، از مجموعه ۲۲ دست ساخت مهرگونه انتشار یافته، ۱۵ تای آنها مهرهای هرمی هستند که تصویرنگاری غیربابلی دارند (کورتیس، ۱۹۲۵ صص ۴۵-۴۰، کاتالوگ #s 106-120). کار در حال انجام و پیشرفت برای گردآوری دوباره و تفسیر مجدد محتویات گورهای سارد شاید به درک بهتری از چارچوب‌های فرهنگی و گاه‌شناختی مربوط به این مهرهای هرمی بینجامد (گرین‌والد در دست انتشار؛ دوسین بر، ۱۹۹۷a؛ ۱۹۹۷b برای نمونه پژوهش‌های خاص مربوط به این چارچوب‌ها و موضوع‌های پیرامون آن). تعدادی نیز مهرهای هرمی غیر بابلی که از طرقي غير از حفاری مستقیم ظاهراً از سارد گزارش شده‌اند،

تصویر بوردمن از سارد را به عنوان کانون مهمی برای درک "شکل" تقویت می کنند. پیداست که ارتباطهای مهمی بین سارد و مهرهای هرمی غیر بابلی وجود دارد. به احتمال زیاد سارد بنا به دلایلی به کانون تولید پر رونق این گونه مهرها تبدیل می شود. اگر براساس مواد موجود در این ناحیه قضاوت کنیم، ساخت مهر هرمی بیش از یک مجموعه سبک شناختی و شمایل نگاری را در تنزین این شکل خاص مهر پرورش داده است. مجموعه بوردمن به روشنی مؤید این نکته است، گویانکه توصیف او از یک گروه بزرگ از آنها با عنوان "سبک درباری هخامنشی" دیگر اعتباری ندارد. مجموعه "بارویی تخت جمشید" در صورتی که روزگاری کامل شود، نشان خواهد داد که چگونه تولید گوناگون کارگاهی در یک منطقه خاص پیشرفت کرده بوده است؛ بنابراین از چنین گوناگونی و تنوعی حتی در تولید یک جنس کمابیش محدود نظیر مهرهای هرمی نباید تعجب کنیم.

بقایای تکه های طلا بر روی نمونه های کشف شده از زیر خاک نشان می دهد که این دست ساخت ها در اصل و هنگام سالم بودن تا چه اندازه مجلل و باشکوه بوده اند. با توجه به آوازه سارد به عنوان مرکز طلاکاری، می توان تصور کرد که این گونه مهرهای طلاکاری شده همراه با سایه هایی ظریف از عقیق سفید و قلاب ها و سگک های ظریف طلا به شکل سر اردک و نیز سیم پیچی ها و دانه کاری های بسیار ظریف تا چه اندازه زیبا و جذاب بوده اند. اینکه توسعه تولید محلی این گونه مهرها آکنده از طنین سنت بابلی بوده اند در شهر سارد چه نیازهای خاص اجتماعی را برآورده می ساخته اند، خود پرسش مهمی است. شاید سارد، در زمان اوج رقابت فعال و خلاقه آن برای ساخت این گونه مهرها در اشکال جدید متعدد، پایه سنتی شکل را بیشتر یک سنت سلطنتی ایرانی تلقی می کرده اند تا بابلی.

یک مهر در مجموعه "بارویی" ما، بینشی درباره ارتباط با سارد به ما می بخشد که می توانست برای دیوید لوئیس خوشحال کننده باشد و من فکر می کنم که همکار آکسفوردی او، پروفیسور بوردمن نیز خرسند خواهد شد. مهر PFS 1321s ما (شکل ۵ و تصویر ۷) تا اندازه بسیار زیادی تقریباً در همه جزئیات شبیه است به مهر هرمی شکلی که در موزه مونیخ قرار دارد و منشاء آن نیز نامعلوم است (بوردمن، ۱۹۷۰، ص ۴۰، # 23). اثر این مهر و نیز مهر مونیخ به نوبه خود، شباهت زیادی دارند به نمونه ای که در

کاوش‌های سارد به دست آمده است (کورتیس ۱۹۲۵ ص ۴۲). این مهرها از نظر سبک همراه با تعدادی دیگر از سوی بوردمن جزء دسته "شرقی مآب" دانسته شده‌اند و البته این اصطلاح بوردمن است تا نشان دهد که خاستگاه اصلی آنها غرب بوده است. باتوجه به شباهت‌های این مهرها و ماهیت غیرعادی و غیرمتعارف سبک PFS 1321s در میان مجموعه بسیار بزرگ مهرهای تخت جمشید، باید این امکان را در نظر داشته باشیم که شاید این مهر ساخته سارد بوده و به منطقه‌ای بازگشته که خاستگاه خودش یعنی مهر هرمی غیر بابلی در آنجا زاده شده است - که در رفت و آمدهای حکومتی و سلطنتی میان مناطق امپراتوری جریانی طبیعی است. هنگامی که به متن گل‌نوشته بارویی که این مهر بر آن خورده است مراجعه می‌کنیم، البته از زیبایی آن و از شادی آنچه می‌خوانیم از خود بی‌خود می‌شویم، چون در PF 1404 می‌خوانیم که استفاده‌کننده از این مهر در حال رفتن از سارد به تخت جمشید بوده تا سهمیه‌های خود را دریافت کند!

۲. گاه‌شماری قطعی و مسائل مربوط به پیدایش سبک دورگه

در اینجا غیرممکن است که دقیقاً بگوییم سارد در چه زمانی تولید این گونه مهرهای هرمی را توسعه داده است. بوردمن در ۱۹۷۰ شاید چندان علاقه و توجهی به سودمندی تعیین گاه‌شناسی دقیق این گونه مهرها نداشت - گامی فراتر از مفاهیم سنتی (مبتنی بر الگوی هنر یونانی) درباره توسعه سبک دار به‌عنوان یک شاخص گاه‌شناختی برنداشت. ولی ما اکنون از طریق گل‌نوشته‌های بارویی می‌توانیم بگوییم که گونه PFS 1321s، و نیز خود PFS 1321s، بی‌گمان پیش از سال ۴۹۵ ق. م. ساخته شده‌اند. این نتیجه‌گیری، چارچوب گاه‌شناسی مهر مونیخ و خویشاوندان ساردی آن را از یک سر محدود می‌سازد. اما البته، اینکه پیش از سال ۴۹۵ چند عدد PFS 1321s (و مهرهای خویشاوند آن) ساخته شده بوده است، مسئله دیگری است. ولی دست‌کم این آگاهی استوار را داریم که این امر ربطی به فرضیات مسئله‌ساز و مشکل‌آفرین درباره سبک به‌عنوان پدیده‌ای پیوسته در حال توسعه ندارد.

حتی اگر جزئیات مربوط به منازعات و مباحثات داخلی بر سر گاه‌شماری کهن یونانی را کنار بگذاریم، این مفهوم توسعه سبک به‌عنوان موضوع اصلی برای بسیاری از

عرصه‌های تولید هنری به کارمان نمی‌آید. چون محدودیت‌های ویژه‌ای در مطالعه هنر شکوهمند رسمی هخامنشی پدید می‌آورد (روت، ۱۹۷۹، جاهای مختلف)، هنری که در آن، رهنمودهای ایدئولوژی غالباً مشوق شدید و آگاهی برای انتقال و درهم‌آمیزی شکل‌های کهن و بیگانه به عنوان عنصری حیاتی در یک فرآیند به‌راستی خلاقه بوده است؛ افزون بر آن که مفهوم ذکر شده، بنا به دلایلی هم مشابه و هم متفاوت در تحلیل هنر تولید شده توسط کارگاه‌های حکاکی در شاهنشاهی ایران مشکل‌آفرین و مسئله‌ساز است (مثلاً: گریسون، ۱۹۹۱؛ گریسون و روت، زیرچاپ: مقدمه؛ روت ۱۹۹۱ و ۱۹۹۴). نکته مهم‌تر آن‌که، بحث‌های مربوط به مهرها ما را در عرصه‌های پیچیده ذوق و سلیقه و تجربه شخصی غرق می‌کند. به‌علاوه، همین مشکل در درون یک محیط تولیدی که فوق‌العاده قابلیت انتقال دارد و امکان آن را فراهم می‌سازد نیز وجود دارد (روت ۱۹۸۹ درباره همین موضوع و در ارتباط با سکه‌ها و مهرها). به گمان من هرگونه فرضیه‌ای درباره تاریخ ساخت PFS 1321s و خویشاوندان آن‌که مبتنی بر اصول توسعه سبک در هنر یونان کهن باشد، کاری مخاطره‌آمیز است.

قدیمی‌ترین کاربرد هریک از مهرهای هرمی غیر بابلی شناخته شده توسط ما سال ۵۰۱ ق.م است (مهر PFS 44s بر روی لوحه PF 1745). مهرهای PFS 1532s و PFS 1694s فقط یک سال بعد یعنی در سال ۵۰۰ ق.م. کاربردشان تأیید شده است. هر سه این مهرها همانندی‌های شمایل‌نگارانه نزدیکی با مهرهایی دارند که منشاء آنها شناخته نشده و بوردمن آنها را فرآورده‌های غربی دانسته است (بوردمن، ۱۹۷۰ ص ۴۱ و تصویر ۳: برابر #44 برای PFS 44s ما، و #55 برای PFS 1532s ما). با وجود این، مهرهای مشابه از لحاظ سبک ولی بدون منشاء شناخته‌شده، با سه مهر "بارویی" ما بسیار تفاوت دارند. هر سه مهر ما دارای "سبک بارویی" هستند. این نشان‌می‌دهد که اولین مهرهای هرمی شکل بابلی دورگه که نقشمایه مذهبی ندارند، با سبک محلی "بارویی" تولید شده‌اند که در ناحیه تخت‌جمشید بسیار فعال بوده است. فرض من آن است که فقط پس از این زمان بوده که پدیده دورگه شدن در سبک‌های مناطق دیگر پدید آمده و آغاز شده است (چنان‌که مثلاً در دو مهر با منشاء ناشناخته که در بالا اشاره کردیم چنین امری رخ داده است).

یک طرح بالقوه سودمند باید داده‌های مربوط به اندازه و ابعاد سطوح همه مهرهای هرمی شکل بابلی و غیر بابلی را گردآوری کند. ارزیابی این داده‌ها در برابر اطلاعات بافتاری مربوطه باید نمایانگر الگوها یا مراحل تولید مهر باشد. آیا همبستگی‌هایی میان نسبت‌ها و ابعاد و سبک، میان ابعاد و تصویرسازی دقیق، یا همبستگی متقابل نسبت‌ها میان هر طبقه از مهرهای نوع بابلی و مهرهای نوع غیر بابلی وجود دارد؟ بوردمن (۱۹۷۰ ص ۱۹) متذکر می‌شود که مهرهای هرمی بابلی غالباً ابعاد باریک‌تری از خویشاوندان غیر بابلی خود در امپراتوری ایران دارند. این اظهارنظر را، با در ذهن داشتن این‌گونه مسائل مربوط به فرآیندهای دورگه‌شدگی، باید از لحاظ سیستمی در معرض آزمون قرار داد.

لوحه‌های PFS 44s، PFS 1694s و PFS 1532s نیز به علت آرایش افقی تصاویر و نه عمودی، جالب توجه‌اند. صحنه‌های پرستش بابلی بر روی مهرهای هرمی، تا جایی که من تاکنون آگاهی دارم، پیوسته و بدون استثناء بر گرد یک محور عمودی تنظیم و آراسته شده‌اند. در واقع باید عملاً فرض کرد که شکل دراز هشت ضلعی، شکل به‌خصوص مناسبی برای ترسیم یک پرستنده بابلی در برابر نمادهای مذهبی خود بوده است (چون اکثر آنها تصاویر مذهبی بابلی با ترتیب قویاً عمودی هستند). امکان دارد که پخ بودن این مهرهای بابلی در اصل افاده‌کننده رمز خاصی بوده و دلالتی ضمنی بر مفهومی معنوی/رازورانه داشته یا نوعی شاخص اجتماعی در ارتباط با این‌گونه جنبه‌های جامعه محسوب می‌شده است. (این واقعیت که دیگر صحنه‌های پرستشی بابلی بر روی مهرهای استوانه‌ای و اشکال دیگر مهرها ترسیم شده‌اند، نافی این امکان نیست). همچنین منطقی است اگر بینگاریم که این‌گونه تراش شیب‌دار و پخ کردن را بنا به دلایل زیباشناختی و حالت زیباتر منشوری دادن به مهر، انجام می‌داده‌اند. و چه بسا هر دو عنصر در کنار هم و به‌طور همزمان در کار بوده‌اند. به هر روی، رویه هشت‌گوش به عنوان سطحی برای تصویرگری‌های پیچیده دارای محدودیت‌هایی بود، به طوری که ناچاریم این پرسش را مطرح سازیم که چرا هنرمندان برای ترسیم این همه تصاویر منظم افقی به شکل هرمی روی آورده‌اند. من در اینجا این خط پژوهش را دنبال نخواهم کرد؛ اما گمان می‌کنم برای آینده برنامه کار مهمی بتواند باشد.

لوحه PFS 1532s به علت دارا بودن مهنوشته‌هایی در خطوط موازی یا هاشورگونه به‌خصوص از لحاظ گاه‌شناسی جالب توجه است. مهنوشته به صورت هاشور متقاطع

[به شکل سایه‌زدن] بر روی مهرهای "بارویی" بسیار نادر است. از این لحاظ یکی دو مهر و حداکثر سه تا بیشتر سراغ نداریم. همه آنها جزء گروه مهرهای هرمی غیر بابلی ما هستند: PFS 1532s، PFS 1321s و (احتمالاً) PFS 1260s که در آن خطوط باریک افقی به چشم می‌خورند، اما خطوط هاشور متقاطع قابل تشخیص نیست. مهنر نوشته به صورت هاشور متقاطع بیشتر در میان مهرهایی غلبه دارد که ظاهراً از لحاظ منشاء یا شیوه و سبک منعکس‌کننده هنر تزئینی آسیای غربی هستند. چنان‌که وسوسه این اظهار نظر در من وجود دارد که دو مهر هرمی ما با سبک "بارویی" که دارای - یا احتمالاً دارای - مهنر نوشته هستند می‌توانند نمایانگر مرحله پیشرفته‌تری در گذشته از لحاظ دوره‌سازی متقابل و متقاطع سلطنتی بر روی شکل اصیل بابلی باشند. خلاصه آن‌که ما از طریق بایگانی بارویی سال‌های ۵۰۹ تا ۴۹۴ ق. م. تنها با یک شکل بابلی که دوبار تجهیز شده تا سبک و تصویر غیر بابلی را در خود بگنجانند سروکار نداریم، بلکه در عین حال شاهد آن هستیم که حالتی از پیوند و دوره‌گی گهگاه همراه با عنصر کار کمابیش عمقی و سخت القا شده است که به‌راستی یادآور شیوه خاص هنر آسیای غربی است.

بنابراین من معتقدم که مهرهای تاریخ‌دار ما همراه با مهنر نوشته (مربوط به سال‌های ۵۰۱، ۵۰۰ و ۴۹۵ ق. م.)، این مفهوم را تأیید می‌کنند که پنجره ما به سوی مهر هرمی غیر بابلی آشکارکننده فرآیند خلاقه‌ای است که از قبل در درون فضای بزرگ‌تر سلطنتی جوش خورده است.

آن‌گاه، پیدایش مهرهای "محلی" [koinē] آمیخته با یک شکل دست‌ساخت بابلی همراه با دیگر گنجینه‌های سبک و شمایل‌نگاری، احتمالاً در منطقه قلب شاهنشاهی درست کمی قبل از اولین مدرک ما از این مهرها بر روی یک لوحه بارویی تخت‌جمشید تاریخ‌دار، آغاز شد. اما اکنون حداقل می‌توانیم تاریخ پایانی این فرآیند خلاقه و مرحله اوج باروری این پیوند سلطنتی را تعیین کنیم. هنگامی که این فرآیند در تخت‌جمشید در حال وقوع بوده است، انواع متفاوت متعدد دیگری نیز در حال سازگار کردن خود با شکل مهر هرمی بوده‌اند. از مهرهای "سبک بارویی" که تاریخ سال را دارند، ما به سال‌های ۵۰۱ و ۵۰۰ به ترتیب برای PFS 44s، PFS 1694s و PFS 1532s

برخورد می‌کنیم. در این هر سه مهر تصویرهای گوناگونی در برابر نقشمایه نشخوارکننده وجود دارد و همگی بر روی سطح مهر به‌طور افقی تنظیم شده‌اند (یعنی برخلاف نوع اصلی و ازلی بابلی)، و یکی نیز دارای مهرنوشته‌ای ملهم از غرب است. دو نمونه دیگر "سبک بارویی" تاریخ سال ندارند، اما تنوع تصویرگری انطباق یافته با شکل مهر بابلی را با تأکید بیشتری به نمایش می‌گذارند. تصویر اثر مهر PFS 1313s بزی است که بر دو پا ایستاده است. نماد یا نشانه گل گونه مرکزی، تقریباً دقیقاً شبیه به یک مهر استوانه‌ای "سبک بارویی" مجموعه ما، یعنی PFS 162 است که یک مهر پهلوانی است. این تقویت‌کننده این اندیشه است که مهرهای هرمی "سبک بارویی" بر روی گل‌نوشته‌های ما، ارتباط نزدیکی با محصولات کارگاه بزرگ‌تری در منطقه داشته‌اند که به تولید مهرهای "مرسوم و همیشگی" در کنار این مهرهای هرمی محدود ادامه می‌دهد است.

د) تملک، کاربرد، و طرح‌های خطی

به‌علت کمبود مهرهای هرمی غیر بابلی شناخته‌شده از طریق اثر این مهرها بر روی اسناد اطلاعاتی، بوردمن ناچار شده بگوید که درباره کاربرد این گونه مهرها تقریباً چیزی برای گفتن ندارد. او حدس زده که آن‌ها، به‌عنوان یک طبقه، مهرهای شخصی بوده‌اند (نه مهرهایی متعلق به یک نهاد رسمی). یک عنصر در استدلال او مربوط می‌شود به فراوانی طرح‌های خطی بر روی این مهرها. این مهرها نمایانگر نمادها یا نشانه‌های شخصی بوده‌اند.

به نظر می‌رسد که بخش اعظم اثر مهرهای "مجموعه بارویی" این فرضیه را تأیید می‌کنند. مهر متمایز و جذابی که در آن از الگوی "داکی زیدا"ی شتران پیروی شده یعنی PFS 1532s (تصویر ۴) بسیار چشمگیر و درخور توجه است، چون نقش فرد را از سوی دارنده و مالک مهر نمایان می‌سازد (روت ۱۹۹۶ a).

بحث مفصل بوردمن درباره طرح‌های خطی بر روی مهرهای هرمی، دامنه گسترده‌تری برای ادغام اطلاعات به‌دست آمده از گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید در اختیار ما می‌گذارد. گرچه من در آغاز قصد داشتم درباره این طرح در همین مقاله

سخن بگویم، اما به این نتیجه رسیدم که شاید این کار هنوز ناپخته و زودهنگام باشد. مدارک موجود از "مجموعه بارویی" القاگر مسائل زیر به من بوده است: (۱) اهمیت تشریح روشن و دقیق پارامترهای تعریف شده برای آنچه "طرح‌های خطی" خوانده خواهد شد، در برابر آنچه آن را "نماد" تلقی خواهیم کرد؛ (۲) اهمیت تحلیل طرح‌ها و تصاویر و عکس‌های با کیفیت بالا از هر اثر مهر (اگر مطالعه دست اول امکان نداشته باشد)؛ (۳) اهمیت کندوکاو در پیچیدگی‌های "طرح‌های خطی" در سنت حکاکی آشوری - بابلی برای درک این نکته که گستره این جنبه قدیمی تر، عرصه دیگری است که در آن پیشرفت‌ها و تحولات ایجاد شده در آناتولی در نهایت با سنن محلی بین‌النهرینی / ایرانی پیوند داشته‌اند، سنت‌های محلی‌ای که نخست در قلب امپراتوری ایران تثبیت شده‌اند و سپس در غرب امپراتوری برداشت متفاوتی از آنها انجام گرفته است (یعنی در همان منطقه‌ای که پژوهش بوردمن با آنها درگیر شده است).

اکنون فقط به منظور آشنایی اولیه با آنچه گل‌نوشته‌های بارویی تخت‌جمشید در اختیار ما می‌گذارد، به بحث درباره دو اثر از هشت اثر مسلم مهرهای هرمی نوع غیر بابلی بر روی گل‌نوشته‌های بارویی که دارای طرح‌های خطی هستند (یعنی PFS 1532s و PFS 1463s) می‌پردازیم. دایره ضخیمی که همراه با زائده‌های پیچاپیچ با دقت بر روی PFS 1532s ترسیم شده ظاهراً همانند طرح‌های D2 - D5 بوردمن است (بوردمن ۱۹۷۰، شکل ۳)؛ اما به‌راستی با هریک از آنها تفاوت دارد. دایره نصف شده روی PFS 1463s، چندان شباهتی با هیچ‌یک از طرح‌های خطی "لیدیایی" بوردمن ندارد.

هردوی این مهرها با "سبک بارویی" حکاکی شده‌اند. شمار دیگری از مهرها، و در درجه نخست مهرهای استوانه‌ای، در مجموعه بارویی تخت‌جمشید طرح‌های خطی‌ای را به نمایش می‌گذارند که گاه همسان و گاه ناهمسان با طرح‌های خطی‌ای است که بوردمن در گروه لیدیایی خود فهرست کرده است. مثلاً از میان ۳۱۶ مهر پهلوانی به تنهایی، دست‌کم ۱۲ طرح خطی به نمایش گذاشته شده که به نظر من با مفهوم "طرح خطی" تعریف شده توسط بوردمن مطابقت دارند. این تعداد به نحوی سیستمی حذف‌کننده برخی "نمادهایی" است که بوردمن مطرح کرده و شاید باید در چارچوب خاور نزدیک به‌عنوان "طرح‌های خطی" به معنای نشانه‌های هویت شخصی تعبیر

شوند. اگر بخواهیم با این مشکل تعریفی همراه با مدارکی که از آثار مهری لوحه‌های بارویی در اختیار داریم دست‌وپنجه نرم کنیم، در آن صورت با پرسش‌های مهمی روبه‌رو خواهیم شد که مستلزم وحدت منابع شمایل‌نگاری و زبان‌شناسی تاریخی هستند.

براساس داده‌هایی که من قبلاً درباره‌شان بسیار اندیشیده‌ام اما در اینجا ارائه نکرده‌ام، پیش‌بینی می‌کنم که ادامه این پرسش‌ها از طریق "گل‌نوشته‌های بارویی"، نظر بنیادی این مقاله را تأیید خواهد کرد. به سخن دیگر: وجه مشترک خلاقانه میان سنت‌های آشوری - بابلی و سنت‌های جدید دورگه امپراتوری که به تحول و توسعه مهرهای هرمی نوع نوبابلی انجامیده‌است، در آغاز در قلب شاهنشاهی و در مثلاً فضای جهان وطن منطقه فارس / تخت جمشید در اوایل دوره هخامنشی پدید آمده‌است. آن‌گاه گسترش بیشتر و غنی‌سازی‌های متوالی در مناطق دیگر رخ داده است. این اتفاق به‌ویژه در لیدی برجسته‌تر و چشمگیرتر بوده‌است. به‌راستی لیدی بنا به علل اجتماعی - سیاسی ویژه‌ای که نیاز به توضیح دارد محیط پذیرنده و بارور خاصی بود. بی‌درنگ یک تأثیر بازتابی تمایلات شدید از مراکز تولیدی محلی دوردست نظیر سارد وجود داشت. این تأثیر بازتابی، حداقل به معنای بازگشت به خود (از طریق "دیدار" مسافران دارنده مهر)، محیط مرکزی شاهنشاهی را غنی‌تر ساخت و نمونه‌های تولید محلی و منطقه‌ای ثانوی را (نظیر آنچه من در مورد PFS 1321s خودمان فرض کرده‌ام) برگزید و پدید آورد.

ارتباط لیدیایی که بوردمن بررسی کرده‌است، یک ارتباط واقعی بود. این ارتباط بی‌گمان در حیات مهر هرمی غیر بابلی اهمیت داشت. اما این ارتباط در مراحل ثانوی (و ادامه بعدی آن) وارد ماجرا می‌شود نه در مرحله آغازین که ما در تخت جمشید شاهد آن هستیم.

پیوست I

فهرست مهرهای هرمی نوع غیر بابلی بر روی گل‌نوشته‌های بارویی تخت جمشید از شماره ۱ تا شماره ۲۰۸۷

PFS 1694s و PFS 44s (شکل ۱ و تصاویر ۱ تا ۳)

گل‌نوشته‌های: ۳۶۷، ۴۷۹، ۷۶۵، ۷۷۹، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۱۰۲، ۱۱۶۶، ۱۲۴۵، ۱۷۴۵.
قدیمی‌ترین گل‌نوشته‌های تاریخ‌گذاری شده که بر روی آن یکی از مهرهای زیر زده شده است، یعنی گل‌نوشته PF 1745، ماه ششم تا دهم سال ۲۱ پادشاهی داریوش یکم (۵۰۱ ق.م).

اثر مهر PFS 150 بر گل‌نوشته PF 479 و 1166

اثر مهر PFS 134 بر گل‌نوشته PF 367، 765، 1745

اثر مهر PFS 29 بر گل‌نوشته PF 1102

اثر مهر PFS 992 بر گل‌نوشته PF 998

اثر مهر PFS 993 بر گل‌نوشته PF 999

اثر مهر PFS 5 بر گل‌نوشته PF1245

اثر مهر PFS 184 بر گل‌نوشته PF 779

PFS 44s و تقریباً مشابه آن PFS 1694s

بر روی متون گوناگونی زده شده‌اند که مربوط به توزیع غلات، آرد و شراب بوده‌اند؛ و احتمالاً همه مهرزده‌ها مربوط متعلق به دستگاه اداری بوده است تا مهر زدن شخصی به معنای دقیق کلمه.

شکل ۱- طرح ابتدایی مهر PFS 44s

تصاویر مهرها: در هر مورد بر محور جانبی ارائه شده است. یک جانور (ظاهراً گاو) که رو به سوی چپ دارد و سرش را پایین آورده است. شیری در سمت راست قوس گردن گاو بی‌حرکت کمین کرده است. پرنده‌ای در سمت چپ بر بالای پشت گاو قرار دارد.

مهرهای هرمی شکل - در ارتباط با تخت جمشید □ ۳۹۹

سبک کنده کاری: سبک بارویی تخت جمشید

PFS 1532s (شکل ۲؛ تصویر ۴)

گل نوشته‌ها: PF 1711 RV

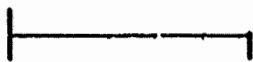
قدیمی ترین گل نوشته‌ای که این مهر بر آن زده شده است: PF 1711. ماه دوازدهم، سال ۲۲ [پادشاهی داریوش] (۵۰۰ ق.م.)

دیده می‌شود با اثر مهر PFS 21

مهر PFS 1532s مورد استفاده "داکی زیدا"ی شتران است که برای ده نفر شتر سهمیه دریافت می‌کند. از این مهر به‌طور متمایز بر سطح لوحه و طوق یا حلقه‌ای مرکب از سه اثر مهر استفاده شده است.

تصویر مهر: بر محور جانبی سطح مهر ارائه شده است. گاوی لمیده با سری چرخیده به سمت راست و مورد حمله شیری قرار گرفته که رو به چپ دارد. پرنده‌ای در حال پرواز و در حال فرود سریع بر پشت شیر است؛ یک طرح خطی در عقب شیر دید می‌شود؛ مهرنوشته شکل خطوط موازی و هاشور زده دارد و در زیر تصویر است.

شکل ۲- طرح ابتدایی مهر PFS 1532s

سبک کنده کاری: سبک بارویی تخت جمشید

PFS 1313s (شکل ۳؛ تصویر ۵)

گل نوشته‌ها: PF 1390 RV

قدیمی ترین گل نوشته تاریخ‌دار که این مهر بر آن خورده است: PF 1390، ماه نهم روز ششم، بدون ذکر سال (n.d).

دیده می‌شود با اثر مهر PFS 24

شکل ۳- طرح ابتدایی مهر PFS 1313s

۴۰۰ □ تاریخ هخامنشی (جلد یازدهم)

PFS 1313s مورد استفاده "باکاپارنا" بوده است که همراه با ۲۰ پسر سند مهر شده‌ای از "پارناکا" را به شوش می‌برده است.

تصویر مهر: در امتداد محور عمودی سطح مهر ترسیم شده است. بزهای بر دو پا ایستاده در کنار نمادی به شکل گل، بزها سر و روی خود را از مرکز برگردانده‌اند.

سبک کنده‌کاری: سبک بارویی

www.tabarestan.info
پیش‌کش "راد" به تبرستان

PFS 1260s (شکل ۴؛ تصویر ۶)

گل‌نوشته‌ها: PF 1315 RV

قدیمی‌ترین گل‌نوشته تاریخ‌دار PF 1315 است (ماه دهم، سال بیست و هفتم [پادشاهی داریوش] ۴۹۵ ق. م).

همراه با اثر مهر PFS 55 دیده می‌شود.

طبق رسم مهر زنی بر متون Q، مهر PFS 1260s باید به دریافت‌کننده جنس تعلق داشته باشد. در اینجا دریافت‌کنندگان به عنوان پیک‌های تندرو، "هارماسولا" و دستیار یا همراه او ذکر شده‌اند. آنان یک سند مهر شده را از سوی "میش مینا" برای شاه می‌برند.

تصویر مهر: در امتداد محور عمودی سطح مهر ترسیم شده است. پهلوانی با ریش کوتاه با لباسی از نوع آشوری که یک پای خود را جلو نهاده و رو به سوی چپ دارد، پای عقب دو بز را به دست گرفته است. پهلوان ظاهراً بر روی دو خط ایستاده که احتمالاً بخشی از مهرنوشته هاشورگونه بوده‌اند (نظیر PFS 1321s بعدی).

سبک کنده‌کاری: سبک بارویی

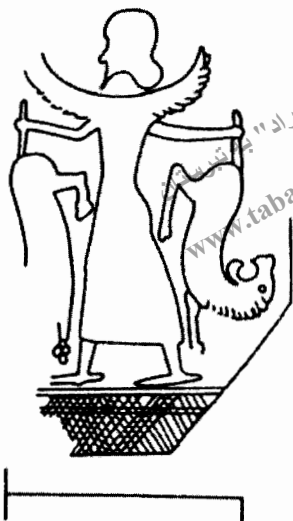

شکل ۴- طرح ابتدایی مهر PFS 1260s

مهر PFS 1321s (شکل ۵؛ تصویر ۷)

گل نوشته‌ها: PF 1404 RV

همراه با اثر مهر PFS 201

قدیمی‌ترین سند تاریخ‌دار PF 1404 است به تاریخ‌ماه نهم سال بیست‌وهفتم داریوش (۴۹۵ ق.م) مهر PFS متعلق به دریافت‌کننده اجناس است. در اینجا دریافت‌کننده "دانوما" نام دارد (همراه با ۲۳ مرد و ۱۲ پسر از کارکنانش). دانوما از سارد به شرق یعنی تخت‌جمشید سفر می‌کند و حامل سند مهرشده‌ای از آرتافرن است. تصویر مهر: در امتداد محور عمودی سطح مهر ترسیم شده است. پهلوانی با ریش کوتاه و بال‌دار با ردایی بلند رو به چپ دارد. او دُم‌های دو شیر را گرفته و بر مهرنوشته هاشورگونه‌ای ایستاده است.

شکل ۵- طرح ابتدایی مهر PFS 1321s

سبک‌کننده‌کاری: ظاهراً سبک محلی [koinē] غربی است که در مجموعه بارویی غیرمتعارف محسوب می‌شود.

مهر PFS 1309s (شکل ۶؛ تصویر ۸)

گل نوشته‌ها: PF 1386 RV

قدیمی‌ترین گل‌نوشته تاریخ‌دار که این مهر بر آن زده شده است یعنی گل‌نوشته PF 1386 متعلق به ماه سوم، و بدون ذکر سال (n.d).

همراه با اثر مهر PFS 18

شکل ۶- طرح ابتدایی مهر PFS 1309s

این مهر مورد استفاده "داداکا" بوده که (همراه با ۲ مرد و ۵۸ پسر) در حال رفتن به تخت‌جمشید است و یک سند مهرشده از "پارناکا" را حمل می‌کند.

تصویر مهر: در امتداد محور افقی سطح مهر ترسیم شده است. پهلوان ریش‌داری با شلووار (?) که یا سرپا نشسته یا زانو زده است و به سوی راست نظر دارد؛ آرواره شیر را به چنگ گرفته‌است. یک طرح خطی (یا یک مار?) در پشت شیر در درون قالب مهر دیده می‌شود.

سبک کنده‌کاری: ظاهراً سبک محلی [koinē] غربی است که برای مجموعه بارویی نامتعارف است.

مهر PFS 1463s (شکل ۷؛ تصویر ۹)

گل‌نوشته‌ها: PF 1579 RV

قدیمی‌ترین گل‌نوشته تاریخ‌داری (یعنی PF 1579) که این مهر بر آن زده شده است: ماه چهارم و بدون ذکر سال (n.d).

همراه با اثر مهر PFS 1464

مورد استفاده "پیردوکانا" که از شوش به تخت‌جمشید می‌رود و سند مهرشده‌ای از شاه دارد.

تصویر مهر: در امتداد محور عمودی سطح مهر ترسیم شده است. پهلوان ریش‌داری با لباس درباری که آن را برای نبرد بالا زده و رو به چپ دارد و شیری را که بر دو پا ایستاده گرفته است. در بالا در درون قالب مهر هلال ماه دیده می‌شود؛ و در زیر طرح یک دایره وجود دارد.

سبک کنده‌کاری: سبک بارویی

شکل ۷- طرح ابتدایی مهر PFS 1463s

پیوست II

نشانه‌های کلیدی:

RV = پشت لوحه	LE = لبه چپ لوحه
OB = روی لوحه	UE = لبه بالایی لوحه
BE = لبه پایینی لوحه	(?) = تصویر نامشخص
(?) = نوشته نامشخص	* = مهر کتیبه‌دار
S = مهر کوبیدنی	— در زیر شکل = یک سانتی متر
PF = گل نوشته بارویی تخت جمشید	
PFS = مهر بارویی تخت جمشید	

فهرست مهرهای هرمی بابلی قطعاً و با اطمینان شناسایی شده بر روی گل نوشته‌های بارویی

PFS #	# لوحه
116s	1238 RV,UE; 1239RV,UE; 1240 RV,UE,RE,2037 RV, UE
143s	790 RV, LE; 1370 LE; 1371 LE
186s	797 UE, RE, 798 RV
262s	1471 RV, UE; 1544 RV
273s	1019 LE; 1260 LE; 1671 LE
279s	1444 UE
648s	408 RV
668s	431 RV,LE
1048s	1092 LE
1068s	1109 LE
1121s	1178 RV,LE; 1190 RV,LE
1140s	1196 BE, RV; 1599 RV,UE
1205s	1263 RV
1283s	1339 RV

مهرهای کوبیدنی بابلی که احتمالاً هرمی هستند:

PFS#	PF#
499s	225 LE
1037s	1082 RV, LE
1159s	1212 LE
1228*(?)s	1283 LE
1271s	1328 RV
1278s	1335 RV
1414s	1519 RV

۴۰۴ □ تاریخ هخامنشی (جلد یازدهم)

مهرهای کوبیدنی بابلی باقی مانده:

PFS 161s, 289*s, 451s, 862s, 958s, 1198s(?), 1216s, 1221s, 1303s(?), 1318s, 1333s, 1576s(?)

یادداشت: شماری نیز مهرهای استوانه‌ای وجود دارند که دارای نقشمایه‌های پرستشی بابلی با سبک‌های برشی / سوراخ‌کردنی ^{برسنگش} بر قالب‌ریزی هستند.

www.tabarestan.info
راه "به تبرستان"

تصویر ۱. اثر مهر PFS 44s بر گل نوشته PF 367 RV.

مهرهای هرمی شکل - در ارتباط با تخت جمشید □ ۴۰۵

پیشکش "راد" به تبرستان
www.abarestan.info

تصویر ۲. دو اثر مهر PFS 44s بر PF 1166 OB.

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

تصویر ۳. دو اثر مهر PFS 1694s بر PF 1245 RV.

مهرهای هرمی شکل - در ارتباط با تخت جمشید □ ۴۰۷

پیشکش "راد" به تبرستان
iran-iran.info

تصویر ۴. سه اثر مهر PFS 1532s بر PF 1711 RV .

تصویر ۵. دو اثر مهر PFS 1313s بر PF 1390 RV.

مهرهای هرمی شکل - در ارتباط با تخت جمشید □ ۴۰۹

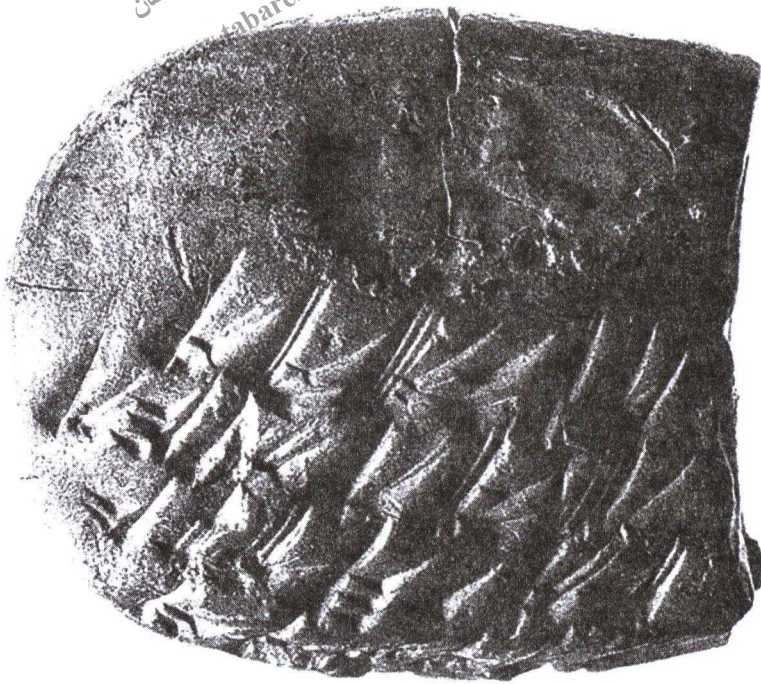
تصویر ۶. یک اثر مهر PFS 1260s بر PF 1315 RV .

تصویر ۷. یک اثر مهر PFS 1321s بر PF 1404 RV.

مهرهای هرمی شکل - در ارتباط با تخت جمشید □ ۴۱۱

پیشکش "راد" به تبرستان
tabarestan.info

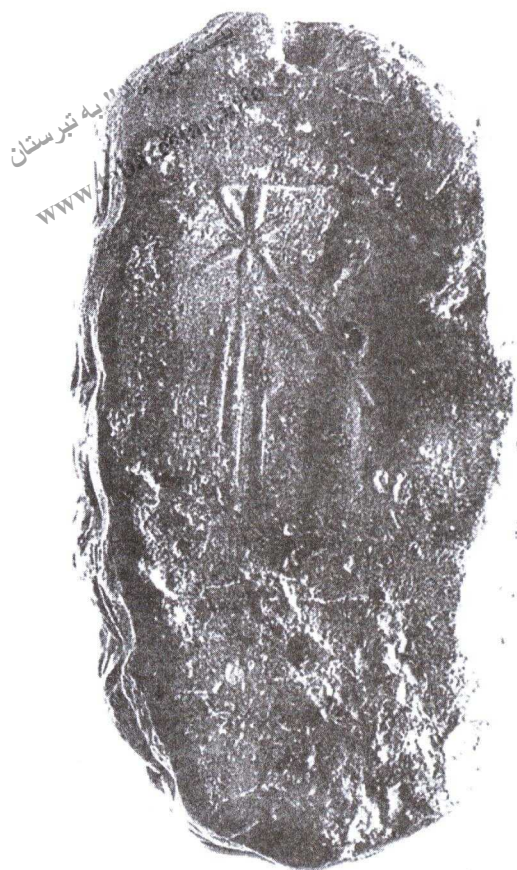

تصویر ۸. یک اثر مهر PFS 1309s بر PF 1386 RV .

تصویر ۹. یک اثر مهر PFS 1463s بر PF 1579 RV .

مهرهای هرمی شکل -- در ارتباط با تخت جمشید □ ۴۱۳

تصویر ۱۰. یک اثر مهر PFS 273s بر PF 1019 LE.

پیشکش "راد" به تبرستان
abarestan.info

تصویر ۱۱. یک اثر مهر PFS 648s بر PF 408 RV .

مهرهای هرمی شکل - در ارتباط با تخت جمشید □ ۴۱۵

تصویر ۸۲. دو اثر مهر PFS 1037s بر PF 1082 .

پیشکش "راد" به تبرستان
www.tabarestan.info

کتابنامه

- Ahlström, G.W., 1986, *Who Were the Israelites?*, Winona Lake, IN.
- Albright, W.F., 1965, *The Biblical Period from Abraham to Ezra* (repr.), New York.
- Allrik, H.L., 1954, "The lists of Zerubbabel (Nehemiah 7 and Ezra 2) and the Hebrew numeral notation." *BASOR* 136: 21-7.
- Alt, A., 1953, "Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentums," in: *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, 2, München: 316-37 (= *Festschrift Otto Procksch zum 60. Geburtstag*, Leipzig, 1934: 6-28).
- Arnaud, D., 1973, "Un document juridique concernant les oblats," *RAss* 67: 147-56.
- Atkinson, J.E., 1994, *A Commentary on Q. Curtius Rufus' Historiae Alexandri Magni Books 5 to 7.2* (Acta Classica, Suppl. 1), Amsterdam.
- Avigad, N., 1976, *Bullae and Seals from a Post-Exilic Judean Archive* (Qedem 4), Jerusalem.
- Aymard, A., 1967, *Études d'histoire ancienne*, Paris.
- Bakir, Abd el-Mohsen, 1952, *Slavery in Pharaonic Egypt* (IFAO Supplément aux Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, Cahier No. 18), Le Caire.
- Barag, D., 1985, "Some notes on a silver coin of Yohanan the High Priest," *BA* 48: 166-8.
- Barag, D., 1986-7, "A silver coin of Yohanan the High Priest and the coinage of Judea in the Fourth Century B.C.," *INJ* 9: 4-21.
- Barag, D., 1993, "Bagoas and the coinage of Judea," in: T. Hackens & G. Moucharte (eds), *Proceedings of the XIth International Numismatic Congress*, Louvain: 261-5.
- Baslez, M.F., 1985, "Présence et traditions iraniennes dans les cités de l'Égée," *REA* 87/1-2: 137-55
- Beaulieu, P.-A., 1994, *Late Babylonian Texts in the Nies Babylonian Collection* (Catalogue of the Babylonian Collections at Yale 1), Bethesda, MD.
- Beaumont P., et al., 1988, *The Middle East*, London.
- Bedford, P.R., 1991, "On models and texts," in: Davies 1991: 154-62.
- Beloch, K.J., 1923, *Griechische Geschichte* (2. Aufl., 3. Band, 2. Abt.), Berlin.
- Benveniste, E., 1958, "Notes sur les tablettes élamites de Persépolis," *JA* 246: 61-3.
- Bernand, A., 1969, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine. Recherches sur la poésie épigrammatique des Grecs en Égypte*, Paris.
- Bernand, A., 1981, *Recueil des inscriptions grecques du Fayoum. III: La méris de Polémon* (IFAO, Bib.Ét. 80), Le Caire.
- Bernand, A., 1988, *Inscriptions grecques et latines d'Hakôris* (IFAO, Bib.Ét. 103), Le Caire.
- Bernand, A., 1992, *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie au Musée du Louvre*, Paris.
- Berve, H., 1926, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, II, München.
- Betlyon, J.W., 1986, "The provincial government of Persian period Judea and the Yehud coins," *JBL* 105: 633-42.
- Bianchi, F., 1994, "Le rôle de Zorobabel et de la dynastie davidique en Judée du VIe siècle au IIe siècle av. J.-C.," *Trans* 7: 153-65.
- Bianchi, R., 1988, "Tattoo in Ancient Egypt," in: A. Rubin (ed), *Marks of Civilization*, Los Angeles: 21-8.

- Bickerman, E.J., 1968, *Chronology of the Ancient World*, Ithaca, NY.
- Blake, G. et al., 1988, *Cambridge Atlas of the Middle East and North Africa*, Cambridge.
- Blenkinsopp, J., 1987, "The mission of Udjahorresnet and those of Ezra and Nehemiah," *JBL* 106: 409-21.
- Blenkinsopp, J., 1988, *Ezra-Nehemiah. A Commentary*, London.
- Blenkinsopp, J., 1991, "Temple and society in Achaemenid Judah," in: Davies 1991: 22-53.
- Boardman, J., 1970, "Pyramidal stamp seals in the Persian empire," *Iran* 8: 19-45.
- Boeck, A., 1843, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, vol. 2, Berlin.
- Boffo, L., 1978, "La lettera di Dario a Gadata. I privilegi del tempio di Apollo a Magnesia sul Meandro," *Bollettino dell'Istituto di Diritto Romano (Terza ser.)* 20: 267-303.
- Bork, F., 1925, "Elam (B. Sprache)," *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band III: 70-83.
- Bosworth, A.B., 1980, *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*, I, Oxford.
- Boulanger, R., 1965, *Guide Bleu: Moyen Orient*, Paris.
- Boyce, M., 1982, *A History of Zoroastrianism. II: Under the Achaemenians*, Leiden.
- Boyce, M., Chaumont, M.L., Bier, C., 1985, "Anāhid," *Enclr* I: 1003-11.
- Boyce, M., Grenet, F., 1991, *A History of Zoroastrianism. III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman rule*, Leiden.
- Bregstein, L., 1993, *Seal Use in Fifth Century B.C. Nippur, Iraq: A study of seal selection and sealing practices in the Murašū archive*, PhD Dissertation, University of Pennsylvania.
- Briant, P., 1979, "L'élevage ovin dans l'empire achéménide," *JESHO* 22: 136-61.
- Briant, P., 1982, *Rois, Tributs et Paysans*, Paris.
- Briant, P., 1985, "Les Iraniens d'Asie Mineure après la chute de l'empire achéménide. A propos de l'inscription d'Amyzon," *DHA* 11: 167-95.
- Briant, P., 1986, "Polythéisme et empire unitaire (Remarques sur la politique religieuse des Achéménides)," in: *Les grandes figures religieuses. Fonctionnement pratique et symbolique dans l'antiquité*, Paris: 425-43.
- Briant, P., 1987, "Pouvoir central et polycentrisme culturel dans l'empire achéménide. (Quelques réflexions et suggestions)," *AchHist* 1: 1-31.
- Briant, P., 1988a, "Ethno-classe dominante et populations soumises dans l'empire achéménide: le cas de l'Egypte," *AchHist* III: 137-73.
- Briant, P., 1988b, "Le nomadisme du Grand Roi," *Iran* 23: 253-73.
- Briant, P., 1990, "The Seleucid kingdom, the Achaemenid empire and the history of the Near East in the first millennium BC," in: P. Bilde et al. (eds), *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom*, Aarhus: 40-65.
- Briant, P., 1993, "Alexandre à Sardes," in: *Alexander the Great: myth and reality (ARID, Suppl. XX)*, Roma: 1-15.
- Briant, P., 1996a, *Histoire de l'empire perse. De Cyrus à Alexandre*, Paris, Leiden (= AchHist X).
- Briant, P., 1996b, "Une curieuse affaire à Eléphantine en 410 av.n.è. Widranga, le temple de Yahweh et le sanctuaire de Khnûm," in: B. Menu (éd), *Egypte pharaonique: pouvoir, société (= Méditerranées 6-7)*: 115-35.
- Briant, P., Herrenschmidt, C. (éds), 1989, *Le tribut dans l'empire perse. Actes de la Table Ronde de Paris 12-13 Décembre 1986 (Travaux de l'Institut d'Etudes Iraniennes de l'Université de la Sorbonne Nouvelle 13)*, Paris.

- Brinkman, J.A., 1989, "The Akkadian words for 'Ionia' and 'Ionian,'" in: R.F. Sutton, Jr. (ed), *Daidalikon. Studies in Memory of Raymond V. Schoder, S.J.* Wauconda, Ill.: 53-71.
- Brixhe, C. (éd), 1993, *La koinè grecque antique. I: Une langue introuvable?*, Nancy.
- Brosius, M., 1996, *Women in Ancient Persia (559-331 BC)* (Oxford Classical Monographs), Oxford.
- Brunt, P.A. (transl.), 1983, *Arrian: History of Alexander*, ii (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass.
- Buchanan, B., Moorey, P.R.S., 1988, *Catalogue of Ancient Near Eastern Stamp Seals in the Ashmolean Museum*, III: *The Iron Age stamp seals (c. 1200-350 BC)*, Oxford.
- Buckler, W.H., Robinson, D.M., 1912, "Greek inscriptions from Sardis. I," *AJA* 16: 11-82.
- Buckler, W.H., Robinson, D.M., 1913, "Greek inscriptions from Sardis. III," *AJA* 17: 353-70.
- Buckler, W.H., Robinson, D.M., 1932, *Sardis*, VII, Leiden.
- Calmeier, P., 1982/1983, "Zur Genese altiranischer Motive. VIII. Die 'Statistische Landkarte des Perserreiches'," I, II, *AMJ* 15: 105-88; 16: 141-222.
- Cameron, G.G., 1948, *Persepolis Treasury Tablets* (OIP 65), Chicago.
- Cameron, G.G., 1958, "Persepolis Treasury Tablets old and new," *JNES* 17: 161-76.
- Cameron, G.G., 1959, "The 'Daiva' Inscription of Xerxes in Elamite," *WdO* 2: 470-76.
- Cameron, G.G., 1965, "New Texts from the Persepolis Treasury," *JNES* 24: 167-92.
- Carter, C.E., 1994, "The province of Yehud in the post-exilic period: soundings in site distribution and demography," in: Eskenazi & Richards 1994: 106-45.
- Cassio, A., 1991 "Re di Persia su i Monti d'Oro: Ar.Ach.80f, Ctes. F.Gr.H. 688F45," *Eikasmos* 2: 137-41.
- Cawkwell, G.L., 1976, "The imperialism of Thrasybulus," *CQ* 26: 270-7.
- Chaumont, M.L., 1990, "Un nouveau gouverneur de Sardes à l'époque achéménide d'après une inscription récemment découverte," *Syria* 67: 579-608.
- Clines, D.J.A., 1990, "The Nehemiah memoir: the perils of autobiography," in: *What Does Eve Do to Help? and Other Readerly Questions to the Old Testament* (JSOTS 94), Sheffield: 124-64.
- Collitz, H., Bechtel, F. 1905, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, III/2, Göttingen.
- Collon, D., 1987, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London, Chicago.
- Contarini, A., 1873, *The Travels...to the Great Lord Ussuncassan*, in: Lord Stanley (ed), *The Travels to Tana and Persia of Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, London.
- Corsten, T., 1991, "Herodot I.131 und die Einführung des Anahita-Kultes in Lydien," *IrAnt* 26: 163-80.
- Cousin, G., 1890, "Correction à l'article intitulé 'Lettre de Darius fils d'Hystaspes'," *BCH* 14: 646-48.
- Cousin, G., Deschamps, G., 1889, "Une lettre de Darius, fils d'Hystaspes," *BCH* 13: 529-42.
- Cowgill, W., 1968, "The aorists and perfects of Old Persian," *KZ* 82: 259-68.
- Cowley, A.E., 1903, "Some Egyptian Aramaic Documents," *PSBA* 25: 202-8; 264-66; 311-14.
- Cowley, A.E., 1921, "L'inscription bilingue araméenne de Sardes," *CRAI*: 7-14.

- Cowley, A.E., 1923, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford.
- Cumont, F., 1894, "Anahita," *RE* 1: 2030-31.
- Cumont, F., 1905, "Notes sur le culte d'Anaitis," *RA* (4. sér.) 5.1: 24-31.
- Curtis, C.D., 1925, *Sardis*, XIII, Roma.
- Dagron G., Feissel, D., 1987, *Inscriptions de Cilicie*, Paris.
- d'Amore, P., 1992, "Glittica a cilindro achemenide: linee di uno sviluppo tematico-cronologico," in: *Contributi e materiali di archeologia orientale IV*, Roma: 187-267.
- Dandamayev, M., 1984, *Slavery in Babylonia*, de Kalb, Ill.
- Dandamayev, M., 1989, *A Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden.
- Dandamayev, M., 1992, *Iranians in Achaemenid Babylonia* (Columbia Lectures on Iranian Studies 6), Costa Mesa, Ca., New York.
- Dandamayev, M., 1993, "Xerxes and the Esagila temple in Babylon," *BAI* 7: 41-45.
- Davesne, A., Lemaire, A., Lozachmeur, H., 1987, "Le site archéologique de Meydancikkale (Turquie): du royaume de Pirindu à la garnison ptolémaïque," *CRAI*: 359-82.
- Davies, P.R. (ed), 1991, *Second Temple Studies, 1. Persian Period* (JSOTS 117), Sheffield.
- Declava Caizzi, F., 1966, *Antisthenis Fragmenta*, Milano.
- Descat, R., 1989, "Notes sur la politique tributaire de Darius Ier," in: Briant & Herrenschmidt 1989: 77-93.
- Dion, P.E., 1991, "The civic-and-temple community of Persian period Judaea: neglected insights from eastern Europe," *JNES* 50: 281-7.
- Doty, T.L., 1977, *Cuneiform Archives from Hellenistic Uruk*, PhD Dissertation, Yale.
- Dow, S., 1961, "The walls inscribed with Nikomakhos' Law Code," *Hesperia* 30: 58-73.
- Drexler, H., 1897, s.v. Mên (Beinamen), in: *Roscher's Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, II/2, col. 2752.
- Driver, G.R., 1956, *Aramaic Documents of the Fifth Century BC* (2nd. ed., abr. and rev. 1965), Oxford.
- Dupont-Sommer, A., 1979, "L'inscription araméenne," in: H. Metzger et al., *Fouilles de Xanthos. VI: La stèle trilingue du Létdon*, Paris: 129-77.
- Dusinberre, E.R.M., 1997a, "Imperial style and constructed identity: a 'Graeco-Persian' cylinder seal from Sardis," *Ars Orientalis* 27: 99-129.
- Dusinberre, E.R.M., 1997b, *Satrapal Sardis: Aspects of empire in an Achaemenid capital*, PhD Dissertation, University of Michigan.
- Eggebrecht, A., 1975, "Brandstempel," *Lexikon der Ägyptologie* I: 850-1.
- Ehlers, E., 1992, "Climate," *Enclr* V: 707-13.
- Eph'al, I., 1988, "Syria-Palestine under Achaemenid rule," *CAH* IV: 139-64.
- Eskenazi, T.C., Richards, K.H. (eds), 1994, *Second Temple Studies, 2. Temple and Community in the Persian Period* (JSOTS 175), Sheffield.
- Ettinghausen, Chr., 1986, "Arōdvi Sūrā Anāhita," *Wörterbuch der Mythologie*, vol.4: 275-286.
- Finkelstein, J.J., 1962, "'Mesopotamia'," *JNES* 21: 73-92.
- Fleischer, R., 1973, *Artemis von Ephesus und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, Leiden.
- Folmer, M.L., 1995, *The Aramaic language in the Achaemenid period* (OLA 68), Louvain.
- Frei, P., 1984, "Zentralgewalt und Lokalautonomie im Achämenidenreich," in: P. Frei & K. Koch, *Reichsidee und Reichsorganisation im Perserreich* (OBO 55), Freiburg, Göttingen: 7-43.

- Frei, P., 1995, "Die persische Reichsautorisation. Ein Überblick," *ZABR* 1: 1-35.
- Frei, P., 1996, "Ergänzungen zur Neuauflage," in: P. Frei & K. Koch, *Reichsidee und Reichsorganisation im Perserreich* (Zweite, bearbeitete und stark erweiterte Auflage; OBO 55), Freiburg, Göttingen: 37-113.
- Frye, R.N., 1974, "Persepolis again," *JNES* 33: 383-386.
- Frye, R.N., 1984, *The History of Ancient Iran*, München.
- Fullard, H., Darby, H.C., 1978, *The University Atlas* (19th ed), London.
- Galling, K., 1964, "Die Liste der aus dem Exil Heimgekehrten," in: *Studien zur Geschichte Israels im persischen Zeitalter*, Tübingen: 89-108.
- Ganji, M., 1968, "Climate," *CHI* 1: 212-249.
- Garrison, M.B., 1988, *Seal Workshops and Artists in Persepolis: A study of seal impressions preserving the theme of heroic encounter on the Persepolis Fortification and Treasury Tablets*, PhD Dissertation, University of Michigan.
- Garrison, M.B., 1991, "Seals and the elite at Persepolis: some observations on early Achaemenid Persian art," *Ars Orientalis* 21: 1-29.
- Garrison, M.B., 1996a, "A Persepolis Fortification seal on tablet MDP 11.308 (Louvre Sb 13078)," *JNES* 55: 1-21.
- Garrison, M.B., 1996b, "The identification of artists and workshops in sealed archival contexts: the evidence from Persepolis," in: M.-F. Boussac & A. Invernizzi (éds), *Archives et sceaux du monde hellénistique* (BCH Suppl. 29), Athènes, Paris: 29-51.
- Garrison, M.B., (in press), "Fire Altars," *Enclr.*
- Garrison, M.B., Root, M.C., 1996, *Persepolis Seal Studies: An introduction with provisional concordances of seal numbers and associated documents on Fortification Tablets 1-2087* (AchHist IX), Leiden.
- Garrison, M.B., Root, M.C. (in press), *The Seal Impressions on the Persepolis Fortification Tablets. A catalogue. Fascicule I: Images of heroic encounter* (OIP), Chicago.
- Garrison, M.B., Root, M.C. (forthcoming a & b), *Seal Impressions on the Persepolis Fortification Tablets*, Fascicule II: *Other scenes involving human or humanoid activity*; Fascicule III: *Studies of animals, creatures, plants, and geometric devices*, Chicago.
- Gauthier, Ph., 1989, *Nouvelles inscriptions de Sardes*, Genève.
- Geller, M.J., 1990, "Babylonian astronomical diaries and corrections of Diodorus," *BSOAS* 53: 1-7.
- Gershevitch, I., 1969, "Iranian nouns and names in Elamite garb," *TPS*: 165-200.
- Gershevitch, I., 1971, "Editor's preface," in: Hallock 1971: 1-9.
- Gershevitch, I., 1979, "The alloglottography of Old Persian," *TPS* 77: 114-190.
- Gese, H., 1974, "Zur Geschichte der Kultsänger am zweiten Tempel," in: *Vom Sinai zum Zion*, München: 147-58.
- Giovinazzo, G., 1989, "L'expression 'ha duš ha duka' dans les textes de Persepolis," *Akkadika* 63: 12-26.
- Giovinazzo, G., 1994, "Les voyages de Darius dans les régions orientales de l'empire," *AION* 54: 32-45.
- Grabbe, L.L., 1992a, *Judaism from Cyrus to Hadrian*, London.
- Grabbe, L.L., 1992b, "Who was the Bagoses of Josephus (*Ant.* 11.7.1, §§ 297-301)?," *Trans* 5: 49-55.
- Grabbe, L.L., 1994, "What was Ezra's Mission?," in: Eskenazi & Richards 1994: 286-99.
- Graziani, S., 1986, *I Testi Mesopotamici datati al regno di Serse*, Napoli.

- Graziani, S., 1991, *Testi editi ed inediti datati al regno di Bardiya*, Napoli.
- Green, A.R., 1986, "The lion-demon in the art of Mesopotamia and neighbouring regions," *BaM* 17: 75-82.
- Green, A.R., 1988, "A note on the 'lion demon'," *Iraq* 50: 167-8.
- Greenewalt, C.H., Jr., 1978, "The seventeenth campaign at Sardis (1974)," *AASOR* 43: 61-71.
- Greenewalt, C.H., Jr., 1995, "Sardis in the Age of Xenophon," in: P. Briant (éd), *Dans les pas des Dix-Mille. Peuples et pays du Proche-Orient vus par un Grec*, Toulouse (= *Pallas* 43): 125-45.
- Greenewalt, C.H., Jr., (forthcoming), "Tomb 813."
- Griffin, M., 1984, *Nero: the End of a Dynasty*, New Haven, Conn.
- Grillot-Susini, F. (avec la collaboration de C. Roche), 1987, *Éléments de Grammaire Élamite*, Paris.
- Grillot, F., Vallat, F., 1975, "Le semi-auxiliaire *ma-* en élamite," *JA* 263: 211-17.
- Gschmitzer, F., 1986, "Eine persische Kultstiftung in Sardeis und die 'Sippengötter' Vorderasiens," in: W. Meid & H. Trenkwalder (Hrsg), *Im Bannkreis des Alten Orients: Studien zur Sprach- und Kulturgeschichte des alten Orients und seines Ausstrahlungsraumes — Festschrift Karl Oberhuber*, Innsbruck: 45-54.
- Guarducci, M., 1967, *Epigrafia graeca*, I, Roma.
- Gusmani, R., 1964, *Lydisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Gusmani, R., 1986, *Lydisches Wörterbuch. Ergänzungsband I*, Heidelberg.
- Hale, M., 1988, "Old Persian Word Order," *IJ* 31: 27-40.
- Hallo, W.W., 1984/5, "The concept of eras from Nabonassar to Seleucus," *JANES* 16-17: 143-151.
- Hallo, W.W., 1988, "The Nabonassar Era and other epochs in Mesopotamian chronology and chronography," in: E. Leichty, M. de J. Ellis, P. Gerardi (eds), *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*, Philadelphia: 175-90.
- Hallock, R.T., 1950, "New light from Persepolis," *JNES* 9: 237-52.
- Hallock, R.T., 1959, "The finite verb in Achaemenid Elamite," *JNES* 18: 1-19.
- Hallock, R.T., 1960, "A new look at the Persepolis Treasury Tablets," *JNES* 19: 90-100.
- Hallock, R.T., 1965, "The verbal nouns in Achaemenid Elamite," in: *Studies Benno Landsberger* (Assyriological Studies 16), Chicago: 121-25.
- Hallock, R.T., 1969, *Persepolis Fortification Tablets* (OIP 92), Chicago.
- Hallock, R.T., 1971, *The evidence of the Persepolis tablets, being one chapter of Volume Two of the Cambridge History of Iran*, Cambridge.
- Hallock, R.T., 1973, "On the Middle Elamite verb," *JNES* 32: 148-51.
- Hallock, R.T., 1977, "The use of seals on the Persepolis Fortification Texts," in: McG. Gibson & R.D. Biggs (eds), *Seals and Sealing in the Ancient Near East* (Bibliotheca Mesopotamica 6), Malibu: 127-33.
- Hallock, R.T., 1978, "Selected Fortification Texts," *CDAFI* 8: 109-36.
- Hallock, R.T., 1985, "The evidence of the Persepolis Tablets," *CHI* II: 588-609.
- Halpern, B., 1990, "A historiographic commentary on Ezra 1-6: a chronological narrative and dual chronology in Israelite historiography," in: W.H. Propp et al. (eds), *The Hebrew Bible and its Interpreters*, Winona Lake, IN: 81-142.
- Hanfmann, G.M.A., 1983, "On the gods of Lydian Sardis," in: *Festschrift K. Bittel*, Mainz: 219-31.
- Hanfmann, G.M.A., 1985, "Les nouvelles fouilles de Sardes," *CRAI*: 498-519.
- Hanfmann, G.M.A., 1987, "The sacrilege inscription: the ethnic, linguistic, social and religious situation at Sardis at the end of the Persian era," *BAI* 1: 1-8.

- Hanfmann, G.M.A., Mierse, W.E., 1983, *Sardis from Prehistoric to Roman times*, Cambridge, Mass.
- Hanfmann, G.M.A., Ramage, N., 1978, *Sculpture from Sardis. The Finds through 1975*, Cambridge, Mass.
- Harbsmeier, M., 1982, "Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen," in: A. Maćzak & H.J. Teuteberg (Hsg), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen 21), Wolfenbüttel: 1-32.
- Harbsmeier, M., 1994, *Wilde Völkerkunde. Andere Welten in deutschen Reiseberichten der Frühen Neuzeit* (Historische Studien 12), Frankfurt.
- Harper, R.P., 1967, "A dedication to the goddess Anaitis at Ortaköy, north of Aksaray (Nitalis?)," *AnSt* 17: 193.
- Herbordt, S., 1992, *Neuassyrische Glyptik des 8.-7. Jh. v. Chr. unter besonderer Berücksichtigung der Siegelungen auf Tafeln und Tonverschlüssen* (State Archives of Assyria Studies 1), Helsinki.
- Hermay, A., 1993a, "Le colosse des Naxiens à Délos," *REA* 95/162: 11-27.
- Hermay, A., 1993b, "Les noms de la statue chez Hérodote," in: M.C. Amouretti & P. Villard (éds), *EUKRATA. Mélanges offerts à Claude Vatin*, Aix-en-Provence: 21-9.
- Herrenschmidt, C., 1989, "Le tribut dans les inscriptions en vieux-perse et dans les tablettes élamites," in: Briant & Herrenschmidt 1989: 107-20.
- Herrenschmidt, C., 1990, "Nugae antico-persianae," *AchHist* IV: 37-61.
- Herrenschmidt, C., Malbran-Labat, F., Grillo-Susini, F., 1993, "La version élamite de la trilingue de Behistun: une nouvelle lecture," *JA* 281: 19-59.
- Herrmann, P., 1996, "Mystenvereine in Sardeis," *Chiron* 26: 315-41.
- Herzfeld, E., 1907, "Eine Reise durch Luristan, Arabistan und Fars," *Petermanns Mitteilungen* 53: 49-63; 73-90.
- Hinz, W., 1969, *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin.
- Hinz, W., 1970, "Die Iranischen Buchungstafelchen der Dareioszeit," *Or* 39: 421-40.
- Hinz, W., 1971, "Achämenidische Hofverwaltung," *ZA* 61: 260-311.
- Hinz, W., 1973, *Neue Wege im Altpersischen*, Wiesbaden.
- Hinz, W., 1975, *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferung*, Wiesbaden.
- Hinz, W., Koch, H., 1987, *Elamisches Wörterbuch* (AMI Ergänzungsband 17), Berlin.
- Hoglund, K.G., 1991, "The Achaemenid context," in: Davies 1991: 54-72.
- Hoglund, K.G., 1992, *Achaemenid Imperial Administration in Syria-Palestine and the Missions of Ezra and Nehemiah* (SBLDS 125), Atlanta, Ga.
- Hölscher, G., 1910, "Die Bücher Esra und Nehemia," in: E. Kautzsch (Hsg), *Die heilige Schrift des Alten Testaments*, 2, Tübingen: 449-92.
- Hornblower, S., 1982, *Mausolus*, Oxford.
- Hornblower, S., 1994, "Persia," *CAH* VI: 45-96.
- Horsley, R.A., 1991, "Empire, temple and community — but no bourgeoisie!," in: Davies 1991: 163-74.
- Humlum, J., 1959, *La Géographie de l'Afghanistan*, Copenhagen.
- Hunger, H., 1987, "Empfehlungen an den König," in: F. Rochberg-Halton (ed), *Language, Literature and History: Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner* (American Oriental Series 67), New Haven, Conn.: 157-66.
- Imhoof-Blumer, F., 1897, *Lydische Stadtmünzen*, Genf, Leipzig.
- Jakob-Rost, L., 1975, *Die Stempelsiegel im Vorderasiatischen Museum*, Berlin.
- Janner, M., 1990, *Humanistische Einflüsse im Asienbild des 17. Jahrhunderts. Die Reisebeschreibung des Iran des Adam Olearius und Johan Albrecht von Mandelslo*, Magisterarbeit Kiel.

- Japhet, S., 1982, "Sheshbazzar and Zerubbabel — against the background of the historical and religious tendencies of Ezra-Nehemiah," *ZAW* 94: 66-98.
- Japhet, S., 1983, "People and land in the restoration period," in: G. Strecker (Hsg), *Das Land Israel in biblischer Zeit*, Göttingen: 103-25.
- Joannès, F., 1984, "Contrats de mariage d'époque récent," *RAss* 78: 71-81.
- Joannès, F., 1990, "Pouvoirs locaux et organisations du territoire en Babylonie achéménide," *Trans* 3: 173-89.
- Joannès, F., 1994a "A propos du *zazaku* à l'époque néobabylonienne," *NABU* note 103.
- Joannès, F., 1994b, "Amours contrariées," *NABU* note 72.
- Johnston, A., 1981, *The Greek coins* (Archeological exploration of Sardis. Greek, Roman and Byzantine coins from Sardis), Cambridge, Mass.
- Jones, C.P., 1987, "Stigma: Tattooing and Branding in Graeco-Roman Antiquity," *JRS* 77: 139-55.
- Judeich, W., 1892, *Kleinasiatische Studien*, Marburg.
- Kaibel, G., 1878, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Berlin.
- Kaufman, S.A., 1974, *The Akkadian Influences on Aramaic* (Assyriological Studies 19), Chicago.
- Kellens, J., 1985, "Le système modal du vieux-perse," *MSS* 45: 105-25.
- Kent, R.G., 1953, *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon* (2nd ed), New Haven, Conn.
- Kiecksee, E.M., 1952, *Die Handelspolitik der Götter Herzöge im 17. Jahrhundert*, Phil. Diss. Kiel.
- Kienitz, F.K., 1953, *Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende*, Leipzig.
- Kippenberg, H.G., 1978, *Religion und Klassenbildung im antiken Judäa. Eine religionssoziologische Studie zum Verhältnis von Tradition und gesellschaftlicher Entwicklung*, Göttingen.
- Kleiss, W., 1977, "Karawanenwege in Iran," *AMI* 10: 301-3.
- Kluge, Th., 1933, "Das Elamische: ein Versuch zu einer sprachlichen Eingliederung," *Le Muséon* 46: 111-56.
- Koch, H., 1977, *Die religiösen Verhältnisse der Dareioszeit: Untersuchungen an Hand der Elamischen Persepolitistafelchen* (Göttinger Orientforschungen III. Reihe: Iranica, Bd.4), Wiesbaden.
- Koch, H., 1980, "Steuern in der Achämenidischen Persis?," *ZA* 70: 105-37.
- Koch, H., 1986, "Die achämenidische Poststrasse von Persepolis nach Susa," *AMI* 19: 133-47.
- Koch, H., 1987, "Götter und ihre Verehrung im achämenidischen Persien," *ZA* 77: 239-78.
- Koch, H., 1989, "Tribut und Abgaben in Persis und Elymais," in: Briant & Herrschmidt 1989: 121-28.
- Koch, H., 1990, *Verwaltung und Wirtschaft im persischen Kernland zur Zeit der Achämeniden* (TAVO 19), Wiesbaden.
- Koch, H., 1993, *Achämeniden-Studien*, Wiesbaden.
- Koch, J., 1991/2, "Zu einigen astronomischen 'Diaries'," *Afo* 38 & 39: 101-9.
- Kohler, J., Peiser, F., 1891, *Aus dem babylonischen Rechtsleben*, II, Leipzig.
- König, F.W., 1965, *Die Elamischen Königsinschriften* (Afo Beiheft 16), Wien.
- Koonce, K., 1991, "ΑΓΑΛΜΑ and ΕΙΚΩΝ," *AJPh* 109: 108-10.
- Kraeling, E.G., 1953, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri: New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine*, New Haven, Conn.
- Kreissig, H., 1973, *Die sozialökonomische Situation in Juda zur Achämenidenzeit*, Berlin.

- Kreissig, H., 1984, "Eine beachtenswerte Theorie zur Organisation altvorderorientalischer Tempelgemeinden im Achämenidenreich: zu J. P. Weinbergs 'Bürger-Tempel-Gemeinde' in Juda," *Klio* 66: 35-9.
- Kuhrt, A., 1987, "Usurpation, conquest and ceremonial: from Babylon to Persia," in: D. Cannadine & S. Price (eds), *Rituals of Royalty: power and ceremonial in traditional societies*, Cambridge: 20-55.
- Kuhrt, A., 1988, "Babylonia from Cyrus to Xerxes," *CAH* IV: 112-38.
- Kuhrt, A., 1990, "Alexander and Babylon," *AchHist* V: 121-38.
- Kuhrt, A., Sherwin-White, S., 1987, "Xerxes' destruction of Babylonian temples," *AchHist* II, Leiden: 69-78.
- Kuhrt, A., Sherwin-White, S., 1994, "The transition from Achaemenid to Seleucid rule in Babylonia: revolution or evolution?," *AchHist* VIII: 311-27.
- Labat, R., 1951, "Structure de la langue élamite," *Conférences de l'Institut Linguistique de l'Université de Paris* 10: 23-42.
- Lane, E., 1964, "A re-study of the god Men. Part I: The epigraphic and sculptural evidence," *Berytus* 15: 5-58.
- Lane, E., 1971, *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis*, I (EPRO 19), Leiden.
- Lane, E., 1975, *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis*, II (EPRO 19), Leiden.
- Lane, E., 1976, *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis*, III (EPRO 19), Leiden.
- Lauffer, S., 1981, *Alexander der Große* (2. Ausg.), München.
- Lefebvre, G., 1924, *Le Tombeau de Petosiris*, Paris.
- Lemaire, A., 1977, Review, *Syria* 54: 129-31.
- Lemaire, A., 1989, "Les inscriptions palestiniennes d'époque perse: un bilan provisoire," *Trans* 1: 87-104.
- Lemaire, A., 1990, "Populations et territoires de la Palestine à l'époque perse," *Trans* 3: 31-74.
- Lemaire, A., 1991, "Recherches d'épigraphie araméenne en Asie Mineure et en Egypte et le problème de l'acculturation," *AchHist* VI: 199-206.
- Lemaire, A., 1995, "La fin de la première période perse en Egypte et la chronologie judéenne vers 400 av. J.C.," *Trans* 9: 51-61.
- Lemaire, A., 1996, "Zorobabel et la Judée à la lumière de l'épigraphie (fin du VIe s. av. n. è.)," *RB* 103: 48-57.
- Lemaire, A., Lozachmeur, H., 1996, "Remarques sur le plurilinguisme en Asie Mineure à l'époque perse," in: F. Briquel-Chatonnet (éd), *Mosaïque de langues, mosaïque culturelle. Le bilinguisme dans le Proche-Orient ancien* (Antiquités Sémitiques I), Paris: 91-123.
- Le Rider, G., 1965, *Suse sous les Séleucides et les Parthes*, Paris.
- Lewis, D.M., 1977, *Sparta and Persia* (Cincinnati Classical Studies, ns 1), Leiden.
- Lewis, D.M., 1980, "Datis the Mede," *JHS* 100: 194-95.
- Lewis, D.M., 1984, "Postscript," in: A.R. Burn, *Persia and the Greeks* (2nd ed), London: 587-612.
- Lewis, D.M., 1985, "Persians in Herodotus," in: *The Greek Historians: Literature and History, Papers presented to A.E. Raubitschek*, Saratoga: 101-17.
- Lewis, D.M., 1987, "The king's dinner (Polyaenus IV 3.32)," *AchHist* II: 79-87.
- Lewis, D.M., 1990a, "The Persepolis Fortification Texts," *AchHist* IV: 1-6.
- Lewis, D.M., 1990b, "Brissonius: De Regio Persarum Principatu Libri Tres (1590)," *AchHist* V: 67-78.
- Lewis, D.M., 1994, "The Persepolis Tablets: speech, seal and script," in: A.K. Bowman & G. Woolf (eds), *Literacy and Power in the Ancient World*, Cambridge: 17-

- Lidzbarski, M., 1908, *Ephemeris für Semitische Epigraphik*, II, Giessen.
- Lidzbarski, M., 1921, *Altaramäische Urkunden aus Assur* (WVDOG 38), Leipzig.
- Lipiński, E., 1975, *Studies in Aramaic inscriptions and onomastics*, I, Louvain.
- Lipiński, E., 1977, "Western Semites in Persepolis," *AAnH* 25: 107-12.
- Lloyd, A.B., 1988, "Manetho and the thirty-first dynasty," in J. Baines et al. (eds): *Pyramid Studies and essays presented to I.E.S. Edwards*, London: 154-60.
- Lloyd, A.B., 1994, "Egypt, 404-332 B.C.," *CAH* VI: 337-60.
- Lohmeier, D., 1971, "Nachwort," in: A. Olearius, *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscovitischen und Persischen Reyse* (Repr. der Ausg. Schleswig 1656), hg. v. D. L. (Deutsche Neudrucke, Reihe Barock, 21), Tübingen: 3*-60*.
- Lommel, H., 1927, *Die Yasht's des Awesta*, Göttingen.
- Lonis, R., 1979, *Guerre et religion en Grèce à l'époque classique*, Paris.
- Lopez-Eire, A., 1993, "De l'Attique à la koinè," in: Brixhe 1993: 41-57.
- Maier, F.G., 1994, "Cyprus and Phoenicia," *CAH* VI: 297-336.
- Malbran-Labat, F., 1990, "Système pronominal et système verbal en étamite achéménide," *BSL* 85: 61-90.
- Manfredi, V., 1986, *La Strada dei Diecimila*, Milano.
- Marcus, M.L., 1990a, "Glyptic style and seal function: the Hasanlu connection," in: Th.G. Palaima (ed), *Aegean Seals, Sealings and Administration*, Liège: 175-96.
- Marcus, M.L., 1990b, "Centre, province and periphery: A new paradigm from Iron Age Iran," *Art History* 13/2: 129-50.
- Marsden, E.W., 1964, *The Campaign of Gaugamela*, Liverpool.
- Mayer, W., 1980, "Sargons Feldzug gegen Urartu - 714 v. Chr. Eine militärhistorische Würdigung," *MDOG* 112: 13-33.
- Mayer, W., 1983, "Sargons Feldzug gegen Urartu - 714 v. Chr. Text und Übersetzung," *MDOG* 115: 65-132.
- Mayrhofer, M., 1973, *Onomastica Persepolitana* (SbÖAW Phil.-Hist. Kl. 286), Wien.
- Mayrhofer, M., 1974, "Zu den Parther-Namen der griechischen Awroman-Dokumente," in: P. Gignoux & A. Tafazzoli (éds), *Mémorial Jean de Menasce*, Louvain: 205-13.
- Mayrhofer, M., 1978, *Supplement zur Sammlung der alipersischen Inschriften*, Wien.
- McEvenue, S.E., 1981, "The political structure in Judah from Cyrus to Nehemiah," *CBQ* 43: 353-64.
- Melikian-Chirvani, A.S., 1971, "Le royaume de Salomon," *Le Monde Iranien et l'Islam. Sociétés et Cultures*, T. 1, Genève, Paris: 1-41.
- Menant, J., 1886, *Recherches sur la glyptique orientale*, II, Paris.
- Meyers, E.M., 1985, "The Shelomith seal and the Judean restoration: some additional considerations," *EI* 18: 33*-8*.
- Meyers, E.M., 1987, "The Persian period and the Judean restoration: From Zerubbabel to Nehemiah," in: P.D. Miller et al. (eds), *Ancient Israelite Religion. Essays in Honor of Frank Moore Cross*, Philadelphia: 509-21.
- Moysey, R.A., 1992, "Plutarch, Nepos and the Satrapal Revolt of 362/1 B.C.," *Historia* 41: 158-68.
- Murison, C.L., 1972, "Darius III and the Battle of Issus," *Historia* 21: 399-423.
- Muscarella, O.W., 1969, "Rev. of G. Walser, *Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis* (Berlin 1966)," *JNES* 28: 280-85.
- Musche, B., 1989, "Das Mahābhārata und die Reliefs von Persepolis," *AMI* 22: 139-50.
- Naveh, J., Greenfield, J., 1984, "Hebrew and Aramaic in the Persian period," *CHJ* 1: 115-29.

- Nyberg, H.S., 1938, *Die Religionen des Alten Iran* (transl.), Leipzig.
- Nylander, C., 1993, "Darius III — the Coward King. Points and Counterpoints," in: *Alexander the Great: myth and reality* (ARID Suppl. XX), Roma: 145-59.
- Oikonomides, A.N., 1982, "Artemis Medeia." *ZPE* 45: 115-18.
- Olearius, A., 1669, *The journeys and travells of the ambassadors... to Persia*, London.
- Oppenheim, A.L., 1944, "Assyriological Gleanings II," *BASOR* 93: 14-7
- Oppenheim, A.L., 1985, "The Babylonian evidence of Achaemenian rule in Mesopotamia," *CHI* II: 529-87.
- Osborne, M.J., 1973, "Orontes," *Historia* 22: 515-51.
- Osborne, M.J., 1975, "The Satrapy of Mysia," *Grazer Beiträge* 3: 291-309.
- Paper, H.H., 1955, *The Phonology and Morphology of Royal Achaemenid Elamite*. Ann Arbor, MI.
- Parker, R., Dubberstein, W.H., 1956, *Babylonian Chronology 626 BC - AD 75*, Providence, RI.
- Parpola, S., 1970, *Neo-Assyrian Toponyms* (AOAT 6), Kevelaer, Neukirchen-Vluyn.
- Petit, Th., 1983, "Étude d'une fonction militaire sous la dynastie perse achéménide (*Káranos*: Xénophon, *Helléniques*, I, 4, 3)," *LEC* 51: 35-45.
- Petit, Th., 1990, *Satrapes et satrapies dans l'empire achéménide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier*, Paris.
- Petrie, W.M.F. et al., 1910, *Meydum and Memphis*, III, London.
- Porten, B., 1968, *Archives from Elephantine*, Berkeley, Los Angeles.
- Porten, B., Yardeni, A., 1986-1993, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, I: Letters; II: Contracts; III: Literature, Accounts, Lists, Jerusalem.
- Posener, G., 1936, *La première domination perse en Égypte* (IFAO Bib. Ét. 11), Le Caire.
- Powell, J.E., 1938, *A Lexicon to Herodotus*, Cambridge.
- Ranke, H., 1935, *Die ägyptischen Personennamen*, Glückstadt.
- Refslund-Klemann, M., 1942, "Einleitung," in: J.A. v. Mandelslo, *Journal und Observation*, København: V-XX.
- Reid, C.I., 1974, "Ephoros, Fragment 76, and Diodoros on the Cypriot war," *Phoenix* 28: 123-43.
- Reinach, S., 1885, "Chronique d'Orient," *RA* (3. sér.) 5: 87-116.
- Reiner, E., 1960, "Calques sur le vieux-perse en élamite achéménide," *BSL* 55: 222-27.
- Reiner, E., 1969, "The Elamite Language," *Handbuch der Orientalistik* (Abteilung I, Band II), Leiden: 54-118.
- Roaf, M., 1983, *Sculptures and Sculptors at Persepolis* (= Iran 21), London.
- Robert, L., 1937, *Études anatoliennes*, Paris.
- Robert, L., 1953, "Le sanctuaire d'Artémis à Amyzon," *CRAI*: 403-15.
- Robert, L., 1960, "The inscription of the sepulchral stele from Sardis," *AJA* 64: 53-6.
- Robert, L., 1963, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris.
- Robert, L., 1969, *Opera minora selecta*, IV, Amsterdam.
- Robert, L., 1975, "Une nouvelle inscription de Sardes. Règlement de l'autorité perse relatif à un culte de Zeus," *CRAI*: 306-30.
- Robert, L., 1976, "Monnaies grecques de l'époque impériale," *RN*: 25-56.
- Robert, L., 1977, "Monnaies hellénistiques," *RN* 19: 7-47.
- Robert, L., 1978, "Malédiction funéraires grecques," *CRAI*: 241-89.
- Robert, L., 1982, "Documents d'Asie Mineure, XXI: au Nord de Sardes, 4: Mermere antique et moderne: les carrières, les Iraniens," *BCH* 106: 367-73.
- Rochberg-Halton, F., 1991a, "Between Observation and Theory in Babylonian Astronomical Texts," *JNES* 50: 107-20.

- Rochberg-Halton, F., 1991b, "The Babylonian Astronomical Diaries," *JAOS* 111: 323-32.
- Rolley, C., 1994, *La sculpture grecque. I: des origines au milieu du Vè siècle*, Paris.
- Root, M. C., 1979, *The King and Kingship in Achaemenid Art: Essays on the creation of an iconography of empire* (ActIr 3/IX), Leiden.
- Root, M.C., 1989, "The Persian archer at Persepolis: aspects of chronology, style, and symbolism," *REA* 91: 35-50.
- Root, M.C., 1991, "From the heart: powerful Persianisms in the art of the western empire," *AchHist* VI: 1-29.
- Root, M.C., 1994, "Lifting the veil: approaches to the study of artistic transmission across the boundaries of historical periodization," *AchHist* VIII: 9-37.
- Root, M.C., 1996a, "Modes of seal application on the Persepolis Fortification Tablets: protocols and predilection in re-creative image-making," Paper delivered at the Annual Meeting of the American Oriental Society, Philadelphia.
- Root, M.C., 1996b, "The Persepolis Fortification Tablets: archival issues and the problem of stamps versus cylinder seals," in: M.-F. Boussac & A. Invernizzi (éds), *Archives et sceaux du monde hellénistique* (BCH Suppl. 29), Athènes, Paris: 3-27.
- Root, M.C., 1997, "Cultural pluralisms on the Persepolis Fortification tablets," *Topoi* Suppl. I (Recherches récentes sur l'empire achéménide): 229-52.
- Roth, M.T., 1989, *Babylonian Marriage Agreements* (AOAT 222), Kevelaer, Neukirchen-Vluyn.
- Sachs, A.J., 1977, "Achaemenid royal names in Babylonian astronomical texts," *AJAH* 2: 129-47.
- Sachs, A.J., Hunger, H., 1988-96, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia* (Vol.I: 652-262 BC; II: 261-165 BC; III:164-61 BC), Wien.
- San Nicolò, M., 1948, "Materialien zur Viehwirtschaft in den Neubabylonischen Tempeln. I," *Or.* (ns) 17: 273-94.
- San Nicolò, M., 1949, "Zur Verproviantierung des kgl. Hoflagers in Abanu durch den Eanna-Tempel in Uruk," *ArOr* 17/2: 323-30.
- San Nicolò, M., Petschow, H., 1960, *Babylonische Rechtsurkunden aus dem 6. Jahrhundert v. Chr.* (ABAW nf 51), München.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1980, *Yaunā en Persai, Grieken en Perzen in een ander perspectief*, diss. Leiden.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1989a, "Gifts in the Persian empire," in: Briant & Herrenschildt 1989: 129-146.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1989b, "Olifanten en Olympische Spelen in Persepolis," in: H. Sancisi-Weerdenburg (ed), *Persepolis en Pasargadae in wisselend perspectief: Iraanse oudheden beschreven en getekend door Europese reizigers* (= *Phoenix* 35, 1), Groningen, Leiden: 11-41.
- Sancisi-Weerdenburg, H., 1993, "Alexander and Persepolis," in: *Alexander the Great: myth and reality* (ARID Suppl. XX), Roma: 177-88.
- Sapin, J., 1991, "Sur le statut politique du secteur de Ono à l'époque perse," in: T. Römer (éd), *Mélanges Française Smyth, Lectio Difficilior Probabilior*, Heidelberg: 31-43.
- Sartre, M., 1995, *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien*, Paris.
- Sayce, A.H., Cowley, A.E., 1906, *Aramaic Papyri Discovered at Assouan*, London.
- Schmidt, E., 1953, *Persepolis, I* (OIP 68), Chicago.
- Schmidt, E., 1957, *Persepolis, II. The contents of the Treasury and other discoveries* (OIP 69), Chicago.

- Schmidt, E., 1970, *Persepolis, III. The royal tombs and their monuments* (OIP 70), Chicago.
- Schmitt, R., 1970, "Ein neues Anahita-Epitheton aus Kappadokien," *ZVS* 84: 207-10.
- Schmitt, R., 1981, *Altpersische Siegel-Inschriften* (SbÖAW Phil.-Hist. Kl. 381), Wien.
- Schmitt, R., 1982, "Achaemenid Throne-Names," *AION* 42: 83-95.
- Schmitt, R., 1991, *The Bisitun Inscription of Darius the Great: Old Persian text* (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part I, vol. I), London.
- Schmitt, R., 1994, "Databara," *Enchr* VII/2: 115.
- Schmitt, R., 1996, "Bemerkungen zu dem sog. Gadatas-Brief," *ZPE* 112: 95-101.
- Schneider, H.D., 1977, *Shabtiis: an Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes* (Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden II), Leiden.
- Schrader, E., 1902, *Die Keilinschriften und das Alte Testament* (3. Neub. Aufl.), Berlin.
- Schramm, B., 1995, *The Opponents of Third Isaiah. Reconstructing the Cultic History of the Restoration* (JSOTS 193), Sheffield.
- Schultz, C., 1980, "The political tensions reflected in Ezra-Nehemiah," in: C.D. Evans et al. (eds), *Scripture in Context. Essays on the Comparative Method*, Pittsburgh: 221-44.
- Schuster-Walser, S., 1970, *Das safawidische Persien im Spiegel außereuropäischer Reiseberichte*, Baden-Baden.
- Schwartz, D.R., 1990, "On some papyri and Josephus' sources and chronology for the Persian period," *JSJ* 21: 175-99.
- Segal, J.B., 1983, *Aramaic Texts from North Saqqâra* (Excavations at North Saqqâra, Documentary Series 4, Texts from Excavations 6), London.
- Seibert, J., 1985, *Die Eroberung des Perserreiches durch Alexander den Großen auf kartographischer Grundlage*, 2 vols. (TAVO 68), Wiesbaden.
- Seibert, J., 1987, "Dareios III," in: W. Will & J. Heinrichs (Hsg), *Zu Alexander dem Grossen. Festschrift G. Wirth*, I, Amsterdam: 437-56.
- Seiterle, G., 1979, "Artemis. Die große Göttin von Ephesus," *AW* 10/3: 3-16.
- Sekunda, N.V., 1988, "Some notes on the life of Datames," *Iran* 26: 35-53.
- Sellin, E., 1932, *Geschichte des israelitisch-jüdischen Volkes*, 2, Leipzig.
- Shahbazi, A.S., 1972, "The 'One Year' of Darius," *BSOAS* 35: 603-17.
- Shahbazi, A.S., 1976, "The Persepolis Treasury Reliefs once more," *AMI* 9: 151-56.
- Shahbazi, A.S., 1977, "From Parsa to Taxt-e Jamsid," *AMI* 10: 197-207.
- Shahbazi, A.S., 1987, "Aspaçana," *Enchr* II: 786-87.
- Sherwin-White, S., 1982, "'Median' Artemis in an early hellenistic funerary inscription," *ZPE* 49: 30.
- Sherwin-White, S., Kuhrt, A., 1993, *From Samarkhand to Sardis*, London, Berkeley, Ca.
- Shrimpton, G., 1991, "Persian strategy against Egypt and the date for the Battle of Citium," *Phoenix* 45: 1-20.
- Sims-Williams, N., 1981, "The final paragraph of the tomb-inscription of Darius I (DNb, 50-60): the OP text in the light of an Aramaic Version," *BSOAS* 44: 1-7.
- Smith, D.L., 1989, *The Religion of the Landless. The Social Context of the Babylonian Exile*, Bloomington, IN.
- Smith, M., 1987, *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament* (2nd ed), London.
- Smith, P.A., 1995, *Rhetoric and Redaction in Trito-Isaiah. The Structure, Growth and Authorship of Isaiah 56-66* (SVT 62), Leiden.
- Sokolowski, F., 1979, "TA EMITPA: on the mysteries in the Lydian and Phrygian cults," *ZPE* 34: 65-69.

- Stein, A., 1938, "An archaeological journey in Western Iran," *Geographical Journal* 92: 313-42.
- Stern, E., 1971, "Seal-impressions in the Achaemenid style in the province of Judah," *BASOR* 202: 6-16.
- Stern, E., 1984, "The Persian empire and the political and social history of Palestine in the Persian period," *CHJ* 1: 70-87.
- Stevenson, R.B., 1987, "Lies and invention in Deinon's *Persica*," *Ach Hist* II: 27-35.
- Stolper, M.W., 1984, "The Neo-Babylonian Text from Persepolis," *JNES* 43: 299-310.
- Stolper, M.W., 1985, *Entrepreneurs and Empire. The Murašû Archive, the Murašû Firm, and Persian Rule in Babylonia*, Leiden.
- Stolper, M.W., 1991, "A property in Bit Paniya," *RAss* 85: 49-62.
- Stolper, M.W., 1992, "The Murašû texts written at Susa," *RAss* 86: 69-77.
- Stolper, M.W., 1994, "Mesopotamia, 482-330 B.C.," *CAH* VI: 234-60.
- Strommenger E., Himmer, M., 1962, *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*, München.
- Stronach, D., 1978, *Pasargadae. A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Oxford.
- Syme, R., 1988, "The Cadusii in History and in Fiction," *JHS* 108: 137-50.
- Tadmor, H., 1994, "Judah," *CAH* VI: 261-96.
- Tarn, W.W., 1948, *Alexander the Great*, 2 vols, Cambridge.
- Tilia, A.B., 1972, *Studies and Restorations at Persepolis and other sites of Fars*, Roma.
- Tollefson, K.D., Williamson, H.G.M., 1992, "Nehemiah as cultural revitalization: an anthropological perspective," *JSOT* 56: 41-68.
- Trümpelmann, L., 1988, *Persepolis. Ein Weltwunder der Antike* (Ausstellungskataloge der Prähist. Staatssammlung München 14), Mainz.
- Tuplin, C.J., 1983, "Lysias XIX, the Cypriot war and Thrasybulos' naval expedition," *Philologus* 127: 170-86.
- Tuplin, C.J., 1991, "Darius' Suez Canal and Persian Imperialism," *AchHist* VI: 237-83.
- Tuplin, C.J., 1995, "Cyprus before and under the Achaemenids: problems in chronology, strategy, assimilation and ethnicity. (Résumé)," *Trans* 9: 163-4.
- Tuplin, C.J., 1996, *Achaemenid Studies* (Historia Einzelschrift 99), Wiesbaden.
- Ungnad, A., 1911, *Aramäische Papyrus aus Elephantine*, Leipzig.
- Urdahl, L.B., 1968, "Jews in Attica," *SO* 43: 39-56.
- Vallat, F., 1974, "Les textes cunéiformes de la statue de Darius," *CDAFI* 4: 161-70.
- Vallat, F., 1977, *Corpus des inscriptions royales en élamite achéménide*, diss. Paris.
- VanderKam, J.C., 1991, "Jewish High Priests of the Persian period: is the list complete?," in: G.A. Anderson & S.M. Olyan (eds), *Priesthood and Cult in Ancient Israel*, Sheffield: 67-91.
- van der Spek, R.J., 1992, "Nippur, Sippar, and Larsa in the Hellenistic period," in: M. de J. Ellis (ed), *Nippur at the Centennial. Papers read at the 35^e Rencontre Assyriologique Internationale, Philadelphia, 1988*, Philadelphia: 235-60.
- van der Spek, R.J., 1993, "The Astronomical Diaries as a source for Achaemenid and Seleucid history," *BiOr* 50: 91-101.
- van der Spek, R.J., 1994, "„ en hun machthebbers worden weldoeners genoemd." *Religieuze en economische politiek in het Seleucidische Rijk* (Inaugural Lecture), Amsterdam.
- van Haepere-Pourbaix, A., 1984, "Recherches sur les origines, la nature et les attributs du dieu Mên," in: R. Doncel & R. Lebrun (éds), *Archéologie et religions de l'Anatolie ancienne. Mélanges en l'honneur du Professeur P. Naster*, Louvain: 199-257.

- Vickers, M., 1988, "Demus's gold phiale," *AJAH* 9: 48-53.
- Vickers, M., 1991, "The Views of Persepolis by William Marshall and Wenceslaus Hollar in Sir Thomas Herbert's *Travels*," *AchHist* VII: 59-69.
- Vogelsang, W.J., 1992, *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire. The Eastern Iranian Evidence*, Leiden.
- Vogüé, A. M., Pieridès, D., 1866, "Inscriptions grecques inédites de l'île de Chypre," *RA* 13.1: 437-43.
- Voigtlander, E. von, 1978, *The Bisitun Inscription of Darius the Great: the Babylonian version* (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part I, vol.II), London.
- von Gall, H., 1986, "Nanai," *Wörterbuch der Mythologie*, vol.4: 409-11.
- von Soden, W., 1959 "Assyriologische Miscellen: 1. Zweisprachige Sklavenskennzeichnung zur Zeit des Kambyses," *WZKM* 55: 48-51.
- Walser, G., 1966, *Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis*, Berlin.
- Washington, H.C., 1994, "The strange woman (אשה נרה / נבריה) of Proverbs 1-9 and post-exilic Judaeon society," in: Eskenazi & Richards 1994: 217-42.
- Weinberg, J.P., 1972, "Demographische Notizen zur Geschichte der nachexilischen Gemeinde in Juda," *Klio* 54: 45-59.
- Weinberg, J.P., 1974, "Collectives, named by toponyms in Achaemenid Judea," [in Russian] *ArOr* 42: 321-53.
- Weinberg, J.P., 1992, *The Citizen-Temple Community* (JSOTS 151), Sheffield.
- Weiskopf, M., 1982, *The Achaemenid system of governing in Anatolia*, PhD Dissertation, Berkeley.
- Weiskopf, M., 1989, *The so-called "Great Satraps' Revolt", 366-360 B.C.* (Historia Einzelschrift 63), Wiesbaden.
- Weissbach, F., 1890, *Die Achämenideninschriften zweiter Art*, Leipzig.
- Welles, C.B., 1934, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven, Conn.
- Widengren, G., 1977, "The Persian period," in: J.H. Hayes & J.M. Miller (eds), *Israelite and Judaeon History*, London: 489-538.
- Wiesehöfer, J., 1985, Rez., P. Frei & K. Koch, *Reichsidee, Gnomon* 57: 565-67.
- Wiesehöfer, J., 1989, "Tauta gar en atelea. Beobachtungen zur Abgabefreiheit im Achämenidenreich", in: Briant & Herrenschildt 1989: 183-91.
- Williamson, H.G.M., 1977a, "Eschatology in Chronicles," *Tyndale Bulletin* 28: 115-54.
- Williamson, H.G.M., 1977b, "The historical value of Josephus' *Jewish Antiquities* XI. 297-301," *JThS* (ns) 28: 49-66.
- Williamson, H.G.M., 1979, "The origins of the twenty-four priestly courses: a study of 1 Chronicles xxiii-xxvii," in: J.A. Emerton (ed), *Studies in the Historical Books of the Old Testament* (SVT 30), Leiden: 251-68.
- Williamson, H.G.M., 1983, "The composition of Ezra i-vi," *JThS* (ns) 34: 1-30.
- Williamson, H.G.M., 1985, *Ezra, Nehemiah*, Waco, Texas.
- Williamson, H.G.M., 1987, *Ezra and Nehemiah*, Sheffield.
- Williamson, H.G.M., 1988, "The governors of Judah under the Persians," *Tyndale Bulletin* 39: 59-82.
- Williamson, H.G.M., 1989, "The concept of Israel in transition," in: R.E. Clements (ed), *The World of Ancient Israel. Sociological, Anthropological and Political Perspectives*, Cambridge: 141-61.
- Williamson, H.G.M., 1991, "Ezra and Nehemiah in the light of the texts from Persepolis," *Bulletin for Biblical Research* 1: 41-61.
- Wittmann, B., 1992, "Babylonische Rollsigel des 11.-7. Jahrhunderts v. Chr.," *BaM* 23: 169-289.

- Yon, M., Sznycer, M., 1991, "Une inscription phénicienne royale de Kition (Chypre)," *CRAI*: 791-823.
- Young, T.C., 1988, "The consolidation of the empire and its limits of growth under Darius and Xerxes," *CAH IV*: 53-111.
- Zadok, R., 1976, "On the connections between Iran and Babylonia in the sixth century BC," *Iran* 14: 61-78.
- Zadok, R., 1985, *Geographical Names according to New- and Late-Babylonian Lists* (TAVO Beih., Reihe B Nr 7/8), Wiesbaden.
- Zettler, R.L., 1979, "On the chronological range of Neo-Babylonian and Achaemenid seals," *JNES* 38: 257-70.